

Альманах теорії та історії історичної науки

Випуск 3

Київ
2008

Historiographic Almanac

Issue 3

Kyiv
2008

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України
НАН України

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М.Грушевського, 4, к.504
E-mail:
institute@history.org.ua
Fax: (044) 279 63 62

Вищою Атестаційною Комісією України альманах внесено до переліку наукових фахових видань України з історичних наук (Додаток до пос танови президії ВАК України від 02 липня 2008 р. № 1 -05/6)

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 13778-2752 Р
від 28.02.2008

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЗМІСТ

4. Методологія: історія і практики

5. Нелінійне письмо

6. Nota bene: *нова історіографічна культура*

7. Хроніка

8. Рев'ю

9. Агон

РЕДАКЦІЙНЕ СЛОВО

Представлений на розсуд доброзичливому і водночас вимоглививому читачеві третій випуск альманаху «Ейдос», продовжує редакційну лінію попередніх випусків. Йдеться про започаткований Редакцією проект регулярного проведення методологічних семінарів – 'неформальних коледжів', метою яких є творче спілкування, обмін думками, ідеями, вільне обговорення пекучих проблем теорії та історії історичної науки.

24 квітня 2007 р. в Інституті історії України НАН України відбувся 2-й методологічний семінар «Нова історіографічна культура та український гранд-наратив». Тема, до речі, була підказана й підтримана директором Інституту Валерієм Смолієм. Географія учасників семінару доволі широка, окрім Києва, представлені були Львів, Дніпропетровськ, Харків, Чернівці, Острог, Дрогобич, Краматорськ.

Структурно 2-й методологічний семінар містив три панелі (сесії): 1.«Національний метанаратив: горизонт очікувань»; 2. «Історіографічна культура: пам'ять, моделі історії, політика»; 3.круглий стіл «Нелінійна історія України: пошуки та пропозиції». Програма семінару планувалась доволі насиченою: 5 ключових доповідей та близько 20 виступів і повідомлень. Невипадково на стадії обговорення програми семінару щодо самих форм організації дискусії Ярослав Грицак наполягав на більш сприйнятливій формі семінару. «Повірте мені, – писав він в листі до Редакції – я маю досвід і в організації, і в участі в такій конференції. Нормальна формула є: 1 головуючий +3-4 виступаючі + 1-2 коментатори. І й ідея конференції, і подані теми є дуже цікавими і вартими серйозного обговорення – а тому шкода було би, якби ця нагода для доброї дискусії була втрачена через формальні речі»[1]. Безумовно, пропозиція п. Ярослава була цілком слушною і

[1] Лист Я.Грицака від 13 квітня 2007 р. / З архіву Редакції альманаху «Ейдос».

своєчасною. Незважаючи на усі організаційно-технічні негаразди, організатори семінару воліли піти на зустріч, втім через відсутність п. Я.Грицака дискусія, як така, не відбулася, про що можна лише шкодувати. Враховуючи досвід попередніх семінарів, а також пропозиції й побажання безпосередніх учасників семінару, при організації наступних заходів перевага буде надаватися дискусіям згідно усталеній і зручній формулі.

Практично усі доповіді й виступи учасників першої панелі (Леонід Зашкільняк, Юрій Святець, Віталій Андрєєв, Олексій Ясь, Віталій Тельвак, Володимир Ващенко) були подані як статті до Вип. 3 альманаху «Ейдос», що дає змогу читачу проникнути в атмосферу семінару та зрозуміти широкий спектр наукових інтересів його учасників. До нинішнього випуску «Ейдосу» подали статті такі учасники 2-го методологічного семінару, як Вадим Ададуров, Олександр Осіпян, Геннадій Виноградов, Дарина Андросова-Байда, Євген Сахновський. Серед учасників семінару варто згадати харківського дослідника Володимира Кравченка, який виступив з доповіддю «Національний історичний наратив і регіональні історії»; Олександра Удода, темою виступу якого стала «Політика пам’яті та історіографічна культура: межі взаємодії». Володимир Потульницький зробив повідомлення про «Взаємозв’язок науки, ідеології і політики у монархічній традиції Другого гетьманату: досвід та уроки». Участь у роботі круглого столу взяли Віктор Атаманенко («Ранньомодерні Острожчина, Волинь, Україна: межі багаторівневої синтези»); Віктор Горобець («Відчитування Гетьманщини»: успіхи і криза неодержавницької історіографії»); Сергій Світленко («Український національний рух «довгого ХІХ ст.»: проблема нелінійності»); Владислав Верстюк («Українська революція 1917-1921 рр.: sub specio синергетики»), який завважив, що з синергетичної точки зору революція 1917 р. виглядала «випадковою», а «тріумфальний хід» радянської влади сприймався як хаос (розвал зв’язків армії, економіки, культури та державних інституцій тощо); Наталя Барабаш («Концепт ‘культурний світ‘ та структури повсякденності»), яка намагалась показати багатозначність цього концепту, що містив макро-мезо-мікро світ особистості, стиль її життя та моделі поведінки.

Практика проведення методологічних семінарів сприяла формуванню більш-менш усталеного кола авторів альманаху, до якого належать Павло Магочій, Леонід Зашкільняк, Віталій Андрєєв, Олексій Ясь, Володимир Ващенко, Тетяна Попова, Віталій Тельвак, Олександр

Осіпян, Костянтин Колесников. З альманахом плідно співпрацюють Вадим Ададуров, Світлана Абросимова, Євген Сахновський, відома московська дослідниця Лоріна Рєпіна. Позитивним чинником є долучення до гурту дописувачів «Ейдосу» таких відомих фахівців, як Ярослав Калакура, Валентин Онопрієнко, Ірина Войцехівська, Валерія Билкова, Олександр Коник.

Показовим є розмаїття «історіографічного ландшафту»[2] «Ейдосу», який осягає інтелектуальний простір від Кембриджа до Казані, завдяки співпраці із такими відомими дослідниками, як Сергій Плохій, Алла Сальнікова, Ігор Іонов, Сергій Маловічко, Рафал Стобецький, Томаш Вісьліч. На мапі інтелектуальних зв'язків «Ейдосу» знаходяться знані історіографічні центри: Москва, Петербург, Варшава, Люблін, Познань, Київ, Казань, Дніпропетровськ, Львів, Одеса тощо.

У третьому випуску «Ейдосу» домінуючою є тема гранд-наративу. Для розуміння ролі й значення національного гранд-наративу у сучасних дослідницьких практиках варто звернути увагу на дві обставини. По-перше, йдеться про спостереження О.Осіпяна, щодо полеміки істориків-традиціоналістів з постмодерністами у англомовному світі, яка прямо проектується на нинішню культурно-інтелектуальну ситуацію в Україні. З одного боку, не розуміючи мову ПОМО (пост модерністів), «як щось темне та незрозуміле («бла-бла-бла»), традиціоналісти демонструють неспроможність вести на рівних дискусію з пост модерністами», вважають їх «нижче себе і, таким чином, виводять за межі площини ведення дискусії на рівних. Це одразу дає відчуття вищості та перемоги». З іншого боку, констатує дослідник, «негативне ставлення до ярлика 'постмодернізм' є одночасним застосуванням у власній практичній діяльності багатьох його новацій та знахідок» й «свідчить про певну професійну солідарність у протистоянні з літературознавцями, які насмілилися вказувати історикам, як саме ті мають писати про минуле»[3].

Разом з тим дискусії між істориками-традиціоналістами та постмодерністами втрачають «градуси» інтелектуальної напруги з огляду на зміну нинішньої ситуації в сфері історичного пізнання, про що йдеться у матеріалі Л.Рєпіної. Зараз через поняття «інформація» відбувається «повернення»» до неораціоналізму та інших соціопсихологічних конструктів і моделей. Врешті решт з'явилась

---

[2] Термін Т.Попової.

[3] Див. статтю О.Осіпяна у даному виданні.

рефлексія щодо сучасної духовно-інтелектуальної ситуації, яка характеризується конкуренцією трьох сил: реалістів/традиціоналістів, постмодерністів та «третьої позиції» неораціоналістів [4].

У такій непростій ситуації доля національного гранд-наративу видається доволі драматичною. Як писати «велику історію» своєї країни, народу, соціальних груп, акторів історичного життя? Це питання з університетських кафедр та зал дискусій поступово перетікає у практичну площину, коли навіть пересічний історик, викладач історії, відчуває потребу у новому розумінні власної історії, у всіх її різноманітних проявах. Проблема створення українського гранд-наративу набуває особливої гостроти та актуальності в ситуації переходу від вибагливих стратегій постмодерністів до строгих схем «нової» хвилі неораціоналізму. До речі, створення нового українського метанаративу неможливо без усвідомлення його попередніх форм та традицій, чому присвячена спеціальна рубрика «Ейдосу» – «Метанаратив в українському історіографічному дискурсі».

В даному випуску «Ейдосу» колишня рубрика «Історіографічні знахідки» остаточно трансформувалась у «Бібліотеку Ейдосу», в якій представлено невідомий дотепер «історіографічний метанаратив» радянської доби – розширений варіант книги Михайла Марченка «Українська історіографія», знайдений у сімейному архіві історика і наданий до друку його родиною.

Редакція вдалась до спроби подати аналітичні огляди таких періодичних видань, як «Український археографічний щорічник» та «Историк и Художник». Презентація російського журналу «Историк и Художник» в українському науковому середовищі – перший крок до співпраці обох видань, чому сприяла зустріч відповідального редактора «Ейдосу» з редактором журналу «Историк и Художник» д.і.н. Сергієм Секірінським у Москві.

У третьому випуску всі матеріали подаються мовою оригіналу.

Редакція продовжує курс на співпрацю з тими, хто цікавиться проблематикою «Ейдосу», запрошує до участі у наступних методологічних семінарах, реалізації спільних проектів та заходів, у просторі уваги яких знаходяться проблеми теорії та методології історичної науки.

Ірина Колесник

[4] Див. статтю Л.Рєпіної у даному виданні.

ТЕОРЕТИЧНІ ДИСКУРСИ: PRO/CONTRA "ВЕЛИКИЙ НАРАТИВ"

Лорина Репина
Москва

«Вызов и ответ»: перспективы исторической науки в начале нового тысячелетия*

В каждую эпоху с изменением условий существования общества по-своему раскрываются природа и возможности человека, его отношения с окружающим миром, социальные взаимодействия, ценностные ориентации, познавательные приоритеты, ведущие тенденции в развитии культуры. На вызовы и кризисы, столь остро ощущаемые в период *fin de siècle*, формулируются и предлагаются обществу конструктивные «ответы», в том числе – новые культурные и интеллектуальные модели.

Разительные перемены, произошедшие в мире за последние два десятилетия, преобразовали и пространство социогуманитарного знания, включая современную историографию, тенденции которой, как никогда, многообразны и неоднозначны. В то время как корпус микроисторических исследований продолжает расти с невероятной быстротой[1], становятся все более интенсивными и усилия по историческому осмыслению глобальных процессов. В новом контексте пересматривается и содержание таких привычных понятий, как

---

* Работа выполнена при финансовой поддержке РГНФ в рамках исследовательского проекта № 06-01-00453а.

[1] Наиболее развернутое обсуждение связанных с микроисторией теоретико-методологических проблем см. в сборнике «Историк в поиске. Микро- и макроподходы к изучению прошлого» (Отв. ред. Ю.Л. Бессмертный. М., 1999) и в альманахе «Казус: индивидуальное и уникальное в истории» (М., 1996-2007).

«всемирная история» и «европейская история»[2]. С учетом «культурного поворота», который пережила не только историография, но и общественные науки, в том числе социология[3], обновляется методология компаративной истории. Поиск современного взгляда на бесконечное разнообразие исторического опыта актуализирует сравнительно-исторические исследования, одновременно все больше смещая их в интердисциплинарное пространство. В этом своем статусе новая стратегия компаративной истории связывается с преодолением европоцентризма, с акцентированием – наряду с обнаруживаемыми аналогиями – контрастов и различий, с последовательным учетом разнообразия локальных контекстов и культурных традиций.

Параллельно происходит переопределение внутридисциплинарной иерархии и множится богатство междисциплинарных связей исторической науки, как и усилия историков и представителей смежных наук по их осмыслению и оптимизации[4]. Интердисциплинарность уже несколько десятилетий представляет собой неотъемлемую характеристику состояния современного социально-гуманитарного знания. За это время в результате целого ряда «поворотов» и «революций» в интеллектуальной сфере многое изменилось в конфигурации междисциплинарного взаимодействия, в подходах к изучению прошлого, в концептуально-методологическом оснащении и в понимании предмета и статуса исторической науки. Систематический анализ разнообразных исследовательских практик, опирающихся на междисциплинарные подходы, и многочисленных теоретико-методологических дискуссий об эффективности и границах их применения в разных областях

---

[2] К примеру, проф. Джон Гиллис в обобщающем докладе о состоянии изучения европейской истории в американских университетах констатировал неопределенность в ее дефиниции, во-первых, постольку, поскольку меняется сам облик Европы (прежде речь шла преимущественно о Западной Европе, а теперь «мы подразумеваем нечто одновременно более масштабное и более сложное»), и, во-вторых, поскольку изменяются отношения Европы с «остальным миром»: «она утратила свое центральное положение как в пространственном, так и в темпоральном измерении» и перестала служить «моделью» и «мерилом прогресса».
См.: http://www.historians.org/perspectives/issues/1996/9604/9604PRO.CFM.

[3] В частности, это обстоятельство побудило известного британского историка П. Берка поменять во втором издании название своей часто цитируемой книги «Социология и история» на «История и социальная теория»: было специально отмечено, что он использует термин «социальная теория», включая в него «теорию культуры». См.: Burke P. History and Social Theory. Second Edition. Cambridge, 2005. Preface. P. IX-X.

[4] См., в частности обсуждение этих проблем в книге: Междисциплинарные подходы к изучению прошлого: до и после «постмодерна» / Отв. ред. Л.П. Репина. М., 2005. См. также: What is History Now? // Ed. by D. Cannadine. Chippenham and Eastbourne, 2002.

исторического знания показывает, что само понятие междисциплинарности, отражая смену эпистемологических ориентиров, также меняет свое содержательное наполнение[5].

В самом конце XX века, когда история совершила свой очередной виток – «культурологический» поворот – и в рамках социокультурного подхода была поставлена задача раскрыть культурный механизм социального взаимодействия, произошел перенос значения с «заповедных территорий» академических дисциплин на постановку и решение проблем, формулируемых, по существу, как трансдисциплинарные: это проблемы, которые в принципе не могут быть поставлены в конституированных дисциплинарных границах, и последние в новой познавательной ситуации постепенно теряют свою прежнюю актуальность. В этой связи можно говорить и о перспективе формирования новых над-дисциплинарных областей социогуманитарного знания[6].

Совершенно очевидно, что многие выделившиеся было субдисциплины имеют общий теоретический, методологический и концептуальный арсенал, демонстрируют общее направление развития, и различаются лишь по специальной предметной области, что в принципе создает предпосылки не только для плодотворного сотрудничества между разными внутридисциплинарными специализациями, но и для их последующей реинтеграции.

Глобализация, неразрывно связанная с коммуникативными процессами, включая коммуникацию идей, поставила на повестку дня новые вопросы и для тех, кто занимается изучением аналогичных процессов в историческом измерении. Например, оказалось, что личностный и глобальный аспекты современной интеллектуальной истории имеют нечто существенно общее в своих теоретических основаниях – это, прежде всего, понимание социального контекста интеллектуальной деятельности как культурно-исторической ситуации, задающей не только условия, но вызовы и проблемы,

---

[5] Современная история междисциплинарности может быть условно описана как транзит: от «интердисциплинарности» – через «поли-/мультидисциплинарность» – к «трансдисциплинарности». При этом надо иметь в виду, что многочисленность терминов, употребляемых сегодня для обозначения взаимодействия наук, – вовсе не игра в слова, терминологические «эксперименты» отражают стремление исследователей обозначить важнейшие качественные отличия в применяемых ими подходах. Успешная апробация оригинальной исследовательской стратегии полидисциплинарного синтеза (с фундаментальным теоретическим обоснованием) осуществлена в монографии: Николаева И. Ю. Проблема методологического синтеза и верификации в истории в свете современных концепций бессознательного. Томск, 2005.

[6] Интересные соображения о рудиментах междисциплинарных границ см. в книге: *Jordanova L.* History in Practice. L., 2000. Ch. 3. P. 59-90.

которые требуют своего разрешения. Формирование в обществе новых ценностных ориентиров не только отражается на исходных предпосылках мыслителя и постановке им проблем, но и во многом определяет результаты познавательной и творческой деятельности, которая, в свою очередь, преобразует собственные контексты[7].

Не остаются незамеченными и те изменения, которые происходят в области исторического сознания, исторической эпистемологии и концептуализации самого исторического знания, оценке познавательных возможностей исторической науки[8]. По сути, речь идет о проблеме формирования нового исторического сознания, способного адекватно осмыслить свершившиеся и совершающиеся в мире перемены, критически преодолеть европоцентристскую перспективу, о создании в этом свете новой исторической культуры и нового образа исторической науки[9].

---

[7] Теоретическое обоснование и конкретно-исторические разработки этого направления исследования см. в коллективном труде: История через личность: историческая биография сегодня / Под ред. Л. П. Репиной. М., 2005.

[8] Актуализация указанной проблематики вызвала появление новых обширных исследовательских полей и их интенсивную разработку. См.: *Савельева И. М., Полетаев А. В.* Знание о прошлом: теория и история. Т. 1 -2. СПб., 2003-2006.

[9] В течение XX столетия многие социальные функции историографии – идентификационная, воспитательная, развлекательная – в условиях беспрецедентного разрастания пропасти между профессиональным и обыденным историческим сознанием были эффективно освоены масс-медиа. Усугубил ситуацию постмодернистский девиз «каждый сам себе историк». Принцип исторического исследования посредством критического изучения первоисточников разделяется очень немногими за пределами профессиональной среды. В этой ситуации можно понять настойчивые и весьма негативные прогнозы относительно «выживания Клио» (см.: *Бойцов М.А.* Вперед к Геродоту // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. Вып. 2. М., 1999. - С. 17-41; Он же. Выживет ли Клио при глобализации? // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории/ 2006. - С. 15-41). Вполне закономерно тема общественного потенциала и роли исторической науки стала одной из ведущих в мировой историографии. Как изменяется статус истории в системе научных дисциплин и какое место она занимает в иерархии ценностей современной культуры? Что происходит с функциями исторического знания в условиях все ускоряющихся социальных трансформаций? Как сказываются процессы глобализации и обеспечивающие их новые информационные технологии на структуре исторического знания и формах его презентации? Что дает история для решения наболевших вопросов существования людей в становящемся все теснее и все взрывоопаснее мире? И как могут быть "оправданы" (с точки зрения практической пользы) профессиональные занятия историей в глазах общественности? Обсуждение всех этих и связанных с ними вопросов занимает центральное место на страницах «новой волны» научных периодических изданий (в том числе электронных), основанных в начале нынешнего века (*Rethinking History: The Journal of Theory and Practice*; *Historically Speaking*; *The Journal of the Historical Society*; *Historein*; и др.). См., например: *Megill A.* Are We Asking Too Much of History? // Historically Speaking. 2002. Vol. 3. N 4. См. также обсуждение этих проблем

Эти насущные проблемы осознаются ведущими историками, придерживающимися разных методологических парадигм, за исключением, быть может, тех, кто вообще отрицает концепцию научной истории в любом ее виде и ее роль в социуме, призывая «забыть об истории» и «обходиться без исторического сознания» [10]. К тому же, с точки зрения Хейдена Уайта, «…история была экспортирована в те культуры, которые первоначально ее не имели, таким же образом, как христианство и капитализм, но совсем не так, как современные естественные науки. История никак не может считаться наукой в том же смысле, что химия или физика [11]. Не каждый в ней нуждается, и, возможно, многим людям она наносит ущерб. Нельзя думать, что если история обслуживает, или может показаться, что обслуживает, наши потребности, то она нужна всем»[12].

Отрадно, однако, что далеко не все представители исторической профессии согласны с классиком постмодернистской историографии[13]. Для многих участников дискуссий становится все более очевидным, что сохранение за ремеслом историка достойного общественного статуса невозможно без осмысления всех последствий «методологических поворотов», создания новых теоретических моделей и восстановления синтезирующего потенциала исторического знания на новом уровне.

Первый значимый шаг в этом направлении был сделан в середине 1990-х годов, когда в бурной полемике между «постмодернистами» и «реалистами» наметилась и очень скоро была достаточно четко сформулирована так называемая третья позиция, или «средняя платформа»[14]. В отличие от «ортодоксальных реалистов» [15], историки,

---

в книге: Новый образ исторической науки в век глобализации и информатизации / Под ред. Л. П. Репиной. М., 2005.

[10] *Jenkins K.* Why History? Ethics and Postmodernity. L.; N. Y., 1999. P.201, 203. См. также: Jenkins K. Rethinking History. L.; N. Y., 1992; Idem. On “What is History” From Carr and Elton to Rorty and White. L.; N. Y., 1995.

[11] С этим, заметим, никто из историков и не спорит. Сегодня уже общим местом стало признание как историчности самого понятия *науки*, так и факта одновременного «мирного сосуществования» различных концепций *научности*.

[12] Интервью с Хейденом Уайтом // Диалог со временем. Вып. 14. М., 2005. - С. 345-346. См. также: *Domanska E.* Encounters: Philosophy of History after Postmodernism. Charlottesville; L., 1998.

[13] Собственно уже с конца 1970-х годов появляются работы, испытавшие сильное влияние лингвистического поворота, но проявляющие заметную неудовлетворенность его базовыми постулатами.

[14] Подробнее см.: *Репина Л.П.* Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // Одиссей. Человек в истории. 1996. М. 1996. - С. 25-38. С пониманием, хотя и несколько иронически, высказался об этой позиции Войцех Вжозек: «…Те, кто ищет в этом хаосе какого-либо порядка, с удовольствием поддаются очарованию компромиссных предложений,

разделяющие «среднюю платформу», исходя из существования реальности вне дискурса, независимой от наших представлений о ней и воздействующей на эти представления, переосмысливают свою историографическую практику с учетом «лингвистического поворота» постольку, поскольку он не доходит до того крайнего предела, за которым отрицается само понятие истории, отличное от понятия литературы[16].

Йорн Рюзен, освещая проблему «нарративности и объективности в исторических исследованиях», так описал историографическую ситуацию: с одной стороны, метаисторическая нарративность как принцип исторического мышления, который логически противостоит всякой научной объективности в представлении прошлого как истории; с другой стороны, все еще достаточно прочные академические традиции и процедуры профессиональных историков с их приверженностью рациональному методу, который обеспечивает знание, претендующее на объективность. Свою задачу Й. Рюзен видел в том, чтобы «примирить эти две позиции», показав, что историческая объективность может быть легитимирована в рамках нарративистской теории истории. Подробно изложив аргументы обеих сторон, он перешел к главной части, которую озаглавил «Навстречу новой концепции объективности». Й. Рюзен рассматривает понятие «объективность» с двух сторон. Исходя из того, что рациональные процедуры исторического исследования основываются на признании «некоей предзаданности опыта по отношению к исторической интерпретации», Й. Рюзен подчеркивает, что *опыт является одной из границ интерпретации*, т. е. интерпретация

расположенных между модернизмом и постмодернизмом. Они удовлетворяют свою потребность в наличии порядка мышления и одновременно не хотят отказаться от языка модернизма, воспринимая мир в духе постмодернизма. Эта позиция позволяет, в сущности, сохранить непрерывность в культуре, обеспечивает общение и, если кто-то хочет, создает возможность эффективного объяснения нового образа мира». *Вжозек В.* Интерпретация человеческих действий. Между модернизмом и постмодернизмом // Проблемы исторического познания. Материалы международной конференции. Москва 19-21 мая 1996 г. / Отв. ред. Г. Н. Севостьянов. М., 1999. - С. 153.

[15] См.: *Evans R. J.* In Defence of History. L., 1997.

[16] См., например: *Stone L.* History and Postmodernism // Past and Present. 1992. N 135. P. 191; *Spiegel G.* History, Historicism and the Social Logic of the Text in the Middle Ages // Speculum. 1990. Vol. 65. N 1. P. 59-86; Eadem. The Past as Text: The Theory and Practice of Medieval Historiography. Baltimore, 1997; *Chartier R.* On the Edge of the Cliff: History, Language, and Practices. Baltimore, 1997; *Stråth B.* The Postmodern Challenge and a Modernised Social History // Societies Made up of History / Eds. R. Björk, K. Molin. Edsbruk 1996. P. 243-262. См. также: *Шартье Р.* История сегодня: сомнения, вызовы, предложения // Одиссей. Человек в истории. 1995. - М., 1995. - С. 192-205; *Спигел Г. М.* К теории среднего плана: историописание в век постмодернизма // Там же. - С. 211-220.

не может выйти за границы опыта, но такое отношение к опыту не устраняет проявления субъективности историка. Во втором своем значении понятие объективности включает и эту «субъективную» сторону исторической интерпретации – речь идет об интерсубъективной истине. Понимание объективности как интерсубъективности означает, что историческая интерпретация не является произвольной относительно культурного дискурса и социальной жизни, в рамках которых создается исторический нарратив, к которым он адресуется и предлагает некоторые практические ориентиры. «Объективность» состоит в том, что учет всех этих трех перспектив в интерпретации исторического опыта дает достаточные основания для того, чтобы один нарратив принять, а другой отвергнуть. «Практическая когерентность» (т.е. сопоставимость) – это качество исторического нарратива, благодаря которому он выполняет функцию культурной ориентации в практической жизни, и прежде всего важную роль в формировании персональной и социальной идентичности». Плюрализм точек зрения историков Рюзен рассматривает не как отрицание объективности исторической интерпретации, а напротив – как реализацию этой объективности: историческая интерпретация либо рассматривается сквозь призму различных взглядов, соотносимых с различными идентичностями, либо она «вбирает их в себя как комплементарные». Иными словами, речь идет о такой концепции плюрализма, которая базируется на принципе дополнительности, взаимной критике и взаимном признании[17].

Сторонники «третьей позиции» продемонстрировали довольно широкий спектр ответов на вызов постмодернизма. Ключевыми концептами в развернувшейся ревизии лингвистического подхода стали «опыт» (несводимый полностью к дискурсу) и «практика». Причем именно понятию «практика», как *совокупности осознанных и неосознанных принципов, организующих поведение*, отдается предпочтение перед понятием «стратегии», которое акцентирует сознательный выбор[18]. Поиски новой исследовательской парадигмы

---

[17] *Ruesen J.* Narrativity and Objectivity in Historical Studies // Symposium: History and the Limits of Interpretation. Rice University (USA). March 15-17. 1996. (Источник – http://cohesion.rice.edu/humanities/csc/conferences.cfm?doc_id=369). Ср.: *Noiriel G.* L'historien et l'objectivite // L'histoire aujourd'hui. Auxerre, 1999. P. 421-426; *Harrison R., Jones A., Lambert P.* 'Scientific' History and the Problem of Objectivity // Making History. An Introduction to the history and practices of a discipline / Eds. P. Lambert, Ph. Schofield. L.; N. Y., 2004. P. 26-37.

[18] См., например: *Revel J.* L'institution et le social // Les formes de l'expérience: Une autre histoire sociale / Sous la dir. de Bernard Lepetit. Paris, 1995; *Biernacki R.* Language and the Shift from Signs to Practice in Cultural Inquiry // History and Theory. 2000. Vol. 39. N 3. P. 289.

привели к разработке концепций исторического развития, группирующихся вокруг разных версий и теорий «прагматического поворота». Эти «теории практики» выводят на первый план действия исторических акторов в контексте тех социальных структур, которые одновременно и создают возможности для действий, и ограничивают их. Таким образом в центре внимания оказался вопрос о том, как действующие лица истории изменяют социокультурные условия своего существования и деятельности, что неизбежно требует разработки интегральной теоретической модели, ориентированной на комбинацию микро- и макроанализа и включающей механизмы индивидуального выбора[19]. Как выразился Дж. Гэддис в своей замечательной книге «Ландшафт истории», история, в отличие от точных наук, имеет дело с «частицами», которые «рефлексируют, производят обратную связь, обмениваются информацией, – я имею в виду людей. И дело здесь не в том сознании, которое имеется и у горилл, и у жирафов… То, чего нет у этих видов, это сам осознание – способность индивидуально осмыслить свою ситуацию, принять четкое решение и сообщить его другим. Косяки рыб, стаи птиц, стада оленей реагируют на хищников одинаково, коллективно и почти мгновенно. Они не стоят кружком (либо летают или плавают), обсуждая эту ситуацию. Человеческое поведение гораздо сложнее. Способность к саморефлексии открывает возможность очень по-разному реагировать на схожие обстоятельства»[20].

Происходившее в историографии конца XX – начала XXI столетия движение в направлении новой концептуализации социально-исторической реальности, опиралось на методологические разработки социологических теорий 1980-х годов, которые были созданы в противовес концепциям постмодерна и анализировали организацию социальной жизни в комплексе взаимодействий ее локальных и интегральных составляющих, в первую очередь на «теорию структурации» Энтони Гидденса[21]. Концепция структурации сформировалась на основе понятия «дуальности структуры», согласно которой структурные свойства социальных систем являются одновременно и средством, и результатом практики, которую они организуют, поскольку структура предстает как совокупность

---

[19] Подробно об этом см.: *Репина Л. П.* Комбинационные возможности микро- и макроанализа: историографическая практика // Диалог со временем. Вып. 7. 2001. - С. 61-88; а также: *Ким С. Г.* Историческая антропология в Германии: методологические искания и историографическая практика. Томск, 2002. - С. 26-37.

[20] *Gaddis J. L.* The Landscape of History. How Historians Map the Past. Oxford, 2004. P. 111-112.

[21] См.: *Giddens A.* The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. Cambridge, 1984.

«правил», «ресурсов» и «процедур» и реализуется только в процессе их применения – в повседневной социальной практике исторических акторов[22]. В данном контексте культура выступает не как детерминирующая система символов и знаков, а как набор компетенций, инструментов или стратегий, посредством которых индивид использует эти символы и знаки в своей практической деятельности. Иначе говоря, знаковые системы «задают условия, но не управляют» этим процессом[23].

Таким образом, именно практики, а не структуры, становятся отправным пунктом социально-исторического анализа, обогащенного «субъективной перспективой» действующих индивидов – анализом их ментальных актов и интерпретационных схем, акцентирующим расхождения между культурно заданными значениями и индивидуальным, исторически обусловленным их употреблением. В диалектическом понимании культуры как непрерывного взаимодействия между общественной системой и практикой социальной жизни происходит – на основе переопределения и усложнения самого понятия "социального" – реабилитация социальной истории, прошедшей горнило лингвистического и культурного поворотов. С одной стороны, «неофеноменологические» и «неогерменевтические» подходы, разместившиеся под зонтиком «праксеологических теорий», сохраняют наиболее важные достижения постструктурализма, а с другой, возвращают историографию к давно апробированным исследованиям социокультурных условий, процессов, изменений и трансформаций[24]. Вместе с тем, по справедливому замечанию Г. Спигел, остается неясным, как описать многомерную, нечетко артикулированную, лишенную доминантного вектора динамику социальной практики в традиционных формах исторического нарратива[25]. И действительно, подобная динамика – со сложными переплетениями разномасштабных действий, явлений и процессов и с необходимой для их анализа «игрой масштабов» – не

[22] Подробнее об этом см.: *Репина Л. П.* Проблема методологического синтеза и новые версии социальной истории // Междисциплинарный синтез в истории и социальные теории: теория, историография и практика конкретных исследований / Под ред. Б. Г. Могильницкого, И. Ю. Николаевой, Л. П. Репиной. М., 2004. - С. 23-31.

[23] *Sewell W.* The Concept(s) of Culture // Beyond the Cultural Turn: New Directions in the Study of Society and Culture / Eds. V. E. Bonnell, L. Hunt. Berkeley, 1999. P. 44; *Lorenz C.* Some Afterthoughts on Culture and Explanation in Historical Inquiry // History and Theory. 2000. Vol. 39. N 3. P. 350.

[24] См.: *Репина Л. П.* Смена познавательных ориентаций и метаморфозы социальной истории. Часть 2 // Социальная история. Ежегодник 1998-1999. - С. 7-38.

[25] См.: *Practicing History:* New Directions in Historical Writing after the Linguistic Turn / Ed. by Gabrielle M. Spiegel. N. Y.; L., 2005. Introduction. P. 1-31 (P. 25).

может быть адекватно описана в линейной нарративной логике последовательных событий.

В зарубежной историографии в настоящее время можно констатировать появление солидного корпуса работ, обсуждающих теоретические проблемы истории в новой интеллектуальной ситуации, как она сложилась к началу третьего тысячелетия[26]. Речь в них, как правило, идет не о теории исторического процесса или о применении в историографии теорий социально-гуманитарных наук, а именно об «*исторической* теории», теории исторического знания[27].

В современной отечественной историографии также можно обнаружить разные взгляды на влияние постмодернизма на историческую науку и методологию истории и различные предложения теоретического характера. Важно, чтобы бросающееся в глаза терминологическое разнообразие не заслоняло их родовую концептуально-методологическую общность в контексте формирования «новой рациональности».

Задача оценить воздействие постмодернистского вызова на историческое знание была поставлена в недавней статье К. В. Хвостовой[28]. Автор справедливо указывает на то, что историки всегда занимались анализом языковых структур, понятий и терминов, содержащихся в изучаемых ими источниках, но «идеи сторонников постмодернизма, современной герменевтики и структурной лингвистики о значении всестороннего анализа языка и текстов поднимают подобные методики до уровня теории истории, подразумевающей детальный анализ историко-лингвистических

---

[26] Помимо многих уже упоминавшихся см.: *Southgate B.* History: What and Why? Ancient, Modern and Postmodern Perspectives. L., 1996; *Iggers G.* Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge. Hanover, 1997; *Hobsbawm E.* On History. L., 1997; *McCullogh C. B.* The Truth of History. L., 1998; Imagined Histories. American Historians Interpret the Past / Eds. A. Molho, G. Wood. Princeton, 1998; History and Theory: contemporary Readings / Eds. B. Fay, Ph. Pomper, R. T. Vann. Oxford, 1998; *Haskell Th.* Objectivity is Not Neutrality: Explanatory Schemes in History. Baltimore; L., 1998; Reading the Past / Ed. by T. Spargo. Basingstoke, 2000; S*outhgate B*. Why Bother with History? / Harlow, 2000; Thompson W. What Happened to History? L., 2000; *Ashplant T. G., Smith G.* Explorations in Cultural History. L., 2001; The History and Narrative Reader / Ed. by G. Roberts. L., 2001; etc.

[27] Наиболее развернутый анализ этих проблем (с ответами на все острые вопросы, поставленные теоретиками постмодернизма) представлен в книге британского историка Мэри Фулбрук «Историческая теория»: *Fulbrook M.* Historical Theory. L.; N. Y., 2002.

[28] *Хвостова К. В.* Постмодернизм, синергетика и современная историческая наука // Новая и новейшая история. - 2006. № 2. - С. 22-33.

факторов»[29]. Положительно оценивая «углубление текстологического анализа в практике конкретных исторических исследований», которому способствовали сторонники постмодернизма, исследовательница все же констатирует: «Однако в целом историческая текстология, подразумевающая изучение структуры текстов, содержащихся в них понятий и терминов, а если речь идет об источниках, относящихся к отдаленному историческому прошлому, то и палеографический, и просопографический анализы текстов, изучение рукописных традиций, развивается сейчас, как и ранее, по своим имманентным правилам, не всегда совпадающим с идеями постмодернизма»[30]. Таким образом, прямое воздействие постмодернизма характеризуется как «имплицитное» и, в общем, несущественное. Зато его косвенное влияние на понимание истории и ее методы, на выбор проблематики исторических исследований представляется автору весьма значительным: «Приоритетным стало изучение человека: его менталитета, социального поведения, принятия им решений, истории повседневности. В центре внимания так же, как это было до появления позитивистской философии, находится событийная история, прежде всего политическая и культурная. Занятия социально-экономической историей теперь не в моде, и это грозит забвением приобретенных научных традиций, а также создает своеобразный дисбаланс исследовательских приоритетов»[31].

К. В. Хвостова не ограничивается скептической оценкой влияния постмодернизма на историографию и предпринимает критический анализ его центральных теоретических положений. Отметив, что в основе философии постмодернизма лежит отношение к языку как особой реальности, представление о значении анализа языковых структур, критика инструменталистского отношения к языку, свойственного позитивистскому сциентизму, автор задается резонным вопросом: «не кроется ли в рассуждениях постмодернистов об отрицании “единых первичных оснований” серьезное противоречие, присущее всей философии постмодернизма и связанное с отношением ее приверженцев к знанию? Ведь утверждение, согласно которому в основе всех представлений о культуре и человеке лежит анализ языка, – это, по существу, и есть признание “единого первичного основания”. Иными словами, анализ языка выполняет в рамках постмодернизма ту же функциональную роль, которую в классических философиях играют выше названные “единые первичные основания”»[32].

[29] Там же. С. 26.
[30] Там же. С. 27.
[31] Там же.
[32] Там же.

Хотя историк, изучающий отдельные аспекты проблемы, конкретные явления в ограниченном пространственно-временном диапазоне, продолжает привычно пользоваться методами нахождения каузальных связей, факторов внешнего вынуждения и детерминации, строя «правдоподобные» выводы, соответствующие данным источников, все же историческая наука нуждается в рационалистической философии, способной преодолеть механицизм позитивизма и оправдывающей историческую истину не только на уровне исследований в рамках прагматизма и феноменологии[33], но и общефилософских рассуждений. В качестве «единого первичного основания» такой философии и теории истории К. В. Хвостова предлагает понятие *информации*, подчеркивая роль последней в формировании и развитии социума. По мнению автора, «оперирование понятием “информация” в отличие от оперирования понятиями “язык” и “текст” обязательно предполагает всесторонний, в том числе и на уровне объяснения, а не только понимания, учет соотношения знака и реальности, что и свойственно подходу историка при осуществлении им конкретно-исторического исследования, а именно: необходимыми становятся рассуждения о содержательных различиях передачи, переработки и хранения социальной информации в разные исторические эпохи»[34]. Тезис о понятии *исторической информации* как базовом постулате «новой рационалистической теории и философии истории», призванной «заменить ее крайне субъективистское постмодернистское понимание» развивается автором и в других работах[35].

Если К. В. Хвостова сожалеет о том, что в философии истории до сих пор четко не оформилось *неорационалистическое направление*, противостоящее крайнему релятивизму и субъективизму постмодернизма, то А. В. Лубский в своей книге «Альтернативные модели исторического исследования» проявляет гораздо больший оптимизм и констатирует формирование *критико-реалистического направления* и *неоклассической модели* исторического исследования, «которая поставила задачу восстановления профессионального статуса

[33] Речь идет о том, что историки-профессионалы рассматривают истину в феноменологическом плане как соответствие вывода, основанного на «правдоподобных рассуждениях» и аргументации, тем данным об исторической реальности, которые содержатся в исторических источниках. См.: *Хвостова К. В.*, Финн В. К. Проблемы исторического познания в свете современных междисциплинарных исследований. М., 1997. - С. 107.

[34] *Хвостова К. В.* Постмодернизм, синергетика и современная историческая наука. - С. 33.

[35] См., например: *Хвостова К. В.* Диалог со временем и современная количественная история // Диалог со временем. Вып. 16. 2006. С. 134-146.

исторической науки и ее социального престижа»[36]. Автор отмечает, что влияние постмодернизма на историческую науку способствовало формированию особого стиля исторического мышления, а благодаря «лингвистическому повороту» в культурной истории, исследователи стали изучать не только культуру как набор ценностей и норм, но и то, как она «работает» и вписывается в социальный контекст,

Действительно, новый стиль исторического мышления обнаруживается в уже весьма обширном корпусе исследований и определяется именно установкой на интеграцию анализа культуры «как набора ценностей и норм» и изучения механизмов ее «работы» в соответствующем социальном контексте, то есть на синтез двух подходов к исследованию исторической реальности, ранее противопоставляемых друг другу как взаимоисключающие[37].

Констатировав переход – в рамках интегральной *неоклассической* модели – «от одномерных интерпретаций истории к многомерным на основе синтеза "положительных" когнитивных установок классической и неклассической моделей исторического исследования» («с учетом всего того рационального, что содержится в постмодернизме»), преодоление антитезы социологического и антропологического подходов к изучению прошлого, выход «неоклассиков» на проблематику социокультурной истории («культурной истории социального»)[38], А. В. Лубский обращается к

---

[36] *Лубский А. В.* Альтернативные модели исторического исследования. М., 2005. - С. 86.

[37] *Topolski, Jerzy.* Towards an Integrated Model of Historical Explanation // History and Theory. 1991. Vol. XXX. N 3. P. 324-338; Idem. Historical Sources and the Access of the Historian to the Historical Reality // Проблемы исторического познания… С. 24-30; *Lloyd C.* The Structures of History. Oxford, 1993; Jeux d'echelles. La micro-analyse a l'experience / Textes rassemblés et presentés par J. Revel. P., 1996; *Ревель Ж.* Микроисторический анализ и конструирование социального // Одиссей. Человек в истории. 1996. М., 1996. - С. 110-127; *Дингес М.* Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности» // Одиссей. Человек в истории. 2000. М., 2000. - С. 96–124; *Шлюмбом Ю., Кром М., Зоколл Т.* Микроистория: большие вопросы в малом масштабе // Прошлое – крупным планом: современные исследования по микроистории. СПб., 2003. - С. 7-26; *Cerutti S.* La Ville et les Métiers. Naissance d'un langage corporatif (Turin, 17e–18e siècle). P., 1990; Eadem. Normes et pratiques, ou de la légitimité de leur opposition // Les formes de l'experience… P. 127–149; Eadem. Processus et experience: individus, groupes et identities à Turin, au XVIIe siècle // Jeux d'echelles… P. 161–186, а также русский перевод этой образцовой, с точки зрения практической реализации данной теоретической модели, и потому очень важной в методологическом плане статьи: *Черутти С.* Социальный процесс и жизненный опыт: индивиды, группы и идентичности в Турине XVII века // Прошлое – крупным планом… - С. 27-57.

[38] *Лубский А. В.* Альтернативные модели исторического исследования. - С. 267, 271.

ключевой проблеме научности исторического исследования, соотношения его эмпирической и теоретической составляющих. Речь идет о реактуализации процедуры рационально-научного объяснения (наряду с пониманием) в историческом познании, а следовательно о необходимости разработки собственно исторических теорий – так называемых теорий среднего уровня, которые, не являясь простыми производными от общественно-научных теорий, «интерпретируют взаимосвязь между индивидуальными действиями и социальными структурами, включая в себя, с одной стороны, понимание индивидуальных действий, направленное на установление субъективно подразумеваемых их целей или ценностей, а с другой – социальное объяснение этих действий, связанное с определением их сущности, выявлением устойчивых взаимосвязей между ними, закономерностей функционирования и тенденций изменения»[39]. Нельзя не согласиться и с резюме А. В. Лубского (вслед за Б. Г. Могильницким, Дж. Тошем и др.[40]) о том, что историческая теория имеет инструментальное значение, вероятностный характер, акцентирует взаимосвязь объективного и субъективного в исторической реальности (это и обусловливает ее познавательную эффективность), не обладает универсальностью и всегда предполагает наличие альтернативных теоретических интерпретаций.

Именно такая оценка когнитивного потенциала теорий среднего уровня и определила задачу создания целостной методологии исторического исследования, основанной на синтезе конкурирующих исследовательских стратегий. Оригинальная конструкция интегративной полидисциплинарной методологии анализа, разработанная «на базе *методологически сопоставимых и комплементарных подходов, фокусирующихся вокруг проблемы бессознательного*», и ориентированная на решение «проблемы изменчивости ментальных структур в их системной взаимосвязи с историческим контекстом» (исходя из «постулата социальности ментального мира»), была предложена и успешно апробирована в практике исследования крупномасштабных социальных трансформаций раннего Средневековья и начала Нового времени в монографии И. Ю. Николаевой[41]. При этом речь идет о полидисциплинарной технологии, дающей возможность

---

[39] Там же. - С. 282.

[40] Автор ссылается, в частности на работы: *Тош Дж.* Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. М., 2000; *Могильницкий Б.Г.* Историческая теория как форма научного познания // Историческое знание и интеллектуальная культура. Материалы научной конференции. Москва 4-6 декабря 2001 г. М., 2001. - С. 3-7.

[41] *Николаева И. Ю.* Проблема методологического синтеза и верификации в истории в свете современных концепций бессознательного. Томск, 2005.

верифицировать полученные с ее помощью результаты и проверить ее адекватность и эвристический потенциал на региональном конкретно-историческом материале. Особое значение имеет тот приоритет, который отдается в новой комбинированной исследовательской стратегии собственно историческим методам, и последовательно проведенная всесторонняя проверка совместимости избранного автором инструментария (и, соответственно, предлагаемой синтетической технологии) с макроисторическими теориями среднего уровня – теорией типологии генезиса феодализма и теорией типологии раннеевропейской модернизации.

Здесь социально-психологический инструментарий и составляет «промежуточное звено» между эмпирикой конкретных ситуаций и «теориями среднего уровня», а точнее – задает палитру возможных концептуализаций первых и рамочные условия проверяемости последних. Сторонники «средней позиции», «прагматического поворота» и разнообразных версий «другой социальной истории» в современной мировой историографии, выдвигающие и реализующие теоретические подходы, тождественные тем, которыми А. В. Лубский характеризует «неоклассическую модель», прямо идентифицируют свои исследования с *социокультурной историей*, ориентируются на синтез социальной и культурной истории, макро- и микроанализа, объяснения и понимания, на адекватное воспроизведение взаимодействия объективных и субъективных компонентов в деятельности исторических акторов. В этой *деятельностной* перспективе появляется шанс раздвинуть узкие шоры привычного ретроспективного видения, преодолеть линейное историографическое мышление, редуцирующее многообразие возможностей прошлых ситуаций (с их сложной динамикой и открытым, отнюдь не предопределенным будущим) к «реально состоявшемуся», а точнее – к выстроенному с презентистской позиции, историческому процессу.

Игорь Ионов
Москва

Функции цивилизационного сознания

Слабым местом анализа цивилизационных (как и других макроисторических) концепций и представлений в современной России является унаследованный от марксизма плоский сциентизм и ориентация на классический идеал знания. В результате многие исследователи пытаются свести все богатство их содержания к когнитивной составляющей, теоретическим схемам и методам исследования. Ценностные и другие некогнитивные основания цивилизационных представлений остаются неотрефлексированными, что ведет к произвольному предпочтению тех работ, которые оказываются ближе идеологически. Между тем критика сциентистского подхода к теории и истории цивилизаций имеет многовековую традицию и неотделима от развития самой теории, она связана именами И.Г.Гердера, классиков марксизма, П.И.Новгородцева, О.Шпенглера, К.Манхейма, Ф. фон Хайека и др. [1]

В современной России дифференцировать функции цивилизационных представлений, выделяя в них нормативную и дескриптивную (метафизическую и научную) составляющие, пыталась вслед за А.Бенетоном М.М.Мчедлова.[2] Эта тенденция требует развития. Подобные подходы находят прочное основание в трудах М.А.Барга, который разделял “внутреннюю” и “внешнюю” историю исторической науки (историю кумулятивного прироста конкретного

---

[1] *Гердер И.Г.* Избранные сочинения. М.-Л., 1959. – С. 278; *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. М., 1959. Т.3. – С. 32, Т.19. – С. 185 -230;*Новгородцев П.И.*. Об общественном идеале. М., 1991. - С. 109; *Шпенглер О*. Закат Европы. Новосибирск, 1993. – С. 51; *Манхейм К*. Диагноз нашего времени. М., 1994.; *Хайек Ф.А. фон*. “Контрреволюция науки”. Этюды о злоупотреблениях разумом. М., 2003. – С. 248–250, 272; 260, 270, 273.

[2] *Мчедлова М.М.* Вопросы цивилизации во французском обществознании. М., 1996. – С. 17–18, 21–25.

знания и пролиферационной смены мировоззренческих моделей).[3] Методику для исследований такого рода создал еще в 1940-е гг. Р.Дж.Коллингвуд, когда писал о констелляциях метафизических предпосылок научного знания (“абсолютных предпосылок”) как об исторических фактах, которые должны явиться предметом изучения специалистов.[4] В этом направлении можно идти и дальше, по тому пути, который наметил Х.Уайт, разделявший предпосылочное знание на когнитивные и *докогнитивные* формы, определяющие условия познания. Основа предпосылочного знания для Уайта – “префигуративный” акт, который выступает как предшествующий познанию, не критический, а поэтический, связанный с "конструированием языкового протокола".[5] В сущности, речь идет об анализе коммуникативных функций исторического знания. Тогда мы приходим к необходимости выделить наряду с когнитивными и другие, в частности, идентификационные функции цивилизационных представлений. Отметим, что С.Хантингтон считает идентификационную функцию главной. Цивилизация, по его мнению – это самый широкий уровень культурной идентификации.[6]

Это позволит существенно расширить представления о цивилизационных идеях, осознать их подлинное многообразие, богатство и роль в культуре, понять некоторые странные особенности эволюции цивилизационных представлений и научиться работать с ними.

Идентификационная функция цивилизационных идей

Место цивилизационной самоидентификации в исторической науке и общественной жизни во многом определяется ролью *исторического воображения*, без которого она невозможна. Человеку свойственно отождествляя себя не только с собственным телом и разумом, но и опосредованно – с той или иной общностью (родом, религиозной конфессией, государством, цивилизацией). При этом ценность собственной жизни утверждается через иные, более высокие ценности. Религиозная самоидентификация акцентирует идеалы Бога и церковной общины, государственническая – идеалы власти и единства страны, цивилизационная – идеалы разума или культурной традиции. Границы имперской и цивилизационной самоидентификации определил Н.А.Буланже, разделивший в середине XVIII в. эпоху

---

[3] *Барг М.А.* Историческое сознание как проблема историографии // “Цепь времен”. Проблемы исторического сознания. М., 2005. – С. 24-26.
[4] *Collingwood R.G.* An Essay on Metaphysics. Oxford., 1940. – P. 66–67.
[5] *Уайт Х.* Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века. Екатеринбург, 2002. – С. 51.
[6] *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. М., 2003. – С. 47.

просвещенной монархии (sage police) и собственно цивилизации (civilisation), которую он определил как "триумф и расцвет разума не только в конституционной, политической и административной области, но и в области моральной, религиозной и интеллектуальной". [7]

По мнению М.Хайдеггера, выбирая коллективную идентификацию, индивид решает глубочайшие экзистенциальные проблемы. Ведь смерть для каждого человека в высшей степени правдоподобна, но все же не "абсолютно" достоверна. Беря строго, смерти можно приписать все-таки "лишь" эмпирическую достоверность. Она необходимо уступает высшей достоверности, аподиктической.[8] Такой самоочевидной достоверностью обладает, в частности, образ цивилизации. Основатель феноменологии Э.Гуссерль отмечал, что идея западной цивилизации ("европейского человечества") – это не "спекулятивная интерпретация нашей историчности, но выражение поднимающегося в своей беспредпосылочной рефлексии живого предчувствия... [которое] обращается в испытанную уверенность", и осознается "благодаря последовательному аподиктическому постижению" .[9] Идентифицируя себя с цивилизацией, индивид может не останавливаться перед проблемой собственной конечности, что высвобождает его жизненные и творческие силы.

Создание новой исторической идентификации – акт самоизменения, внутренней перестройки, являющийся ресурсом для развития мышления и творчества. Психолог В.В.Нуркова указывает, что "человек выражает себя таким, каким помнит, а не таким, каков он на самом деле... Случайно или намеренно изменив свою историю... мы уже не можем оставаться прежними... Надев маску, символически перестав быть собой, мы можем позволить себе опробовать новые формы поведения, экспериментировать, раздвигать рамки привычного, дозволенного".[10] Отношение индивида к опыту прошлого приобретает активный характер, в этой ситуации могут в равной мере актуализироваться стратегии расширения и уточнения социальной памяти или социальной амнезии (гипомнезии, избирательности памяти), при которой ряд содержаний памяти выпадает.[11] Образ

---

[7] *Boulanger N.A.* L'Antiquite devoile par ses usages ou Examen critique des principales opinions, ceremonies et institutions religieuses et politiques des differens peuples de la terre. Amsterdam, 1766. – P. 78.

[8] *Хайдеггер М.* Бытие и время. М., 1997. – С. 257.

[9] *Гуссерль Э.*. Логические исследования. Картезианские размышления. Минск, 2000. – С. 633–634, 559–560.

[10] *Нуркова В.В.* Свершенное продолжается: психология автобиографической памяти личности. М., 2000. – С. 8–9.

[11] Там же. – С. 10.

прошлого становится манипулируемым, при его помощи решаются задачи в настоящем.

Недаром объяснительные схемы истории возникают главным образом у страдающий людей в *неблагополучных обществах*, нуждающихся в социальной мобилизации. Для этого изыскиваются символические ресурсы культуры, которые интерпретируются как императивный опыт истории. В такой ситуации главным является не конкретное знание, а привносимые в деятельность чувства решимости и сплоченности, так что проблема идентификации может решаться не только на фоне расширения и уточнения знания, но и на фоне его деградации, сужения и упрощения. Недаром в современном западном обществе создание макроисторических концепций однозначно связывается с психологическими проблемами автора. [12]

Смена форм исторической самоидентификации обычно случается в эпохи массового экзистенциального кризиса, такие как “переломное время” (вторая половина XVIII – начало XIX в.), как его называл Р.Козеллек, период становления современного цивилизационного сознания. Тогда разрушались привычные формы самоидентификации, коммуникативные связи и культурная традиция, исторические представления теряли экзистенциальную роль, нарушался баланс между опытом и фантазией, действием и воображением, восприятием и представлением. Утратив надежду понять настоящее в терминах прошлого, религиозной и имперской традиции, просветители XVII – XVIII вв. включили механизмы воображения, представив общество настоящего как предпосылку разумно организованного общества будущего, подлинной цивилизации. [13] В его основе, как пишет Н.Е.Копосов – “проект будущего, зачастую лишь весьма слабо подкрепленный наличным социальным опытом”. [14] Тем самым человек получил новую самоидентификацию и вместе с ней – могучее оправдание творческого отношения к действительности.

В этом контексте образ снижается, служит *негативным фоном* самоидентификации. Подобную ситуацию описала Ю.Кристева, которая считала, что процедура симеозиса рождается из чувства ужаса, фобии, отвращения. Образ отвратительного первичен по отношению как к процессу познания, так и процессу самоидентификации. “L'abject” (фр.– гнусный, низкий, мерзкий, пакостный, грязный, отвратительный) это та реальность, перед лицом которой человек

---

[12] *Castello P*. World Historians and Their Goals: Twetieth Century Answers to Modernism. De Kalb., 1993.

[13] *Koselleck R*. Futures Past. On the Semantics of Historical Time. Cambridge, London, 1985. – P. 18, 278.

[14] *Копосов Н.Е.* Как мыслят историки. М., 2001. – С. 157.

вынужден лишь решительно отказываться, идентифицировать себя как “не-это”, то есть отбрасывается к “обрыву смысла”. Ужас перед отвратительным содержит отблеск “неудержимого и мрачного бунта человека перед тем, что пугает его, что угрожает ему извне или изнутри, по ту сторону возможного, приемлемого, мыслимого вообще... От объекта в отвратительном – лишь одно свойство – противостоять Я”.[15] Противостояние возникает подчас не столько с индивидуальным Я индивида, сколько с его коллективным самосознанием. Отвратительное показывает *границы приемлемого* и поэтому “отвращение – то ограждение, что удерживает меня на краю. Опора моей культуры” .[16]

Тем самым отвращение – это предпосылка самоидентификации; оно локализует наши ценности и вместе с тем заставляет формулировать их предельно четко, так чтобы отвратительное ни в каком случае не могло бы в них угнездиться. В результате образуется не адекватный, а отлакированный собственный образ, появление которого Кристева связывает с *нарциссическим* кризисом, а также поэтическим и философским катарсисом как его результатами.[17] Этот кризис заставляет в самом начале построения цивилизационных представлений ставить в их центр не собственный, а чужой образ (образ отвратительного варвара) и воображать себя не в реальном, а в отлакированном виде. Знание, которое рождается в этом случае – апофатическое знание, знание от противного. Вместе с тем это знание непроблематизируемое, аподиктическое, самоочевидное и самодостаточное, способное быть основанием любого другого знания и вместе с тем дистанцированное от требований науки и объективности. Его содержание подчинено задаче самоидентификации.

При этом образ цивилизации неминуемо *архаизируется* и соотносится с образом сакрального, мифологического времени. В этом контексте исторический процесс превращается в ритуал, цивилизованный человек – в жреца, а варвар – в жертву, уничтожению которой придавалось сакральное значение. Особенно ярко это проявлялось в поздней античности и Китае.[18] В Западной Европе XVIII–XIX веков эти тенденции были более мягкими. Европейское понятие “цивилизация”, которое представляет собой либеральную идеализацию результатов экономического и социально-политического

---

[15] *Кристева Ю*. Силы ужаса. Харьков, 2003. – С. 37–38.
[16] Там же. – С. 38.
[17] Там же. – С. 50, 64.
[18] *Буров В.Г*. Мировоззрение китайского мыслителя XVII в. Ван Гуань Шаня. М., 1976.

прогресса, занимает промежуточную позицию между классической утопией и "профанной" историей. Его можно характеризовать как реляционную утопию,[19] совокупность элементов мира "должного", структурирующих образ гражданской истории. Недаром в число утопистов часто включают создателей первых вариантов теории цивилизаций: Вольтера, Ж.Ж.Руссо, М.А.Кондорсе, О.Конта, Г.Спенсера.[20]

Утопия как след идентификационной составляющей не просто "встроена" в любой вариант теории цивилизаций, она играет доминирующую, структурообразующую роль, определяет и фиксирует его ценностное содержание. Особенно ярко либеральные утопии свободы и знания, выполняющие роль цели в телеологических конструкциях, проявляют себя в прогрессистских линейно-стадиальных концепциях конца XVIII–XIX веков, созданных М.А.Кондорсе (преодоление неравенства народов, всеобщее просвещение), А.Фергюсоном (идеал справедливого рыночного общества), О.Контом (идеал общества, управляемого наукой). Другим вариантом являются утопии порядка и священной традиции. Они восходят к сакрализованному образу "священного народа" и "священной империи", объединенных религией как воплощением Откровения, полученного непосредственно от Бога и занятого посильным осуществлением божественного порядка на вверенной ему территории Земли (Ф.Шлегель, Э.Кине, Н.Я.Данилевский) .[21]

В этих условиях возникает тенденция к некоторой недоразвитости или деградации идеи цивилизации и ее частичного или полного превращения в элемент образа сакральной империи, от которого она только что отпочковалась. Получает философско-историческое подкрепление идеология колониализма как морально оправданной политики цивилизаторства в мире "дикарей" (часто у тех же авторов, которые создавали представление о цивилизации [22]). Исключение того или иного народа (Индии, Китая, арабского мира в

---

[19] *Becerra I.* Relationale Utopie. Uber das gegenwartige Potential der Wissenschaftssoziologie Karl Mannheims in Zeiten der Globalisierug des Antiutopischen. Munster, 1995.

[20] *Аинса Ф.* Реконструкция утопии. Эссе. М., 1999. - С. 43; *Mumford L.* The Story of Utopias. New York, 1922. – P. 113; *Новгородцев П.И.* Об общественном идеале. М., 1991. – С. 23, 30.

[21] *Ионов И.Н., Хачатурян В.М.* Теория цивилизаций от античности до конца XIX века. М., 2002.

[22] *Boulanger N.A.* L'Antiquite devoile par ses usages ou Examen critique des principales opinions, ceremonies et institutions religieuses et politiques des differens peuples de la terre. Amsterdam, 1766; *Дюше М.* Мир цивилизации и мир дикарей в эпоху Просвещения. Основы антропологии у философов // Век Просвещения. Москва; Париж, 1970.

рамках идеологии ориентализма) из "списков цивилизаций" или снижение его цивилизационного статуса означало в XVIII–XIX вв. объявление его объектом законной охоты, колониальной политики, играло ту же роль, как в средние века – провозглашение крестоносцами православных, мусульман и евреев "язычниками".

Надо отметить, что можно решать экзистенциальные проблемы, и идентифицируя себя с образами *чужой* культуры и истории. При позитивном восприятии (прочтении) западных цивилизационных образов в неевропейских странах (Индии, Латинской Америке, России, Китае) в качестве "ужасного варвара" фигурировал уже народ собственной страны, а либеральный Запад изображался как утопия или цель истории. Именно там помещался сакральный центр мира. С такими казусами связаны кровавые сюжеты самоотречения и самоколонизации, сопровождавшиеся "жертвоприношениями" Молоху цивилизации. Так, писатель и теоретик цивилизации середины XIX века Д.Ф.Сармьенто, превратившись в военного министра, а затем в президента, на практике истреблял индейцев и метисное население Аргентины (гаучо).[23] Он стремился "уничтожить народ Америки, заменив его порочные, анархичные кровь и мозг на новые и создав новый народ...".[24] Такая политика была порой экономически и социально эффективна, но чревата ростом самоотчуждения местного населения. Характерно, что сплошь и рядом (особенно в XX –XXI вв.) для самоколонизации брались за образец не только устаревшие картины жизни Запада, обычно реалии конца XIX в., но и устаревшая прогрессистская методология, которая позволяет строить и непротиворечивым образом "верифицировать" такого рода образы.

При этом страдающей стороной выступает когнитивная функция цивилизационных представлений. Аргентинский философ А.А.Ройг увидел "тайную логику" философии истории в принципиальных особенностях *идентификационного этапа* познания, целью которого являются не конкретные исследования, а постулирование *субъекта* познания, что часто приводит к возникновению *абсолютного* субъекта познания (идентификация с утопическим) и его объекта как "анти-субъекта", как устраняемого, избегаемого, обозначаемого намеками, а потому и "иллюзорного".[25] В итоге происходит частичная или полная деисторизация объекта познания, приписывание ему той или иной

[23] *Земсков В.Б.* Доминго Фаустино Сармьенто: человек и писатель // Сармьенто Д.Ф. Избранные сочинения. М., 1995. – С. 259, 280.
[24] *Сеа Л.* Философия американской истории. Судьбы Латинской Америки. М., 1984. – С. 265.
[25] *Roig A.A*. Teoria y critica del pensamiento latinoamericano. Mexico , 1981. – P. 163, 178–179, 184.

формы внеисторического существования (неотличимость от дикарей древности, неспособность к прогрессу, циклическая форма развития). В данном случае, по мнению философа, *денотативная и коммуникативная* функции (маркировка референциальной реальности) противостоит *когнитивной* функции (познанию объективной реальности). Ройг подчеркивал, что сциентистская трактовка таких рассуждений создает лишь иллюзию объективности и угрозу "застрять" в этом познавательном горизонте, подменив научное познание – ложным идеологизированным сознанием. [26]

Однако надо учитывать, что борьба против колониального цивилизационного дискурса (антиориентализм) имеет свои границы, за которыми она превращается в стратегию возвеличивания униженной Западом империи, последующей самоизоляции, просвещенного авторитаризма и наконец, попыток воссоздания униженной или утраченной империи. Именно так дело обстояло с цивилизационными теориями Н.Я.Данилевского, предлагавшего создать "Всеславянский союз", пантюркиста З.Гекалпа и китайского реформатора конца XIX века Кан Ювея, который стремился обосновать справедливость восстановления власти Китая над "четырьмя океанами и пятью континентами".[27]

Казалось бы, проблематика колониального дискурса не имеет отношения к России – в прошлом империи и великой державе. Однако духовное отторжение интеллигенции от советского государства и советского народа в 1920-1980-е гг. было столь велико, что породило у ее части стремление к цивилизационной идентификации, исключающей позитивные образы народа и его политической культуры. Российская цивилизация характеризуется, например, А.С.Ахиезером и И.Г.Яковенко при помощи дистанцирования образа России от идеала современной, либеральной цивилизации и позиционирования ее как "промежуточной", "расколотой", "варварской", "манихейской", "агрегатной", "периферийной". [28] В центре образа мировой истории и особенно истории России для А.А.Пелипенко и И.Г.Яковенко – фигура "паллиата", анти-субъекта исторического процесса, "застрявшего" между архаикой и

[26] *Roig A.A.* Teoria y critica del pensamiento latinoamericano. Mexico , 1981. – P. 192–193.
[27] *Gokalp Z.* Turkism, Nationalism and Western Civilization. New York, 1959. – P. 17, 75–77, 285; *Тихвинский С.Л.* Движение за реформы в Китае в конце XIX в. М., 1980. – С. 171, 182; *Левин З.И.* Развитие общественной мысли на Востоке. Колониальный период. X1X-XX вв. М., 1993. – С. 127.
[28] *Ахиезер А.С.* Россия: критика исторического опыта. Т.3. М., 1991; *Яковенко И.Г.*. Цивилизация и варварство в истории России. Статьи 1 –4 // Общественные науки и современность. - 1995, 1996. - № 4, 6; №3, 4; Риски социальной трансформации российского общества. М., 2006.

современностью, дистанцированного тем самым от сакрального времени прогресса. "Паллиат" стремится обладать благами цивилизации, но не способен воспроизводить их, поддерживать порядок и разрешать противоречия своего существования из-за инверсионного (манихейского) типа мышления.[29] Паллиат подобен образу варвара, созданному Ю.Кристевой. Это "смерть, попирающая жизнь. Отвратительное. Оно отброшено, но... от него невозможно защититься так, как от объекта... это то, что взрывает самотождественность, систему, порядок. То, что не признает границ, положений дел, правил".[30]

Поэтому паллиат обречен на уничтожение, которому должны содействовать все силы прогресса. "Железная поступь общеисторического императива, – пишет И.Г.Яковенко, – сметает с земли неэффективные способы бытия". При более благоприятном исходе дела предлагается перспектива маргинализации до четырех пятых населения России.[31] Трудно спорить с Б.С.Ерасовым, который сравнивал эту программу с нацистской.[32] Но нельзя отрицать, что такая модель мировой истории хорошо соответствует некогнитивным задачам цивилизационных представлений, она самодостаточна (аподиктична) и создает мощные основы для самоидентификации.

Результаты эволюции подобного рода западнической самоидентификации и критики модернизационных потенций российского общества бывают довольно неожиданны. Либеральная версия российской истории в XXI в., как и в конце XIX в., постепенно с середины 1990-х гг. сдвигается в сторону *государственнической*. А.С.Ахиезер, И.Г.Яковенко, А.П.Давыдов и др. доказывают, что в основе авторитаризма российского государства лежит "инфантильность" русской народной культуры, блокирующей развитие ответственности граждан и их активность в формировании общественного диалога. Вина за коллективизацию XX в. возлагается на крестьян. Российское общество развивается будто бы как общество "высоко дезорганизованное" и заражает своей дезорганизацией государство. Исторический процесс превращается в "выравнивание разницы потенциалов дезорганизации между обществом и государством". Общество фактически *обрекает* государство на авторитаризм, порождает бюрократию как парадоксальную *форму*

---

[29] *Пелипенко А.А., Яковенко И.Г.* Культура как система. М., 1998. – С. 286.
[30] *Кристева Ю.* Силы ужаса. Харьков, 2003. – С. 38–39.
[31] *Яковенко И.Г.* Российское государство: национальные интересы, границы, перспективы. Новосибирск, 1999. – С.64; Риски социальной трансформации российского общества. М., 2006. – С.85.
[32] *Ерасов Б.С.* Цивилизации. Универсалии и самобытность. М., 2002. – С. 37.

самоорганизации общества.[33] Это очень напоминает описание не только гаучо у Д.Ф.Сармьенто, но и китайских крестьян у Ван Фучжи.

Подобные высказывания порождают у Г.И.Зверевой отчасти справедливые обвинения в произвольности построений, методологической аморфности, охранительности и национализме, исконно присущих макроисторическому дискурсу. [34]

Коммуникативная функция цивилизационных идей

Помимо идентификационных, цивилизационные идеи играют важную коммуникативную и интегративную роль, способствуя социокультурной (ненасильственной) консолидации обществ в национальных и имперских государствах, а также некоторых социальных слоев (интеллектуалов) в мировом масштабе. Главными предпосылками коммуникации являются постулирование оппонента как субъекта (неиерархическая интерпретация ситуации взаимодействия), диалоговая (а не монологическая) форма общения, выход на герменевтический круг или ситуацию понимания.

Поэтому реализация коммуникативной функции отчасти противостоит осуществлению идентификационной стратегии, предполагающей иерархическую модель взаимодействия и нарциссистский монолог высших ценностей. Эти функции хорошо различаются в современной литературе. Э.Дуссель фиксирует априорные интенциональные структуры, ясно отличая их от интерпретативных [Dussel]. В.Буданов различает *сознание созерцания*, генерацию аподиктического атомарного смысла без права уйти на рефлексивный круг и *сознание осмысления*.[35] Если в первый тип сознания производи аподиктическое знание, то второй – проблематизированное. Постмодернисты борются с бинаризмом, аксиологической ассиметрией бинарных оппозиций как с препятствием диалога, во имя ценности Иного. Одновременно осознаются трудности подобной коммуникации, в частности зависимость транслируемых образов мира от языка. Э.Сэпир и Б.Уорф обусловили возможность диалога "сходством или по крайне мере соотносительностью языковых систем". [36] Множество явлений, с которыми исследователь цивилизаций сталкивается в другой культуре,

---

[33] *Ахиезер А.С., Давыдов А.П., Шуровский М.А., Яковенко И.Г., Яркова Е.Н*. Социокультурные основания большевизма. М., 2002. – С.549, 555.

[34] *Зверева Г.И.* Цивилизационная специфика России: дискурсный анализ новой "историософии" // Общественные науки и современность. - 2003. - № 4. – С. 99–101, 103–108.

[35] *Буданов В.Г.* От диаграмм Фейнмана к грамматикам Хомского: о единстве событийного языка в науке и культуре // Философия науки. Вып. 5. Философия науки в поисках новых путей. М., 1999.

[36] *Уорф Б.Л.* Наука и языкознания. // Новое в лингвистике. Вып. 1. М., 1960. – С. 74.

представляются неожиданными, экзотическими, провоцируют культурный шок и аномию, так как в его собственной культуре для них отсутствуют готовые познавательные модели. Такое явление "оказывается неопределенным, неклассифицированным и неосвоенным до тех пор, пока не будут найдены или введены класс или категория".[37]

В связи с этим среди историографов растет интерес к инструментам общения и познания, таким как метафоры и основанные на них понятия. В.Вжозек полагает, что "конститутивные для мышления метафорические выражения навязывают миру определенный "диагноз", становятся своего рода эвристическими моделями".[38] Путем смены смыслов метафор происходит смена форм предпосылочного знания, "примерка смыслов" на историческое явление, тем самым подвергающееся проблематизации. Для этого важно фиксирование "внутреннего конфликта между тождеством и различием", маркировка "семантического поля для объединения различий в идентичности", что составляет, по мнению П.Рикера, сущность метафоры.[39] Важно также различать "живые" метафоры, способные стать основой коммуникации и "мертвые" метафоры, которые являются кладбищем смыслов. В процессе функционирования метафора реифицируется, "вмерзает в тесные системы убеждений".[40] Но в исторической перспективе затем происходит релятивизация и реметафоризация научного понятия в условиях столкновения разных научных программ и нагромождения окостеневших смыслов, соотношение которых нуждается в прояснении.

Предпосылкой диалога в Европе было частичное преодоление во II четверти XIX в. бинарной схемы "варварство–цивилизация", признание равноценности элементов культур европейских народов. Ф.Гизо в своей либерально-консервативной концепции цивилизации уравнял ценности прогресса и традиции, местные и привнесенные пришлыми "варварами", светские и церковные. В европейской цивилизации, по его мнению, "различные начала, не имея возможности уничтожить одно другое, вынуждены были волей-неволей существовать совместно и примирились путем компромиссов... в

---

[37] *Сарбин Т.Р.* Нарратив как базовая метафора для психологии // Постнеклассическая психология. - 2004.- № 1. – С. 7.
[38] *Вжозек В.* Историография как игра метафор: судьбы "Новой исторической науки" // Одиссей. Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня. М., 1991. – С. 62.
[39] *Вжосек В*. О смысле и назначении метафоры в гуманитарных науках // История и современность. - 2005. - № 2. - Сентябрь. – С. 28.
[40] *Сарбин Т.Р.* Нарратив как базовая метафора для психологии // Постнеклассическая психология. - 2004.- № 1. – С. 8.

Европе результатом разнообразия и постоянной борьбы элементов цивилизации явилась свобода". Именно это качество делает европейскую цивилизацию универсальной, связанной с "бесконечным разнообразием форм, идей, начал, в их соперничестве, в их стремлении к известному единству, к идеалу, кото рый никогда, может быть, не будет достигнут".[41] На этой основе диалога ценностей стал возможен диалог французской и английской форм цивилизационного сознания. Д.С.Милль в 1845 г. воспринял диалогический характер мышления Ф.Гизо, но реинтерпретировал его выводы: для Милля именно Англия выступала примером воплощения системы сдержек и противовесов в политическом и культурном строе.[42]

Однако этот коммуникативный опыт диалога ценностей был воспринят не везде. Он возможен лишь в условиях успешной модернизации и социального диалога. В частности, России с ее хроническими трудностями модернизационного транзита свойственна неразвитость коммуникативной составляющей цивилизационных идей. Л.И.Блехер и Г.Ю.Любарский, изучавшие историю споров западников и националистов, констатируют доминирование в ней идентификационной составляющей, "в результате чего диалога не происходит: каждый излагает свою точку зрения, выпаливает по противнику заряды заранее заготовленных аргументов и при этом искренне полагает, что понял противника: ведь образ не-А ("отвратительного Другого"–И.И.) у него присутствует, а ничего иного в мире А быть не может". В итоге противоречия сторон не сглаживаются, а скорее обостряются, становятся непреодолимыми.[43] Создается ситуация при которой стороны находятся в идейном клинче, своеобразном "взаимоупоре", а основой самоидентификации становится сама ситуация непрекращающегося, самовоспроизводящегося спора, в которой "отвратительным" выступает оппонент.

Это, конечно, не исключает "выпадения" ряда мыслителей из ситуации развития "во взаимоупоре". Основания для цивилизационного диалога в русской культуре были заложены Ю.Ф.Самариным и К.Д.Кавелиным, разрабатывавшими компромиссные варианты образов России, в которых сочетались образы местных традиций и западного влияния, а также Н.А.Бердяевым, который стремился изучать специфику российской

---

[41] *Гизо Ф.* История цивилизации в Европе. Минск, 2005. – С. 44–45.
[42] *Милль Д.С.* Рассуждения и исследования политические, философские и исторические. Ч. II. СПб., 1864. – С. 124.
[43] *Блехер Л.И.*, Любарский Г.Ю. Главный русский спор: от западников и славянофилов до глобализма и Нового средневековья. М., 2003. – С. 437, 384.

истории, опираясь на западные методологию и социальные идеалы, но не теряя духовной (прежде всего религиозной) дистанции по отношению к ним.[44] В период возрождения цивилизационных идей в 1980 – начале 1990-х гг., в частности, в ранних работах А.С.Ахиезера большое значение имел *медиации* между традиционными и либеральными элементами российской культуры.[45] Однако сейчас можно сказать, что реальный опыт диалога в России и за границей во многом остался в стороне от внимания как западников, так и националистов.

Характерным отражением ситуации является дискуссия И.С.Клямкина и В.И.Чесноковой, известная по книге "Западники и националисты: возможен ли диалог?". Уже в начале ее инициатор Клямкин выбрал не модель продуктивного диалога, позиционирующего оппонента как носителя подлинных ценностей и знаний, а "парад масок", послав оппоненту одновременно два сообщения, вербализованное и невербализованное, *взаимно опровергающие* друг друга: о стремлении к общению и о принципиальном неприятии позиции собеседника. В.И.Чеснокова ответила на том же языке, расчленив собственный образ и создав экзотическую бинарную самоидентификацию (сталинистскую и антиимперскую).[46] Обе стороны пытались бороться не за понимание, а за власть на "чужой территории", в классической ситуации "взаимоупора", "взаимоотвращения", которую описала Ю.Кристева, при которой мифологические элементы своих картин мира не репрезентируются и сравниваются, а маскируются. Результатом этого явилось *шизофреническое общение*, в котором преобладает не привычная, циркулярная (по типу герменевтического круга), а линейная модель диалога, построенная на попытках тайного перехвата инициативы путем сковывания активности противника, овладения монополией на изменение позиции.[47]

Когнитивная функция цивилизационных идей

Познавательные задачи цивилизационных представлений, как и других философско-исторических и историко-социологических схем, как правило, сводятся к созданию образа региональной или глобальной истории, не входящего в конфликт с профессиональным и сторическим знанием (господствующими историографическими моделями),

---

[44] *Бердяев Н.А.* Душа России. М., 1990. – С. 7.
[45] *Ахиезер А.С.* Россия: критика исторического опыта. Т.3. М., 1991.
[46] Западники. Западники и националисты: возможен ли диалог? М., 2003. – С. 16–17, 68.
[47] *Сельвини Палаццоли М., Босколо Л., Чекки Д., Прата Д.* Парадокс и контрпарадокс. Новая модель терапии семьи, вовлеченной в шизофреническое взаимодействие. М., 2002.

логически непротиворечивого и соответствующего возможностям человеческого восприятия. Последнее обстоятельство особенно важно, так как в сущности здесь мы имеем дело с формой междисциплинарной, социально-исторической парадигмы, трансляции исторических знаний от одной школы к другой, от специалистов к неспециалистам, от общества к власти, через поколения. Это ведет к переплетению коммуникативных и когнитивных задач, ставит планку для сложности знания, которое должно быть не только максимально адекватно реальности (это цель профессионального знания), но и релевантно ситуации диалога. Поэтому зачастую знание подробностей прошлого, необходимое профессиональному историку, в подобных схемах должно быть преодолено. Оптимальной является степень внутреннего разнообразия, соответствующая 5 –9 переменным (физики говорят о 3–6), что соответствует психологическим возможностям человека.[48] Когнитивные задачи тут часто опосредованы и практическими целями общественной деятельности (той же модернизации). Это знание “действующего и властвующего” человека, как говорил Р.Полен или власть-знание М.Фуко, но имеющая не самодовлеющее, а прикладное значение.[49]

Когнитивные схемы, используемые в цивилизационных концепциях, весьма разнообразны. Л.Вульф писал о преимущественно идентификационных схемах, тесно связанных с мифологией и идеологией, которые он называл “символическими картами”, а А.И.Миллер, характеризуя его труд, “ментальными картами”.[50] Однако ориентация на познавательные цели заставляет выделять из ряда таких конструктов собственно “когнитивные карты” которые ориентированы на систематизацию фактического знания.[51] Психолог У.Найссер вычленял в структуре человеческого восприятия три равноправных элемента: когнитивную карту мира, реальный мир как потенциальный источник информации и перцептивную деятельность.[52] Когнитивная карта, согласно его взглядам, не диктует восприятие, а делает его возможным, а результаты – значимыми. Восприятие может осуществляться и помимо когнитивной карты, но при этом поиск информации не целенаправлен и сама она перерабатывается иначе. Работа с когнитивной картой включает поиск информации и

---

[48] *Солсо Р.Л.* Когнитивная психология. М., 1996. – С. 180.
[49] *Polin R.* Qu'est-ce que notre civilisation? Paris, 1973. – P. 59–63.
[50] *Вульф Л.* Изобретая Восточную Европу. Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения. М., 2003. – С. 5–6, 38–40.
[51] *Downs R.M., Stea D.* Maps in Mind. Reflections on Cognitive Mapping. New York, 1977.
[52] *Найссер У.* Познание и реальность. Смысл и принципы когнитивной психологии. М., 1981. – С. 127.

когнитивные циклы, в процессе которых происходит проблематизация их старых вариантов и переосмысление содержания таких карт.[53] Тем самым становится возможна последовательная проблематизация знаний, которая и отличает науку.

Обычно модели и гипотезы в цивилизационном знании содержат в себе элементы как "ментальных", так и "когнитивных" карт. Типичным вариантом такого смешения является описанный на рубеже XIX и XX вв. Ш.В.Ланглуа и Ш.Сеньобосом априорный, воображаемый "план-образец" или "вопросник" исторического исследования. В его центре – ценностно нагруженный образ цивилизации, тесно связанный с самоидентификацией исследователей. Они считали, что "к варварскому обществу не следует применять программы исследований... составленной по примеру изучения цивилизованных наций".[54] Изучение истории таких наций предполагает наличие теории цивилизации как особого рода "вопросника". Элементы такого вопросника почти не рефлексируются, хотя они возникли на глазах просвещенного Запада: это идеи политики, общества, экономики, культуры – ценности, возникшие в XVIII в. и ставшие основаниями жизни современного общества. Считалось, что правильно составленный "вопросник" увеличивает ценность "ответов", полученных при его помощи.

Классики школы "Анналов", сделавшие громадный шаг вперед в изучении истории цивилизаций, признавали большую роль "вопросника" в процессе цивилизационных исследований, но анализировали его некритические, позитивистские варианты, оценивали его содержание и ментальную подоплеку. М.Блок считал необходимым создать целый ряд когнитивных схем, относительно которых объект находится в ситуации *мультиперспективизации*. Он указывал, что "наука расчленяет действительность лишь для того, чтобы лучше рассмотреть ее благодаря перекрестным огням, лучи которых постоянно сходятся и пересекаются. Опасность возникает только с того момента, когда каждый прожектор начинает претендовать на то, что видит все....".[55] Вместе с тем он понимал роль бессознательного и писал, что "ученый может даже не осознавать того, а между тем его вопросы ...записаны у него в мозгу прошлым опытом, диктуются традицией, обычным здравым смыслом, то есть – слишком часто – обычными предрассудками". Он стремился устранять классификации, основанные на "ложных подобиях... придавая устанавливаемым различиям" между цивилизациями "все большую

[53] Там. же. – С. 43, 45, 149-150.
[54] *Ланглуа Ш.В., Сеньобос Ш*. Введение в изучение истории. М., 2004. – С. 207–210.
[55] *Блок М.* Апология истории или ремесло историка. М., 1980. – С. 82.

точность и тонкость".[56] Для него это способ наращивать кумулятивное источниковое знание, основанное на анализе документов. М.Блок прямо использует метафору карты: "Исследователь знает, что намеченный при отправлении маршрут не будет выдержан с абсолютной точностью. Но без маршрута ему грозит вечно блуждать наугад".[57]

С.Хантингтон, изучая взаимодействие цивилизаций, подчеркивал практическое значение когнитивных карт, которые в его сознании соединились с образом куновской парадигмы. "Картография, как и познание,– цитировал он политолога Д.С.Гэддиса, – является необходимым упрощением, которое позволяет нам увидеть, где мы находимся и куда мы можем пойти... Упрощенные парадигмы и карты... позволили бы нам: систематизировать и обобщать реальность; понимать причинные связи между явлениями; предчувствовать и, если повезет, предсказывать будущие события; отделять важное от неважного; показывать, каким путем двигаться, чтобы достичь наших целей... совсем без карты мы заблудимся".[58] Главное их качество – рациональность и прагматичность: "ясность для исследователей и полезность для политиков". При этом Хантингтон в сциентистском ключе игнорирует связь структуры ("легенды") когнитивных карт с самоидентификацией исследователя, не учитывает аподиктичность последней, считает возможной прямую верификацию полученного знания при помощи политического опыта.[59]

Основная проблема когнитивных карт цивилизационного исследования – частое несовпадение "легенды" исследователя и "легенды" человека в истории; теоретической схемы, пытающейся представить культуру как систему и сложности человеческих мотиваций. Особенно это относится к древней и средневековой истории, когда не существовало централизованной системы образования и локальные культуры сложно уживались с универсальными. Это подчеркивал Э.Геллнер, когда писал: "Самая поразительная особенность досовременных, дорациональных мировоззрений: в сосуществовании в пределах одного мировоззрения множества не совсем целостных, но связанных иерархически субмиров".[60]

На этом основании в 1960–1980-е гг. многие философы науки, такие как Х.Уайт и Л.О.Минк провозглашали, что процесс порождения

---

[56] Там же. – С.38 81, 101.
[57] Там же. – С. 38.
[58] *Хантингтон С*. Столкновение цивилизаций. М., 2003. – С. 28–29.
[59] Там же. – С. 8, 42.
[60] *Хобсбаум Э.* Нации и национализм после 1780 г. СПб., 1998. – С. 61–62.

метафизических моделей истории (ментальных карт или парадигм) не соотносим с накоплением кумулятивного (источникового) знания. [61] Выход из положения был предложен Л.Лауданом, который релятивировал противопоставление интуиции, рационализма и эмпиризма; смягчил иерархическое представление о соотношении фактуального, методологического и аксиологического уровней “нормальной науки”. По его мнению, эти уровни знания не являются иерархизированной детерминистской системой; скорее их отношения сетевые и поссибилистские. Взаимодействие уровней определяется тем, что “познавательные цели.... в принципе недоопределяют методологические правила (точно так же, как методологические правила недоопределяют выбор фактуальной теории или гипотезы)”. [62] Каждый вариант научного знания уникален, в нем важна *конкретная констелляция* метафизического, теоретического и фактуального знания. Эта констелляция не может быть предметом метафизического постулирования. Но она может быть объектом исторического исследования.

Идентификационная, коммуникативная и когнитивная составляющие цивилизационных представлений являются инвариантными для цивилизационной мысли, вне них она не существует. Вместе с тем, они отчетливо противостоят друг другу. Жесткие бинарные, субстанционалистские, аподиктические схемы идентификационной составляющей плохо уживаются с дробными, эксплицитно конструктивистскими, проблематизированными образами и смыслами коммуникативной и когнитивной составляющих. В своих крайних пределах стремление к цивилизационной идентификации убивает диалог и адекватное знание (ведь оппонент символически лишается исторического существования), а стремление к диалогу и знанию подчас убивает возможность коллективной самоидентификации (из-за тотального уравнивания ценностей). Но вместе с ними умирает и цивилизационный дискурс, сменяясь имперским или постмодернистским.

В норме когнитивная составляющая развивается с опорой на проблематизируемую идентификационную схему, что дает возможность создать субъект-объектную основу и основные маркеры когнитивной карты. Она приобретает наибольшую полноту и глубину в ходе развития диалогического идеала и при использовании коммуникативных практик, в процессе перехода к субъект-

[61] *Уайт Х*. Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века. Екатеринбург, 2002; *Mink L.O.* Historical Understanding. Ithaca, London, 1987.
[62] *Лаудан Л*. Наука и ценности //Современная философии науки. Хрестоматия. Состав. А.А.Печенкин. М., 1996. – С. 213.

субъектным, герменевтическим моделям знания. Поэтому такие крайности, как пролиферация метафизических схем и кумулятивное позитивистское знание, метафизика и конструкционизм, догматизм и скептицизм, классический и неклассический идеалы рациональности, макроистория и микроистория уживаются в цивилизационном дискурсе, занимая каждый раз особое место в исторически конкретном образе цивилизации. Цивилизационная теория вынуждена регулярно возвращаться к метафизике и утопии, но раз за разом на протяжении столетий преодолевает их на пути релятивизации. Важно лишь, как писал А.А.Ройг, не "застревать" на изначальном, идентификационном этапе пути, как это случилось с отечественной либеральной теорией цивилизаций.

Поэтому настороженное отношение И.Г.Зверевой к современному цивилизационному дискурсу в России мне кажется не вполне оправданным. Использование "*содержательно непроблематизируемых* риторических конструкций"[63] неизбежно при построении идентификационных схем и базовых когнитивных карт. Использование апофатического и аподиктического знания на одном из этапов конструирования познавательной модели – еще не основание для осуждения подобных представлений. Важен результат: ведь в России, неблагополучной стране с несформировавшейся гражданской нацией, с незавершенной модернизацией, с мощной традицией имперской самоидентификации и государственнической истории жизненно нужны *альтернативные способы самоидентификации*, о которых надо судить не в сравнении со сцентистскими идеалами Запада, а в сравнении с отечественной традицией XIX и особенно XX веков. Прямое заимствование в этих условиях способно породить лишь самоотчуждение. Поэтому не только неверно, но и опасно осуждать историософию и макроисторию как таковые, вытесняя их в область идеологизированной и мифологизированной исторической памяти.[64]

Как показывает мировой опыт, создание гражданской нации неотделимо от построения позитивного образа собственной истории, того, что Б.Н.Миронов называет "клиотерапией".[65] Но столь же очевидно, что решение этой задачи невозможно без активного продвижения по пути проблематизации и релятивизации изначальных теоретических схем, без активного диалога философов, социологов и профессиональных историков. Иначе поиск "живых метафор" (П.Рикер) отечественной истории может обернуться пролиферацией

---

[63] *Зверева Г.И.* Цивилизационная специфика России: дискурсный анализ новой "историософии" // Общественные науки и современность. - 2003. - № 4. – С. 100–101.
[64] Там же. – С. 109.
[65] *Миронов Б.Н.* Социальная история России. В 2 тт. СПб., 2003. – С. 16.

“пустых метафор” (И.Лакатос), не способных стать основой новой социально-исторической парадигмы. В этом плане идеал диалога либеральных и традиционных ценностей, а также идеал медиации смыслов, выдвинутый А.С.Ахиезером еще в 1991 г., который можно трактовать и в постколониальном контексте,[66] представляется до сих пор остается недооцененным и практически не реализованным.

[66] *Тлостанова М.В*. Постсоветская литература и эстетика транскультурации. Жить никогда, писать ниоткуда. М., 2004.

Олександр Осіпян
Краматорськ

Cannibales ante portas: стратегія критичного описання постмодерністів в сучасному англомовному світі

Поштовхом для написання цієї статті стало обговорення книги австралійського історика Кіта Віндшатла "Вбивство історії: як літературні критики та соціальні теоретики мордують наше минуле" [1]. За період з 1994 по 2000 рік книга витримала чотири видання, що свідчить про її неабиякий успіх. На великому інтернет-сайті компанії AMAZON (www.amazon.com), а саме у розділі продажу книжок, відбувалось жваве обговорення четвертого видання. Мою увагу привернули як дуже емоційні висловлювання авторів відгуків, полемічна напруга й неодноразове відсилання до політичних симпатій та антипатій, так і (в першу чергу) лексика, що використовувалась у відгуках прибічників К.Віндшатла на адресу розкритикованих ним постмодерністів. Ось тоді й виник задум застосувати щодо критики постмодернізму один з постмодерністських методів – дискурс-аналіз. Безумовно, в одній статті неможливо проаналізувати всі критичні публікації хоча б лише тільки англомовних істориків. Тому я обмежився аналізом вже згаданих відгуків читачів та ще кількома рецензіями на книгу К.Віндшатла на цьому ж сайті. Для того, щоб мати можливість порівняти думки широкого читацького загалу із позицією академічного середовища, проаналізував кілька публікацій професійних істориків, які також були реакцією на постмодернізм й вийшли в світ майже одночасно з книгою К.Віндшатла, проте їх автори не були так радикально налаштовані як австралійський історик.

[1] *Windschuttle K.* The Killing of History: How Literary Critics and Social Theorists are Murdering Our Past. – Sydney: Macleay Press, 1994. 298 p. Четверте видання: San Francisco: Encounter Books, 2000. 298 p. Кіт Віндшатл – викладач історії та соціальної політики в університеті Нового Південного Уельсу (Австралія).

У 1960-1970-х роках в західному світі традиційна історія (traditional empirical history, conventional national history) зазнала відчутного удару з боку так званої "соціальної історії", яка вимагала місця в історії для жінок, робітничого класу, селян, расових та інших меншин, та "соціальної історії науки" (social science history), яка поставила під сумнів об'єктивність наукового пізнання світу [2]. Разом з іншими напрямками, відомими під загальною назвою "нова історія", вони, до певної міри, розчистили шлях для тотального наступу на світоглядні засади модерного світу.

Якщо соціальна історія та соціальна історія науки лише вимагали розширення (інклюзивності) поля досліджень історика та критикували найбільш консервативні риси традиційної історії [3] (зосередженість на політиці та історії подій, перебільшення ролі видатних особистостей та еліт, нехтування нижчими соціальними групами), то нова критична хвиля, для означення якої прийнято вживати ярлика "пост модернізм" (також "постструктуралізм"), рішучо відкидала можливість людини пізнати навколишній світ. Постмодернізм поставив під сумнів віру в прогрес, сучасну періодизацію історії (і в цілому уявлення про час), та індивіда, який пізнає та діє [4]. Постмодерністи сфокусували свою увагу на мові, стверджуючи, що вона не є прозорим посередником між реальністю та уявленнями суб'єкта про неї. На їх думку саме мова конструює реальність і все що ми знаємо про навколишній світ обумовлене мовою. Цей підхід отримав назву "лінгвістичний поворот" (linguistic turn)[5]. Постмодерністи активно використовували концепцію "дискурсу". Згідно Мішелю Фуко, одному з найбільш відомих представників постмодернізму, немає якоїсь універсальної істини, як опозиції помилки; "істина" є лише дискурсивною стратегією, спрямованою на встановлення влади та підтримання status quo[6]. Він також заперечував саму ідею "автора", яка є витвором дискурсів

---

[2] *Ross D.* The New and Newer Histories: Social Theory and Historiography in an American Key// Rethinking History. – 1997. – Vol.1. – no.2. – P.132, 138.

[3] "Соціальні історики не заперечували стандартів об'єктивності чи правил професійної дисципліни; вони застосовували ті самі стандарти, щоб поставити під сумнів традиційні інтерпретації, які усували [з історії] маргінальні чи незручні історичні групи. <…> Соціальні історики сподівались заповнити прогалину, запропонувавши більш складний образ минулого, проте одним з найбільших наслідків їх роботи було продемонструвати наскільки обмеженою була попередня історія". Appleby J.O., Hunt L., Jacob M. Telling the Truth about History. …. 1994. – P.200.

[4] *Appleby J.O., Hunt L., Jacob M.* Op. cit. – P.202.

[5] Вперше широкого розголосу цей термін здобув завдяки антології аналітичної філософії: *Rorty R.* The Linguistic Turn. Essays in Philosophical Method (1967). [http://en.wikipedia.org/wiki/Linguistic_turn]

[6] *Appleby J.O., Hunt L., Jacob M.* Op. cit. – P.213.

особистої відповідальності, що походять з XVII-XVIII ст. За твердженням іншого авторитета – Жака Дерріда – автор зникає з плином часу, оскільки є лише культурним артефактом [7]. І Фуко, і Дерріда просували методи дискурс-аналізу, який не потребував звичайних форм обґрунтування у сфері економіки, суспільства чи політики[8]. Постмодерністські теорії інтерпретації підривають традиційні основи знання. Не існує позаісторичних чи трансцендентних підстав для інтерпретації і людина не має безпосереднього доступу до світу речей та подій. Не існує безпосереднього шляху до світу за межами тексту, ані будь-якого доступу до тексту у людей або культур чужих цьому тексту. Наукове знання перетворюється на лише одну з лінгвістичних вправ, форму дискурсу, притаманну раціоналістичній формі життя на Заході [9].

Постмодерністи – це в більшості своїй глибоко розчаровані інтелектуали, які відкинули як марксизм, так і лібералізм, як комунізм, так і капіталізм, та будь-які очікування на визволення. На їх думку, всі попередні ідеології є фундаментально подібними, оскільки всі вони спрямовані на дисциплінування та контроль населення під прикриттям гасел науки та істини[10].

Критики з боку постмодерністів зазнала й модерна концепція часу. На думку Франка Анкерсміта "історичний час є нещодавньою та у вищій мірі штучною вигадкою Західної цивілізації". Цей час, з точки зору постмодерністів, є формою контролю та пригнічення, що легитимізує дискурс гегемонії та надає перевагу західним засобам світогляду перед не-західними. Нова форма історії має облишити "час годинників та капіталу"[11].

Історична свідомість західного суспільства оголошена постмодерністами імперіалістичною, оскільки з її допомогою білі західні чоловіки зміцнюють свою гегемонію над жінками, іншими расами та народами. Сама ідея розвитку, на думку постмодерністів, є формою терору[12], оскільки, приховуючи свої справжні інтереси під вивіскою "прогресу", Захід здійснював в інших частинах світу політику колоніалізму та нео-колоніалізму.

Постмодернізм заперечував науковий статус історії, набутий нею у XIX ст. (тобто в модерну епоху) і зводив її до виробництва "літературних артефактів" з використанням відповідних сюжетів та

---

[7] Ibid. – P.216.
[8] Ibid. – P.234.
[9] Ibid. – P.225.
[10] Ibid. – P.206.
[11] *Evans J.R.* In Defence of History. – London: Granta Books, 2000. – P.141.
[12] *Appleby J.O., Hunt L., Jacob M.* Op. cit. – P.205.

міфів[13]. Відчутного удару історичним гранд-наративам завдала книга Гайдена Вайта "Метаісторія: Історичне уявлення у Європі XIX ст." [14] Історики подібно до письменників використовують різні жанри оповідання. Отже, немає різниці між історією та художньою літературою, фактом та вигадкою. Історики працюють не з готовими фактами, а з текстами, на основі яких пишуть власні, намагаючись переконати читача, що у своїх дослідженнях вони викладають факти [15]. Насправді ж, історія є частиною дискурсу буржуазного суспільства. Фокусуючи увагу на минулому, історики займаються "агресією проти сучасності", що є частиною "капіталістичної промоції форм мислення, які роблять сучасне чимось таким, що обумовлює все, але є недосяжним"[16].

Розчарування частини істориків у марксистському та структуралістському детермінізмі призвело до зростання уваги дослідників до концепції "культури" та формування таких напрямків як "культурна історія суспільства" та "нова культурна історія", а також численних "культурних досліджень" (cultural studies). Концепція культури поставила під сумнів об'єктивність таких раніше незаперечних соціальних фактів як гендер, клас чи община, які відтепер розглядались як культурно сконструйовані [17]. Отже, було поставлено під сумнів категорії вживані у повсякденному житті. Такі форми соціальної організації як "плем'я" чи "каста", які раніше вважалися соціальними фактами, відтепер розглядалися як ілюзії, чи, принаймні, як колективні уявлення [18].

Ці нові напрямки досліджень корелювалися з політичними процесами в західному світі, а саме з так званим мультикультуралізмом (тобто правом будь-якої групи на власну культуру) та політкорректністю (визнання за різноманітними меншинами не тільки юридичної, але й моральної рівності з

---

[13] *Burke P.* History and Social Theory. Cambridge: Polity Press, 1992. – P.126-127.
[14] *White H.* Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. – Baltimore, MD: John Hopkins University Press, 1973 .
[15] *Burke P.* Op. cit. – P.127.
[16] Детальніше стосовно "презентизму" див: *Артог Ф.* Типы исторического времени: презентизм и формы восприятия прошлого// Отечественные записки. – 2004. - №5 [http://magazines.russ.ru/oz/2004/5]
[17] *Burke P.* Op. cit. – 118-119. Детальніше про "культурну історію" див.: *Burke P.* Varieties of Cultural History. – Cambridge: Polity Press, 1997; Eiusdem. What is Cultural History? – Cambridge: Polity Press, 2004; *Берк П.* Историческая антропология и новая культурная история// Новое литературное обозрение. – 2005. - №75. – С.64-91.
[18] Ibid. – P.122.

більшістю)[19]. Таким чином, соціальна історія, а ще більшою мірою культурна історія, ставили під сумнів такі поняття як "нація" та "національна культура", відповідно поставало питання, чи може в такому випадку йти мова про єдину "національну історію" чи, скоріше, про безліч історій окремих груп? Національним гранд-наративам, які описували, скажімо, американську, французьку чи ще якусь націю як безумовну цілісність, відтепер протиставлялися власні версії минулого маргінальних груп. Згідно Жан-Франсуа Ліотару, "майстер-наратив" – санкціонований державою, в той час як "локальні наративи" є формами опору – це особисті історії, які неможливо включити в офіційну версію минулого. Отже, "постмодернізм – це недовіра до майстер-наративів"[20]. Звернення до "локальних наративів" призводить до зростання уваги дослідників до пам'яті і сприяє розвиткові "усної історії"[21].

Критика марксизму, школи "Анналів" та модернізаційної теорії (М.Вебер) залишалась несуттєвою до 1970-1980-х років, коли вона вибухнула, здетонована, зокрема, демократизацією університету. Групи, тільки нещодавно зараховані до університету, виявились особливо вразливими до скептичних постмодерністських закликів, оскільки бачили, що провідні представники всіх трьох основних шкіл історії полишили жінок та меншості за межами своїх досліджень або ж трактували їх у стереотипний спосіб. Хоча соціальні історики дотримувались моделі об'єктивності дослідження, результати їх досліджень лише посилили постмодерністське заперечення усіх унітарних інтерпретаційних схем. "Історію цих "підлеглих груп" (subaltern groups) – робітників, жінок, рабів та гомосексуалістів – виявилось справді складно інтегрувати в історію американської нації. Як можуть трагічні історії життя рабів, наприклад, бути включені у єдиний наратив, керований оптимізмом та прогресом?"[22] Як наслідок, з'являються історії цих підлеглих груп (subaltern studies). Отже, на початок 1990-х років атомізація історичного знання, здається, досягла свого апогею.

У 1980-1990-х роках постмодернізм настільки суттєво посилив свої позиції у гуманітарних та суспільних науках, що історики не

---

[19] Детальніше див: *Городецкая Л.А.* Концепция многокультурности в американском образовании и ее применимость к российским общественнім реалиям// Вестник МГУ Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2001. - №1. – С.7-17.

[20] *Lyotard J-F.* The Postmodern Condition: A Report on Know ledge. – Minneapolis, 1984. – P.XXIII-XXIV.

[21] *Nora P.* The Reasons for the Current Upsurge of Memory // Transit. – 2002. - №22 [http://www.iwm.at/t_22txt3.htm]; Нора П. Всемирное торжество памяти// Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2005. - №2-3 (40-41).

[22] *Appleby J.O., Hunt L., Jacob M.* Op. cit. – P.217.

могли більше його ігнорувати. Проте вони виявились неготовими до дискусії, оскільки традиційно ігнорували всі теоретичні та методологічні питання, вважаючи їх неважливими у порівнянні з роботою в архівах. Такі важливі питання – як ми пізнаємо минуле, як ми виявляємо причинно-наслідковий зв'язок, як ми визначаємо історичний факт, разом з поняттям історичної істини або об'єктивності, більшість істориків полишала філософам. Теорія історії та історіографія далеко відокремилися від практикуючих істориків, які вже й не розуміють її специфічного жаргону[23]. Склалась загрозлива ситуація недовіри певної частини читацької публіки щодо достовірності історичного знання, а в іншої її частини – занепокоєння та нерозуміння пасивної позиції більшості професійних істориків, які фактично ухилялися від захисту базових засад своєї дисципліни. "Прийшов час, коли ми історики маємо взяти на себе відповідальність пояснити що ми робимо, як ми це робимо і чому варто це робити"[24]. На думку британського історика Р.Еванса, нарешті скінчився діалог глухих і розпочалися дебати, участь у яких має взяти якнайбільше практикуючих істориків: "Теорія історії занадто важлива, щоб залишати її теоретикам"[25].

В середині 1990-х років відбувається так званий "прагматичний поворот" (pragmatic turn), що був, до певної міри, поверненням до базових засад позитивізму[26]. Цей час також позначився появою одразу кількох масштабних монографій, які мали дати відповідь на виклики постмодернізму з боку професійних істориків. Запал дискусії відображений в їх назвах, серед яких книга К.Віндшатла має безумовно найбільш алармістський характер і репрезентує погляди консервативних прибічників традиційної історії. Того ж 1994 р. виходить друком книга трьох американських дослідниць соціальної історії Джойс Олдхем Епплбі, Лінн Хант та Маргарет Жакоб під промовистою назвою "Розповідаючи правду про історію". 1997 р. з'являється монографія британського історика Річарда Дж. Еванса "На захист історії". Визнаючи певні позитивні риси лінгвістичного повороту, й суттєву користь від полеміки з пост модерністами, усі ці автори виступили на захист історії як специфічної галузі знання, а не лише ще одного літературного жанру.

[23] *Evans J.R.* Op. cit. – P.10.
[24] *Appleby J.O., Hunt L., Jacob M.* Op. cit. – P.9.
[25] *Evans J.R.* Op. cit. – P.14.
[26] *Хапаева Д.* Герцоги Республики в эпоху переводов: гуманитарные науки и революция понятий. – М.: НЛО, 2005. – С.73-74. Також див.: *Гренье Ж.-И.* "Размышления о критическом повороте"// Одиссей: Человек в истории. – М.: Наука, 2005. – С.138-151.

Щодо широкої читацької публіки, яка звикла споживати історію переважно у вигляді національних гранд-наративів та біографій відомих історичних діячів, вона, безумовна, була шокована навалою постмодерністів, які зухвало заявляли, що історія є вигадкою на службі у правлячих кіл буржуазного суспільства. Оскільки знання минулого (хоч у формі міфів, хоч у вигляді історичних творів) легітимізує сучасний стан речей, то постмодерністське заперечення всього зробленого історією за останні століття, ця частина читачів сприйняла як замах на самі основи модерного суспільства. Руйнуючи весь звичний стан речей, постмодерністи, втім, не запропонували нічого взамін. Отже, у відгуках читачів книги* К.Віндшатла вимальовується образ постмодерністів як сліпої руйнівної сили, яка загрожує унормованому життю суспільства, базованому на раціоналізмі та здоровому глузді. В консервативному читацькому дискурсі постмодерністи постають як одночасно небезпечні й нікчемні, огидні й смішні, зарозумілі й пишномовні. Ось лише кілька прикладів: "поширювачі дурниць" (the promoters of nonsense), "інтелектуально безчесні дурні" (intellectually dishonest fools), "різновид божевілля" (the kind of lunacy), "безглуздя, породжене напівспеченою теорією" (the nonsense produced by half-baked theory), "хвороба релятивізму" (the disease of relativism). Поява всіляких studies (women's studies, Afro-American studies, gay studies …) замість звичних національних гранд-наративів, також сприймається як щось неприродне: "метастази псевдо-предметів" (the metastasis of pseudo-subjects) або "запаморочливе розмноження програм "досліджень" є важливою ознакою цього занепаду" (The dizzy proliferation of "studies" programs is an important sign of this decay). Ось як охарактеризовано твори пост модерністів: "інтелектуальні меблі нашого віку" (the intellectual furniture of our age), "клоунада, що добре продається" (best-selling harlequinade). Чимало ударів завдано пихатості та зарозумілості інтелектуальних вождів постмодернізму, до яких вживано таки терміни та вислови як: "шарлатани", "інтелектуальні сноби", "їх ексцентричні/химерні думки" (their bizarre thoughts) "шик-наукові кола" (*chic* academic circles), "голий король" (The emperor has no closes), "континентальні гуру" (the Continental gurus). Останній вислів відсилає нас до неприязні англомовного читача (з США, Сполученого королівства, Австралії та Канади) до європейських (особливо французьких) інтелектуалів. Персонально дісталося Мішелю Фуко – він нагороджений епітетами "академічна зірка", "академічний хіт" та "анти-буржуазний радикал".

* Див. додаток 1 та 2.

Втім, у більшості відгуків та рецензій домінують епітети, що вказують на ставлення до постмодерністів, як до якогось племені (a tribe), а постмодернізм прирівняно до трайбалізму (a tribalism). Так, по відношенню до творчості постмодерністів вживано такі визначення: "нігілістичний інтелектуальний трайбалізм" (a nihilistic, intellectual tribalism) або "анти-інтелектуальна мораль племінного колективізму та альтруїзму" (non-intellectual morality of tribal collectivism and altruism). Як бачимо, представники середнього класу знайшли у своєму лексичному арсеналі термін "колективізм", який протягом холодної війни міцно асоціювався з радянським табором, соціалізмом та взагалі лівим рухом. За зауваженням одного з рецензентів книги К.Віндшатла, постмодерністи це "старий новий лівий натовп, породжений 1960-ми роками" (old New Left crowd from the 1960s). У середнього представника цивілізованого суспільства (далекого від польових досліджень етнологів) одним з найбільш поширених синонімів до поняття "плем'я" є слово "натовп", який підкреслює як масовість цього явища, так і його неорганізованість. Один з читачів у своєму відгуку використовує цілу серію неологізмів, присвячених цьому племені-натовпу: "ПоМо натовп" (PoMo crowd), "ПоМо" (PoMo), "ПоМо літературознавці та суспільствознавці" (PoMo literary critics and social theorists), зрештою "ПоМоїсти" (PoMoists). Останній термін відсилає нас за аналогією звучання до маоїстів, дуже популярних в західному лівому русі у 1960-1970-х рр. Отже, як бачимо, у племені з'явилася власна назва – ПоМо.

Беручи до уваги той факт, що самі постмодерністи великого значення надавали мові, жанрам, стилю тощо, недивно, що й критично налаштовані до них читачі чи не найбільше уваги приділили постмодерністській мові та стилю. Ось кілька перлів цього анти-лінгвістичного повороту: "псевдо-інтелектуальна тріскотня" (pseudo-intellectual claptrap), "складний суржик" (a difficult argot), "місцеві діалекти" (the local dialects), "насмішкувато-розпусний тон" (derisively dismissive tone), "надзвичайно темний стиль їх пишномовних писань" (overly opaque in their turgid writing style), "філософія бла-бла-бла" (philosophy blah-blah-blah), "варварський жаргон" (the barbarous jargon), "нелогічне мумбо-юмбо" (illogical mumbo-jumbo). Бачимо підкреслення варварських, племінних, первісних рис постмодернізму в очах наляканих читачів з середнього класу.

Отже, для опису постмодерністів прибічники традиційного історіописання застосовують, назвемо це так, "варварський" чи то "племінний" дискурс. Використання по відношенню до ПоМо певної термінології відкриває перед нами світогляд, страхи, політичні уподобання і т.і. авторів відгуків, їх колективне підсвідоме. З

проаналізованих відгуків та рецензій вимальовується такий образ пост модерністів – це неорганізований неструктурований натовп, що розмовляє незрозумілими говірками, агресивні погано освічені варвари, озброєні релятивізмом та скептицизмом, які заперечують базові цінності цивілізованого суспільства (Західної цивілізації) і намагаються зруйнувати це суспільство, руйнуючи його історію, нації, які є досконалою формою організації суспільства, проголошують відсутність правди, наукової істини. Це дике плем'я походить від хіпі та лівих радикалів 1960-х років, які у 1980-1990-х роках почали стрімко поширювати свій життєвий простір за рахунок представників цивілізованого суспільства.

Чому саме варварський/племінний дискурс було обрано для описання постмодернізму його критиками? По-перше, це можна пояснити анти-європоцентризмом пост модерністів, які відкидають як досягнення західної цивілізації, так і ідею прогресу в цілому, натомість, надають великого значення всіляким маргінальним культурам афро-американцям, індіанцям тощо, заявляючи, що ці культури є рівноцінні західній. По-друге, на пост модерністів перенесено частину тих страхів, які буржуазне суспільство відчувало по відношенню до комуністів та лівих в цілому. Такі терміни як "червоні варвари" були дуже поширені в антикомуністичній пропаганді тих часів. По-третє, це певний стратегічний хід ведення дискусії, метою якого є уникнення цієї дискусії. Описуючи мову ПоМо/мумбо-юмбо як щось темне та незрозуміле ("бла-бла-бла"), традиціоналісти демонструють неспроможність вести на рівних дискусію з пост модерністами, які, за допомогою свого "жаргону" та "псевдо-інтелектульного кривляння" на "біле" кажуть – "чорне", і навпаки. Описуючи ПоМо як варварське плем'я, традиціоналісти опускають його рівнем нижче себе і, таким чином, виводять за межі площини ведення дискусії на рівних. Це одразу дає відчуття вищості та перемоги.

Дискурс чи то стратегія описування постмодерністів у читацьких відгуках перегукується, до певної міри, з термінологією більш коректних авторів з числа професійних істориків.

Відомий спеціаліст з історії Англії XVII ст. лівий ліберальний історик Лоренс Стоун закликав істориків озброюватись, щоб відбити нових **інтелектуальних варварів**[*] від **воріт** історичної дисципліни[1]. У межах цього ж "варварського" дискурсу перебуває й Річард Еванс, який використовує такі метафори по відношенню до постмодерністів: "Деякі **інтелектуальні варвари** вештаються **біля воріт** історичної

[*] Тут і далі виділено нами.

[1] *Stone L.* History and Post-Modernism// Past and Present. – 1991. – Vol.131. – P.217-218.

дисципліни з виразно ворожими намірами"[2], або зазначає, що історикам довелося зіткнутися із "**вторгненням орд** семіотистів, постструктуралістів, нових історицистів, прихільників Фуко та Лакана" (the invading hordes of semioticians, post-structuralists, New Historicists, Foucaldians, Lacanians)[3]. Сам Річард Еванс аж ніяк не може бути віднесеним до консервативних традиціоналістів, адже є дослідником історії робітничого та феміністичного рухів в Німеччині кінця XIX – першої половини XX ст. До такої ж метафори вдалися й представниці американської соціальної історії Джойс Олдхем Епплбі, Лінн Хант та Маргарет Жакоб, поставивши у вступі до своєї монографії питання: "Чи є атака на традиційну історію ще однією ознакою наявності підступного нового **варварства біля воріт**, яке знецінює знання і заперечує можливість пізнання істини"[4]. Використання "варварського" дискурсу для описання пост модерністів вказує на сприйняття їх як абсолютно "інших" та "чужих" з боку професійних істориків, незалежно від того, чи є вони прихильниками традиційної емпіричної історії, чи експериментують зі стратегіями реконструкції картини минулого.

Навіть ті історики, яких аж ніяк не можна віднести до представників традиційного історіописанні у стилі "сурми та барабану" (тобто історії політики, воєн та видатних осіб), і яких прийнято називати "новими історикам", заперечують будь-яке ототожнення своїх новаторських творів з постмодернізмом, як, наприклад, Наталі Земон Девіс, чи Кіт Томас у своїх інтерв'ю кінця 1990-х[5].

Подібне негативне ставлення до ярлика "постмодернізм" з одночасним застосуванням у власній практичній діяльності багатьох його новацій та знахідок також свідчить про певну професійну солідарність у протистоянні з літературознавцями, які насмілилися вказувати історикам, як саме ті мають писати про минуле.

---

[2] *Evans J.R.* Op. cit. – P.8.

[3] Ibid. – P.9.

[4] *Appleby J.O., Hunt L., Jacob M.* Op. cit. – P.6.

[5] Pallares-Burke M.L. The New History. Confessions and Conversations. – Cambridge: Polity Press, 2002. – P.67, 100. Так, Н.З.Девіс категорично заперечує натяк М.Л.Палларес-Берк, що "Монтайю" Е. Леруа Ладюрі (1975), "Сир та хробаки" К.Гінзбурга (1976) та "Повернення Мартина Герра" Н.З.Девіс (1983) можна віднести до постмодернізму. Оксфордський історик, спеціаліст з історії магії та чаклунів в Англії XVII ст., безапеляційно заявляє в своєму інтерв'ю: "Ніякий я не постмодерніст" (I'm not at all postmodernist).

Додаток 1. Таблиця персональних даних авторів відгуків на книгу Т.К.Віндшатла

Ім'я, псевдо, або будь-яке самовизначення автора	Місце проживання	Назва відгуку	Час написання відгуку	Оцінка книги Кіта К.Віндшатла	Кількість користувачів, які вважають цей відгук корисним
D.B. Poe, Jr. "критичний мислитель" (викладач суспільних наук у коледжі)	Шарлотта NC	Я шкодував, коли побачив, що книжка вже закінчилася	8 квітня 1999 р.	позитивна	
R.J.Szasz	Токіо, Японія (ймовірно канадець за походженням)	Дуже добра полеміка: розумні пояснення	31 липня 2002 р.	позитивна	
C. Ott, пастор/ капеллан	Міннесота, США	Чудова робота для будь-кого, хто цікавиться тим, як було переписано історію	27 червня 2006 р.	позитивна	
M. Ranelius "Mikael"	Швеція	Демонструє "нове плаття короля" цих "інтелектуальних" снобів	9 квітня 2006 р.	позитивна	
T. Bachman	Вікторія, BC	Мені сподобалось	20 березня 2006 р.	позитивна	
Sean Grady	Данделк ?	Чи одну й ту саму книгу ми читали?	19 жовтня 2005 р.	позитивна	
Bob Cobb	Літтл Рок, Арізона, США	Перетворюючи історію на політику	10 жовтня 2005 р.	негативна	9 користувачів з 65

Alyssa A.Lappen	Земля	Надзвичайно розумна	9 жовтня 2005 р.	позитивна	22 користувача з 32
Jill Malter	jillm_alter @aol.com	Захищає історію як наукову дисципліну	27 серпня 2005 р.	позитивна	26 користувачів з 30
Kenneth James	Англія	Хтось мав це зробити	5 березня 2005 р.	позитивна	11 користувачів з 16
slain	Пеннсильванія, США	Віндшатл це недоумкуватий правий писака	24 лютого 2005 р.	негативна	7 користувачів з 82
Jack V. Gardner "jvgl"	Остін, Техас, США	Дякую за цю книгу	9 лютого 2005 р.	позитивна	7 користувачів з 9

Таблицю укладено за даними сайту: www.amazon.com/gp/product/customer-reviews/1893554120/

Додаток 2. Характеристика учасників обговорення книги К.К.Віндшатла на сайті www.amazon.com за деякими кількісними та якісними критеріями.

7 відгуків з 2005 року (зокрема 3 в жовтні), 3 з 2006 р., один з 2002 р., і один з 1999 р. (мабуть, відгук на попереднє видання).

7 авторів з США, по одному з Англії, Швеції та Японії (цей, судячи з контексту відгуку, канадець за походженням), одна авторка вказала місце проживання "Земля" і ще один обмежився вказівкою адреси своєї електронної пошти.

10 позитивних відгуків і 2 негативних. Можна, звичайно ж, припустити, що компанія – власниця сайту, яка продає книгу К.Віндшатла і зацікавлена у схвальних відгуках, могла певним чином вплинути на співвідношення позитивних та негативних відгуків. Проте, ці показники корелюються з іншими даними, наявними дл я 6 відгуків, а саме вказівка на те скільки користувачів їх прочитало, і скільки знайшло той чи інший відгук корисним для себе. Показово, що найбільше зацікавлення викликали два негативних відгуки. Їх проглянуло 65 і 82 користувача. Проте, знайшли корисним и для себе лише 9 та 7 відповідно. Можливим поясненням надзвичайної популярності цих двох відгуків можуть слугувати їх провокативні

назви – "Перетворення історії на політику" та "Віндшатл – це недоумкуватий правий писака". Показово, що саме остання назва, явно образливого характеру, привернула до себе найбільшу увагу читачів. Можна зробити припущення, що негативні відгуки привернули до себе увагу тих, хто позитивно оцінив книгу К.Віндшатла і захотів дізнатися, як її сприйняли у ворожому таборі. Позитивні в ідгуки не визвали такого зацікавлення. Їх проглянуло 32, 30, 16 та 9 користувачів. Знайшли корисними для себе, відповідно, 22, 26, 11 та 7. Таким чином, переважна більшість тих, хто подивився позитивні відгуки – це також прибічники К. К.Віндшатла. Отже, низькій рівень інтересу до позитивних відгуків цілком зрозумілий – навіщо читати схвальні відгуки, якщо й сам такої ж думки. В обох випадках переважна частина читачів як позитивних, так і негативних відгуків, це ті, кому книга сподобалась. Відповідно, можна д ійти висновку, що більшість тих, хто відвідав сторінку з рекламою книги К.Віндшатла та відгуками на неї, це прихильники традиційної історії. Це й не дивно, адже саме їм книгу було адресовано і саме вони (судячи з відгуків) на неї чекали. Відповідно, цю кни гу купували і читали ті, хто дотримувався поглядів близьких до позиції К.Віндшатла.

Отже, кількісна перевага позитивних відгуків над негативними не є підтасуванням з боку компанії – власниці сайту. Співвідношення 10 до 2 відбиває реальні пропорції у читац ькій аудиторії цієї книги. Навряд чи багато хто з прибічників постмодерністів став би витрачати гроші й час на книгу сама назва якої вказує на її відверто ворожий характер по відношенню до постмодернізму. Лише найбільш завзяті полемісти з числа прихильників постмодернізму вирішили ознайомитися з твором супротивника, щоб потім мати нагоду для його критики і висловлення власної позиції, відмінної від позиції консервативної більшості читачів книги К.Віндшатла.

Павло Роберт Маґочій
Торонто

Про написання історії народів і держав

Від часу революцій 1989 року та розпаду Радянського Союзу двома роками пізніше, спостерігачі весь час нагадують нам про той глибокий вплив, який зазначені події справили на мільйони людей повсюди в Європі та Азії. Можливо, менш очевидним є співвідношення між політичними змінами після 1989 року та можливостями працевлаштування. Найліпше свідчення цьому кількість послів, консулів, прикордонників та митників, не згадуючи вже про цілу армію нових цивільних службовців, які потрібні для функціонування бюрократичних апаратів кількох нових держав, що виникли у Центрально-східній Європі та колишньому Радянському Союзові.

Навіть професія історика виграла від нової політичної ситуації після 1989 року. Новий попит на істориків викликала потреба знайти співробітників для різноманітних інституцій та комісій для пошуку та обнародування різних документів таємної поліції за часів комуністичного урядування у таких країнах як Східна Німеччина, Польща, Чехословаччина, Угорщина та Румунія. Угорщина навіть має новий інститут, цілком присвячений дослідженню Революції 1956 року із кількістю працівників, що, як підкреслив один автор, дорівнює кількості днів, які відбувалася сама Революція[1].

Здається, що кожна нова держава відчуває потребу мати історії, покликані пояснити своїм власним громадянам та решті світу доречність їхнього існування у теперішньому, що одночасно передбачає виправдання їхнього подальшого існування у майбутньому. Крім вже добре відомої праці з відкриття відносно недавніх документів таємної поліції, історики у державах, які замінили собою колишні комуністичні

---

[1] *Timothy Garton Ash*, "The Truth about Dictatorship", New York Review of Books, XLV, 3 (New York, 1998), p. 39.

режими, також створювали шкільні підручники та популярні огляди для читачів готових вивчати або й переглянути історії сво їх власних країн [2].

У цьому дослідженні я маю намір поділитися з вами деякими думками про концептуальні проблеми, пов'язані із написанням національної історії аби поміркувати над тим, як національні історії традиційно пишуться для загальної публіки та викладаються школярам, а також спробувати знайти кращий підхід, ніж той, який був поширений досі. Аби проілюструвати те, що я маю на увазі, я звернуся до трьох конкретних країн — Словаччини, України та Польщі. Звичайно, більшість читачів швидко переконається у тому, що все сказане тут про ці три країни стосується практично кожної європейської країни, не кажучи вже про більшість інших країн світу [3].

Але чому ці три країни? По перше, вони мають певні подібності. Всі вони належать до одного географічного регіону та мають спільні кордони. Всі три розташовані на теренах, які до Першої Світової війни були частинами багатонаціональних імперій та одержали чи відновили свою незалежність лише у XX столітті: Польща у 1918 році, Словаччина на кілька років після 1939 року і знову у 1993 році, Україна у 1991 році. Всі три перебували під безпосереднім чи опосередкованим впливом комуністичних режимів радянського зразку протягом майже сорока років після Другої Світової війни. Нарешті, всі три, як і багатонаціональні імперії, до яких вони колись належали, самі є багатонаціональними державами. У Словаччині, крім словаків, які складають 85,6% населення, проживає значна кількість мадьярів (10,7 %), а також ромів (циган), чехів, русинів, українців та інших. В Україні українці складають лише 72,7 % населення, у той час як росіяни є

---

[2] Обговорення того, як пишуться й сприймаються нові підручники у шкільних програмах країн, про які тут ідеться, дивіться: Магдалена Телус і Юрій Шаповал, Українська історична дидактика — міжнародний діалог: фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії (Київ, 2000); *Nancy Popson*, "The Ukrainian History Textbook: Introducing Children to the 'Ukrainian Nation," Nationalities Papers, XXIX, 2 (Oxfordshire, 2001), pp. 325-350; and *Jan G. Janmaat*, "Identity Construction and Education: The History of Ukraine in Soviet and Post-Soviet Schoolbooks," in *Taras Kuzio* and *Paul D'Anieri*, eds., Dilemmas of State-Led Nation Building in Ukraine (Westport, Conn, and London, 2002), pp. 171-189. Про контент-аналіз підручників дивіться нижче примітку 17.

Про проблеми поточних історичних оглядів та потребу нових концептуальних підходів, дивіться: *Ivan Kamenec,* "Slovenske dejiny v najnovsich syntetickych pracach," Cesko-slovenskd historicka rocenka 1997 (Brno, 1997), pp. 311-315; and *Taras Kuzio*, "Historiography and National Identity among the Eastern Slavs: Towards a New Framework," National Identities, III, 2 (London, 2001), pp. 109-132.

[3] На потребу нових історій, які б включали усі народи, що прожива ють у межах даної держави, нещодавно вказав ЮрійКівімяе: *Jiiri Kivimae*, "Re-writing Estonian history?," in Michael Branch, ed., National History and Identity: Approaches to the Writing of National History in the North-East Baltic Region (Helsinki, 1999), pp. 205-212

другою за кількістю етнічною групою (22,1 %), за якими ідуть євреї, білоруси, молдовани, поляки, болгари, мадьяри, румуни і татари — кожна група понад 100 тисяч чоловік — а також деякі менші групи. Нарешті у Польщі, де перед Другою Світовою війною неполяки складали майже третину населення, меншини все ще становлять від 3 до 4 відсотків — серед них німці, українці, білоруси, кашуби, лемки та інші [4].

З огляду на їхній багатонаціональний склад Словаччина, Україна та Польща є радше типовими державами. Це почуття нормальності походить від наступних, часто недооцінених чинників. На світі існує від 5,500 до 6,500 окремих мов та народів, але при цьому лише 200 незалежних держав. Будь-який простий математичний підрахунок доведе, що більшість держав є багатонаціональними у своєму складі. По суті, всі, крім горстки держав уміщують у своїх кордонах більше, ніж один народ, а часто десятки а то й сотні різних народів. Ця загальносвітова багатокультурна дійсність часто затьмарена намірено помилковою термінологією. На мою думку дискурс націоналізму все ще позначений плутаниною двох термінів — *нація* та *національність.* Незважаючи на величезну літературу з цього предмету, досі немає чіткого розмежування між цими двома термінами [5]. Однак через те, що ці терміни вживають на позначення різних явищ — держави й народу — їхнє використання багатьма авторами як синонімів змусило досвідченого дослідника націоналізму Луїса Снайдера ствердити, що "деякі вчені вважають значення поняття нації настільки складною метафізичною вигадкою, що вони прямо чи непрямо визнають неможливість його наукового визначення" [6].

Те, чого тут бракує, це звичайно концептуальних термінів, які б протиставляли два відмінних явища — політико-адміністративну одиницю, що загалом зветься державою та населення держави, яке дуже імовірно має різне етнічне походження, мову та ідентичність. Я не претендую вирішити загадку нації-національності, яка займала не одне

---

[4] Статистичні дані взяті із: *Paul Robert Magocsi*, Historical Atlas of Central Europe, 2-ге і розширене вид. (Seattle, 2002), pp. 131, 139, and 143.

[5] Словники, здається не можуть прояснити плутанину й радше відбивають використання цих термінів в інших публікаціях. Англомовний "Вебстер" схильний ототожнювати націю з державою: "[нація] є територіальна одиниця, що містить масу людей однієї або більше національностей", тоді як національність означає народ: "спільнота людей, що мають спільне й характерне походження, традицію й мову та потенційно здатні утворити чи фактично утворюють національну державу". Тим не менше, ці кілька визначень нації та національності, видається, накладаються одне на одне й передбачають, що терміни є синонімами: Webster's Third New International Dictionary of the English Language (Springfield, Mass., 1971), p. 1505.

[6] *Louis L. Snyder*, Encyclopedia of Nationalism (Chicago and London, 1990), p. 230.

покоління моїх попередників та сучасників-науковців. Але для обговорення тут я вважаю за потрібне чітко відокремити те, що я називатиму 1) державою або іноді національною державою (nation-state), тобто політико-адміністративну одиницю з кордонами, що охоплюють певну територію від 2) національності як народу, що володіє однією чи кількома спільними ознаками, як от походженням, історичною традицією, мовою й культурними вартостями; при цьому представники народу мають бути свідомі своєї відмінної ідентичності. Члени національних колективів звичайно є громадянами даної держави. Одначе тут національність не є синонімом громадянства, оскільки не всі громадяни належать до однієї національності.

Я вважаю, що тривала плутанина між поняттями *нації* та *національності* є не просто наслідком інтелектуальної недбалості, а радше політичного умислу. Іншими словами, ця плутанина в минулому і досі продовжує увіковічнюватись самими державами. Зрештою, саме існування держави залежить від її здатності об'єднати різноманітні народи, що проживають у її межах. Такий ідеальний сценарій покликав до життя концепцію національної держави (nation-state), яка, за авторитетним словником англійської мови Вебстера, в ідеалі є "державою, що містить одну, а не кілька національностей/nationalities (або етнічних груп)" [7].

Частіше один із цих народів визнається за домінуючу або титульну національність, чиї культура та мова приймаються як офіційна та репрезентативна форма для всієї держави, а всі мешканці незалежно від їхньої власної ідентичності чи національності мусять ототожнювати себе із державною національністю. Отож, сполучення концепцій *нації* та *національності* завжди було в інтересах держав. За цим знаходилося переконання, що якщо це сполучення відбуватиметься достатньо довго, особливо у шкільній системі через укоріненння поміж молодшими поколіннями, то фактичні національні відмінності, часом означені як "проблема" національних меншин, якимось чином зникнуть або бодай відійдуть на маргінес. Один теоретик посткомуністичного світу означив це явище як властиве "націоналізуючим державам (nationalizing states)" [8].

Важлива та впливова модель взаємостосунків нації та національності походить з часів Французької революції. Тут я маю на увазі рух якобінців або філософію якобінізму, які визначали хід подій у Франції між 1791 і 1794 роками [9]. Якобінці були переконаними

[7] *Webster's Third* New International Dictionary, p. 1505.

[8] *Rogers Brubaker*, Nationalism Reframed (Cambridge, 1996), pp. 79 and 103.

[9] Якобінці були групою депутатів Національних Зборів за часів Великої Французької революції, які утворювали політичний блок або клуб. Цей клуб влаштовував свої

республіканцями, а відтак вони плекали велике захоплення народом, і зокрема так званим "простим народом". Для якобінців саме народ, а не монарх чи олігархія надавав політичної легітимності існуванню держави.

Як і пізніші революціонери, якобінці проголошували себе демократами, які не лише вірили у *liberte, egalite et fraternite,* але також були переконані у справедливості своїх принципів. Ці принципи могли, а за необхідності й мали бути нав'язані кожному, кого вони самі вважали непросвіченим. Ніколи не страждаючи від браку самовпевненості, якобінці, за словами одного історика, вірили, що вперше в історії вони "надали людству і не лише самій Франції найбільші вигоди, які воно будь-коли мало" [10].

Ставлення якобінців до національної держави має тут особливе значення. Франція мусила бути демократичною, республіканською та егалітарною, але разом з цим *єдиною та неподільною.* Через це якобінці передовсім були поборниками централізації, а відтак рішуче боролися проти регіоналізму та будь-яких ідей федералізму або провінційної автономії, яка, на їхню думку, підривала державну єдність. Як частина цієї боротьби за єдність якобінці провели закони про мовну уніфікацію та заборону всіх діалектів та мов відмінних від французької, які вживалися тубільними мешканцями Франції. Зв'язок між федералізмом і його мовами й подальше ототожнення їх із антипатріотизмом найліпше підсумував у 1794 році у своїй промові один провідний член Комітету Громадської безпеки, — органу, що був відповідальний за Панування Терору, таким чином намагаючись захистити Французьку республіку від реальної та уявної контрреволюції. Голос федералізму та забобонів говорить бретонською; емігранти й ті, хто ненавидить республіку говорять німецькою; контрреволюція говорить італійською; фанатизм говорить баскською. Так знищимо ж ці знаряддя шкоди й помилки. З нашого боку в інтересах наших громадян, задля зміцнення нашої республіки ми маємо змусити кожного на її території розмовляти мовою, якою була написана Декларація прав людини [11]. Ставало очевидним, що задля досягання

зібрання у колишньому Якобінському (Домініканському) монастирі, від якого і походить назва групи. Більшість якобінців були ідеологічними нащадками Жан-Жака Руссо, а серед найзначніших членів були Луї де Сен-Жюст, Жан-Поль Марат та передовсім Максімільян Робесп'єр Аналіз політичної платформи якобінців дивіться у Кларенса Крейна Брінтона: *Clarence Crane Brinton*, The Jacobins: An Essay in the New History (New York, 1930), особливо, pp.137-183.

[10] *Carlton J.H. Hayes*, The Historical Evolution of Modern Nationalism (New York, 1931), p. 51. Гейс говорить про якобінський націоналізм як про один з п'яти типів у його власній класифікації ідеології націоналізму.

[11] З промови Баррере, цитується за виданням: *R. Wardhaugh*, Languages in Competition

політичної єдності громадяни повинні мати спільну національну ідентичність. Іншими словами, всі громадяни визнавалися рівними якщо тільки вони вважали себе французами. Коротше кажучи, якобінці сполучили концепції *нації* та *національності,* тобто ототожнили державу населену різними народами із панівною французькою національною ідентичністю, що виражалася в єдино прийнятній офіційній, державній мові — французькій.

Незважаючи на те, що самі якобінці були знищені терором 1794 року, якобінізм, як політична ідеологія і що найважливіше, як політична практика, вижив і впроваджувався на повну потужність Наполеоном та його наступниками, — як монархістами, так і республіканцями, — до самого останнього часу. Найважливішим при цьому була шкільна система, особливо після запровадження обов'язкової і безкоштовної початкової освіти у 1880-х роках, яка плекала французьку національну ідентичність і мову через стандартну навчальну програму, що прискіпливо контролювалася державою. Можна цитувати багато прикладів якобінського спадку, але тут подамо лише одне типове твердження французького прем'єр-міністра, представника лівих сил, Еміля Комба. У 1905 році він виправдовував урядовий декрет, який забороняв вжиток бретонської мови у церквах наступними словами: "Громадяни, давайте влаштуємо святе змагання аби викорінити з усіх куточків Франції всі ці жаргони, які є залишками феодалізму і свідченнями рабства" [12]. Але не слід гадати, що таке ставлення до бездержавних народів та їхніх мов було поширене тільки у Франції та серед її лідерів. Наприклад, погляди британського ліберала Джона Стюарта Мілля можна легко сплутати із поглядами якобінців, коли він писав, що Досвід доводить, існує імовірність того, що одна національність може бути поглинена іншою: і якщо вона була нижчою й відсталішою частиною людської раси, то це поглинення буде великою перевагою для неї. Ніхто не буде ставити під сумнів, що для бретонця або баска з французької Наварри ліпше опинитися у вирі сучасних ідей та почувань високо цивілізованого й культурного народу, стати членом французької національності..., ніж животіти у дикому стані минулих часів.... Це саме зауваження стосується також валлійця або шотландського горця як членів британської нації [13]. Подібним чином цілі покоління тогочасних і пізніших марксистів мали керуватися приписами Енгельса, погляди якого з цього приводу

(Oxford, 1987), p. 102.

[12] Цитується за виданням: *Morvan Lebesque*, Comment peut-on etre Breton? (Paris, 1970), p. 97.

[13] *John Stuart Mill*, Considerations on Representative Government [1861] (London, 1972), p. 395.

були такими ж категорично негативними, як і погляди якобінців: Нема країни у Європі, яка б не мала у тому чи іншому закутку один чи кілька фрагментів народів, решток населення, яке колись було пригнічене національною державою, але яка згодом стала основним знаряддям історичного розвитку. Ці залишки народів, безжально розчавлені ходом історії, за словами Гегеля, це етнічне сміття завжди ставало фанатичними поборниками контрреволюції й лишатиметься такими до свого остаточного зникнення або втрати свого національного характеру, оскільки ціле їхнє існування є загалом протестом проти великої історичної революції. Такими у Шотландії є гели....Такими у Франції є бретонці....Такими в Іспанії є баски [14].

Республіканці або ліберали, праві консерватори або ліві соціалісти, всі здавалося, були єдині у тому, що один автор нещодавно назвав "ідеологією презирства" до національних меншин та їхніх культур [15]. Тому не дивно, що новітня література, яка відстоює права національних меншин у Франції — чи-то бретонців, чи-то басків, ельзасців, окцитанів чи корсиканців — вважає засновану якобінцями політику часів Французької революції за основне джерело їхніх поточних бід: адже внутрішня політика централізованої держави з осідком у Парижі протягом двох століть загрожувала самому існуванню нефранкомовних народів Франції [16]. Також не повинно дивувати, що Франція часто ставала зразком для інших країн, включно з тими, які здобули незалежність за останнє десятиліття, лідери яких приходили до переконання, що їхнє власне виживання залежить від створення централізованої національної держави якобінського зразку.

Та що все це має спільного із написанням історії народів і держав, зокрема із історіописанням у Словаччині, Україні та Польщі ? Якщо це виразити простіше, якобінські ідеологічні принципи сформували та продовжують формувати підвалини загальних історій кожної з цих країн. Іншими словами, концепції *нації* (держави) та *національності* (народу) змішані настільки, що більшість існуючих історій Словаччини, України та Польщі є не стільки історіями цих країн, скільки історіями відповідно словацького, українського та польського народів. Звичайно існують ті, хто будуть доводити, що національні історії у будь-якому вигляді за своєю суттю позбавлені інтелектуальної рації. Дійсно, не тяжко довести, що середньовічна Польща та середньовічна Україна

---

[14] *Karl Marx and Friedrich Engels*, Collected Works (London, 1976), pp. 234-235.

[15] *R. Grillo*, Dominant Languages: Language and Hierarchy in Britain and France (Cambridge, 1989), p. 174.

[16] Корисний аналіз французької урядової політики щодо різних мов Франції у минулому та сучасному можна знайти у Анни Джадж: *Anne Judge*, "France: 'One state, one nation, one language'?," in *Stephen Barbour* and *Cathie Carmichael*, eds., Language and Nationalism in Europe (Oxford, 2000), pp. 44-82.

мали більше спільного, ніж середньовічна Польща із Польщею XX ст. та середньовічна Україна із Україною XX ст. Ключова ідея тут полягає у тому, що історії, базовані на хронологічних періодах або темах чи більших регіонах надають інтелектуально більш вартісний підхід до розуміння історичного минулого. Незважаючи на те, що такі погляди не позбавлені переваг, держави все ще існують, і саме їхнє існування надає інтелектуальну винагороду та викликає громадянську потребу у створенні історичних оглядів цих одиниць від найраніших часів до сучасності.

Наступний аналіз базується на особливому жанрі історичної літератури — історичних оглядах окремих країн, які простежують долю країни або властиво, народу від найраніших часів до сучасності, тобто до часу надрукування книжки. У центрі уваги знаходяться переважно однотомові посібники академічного змісту та популярні історії призначені для ширшої аудиторії. Ще важливішим був би систематичний аналіз шкільних підручників. Ледве-чи можна перебільшити їхню важливість, передовсім тому, що громадяни більшості країн набувають власні знання, хай і у обмеженому вигляді, не з академічних історій або популярних курсів в одному томі, а зі шкільних підручників. Роль шкільних текстів у створенні національних ідеологій у минулому та підтриманні національних ідентичностей у сучасному є важливою темою, якій би не завадило подальше дослідження [17].

Слід зробити ще одне застереження. Очевидно, вчені у Словаччині, Україні та Польщі добре обізнані із існуванням різних меншостей, що проживають у межах відповідних держав. Вже по закінченню Другої Світової війни за епохи комунізму державні інституції мусили провести історичні та соціологічні дослідження аби показати як марксистсько-ленінські ідеологічні принципи допомогли розв'язати, наприклад українську та лемківську "проблему" у Польщі або мадьярську та циганську "проблему" у Словаччині [18]. Цей інтерес до національних

[17] Характеристика у підручниках польсько-українських стосунків у 19 столітті є в центрі уваги Анджея Стемпніка: *Andrzej Stepnik*, Ukraina i stosunki polsko-ukrainskie w syntezach i podrqcznikach dziejow ojczystych okresu porozbiorowego, 1795-1918 (Lublin, 1998). Шкільні підручники у Балканських країнах привернули набагато більше уваги; дивіться, наприклад: *Charles Jelavich*, South Slav Nationalisms—Textbooks and the Yugoslav Union before 1914 (Columbia, Ohio, 1990) та *Wolfgang Hopken*, ed., Ol ins Feuer? Schulbucher, etnische Stereotypen und Gewalt in Siidosteuropa/Oil on Fire?: Textbooks Ethnic Stereotypes and Violence in South -Eastern Europe (Hannover, 1996).

[18] Деякі приклади публікацій з цього часу містять стосовно Польщі: *Andrzej Kwilecki*, Lemkowie: zagadnienie migracji i asymilacji (Warszawa, 1974); *Zbigniew Wierzbicki*, "Awans spofeczno-kulturalny Iudnosci ukrainskiej w PRL po 1956 r.," Lud LVIII (Wroclaw, 1974), pp. 5-38; *Kazimierz Pudio*, Lemkowie: process wrastania w srodowisko Dolnego Slqska, 1947-1985 (Wroclaw, 1987); і щодо Словаччини: *Juraj Zvara*,

меншин фактично підвищився після 1989 року і приз вів до появи багатьох досліджень окремих груп у посткомуністичній Словаччині [19], Україні [20] та Польщі [21]. Тим не менше, незважаючи на все більшу

Mad'arskd mensina na Slovensku po roku 1945 (Bratislava, 1969); *Ivan Bajcura*, Ukrajinska otdzka v CSSR (Kosice, 1967); та *Emilia Horvathova*, Cigdni na Slovensku (Bratislava, 1964).

[19] Серед збірників на цю тему згадаємо: *Eudovit Haraskim*, ed., Narodnosti na Slovensku (Bratislava, 1993) та *Alena Zel'ova* et al., Minoritne etnicke spolocen stvd na Slovensku v procesoch spolocenskych premien (Bratislava, 1994). Про німців дивіться: *Dusan Kovac*, Nemecko a nemeckd mensina na Slovensku, 1871-1945 (Bratislava, 1991); про євреїв: *Milan Augustin*, Krdtke dejiny Zidov na Slovensku (Bratislava, 1993) та *Jesajahu Andrej Jelinek*, Zidia na Slovensku v 19. a 20. storoci, 2 vols. (Bratislava, 1999- 2000); про угорців: *Stefan Sutaj*, Mad'arskd mensina na Slovensku 1945-1948 (Bratislava, 1993) і *Jan Bobak*, Mad'arska otdzka v Cesko-Slovensku, 1944-1948 (Martin, 1996); про русинів та українців: *Paul Robert Magocsi*, Rusini na Slovensku (Presov, 1994); *Marian Gajdos*, *Stanislav Konecny*, та *Mikulas Musinka*, Rusini/Ukrajinci v zrkadle polstorocia (Presov - Uzhorod, 1999); та *Marian Gajdos* et al., Rusini/Ukrajinci па Slovensku па копсі 20. storocia (Presov, 2001); про хорватів: *Jan Botik*, ed., Chorvati na Slovensku (Bratislava, 1996).

[20] Інститут історії України Української Національної академії наук надрукував низку досліджень окремих народів. Про поляків дивіться: *Іван Т. Лісевич*, Родом з України: Польська національна меншина і культурне життя на наддніпрянській Україні у другій половині XIX-на початку XX cm. (Київ, 1995) та Таїсія І. Єременко, Польська національна меншина в Україні в 20—30-ті pp. XX століття (Київ, 1994); про німців: *Іван М. Кулинич* та *Наталя В. Кривець*, Нариси з історії німецьких колоній в Україні (Київ, 1995) та *Лариса В. Яковлева*, *Богдан В. Чирко та Сергій П*. Пишко, упоряд., Німці в Україні 20—30-тірр. XX cm.: збірник документів (Київ, 1994); про італійців: *М.М. Варварцев*, Італійці в УкраїніXIXcm.: біографічний словник діячів культури (Київ, 1994). Дивіться також чудово ілюстрований енциклопедичний том про греків в Україні, надрукований за участі Інституту історії: *Марія Ф. Дмітрієнко* та інші, Греки на українських теренах (Київ, 2000).

[21] З величезної новітньої літератури про не-поляків у Польщі як зразок можна подати про білорусів: *Andrzej Sadowski*, Narody wielkie i male: Biatorusini w Polsce (Cracow, 1991) та *Elzbieta Czykwin*, Bialoruska mniejszosc narodowa jako grupa stygmatyzowana (Biafystok, 2000); про німців: *Zbigniew Kurcz*, Mniejszosc niemiecka w Polsce (Wroclaw, 1995), Die Deutsche Minderheit in Polen: Geschichte und Gegenwart (Warsaw, 1996) та Piotr Madajczyk, Niemcy polscy 1944-1989 (Warszawa, 2001); про євреїв: Zydzi w dawnej Rzeczypospolitej (Wroclaw, Warsaw, and Cracow, 1991), *Jerzej Tomaszewski*, red., Najnowsze dzieje Zydow w Polsce w zarysie do 1950 roku (Warszawa, 1993), та Andrzej Zbikowski, Zydzi (Wroclaw, 1997); про кашубів: Marek Latoszek, red., Kaszubi: monogrqfia socjologiczna (Rzeszow, 1990) та Jozef Borzyszkowski, red., Antropologia Kaszub i Pomorza (Gdansk, 1992); про лемків: Jerzy Czajkowski, red., Lemkowie w historii i kulturze Karpat, 2 томи. (Rzeszow, 1992) та Andrzej A. Zieba, red., Lemkowie i lemkowznawstwo w Polsce (Krakow, 1997); про литовців: *Krzysztof Tarka*, Litwini w Polsce, 1944-1997 (Opole, 1998); про татар: *Katarzyna Warminska*, Tatrzy Polscy: tozsamosc religijna i etniczna (Krakow, 1999); про українців: *Miroslaw Czech*, Ukraincy w Polsce (Warzawa, 1993), *Wlodzimierz Mokry*, red., Problemy Ukraihcow w Polsce po wysiedlenczej akcji 'Wisla' 19477 (Krakow, 1997) та *Roman Drozd*, Droga na Zachod: osadnictwo ludnosci ukrainskiej na ziemiach zachodnich ipolnochych Polski w ramach

кількість та загалом вищу якість цих праць, а також заходів покликаних подолати дискримінацію національних меншин у освітніх матеріалах [22], інформація про них все ще не включається до історичних оглядів кожної з країн, які тут обговорюються.

Дві основні проблеми привертали увагу словацьких істориків. У XIX ст., коли з'явилися перші історії, найбільшим завданням було створення переконливого наративу історичної тяглості для народу, який ніколи не мав своєї власної державної структури і натомість з раннього середньовіччя перебував у складі Угорського королівства. Після Першої Світової війни новим викликом стало обгрунтуван ня словацької історичної системи координат, відмінної від історії Чехословаччини, країни, в якій натоді опинилися словаки [23]. Принаймні після 1918 року концептуальна розгубленість трохи зменшилась завдяки тому, що тепер існувала чітко визначена територія пі д назвою Словаччина, чиї кордони відтоді і до часів сучасної незалежної Словаччини лишалися загалом незмінні.

Без огляду на часи або політичні умови, в яких писалися загальні історії Словаччини, більшість з них є просто історіями словацького народу. Годі шукати обговорення долі інших народів у межах сучасної Словаччини в посібнику Франтішка Грушовського та Франтішка Бокеша, які постали у до комуністичні часи [24], або у колективному творі за редакцією Яна Тібенського впродовж комуністичної епохи [25]. Подібний підхід можна знайти у найостаннішій низці однотомових історій, що постали у посткомуністичний період авторства Антона Шпіша

akcji 'Wisla' (Warszawa, 1997).

[22] Про проблему висвітлення меншин в історіях та інших шкільних текстах у Польщі дивіться: *Rafal Zebrowski*, red., Studia z dziejow Zydow w Polsce: materialy edukacyjne dla szkol srednich i wyzszych (Warszawa, 1995*); Jacek Kowalski, Miroslaw Sielatycki, Wieslawa E. Koziowska*, Partnerzy: Polacy i Niemcy w nowej Europie (Warszawa, 1998); Rafal Kunaszyk et al., Sasiedzi: Polacy i Ukraincy w nowej Europie: scenariusze lekcji (Warszawa, 2000); та чотири томи у серіях під назвою Історія, Література та Освіта (Historija, Literatura, Edukacja) за редагуванням Роберта Траби: Robert Traby, red.: Tematy polsko-niemieckie (Olsztyn, 1997), Tematy polsko-litewskie (Olsztyn, 1998), Tematy zydowskie (Olsztyn, 1999), i Tematy polsko-ukrainskie (Olsztyn, 2001).

[23] Про зусилля словацьких вчених очистити їхню батьківщину від "чехословакізму", тобто від тлумачення історії Чехословаччини як єдиної країни пише Марк Столярик: *M.Mark Stolarik*, "The Painful Birth of Slovak Historiography in the 20th Centry," Zeitschrift fur Ostmitteleuropa-Forschung, L, 2 (Marburg, 2001), pp. 161-187.

[24] *Frantisek Hrusovsky*, Slovenske dejiny (Turciansky Sv. Martin, 1939), надрукована націоналістичною організацією Matica slovenska впродовж періоду Словацької держави; *Frantisek Bokes*, Dejiny Slovdkov a Slovenska od najstarsich cias azpo pritomnost' (Bratislava, 1946)— опублікована Словацькою Академією наук.

[25] *Jan Tibensky*, ed. Slovensko, torn. I: Dejiny (Bratislava, 1971)— надруковано по-марксистському налаштованими історичним та археологічним інститутами Словацької Академії наук як перший том 4 —томової енциклопедії Словаччини.

[26], у колективній праці Ріхарда Марсіни, Вільяма Чічая, Душана Ковача та Любомира Ліптака [27], у популярних виданнях для масового споживання на батьківщині та закордоном [28], а також в історіях Словаччини опублікованих вченими закордоном [29]. На перший погляд багатообіцяючим здається твір Душана Ковача [30]. Його перші глави справді згадують поселення мадьярів, євреїв, ромів (циганів), русинів та німців на теренах сучасної Словаччини. Ковач особливо чутливий щодо долі євреїв впродовж Другої Світової війни. З іншого боку, Ковач практично нічого не говорить читачу про життя мадьярів та більшості інших несловаків від епохи раннього середньовіччя.

Звичайно, в усіх цих історіях угорці згадуються як представники королівства, яке панувало над Словаччиною до Першої Світової війни і захопило частину країни напередодні Другої Світової війни. Але ми не узнаємо нічого про життя мадьярів у власне Словаччині, де вони, для згадки, утворюють 10 % населення. Наприклад, чи не є важливим підкреслити, що найбільший угорський романіст XIX століття Мор Йокаї народився і частково отримав освіту у Словаччині або що до 1848 року угорський парламент засідав у Братиславі, де прославлений угорський революційний лідер Лайош Кошут вперше засвідчив свої ораторські та політичні здібності? Читач існуючих історій Словаччини нічого не дізнається про роль німців від часу середньовіччя у культурній історії Спішського регіону або в економічному розвитку таких міст як Банська Штявніца. Також нема ані найменшої згадки про Пряшів у східній Словаччині як основний центр русинського національного відродження, очолюваного впродовж другої половини XIX ст. Адольфом Добрянським та Александром Духновичем. У той час як більшість недавніх загальних історій Словаччини посилаються, за словами Станіслава Кіршбаума, на "Єврейську трагедію" впродовж Другої Світової війни, жодним словом

---

[26] *Anton Spiesz*, Dejiny Slovenska na ceste к sebeuvedomeniu (Bratislava, 1992).
[27] *Richard Marsina*, Viliam Cicaj, Dusan Kovac, and Lubomir Liptak, Slovenske dejiny (Martin, 1993), надрукована націоналістичною організацією Matica slovenska.
[28] *Milan Ferko, Richard Marsina, Ladislav Deak*, and *Imrich Kruzliak*, Story ndrod—mlady stdt (Bratislava, 1994)—надрукована Національним банком Словаччини, також доступна в англійському перекладі: Slovak Republic: Old Nation—Young State (Bratislava, 1998). Інші історичні огляди для іноземного споживача містять: *Thomas Klimek Ward*, People of the World: A Synopsis of Slovak History (Bratislava, 2000)—опубліковано патріотичним фондом *Matica Slovenska*, та *Elena Mannova*, ed., A Concise History of Slovakia (Bratislava, 2000).
[29] Stanislav J. Kirschbaum, A History of Slovakia (New York, 1995) — незважаючи на назву, автор справедливо зазначає, що його твір є "історі я словаків"; *Peter A. Toma* and *Dusan Kovac*, Slovakia: from Samo to Dzurinda (Stanford, Calif, 2001).
[30] *Dusan Kovac, Dejiny Slovenska* (Praha, 1998), що була надрукована чеською як частина серії присвяченої різним країнам світу.

не згадано про німецьку або мадьярську трагедії одразу після війни, у час, коли були масово департовані німці, а мадьяри були або тимчасово висилені, або були змушені залишити свою ідентичність у ході процесу так званої "ресловакізації". Оскільки всі ці події відбулися на словацькій території, вони є частиною історії Словаччини [31].

Подібно до словацьких істориків, які донедавна переймалися виробленням історії відмінної від угорської або пізніше чехословацької, історики України займалися бездержавним народом, чиє минуле було тісно пов'язане із Росією, Польщею і нарешті Радянським Союзом. Як і Словаччина, адміністративно відмінна територіяльна одиниця під назвою Україна виникла лише після Першої Світової війни і завдяки пізнішій радянській політиці змогла розширити свої західні кордони упродовж Другої Світової війни. Та все ж, незважаючи на існування території під назвою Україна протягом більшої частини XX ст., практично всі загальні історії зосереджувались на українському народові або на постатях, які вважалися провідниками історичної української держави, починаючи із великих князів середньовічної Київської Русі та продовжуючи гетьманами або отаманами Запорізького війська у ХУІ-ХУШ століттях. Цей підхід був використаний у загальних історіях України від найдавніших часів, що були написані до Першої Світової війни — Олександра Барвінського, Миколи Аркаса та Михайла Грушевського [32], у міжвоєнний період у працях Матвія Яворського,

---

[31] Цікаво, що останні енциклопедичного типу видання згадують про багатокультурний багатонаціональний характер країни. Наприклад, у путівнику по містах й містечках, Slovensko: prechddzky storociami miest a mesteciek (Bratislava, 1994), на ст. 56 є згадка про Комарно як місце народження письменника Мора Йокаї (правда не про те, що він був угорським письменником) та про оперeткового композитора Ференца (Франца) Легара; а англомовна Slovakia and the Slovaks: A Concise Encyclopedia, за редагуванням Мілана Стргана й Девіда П. Деніела (Братислава 1994) має кілька гасел про німців, угорців, євреїв, румунів, русинів та українців.

[32] *Олександр Барвінський*, ілюстрована історія русин від найдавніших до наших часів (Львів, 1908), надрукована проукраїнським товариством Просвіта в Австро-Угорській Галичині; *Микола Аркас*, Історія України-Русі (Санкт-Петербург, 1908), друге вид. (Краків, 1912), третє вид. (Шандау, 1920), четверте вид. (Буенос-Айрес, 1947), перевидана колишнім державним видавництвом Радянської України, "Вища школа" (Київ, 1991) та Михайло Грушевський, Ілюстрована історія України (Київ, 1911), витримала кілька видань, найостанніше у Києві, 1990 рік, також у російському перекладі Иллюстрированная история Украины (Санкт-Петербург, 1913), передрукована у Києві у 1997 році, а також англійський переклад: A History of Ukraine (New Haven, Conn., 1941), перевидана у Нью-Йорку у 1970 році. Раніше російськомовне видання ілюстрованої історії Грушевського було вірніше назване — Очерк истории украинского народа (Санкт-Петербург, 1904), друге вид. (1906), третє (1911).

Дмитра Дорошенка та Бориса Крупницького [33] та у цілій низці праць Івана Крип'якевича [34], а також після Другої Світової війни в історіях Наталі Полонської-Василенко, Владислава Серчика, колективній праці за редакцією Юрія Кондуфора та Ореста Субтельного [35]. Цікаво відзначити, що в усіх цих працях наголос саме на історії українського народу лишався незмінним незалежно від того, чи авторами були українці з діяспори або з України, чи були вони марксистами, а чи закордонними історикам-неукраїнцями, такими наприклад як польський фахівець з історії України Владислав Серчик. Ця ситуація не змінилася у пострадянську епоху; історія України все ще подається в однотомних історіях та шкільних підручниках саме як історія українського народу [36].

Через це читач цих історій ніколи не дізнається про те, що на території України у минулому процвітали татарська, російська та

---

[33] *Матвій Яворський*, Нарис історії України, у 2-х томах (Київ, 1923-24), видана радянським видавництвом, перевидана в Аделаїді, Австралія у 1986 році; *Дмитро Дорошенко*, Нарис історії України у 2-х томах (Варшава, 1932-33), надрукована еміграційним Українським науковим інститутом у міжвоєнній Польщі, перевидана еміграційним видавництвом у Західній Німеччині (Мюнхен, 1966) та в англійському перекладі: History of the Ukraine (Edmonton, 1939), переглянута й виправлена Олегом Герусем (Winnipeg, 1975) і нарешті в іспанському перекладі: *Demetrio Doroshenko*, Historia de Ucrania (Buenos Aires, 1962*); Borys Krupnyts'kyi*, Geschichte der Ukraine (Leipzig, 1939).

[34] *Іван Крип'якевич*, Коротка історія України для початкових шкіл та першої кляси гімназії (Київ, Львів, Відень, 1918) та Огляд історії України: Репетіторіум для вищих кляс середніх шкіл та вчительських курсів (Київ, Львів та Відень, 1919) — обидві надруковані українським еміграційним Товариством Вернигора у Відні; І.К. [Іван Крип'якевич], Мала історія України (Львів, 1912, перевидана у 1924, 1941); *Іван Крип'якевич*, Історія України для народа (Львів, 1941), перевидана у Нью-Йорку у 1961 році; *Іван Крип'якевич* та *Микола Голубець*, Велика історія України (Львів, 1935), перевидана у двох томах (Київ, 1993), перероблена й поширена (Вінніпег, 1948); *І. Петренко* [Іван Крип'якевич та Омелян Терлецький], Історія України від найдавніших до теперішніх часів (Краків, 1941); *Іван Холмський* [Іван Крип'якевич], Історія України (Мюнхен, 1949), перевидана у Нью-Йорку у 1971 році, друге перероблене й поширене видання надруковане під справжнім ім'ям автора у Києві у 1992 році.

[35] *Наталя Полонська-Василенко*, Історія України у 2-х томах (Мюнхен, 1972-76), надрукована українським еміграційним видавництвом у Західній Німеччині, передрукована у Києві у 1992 році; *Wladyslaw A. Serczyk*, Historia Ukrainy (Wroclaw, Warszawa, Krakow, and Gdansk, 1979); *Юрий Кондуфор* и др., Краткая история Украйны (Киев, 198?), англомовне видання: A Short History of Ukraine (Kiev, 1986), видане для місцевого й іноземного споживання Інститутом історії Академії наук Радянської України; *Orest Subtelny*, Ukraine: A History (Toronto, 1987), 2nd ed. (1994), 3rd ed. (2000).

[36] Серед кількох однотомових посібників, які рекомендовані міністерством освіти України характерні клективні історії за редагуванням Юрія Зайцева, Історія України (Львів, 1996) та *В.А. Смолій*, Історія України (Київ, 1997).

польська культури. Щоправда ці народи або власне держави, що мали їхні назви рясно згадуються у вищезгаданих історіях України, але майже завжди у якості антагоністів до того, що означається як споконвічне українське прагнення свободи та незалежності. Ніде ми не дізнаємося про життя татар та їхні культурні і сільськогосподарські досягнення у Криму, як також і про російське життя у Києві та у цілій Східній Україні, ані про важливий внесок поляків у Східній Галичині принаймні від ХУ ст. і на Правобережжі з ХУІ ст. Також існує своєрідна стіна мовчання з приводу Львова як центра польської культури у ранньомодерний період, як епохального джерела польського національного руху у XIX ст. та поля битви за відновлення польської державності — попри те, що всі ці події належать до історії України. І як можна бути обізнаним в українській історії, не знаючи того, що ця земля — місце народження хасидизму і саме там загалом постала ідея сіонізму та був кодифікований ідиш? Зрештою значення євреїв в Україні не обмежувалося їхньою орендарською ролею напередодні повстання Хмельницького. Тільки у недавніх історіях написаних вченими неукраїнського походження у Німеччині (Андреас Каппелер) та Канаді (Павло Роберт Магочій) минуле України нарешті почало подаватись як історія всіх її мешканців, а не лише українців [37].

На відміну від Словаччини та України Польща має довгу державну традицію. На перший погляд це полегшує для істориків завдання написання історії цієї країни з перспективи її території. І дійсно, історії Польщі охоплюють усі терени, де колись панувала польська держава, включно із великими частинами, які тепер входять до складу Німеччини, Білорусі, України та Литви. Проте вивчаючи ці терени польські історики традиційно зосереджуються на розвиткові поляків, а не сукупній історії цих теренів та їх різних народів [38].

Такий підхід вже був наявний в одному шкільному підручникові кінця 19 століття, який широко вживався в австрійській Галичині — в історичному огляді Польщі від найдавніших часів, що був підготовлений греко-католицьким священником та професором

---

[37] *Andreas Kappeler*, Kleine Geschichte der Ukraine (Miinchen, 1994), французький переклад: Petite histoire de I'Ukraine (Paris, 1997); Paul Robert Magocsi, A History of Ukraine (Toronto, 1996). Капеллер ще далі розвинув багатонаціональний підхід у своїй монографії The Russian Empire: A Multiethnic History (Harlow, Eng., 2001).

[38] Приємне виключення становите монографія Пьотр а Вандича: *Piotr S.* Wandycz, The Lands of Partitioned Poland, 1795-1918, History of East Central Europe, Vol. VII (Seattle, 1974), яка подає вичерпну інформацію про литовців, білорусів та українців. Вона не включена до цього дослідження, бо охоплює відносно короткий період часу; вона могла б послужити корисною моделлю для майбутніх загальних оглядів польської історії.

історії у Ягеллонському університеті Анато лем Левицьким [39]. Левицький вмістив до своєї історії окрему секцію присвячену історії Русі у середньовічному періоді, де він коротко зупинився на запровадженні німецького права та прибутті євреїв, а також подав основні дані про різні народи Речі Посполитої упродовж ста років перед 1668 роком. Але дійшовши до XIX ст. він позначив українців Галичини лише як "ворогів польськості" [40]. Інший терен, Силезія був виділений тільки через його потенційну важливість для польського національного руху. Про переважно німецький характер регіону не було згадано взагалі.

Внаслідок цього історія Польщі у будь-який час та у будь-яких межах загалом подавалась як історія поляків. Прикладом може послужити тритомовий огляд призначений для масової аудиторії за редагуванням Станіслава Лама, що був надрукований у незалежній Польщі після Першої Світової війни [41]. Згідно вже знайомій моделі цілий том, присвячений історії Польщі у 19 столітті, є просто історією польського національного відродження. У ньому нема і згадки про літературний та культурний розвиток німців, євреїв, українців чи навіть кашубів, що також проходив на польських теренах у той самий час. У загальних історіях підготовлених впродовж Другої Світової війни передовсім для іноземного споживання, наприклад у творі Оскара Галецького чи колективній праці польських істориків за редагуванням британського полоніста В.Ф. Реддевея [42], цілий німецький феномен був зведений до німецької східної колонізації *(Drang nach Osten)*. У виданні Реддевея можна знайти опис польського міського права, а ле його запровадження приписувалося полякам, а не німцям. Обидві праці мають окремі згадки про євреїв, але сама тема була обмежена до поверхових описів ролі євреїв в орендній системі, яка характеризувала феодальний маєток та відносини пана із селянином у Польсько-Литовській Співдружності. Навіть у загальному огляді за редакцією Генрика Пашкевича, знаного за багатоінформативними працями про східних слов'ян та литовців, історичний розвиток Польщі поданий у якості історії польського народу, польської мови та польської культури [43].

Історії Польщі опубліковані після Другої Світової війни у річищі державного марксизму не набагато відрізнялися. До них належать

---

[39] *Anatol Lewicki*, Zarys historji Polski (???, 1884), 8th ed. (Warszawa-Lublin-Lodz-Poznan-Krakow, 1920).
[40] Там само, ст. 425.
[41] *Stanislaw Lam*, red., Polska: jej dzieje i kultura od czasow najdawniejszych do chwili obecnej, 3 tomy. (Warszawa, 1927).
[42] *Oskar Halecki*, A History of Poland (London, 1942); W.F. Reddaway et al., eds., The Cambridge History of Poland, 2 vols. (Cambridge, 1950-51).
[43] *Henryk Paszkiewicz*, red., Polska i jej dorobek dziejowy w ciqgu tysiqca lat istnienia (London, 1956), надруковано еміграційною книжковою компанією Orbis (Polonia).

історичні огляди Станіслава Арнольда і Марьяна Жиховського та Єжи Топольського, а також більш амбітна колективна праця за редагуванням Стефана Кєнєвича [44]. В останньому виданні вміщене коротке обговорення українського та білоруського питань у міжвоєнний час. Проте з іншого боку, Тевтонський орден зображений не як своєрідна цивілізація, а просто як ворог Польщі. Дискусія про XIX століття зосереджувалася виключно на польській культурі без жодної згадки про німецькі чи єврейські культурні досягнення, а землі під владою Прусії розглядалися лише з огляду на *Kulturkampf Бісмарка* проти поляків.

На мою думку, тевтонські лицарі та їхня держава були складовою частиною польської історії, і читач має право дізнатися про те, як їхнє суспільство виглядало насправді, а не тільки про їхні сутички із польською державою. І як можна зрозуміти соціально-економічний розвиток ранньомодерної Польщі, не знаючи про єврейську історію, включно із такою інституцією як Рада Чотирьох Земель? І чи схоже на правду, що російські імперські урядовці та цивільні службовці не принесли до Конгресового королівства нічого позитивного і вартого згадки?

У 1982 році британський вчений Норман Дейвіс опублікував двотомову історію Польщі "Боже ігрище", у якій спробував звернутися до багатьох із вище порушених запитань [45]. Наприклад, він приділив увагу Раді Чотирьох Земель, а також українському, білоруському та литовському національним рухам на польських теренах. На щастя, Дейвіс розглядав пруські землі не просто як поле битви *Kulturkamp/Бісмарка* проти поляків, а як регіон сучасної Польщі, де колись процвітало німецьке життя та культура. Іронічним тоном, який є ознакою Дейвісового стилю, він навіть запропонував спорудити низку пам'яток у північнозахідній та південнозахідній Польщі у пам'ять героїв Прусії, тобто прусам, яких все ще "розглядають у Польщі скоріше як частину 'іноземної', ніж 'місцевої' історії, і як таких не вартими уваги" [46].

Хоча Дейвіс своїм прикладом і поставив під сумнів традиційний підхід до історії Польщі, історія тевтонських лицарів, німців, євреїв,

---

[44] *Stanistaw Arnold* and *Marian Zychowski*, Zarys historii Polski od poczqtkow Panstwa do czasow najnowszych (Warszawa, 1962), друге перероблене вид. (Warszawa, 1965)— англійський переклад: Outline History of Poland: From the Beginning of the State to the Present Time (Warsaw, 1962); *Jerzy Topolski*, Zarys dziejow Polski (Warszawa, 1986)— англійський переклад: An Outline History of Poland (Warsaw, 1986); *Aleksander Gieysztor, Stefan Kieniewicz, Emanuel Rostworowski, Janusz Tazbir, Henryk Wereszycki*, History of Poland (Warsaw 1968; 2nd ed., 1979), надрукована лише англійською видавництвом Польської академії наук.

[45] *Norman Davies*, God's Playground: A History of Poland, 2 vols. (New York, 1982).

[46] Ibid., Vol. II, p. 528.

українців та інших все ще має бути якимось чином включена до основної оповіді про розвиток Польщі і не бути простим додатком (наприклад, Девісовий заклик до глибшого вивчення німецьких досягнень у межах сучасної Польщі було уміщено на самий кінець його двотомової історії у главі під назвою "Модерні кордони Польщі".) Одначе найостанніші історичні огляди, що постали за посткомуністичних часів, наприклад Єжи Топольського та Марека Боруцького, не перебрали Деівісів підхід, і відтак історія Польщі лишається історією пол ського народу [47].

Звичайно, є кілька методологічних проблем, які виникають з потреби писати огляди історій всіх народів та культур наявних на території певної держави. Перше питання може бути таким: коли починати історію даної держави? Дехто може логічно припустити — від часу її створення. Якщо так вважати, то Словаччина не матиме історії до 1993 року (можливо 1918), а Україна до 1991 (або 1918). І що робити із Польщею, яка попри те, що має довгу державну традицію, не існувала між 1795 і 1918 роками? Іншими словами, яким є предмет аналізу, коли писати історію держави?

Відповідь на це запитання має починатись із кордонів сучасної держави, аби простежити історичний розвиток всього того, що колись відбувалося у межах цих кордонів від найдавніших часів до сучас ності. А що робити, коли, як у випадку Польщі, кордони у минулому були більшими від сучасних? Очевидним рішенням буде охопити історію тієї більшої території, у цьому разі, польської держави, як вона виглядала у даний період. Або іншими словами, територіаль на одиниця, що визначає предмет, ніколи не повинна бути меншою за сучасні кордони держави, хоча в інші часи ця одиниця може бути більшою. На перший погляд, це видається радикальним підходом. Але фактично, це є стандартом для написання історій європейських держав з давньою традицією — великих, як Британія, Франція та Іспанія, або менших, як от Люксембург чи навіть Монако, чиї кордони колись були більшими, ніж сьогоднішні.

Підсумовуючи, я б хотів наголосити, що попередні зауваження з приводу наявних історій Словаччини, України та Польщі не призначалися для засудження інших. Багато з історій, на які я тут посилався, мають як індивідуальну, так і жанрову вартість. Іншими словами, існує місце для історії словаків, українців та поляків, тобто для тієї історії, яка вивчає ці народи на їх батьківщинах та у діяспорних спільнотах

---

[47] *Jerzy Topolski*, Historia Polski od czasoxv najdawniejszych do 1990 roku (Warszawa-Krakow, 1992), оновлене вид. (Poznan, 2000); *Marek Borucki*, Historia Polski do 1997 roku (Warszawa, 2000).

закордоном. Однак проблема виникає тоді, коли історії народів подаються як історії держав[48].

По перше, очевидно, що автори, які готують огляди кількох століть історії даної держави, роблять це не виключно для фахівців чи навіть досвідчених студентів, а радше для ширшої читацької аудиторії. Як член цієї ширшої читацької публіки, завжди, коли б я тільки не брав до рук історію України, я почуватимусь ошуканим або принаймні спантеличеним, коли мандруючи до Львова, я б не дізнався нічого про впливовий польський культурний центр Оссолінеум або того, чому на Личаківському цвинтарі так багато вражаючих польських поховань, і чому на одній із головних міських площ все ще вивищується статуя польського національного поета Адама Міцкевича. Подібним чином, читаючи історію Польщі я хотів би знати, що ще робили тевтонські лицарі, крім того, що вони "силою захопили" територію, яка сьогодні знаходиться у межах Польщі. Список таких очікувань та потреб, що походять від інтелектуальних запитів або простої цікавості, можна легко продовжити.

Але ще важливішими за потреби іноземців, що виявляють цікавість до окремої країни, є потреби громадян цієї країни. Наведемо один приклад: як на вашу думку почувається громадянин Словаччини угорського походження, коли він чи вона бере історію Словаччини або завдяки власним дітям знайомиться зі шкільним підручником, де нема жодної безпосередньої згадки про життя угорської спільноти у межах словацьких кордонів? Кожен повинен відчувати, що він має голос у суспільстві, де він живе. І якщо наш уявний мадьяр не знайде свого голосу у Словаччині, то куди він чи вона звернеться? Найбільш імовірно, що до Угорщини. Саме така альтернатива у минулому призводила до політичної нестабільності або навіть до гірших сценаріїв. Такого самого голосу потребують звичайно ж росіяни на сході та півдні України або литовці й українці у Польщі.

У цьому сенсі історики у Словаччини, Україні та Польщі або історики, що пишуть про ці країни будь-де у світі мають громадянський та інтелектуальний обов'язок створити національні або властиво державні історії, які б надавали голос всім громадянам. Коротше кажучи, історики у будь-якій країні беручись до написання історії сьогочасної державної території спершу повинні звільнитися від якобінського спадку Французької революції з його свідомою політикою

[48] Нещодавно видана однотомова історія британського вченого Ендрю Вілсона не потрапляє до цієї категорії. Як назва, так і зміст книжки чітко відбивають його інтерес до еволюції українського народу, зокрема до того, як українська нація/національність була "сконструйована". Дивіться: *Andrew Wilson*, The Ukrainians: Unexpected Nation (New Haven and London, 2000).

ототожнення національної держави із окремим народом. У багатонаціональних державах, що є нормою для більшості країн, національні історії повинні мати багатонаціональний характер. Вони повинні повідомити нам щось про кожну культуру, яка будь-коли існувала на даній території і таким чином надати голос всім громадянам будь-якого національного та етнолінгвістичного походження.

Леонід Зашкільняк
Львів

Антропоморфний вимір сучасних національних ґранд - наративів

На початку третього тисячоліття нової ери світове історіописання, як загалом пізнавальна практика людства, зіткнулося з серйозним розпадом загальної картини світобачення, виробленої у попередні часи. Чи не найкраще написала про це французький наукознавець Жаклін Рюс. Вона дуже влучно визначила характерну рису стану сучасної наукової (раціональної) думки – "між догмами і порожнечею". "Перше, що ми бачимо, – констатує вона, – це краєвид, завалений руїнами: це кінець переможного розуму з його кортежем абсолютів, це загибель глобальних ідеологій, які згасають саме внаслідок цього занепаду раціонального розуму. Основи й усталені істини, на яких стояла наша наука, нині вибухли й розлетілися на друзки"[1].

Зрозуміло, що такий, на перший погляд, апокаліптичний краєвид сучасної науки не має нічого спільного з песимістичною візією ролі людського раціо в осмисленні свого буття. Йдеться про кризу наукових "цінностей XIX ст.", котрі тривалий час тримали людство в полоні т.зв. "великих наративів", покликаних утвердити і довести до реалізації абстрактні ідеї, засновані на провіденційних або філософсько-історичних уявленнях про природні і соціальні процеси. На їх місці народжується парадигма нового сучасного світу, яку можна визначити як "складність, випадковість, відсутність стабільних основ, непередбачуваність", а поступ сучасних ідей "спонукає нас до нових розумових зусиль для того, щоб людина могла залишитися господарем власної долі"[2].

---

[1] *Рюс Ж.* Поступ сучасний ідей. Панорама новітньої науки. – Київ, 1998. – С. 5-6.
[2] Там само. – С. 626, 628.

На початку XXI ст. кризові явища спостерігаються в усіх галузях наукового знання, не виключаючи з них і природничі. Але особливо потужно вони торкнулися світоглядної ділянки знань, насамперед гуманітарних і соціальних. Загальна характеристика тенденцій "зміни віх" у гуманітаристиці вимагає окремої розмови. У даному місці лише зазначимо, що й українські гуманітарії в останні роки (слідом за західними) схиляються до думки про необхідність переосмислення колишніх досягнень і звернення наукової думки в бік "людини та ідеології гуманізму"[3].

Ще від часів Геродота історичний дискурс спирається на пошук істориком власної ідентичності з подібними до себе і відокремлення від іншого(их). Це той глибоко вкорінений у свідомості представника європейської, а в ширшому розумінні юдео-християнської цивілізації стереотип, котрий генетично вріс у підсвідомість абсолютної більшості й нелегко, якщо взагалі, піддається зміні. У загальному підсумку, щоб не вдаватися у розлогі теоретичні екскурси, можна сказати, що історичний дискурс, вироблений європейською традицією XVIII – XIX ст., загалом спрямований на самопізнання себе і свого середовища (спільноти) в оточуючому світі в річищі тої культурної традиції, що є доступною для розуміння і представлення (репрезентації). Сконструйоване на таких засадах історичне знання, на думку багатьох сучасних теоретиків історії, завжди несе в собі непереборне нашарування суб'єктивності, котра неминуче перетворює їх на міф, що, своєю чергою, утверджується як стереотип. Приносячи із собою ілюзію "ефекту реальності", наукове історичне знання як реконструйована минула дійсність, за висловом недавно померлого видатного філософа Поля Рікера, є лише "заміною" цієї дійсності репрезентацією самого історика. Іронізуючи, цей блискучий мислитель пише: "Це можна сприйняти так: репрезентація, якою оперує історик, то в сутності сучасний образ неіснуючої речі; але сама ця неіснуюча річ роздвоюється на зникнення та існування у минулому. Минулих речей вже немає, але не можливо довести, що їх взагалі не було"[4].

У зв'язку з цим, важливо наголосити на одній думці. Беручись за опис людських спільнот – соціальних, етнічних, політичних тощо – історик не тільки має справу з неіснуючими об'єктами, але й, що найголовніше, сам творить ці об'єкти. Адже усі спільноти не є реальними об'єктами, а лише феноменами, що виникають в процесі комунікативно-ідентифікаційної взаємодії людей і до яких належать

---

[3] *Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М.* Культура. Ідеологія. Особистість. Методолого-світоглядний аналіз. – Київ, 2002. – С. 553.

[4] *Ricoeur P.* Pamięć, historia, zapomnienie / Przekład Janusz Margański. – Kraków, 2007. – S. 376.

общини, класи, народи, нації, держави тощо. Як створені людськими розумом і уявою, такі феноменальні об'єкти несуть у собі від початків неподоланний вантаж суб'єктивізму, інтенцію зведення до особистісного досвіду, сприйняття і репрезентації, або, говорячи словами сучасного теоретика історії Ф. Анкерсміта, "приватизації минулого"[5].

Але повернімося до головної теми. Ідея "ми" та "інші", як продовження протиставлення "я" та "інший", від античних часів входить в історичний дискурс представлення того, що було і того, що є. Християнська теологія, хоча і застосовувала ідею універсалізму, але тільки умовно поширювала її на нехристиянську спільноту, залишаючи їй шанс приєднання до християн. У пізній новий час протиставлення "ми" і "вони" стає особливо важливим, оскільки переноситься на етноси, класи, стани, народи, нації і держави з відмінними культурними якостями. При цьому, як це зауважували ще Аристотель, а згодом Д. Віко, а в наш час Райнгарт Козеллек, такі спільноти піддавалися спонтанній антропоморфізації, набуваючи рис людиноподібного історичного об'єкту, у той час як насправді вони були лише феноменами раціональної свідомості. Наслідком цього такі об'єкти впливали на організацію історичного мислення і визначали головну вісь історичної нарації (описування)[6]. Виниклі у XIX ст. національні історіографії, головним об'єктом яких були класи, народи, нації, держави, в силу усталених стереотипів історичного мислення бачили їх минуле так, як біографію окремої людини. У центрі таких історій стояла певна соціальна спільнота, яка наділялася важливими антропоморфними рисами: вона виникала (зароджувалася), розвивалася, проходячи різні стадії боротьби "за місце під сонцем" з іншими спільнотами, передусім сусідами, досягала або повинна була досягти в майбутньому "зрілості", яка у XIX – XX ст. здебільшого представлялася як консолідація і усамостійнення в державних формах, після чого, як правило, історія переривалася. Іншими словами, етнічні спільноти в національних чи державних історіях виступали такими собі суб'єктами, котрі "поводилися" у часі і просторі, як люди. Власне тому, за прикладом людей, спільноти наділялися відомими людям метафоричними рисами – "добрі" чи "погані", "могутні" чи "слабкі", "агресивні" чи "миролюбні", "співучі" чи "німі", нарешті "здорові" чи "хворі і т.д.

[5] *Ankersmit F.* Narracja; reprezentacja, doświadczenie. Studia z teorii historiografii / Pod redakcją i ze wstępem Ewy Domańskiej. – Kraków, 2004. – S. 370-372.
[6] *Wrzosek W.* Historiograficzny status historii narodowej // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku. – Львів; Жешув, 2006. – T. IV. – S. 12.

Маючи на увазі сучасні здобутки світової теоретичної історичної думки, сьогодні ми можемо стверджувати, що кожна історія як опис минулого певної спільноти стереотипно формує її "біографію". Такий ґранд-наратив неодмінно запроваджує як "ворогів" і "недоброзичливців", так і "приятелів" та "союзників". Так само, як міфологічна історична свідомість переносила людські взаємини на поведінку різноманітних богів, стереотипи новочасного історичного мислення надавали "людського образу" стосункам між окремими етно-соціо-політичними спільнотами. Важливо підкреслити, що при цьому не цуралися шукати не тільки зовнішніх "друзів" і "ворогів", але й знаходити та викривати внутрішні "хвороби" таких спільнот.

Національні ґранд-наративи, незалежно від того, що вони описують – етноси, народи чи держави – у своїй підставі глибоко антропоморфні. У них народ, нація чи держава представляються як єдине ціле, що перебуває у центрі мислення і описування; вони виступають головними об'єктами пояснення і нарації, героями історичної драми, що розгортається за "біографічним" сценарієм. Увесь світ та його взаємини неминуче розглядаються і оцінюються винятково з позицій цього народу або держави. Це зрозуміло і закономірно, оскільки визначення об'єкту опису неухильно виокремлює його з інших об'єктів і протиставляє іншим і "інакшим". Уникнути цього нікому не вдавалося і не вдасться, скільки б він не намагався це зробити, тому що йдеться про властивості людського пізнання і мислення в цілому – про процеси асиміляції та акомодації, що виникають між об'єктом і суб'єктом пізнання, тлумачення яких вимагало би окремої розмови.

У цьому проявляється семантична влада глибинних стереотипів, де історія етносів, народів, держав, імперій тощо представляється як діяльність "людиноподібних" об'єктів, котрі "мислять", прагнуть до певних цілей, інтригують, зраджують, перемагають чи зазнають поразки і т.д. і т.п. Усе це впроваджує в світ історії індивідуальні людські цілі, цінності, мотивації. У підсумку історичне буття виявляється повністю гуманізованим та суб'єктивізованим. Це свідчить, що ми маємо справу з глибинним стереотипом бачення соціальних об'єктів, котрі, не будучи людьми, водночас оцінюються за подібністю з ними. А результатом такого підходу є закономірне виникнення стереотипу "чужого", "іншого", відмінного від основного об'єкту опису. Найбільше користають з цього політики, які послуговуються історичними метафорами цілком нструментально.

Цей стереотип, особливо характерний для XIX ст., неодмінно пробивається практично крізь усі ґранд-наративи останніх двох століть, написані представниками різних народів і культур. Яскравим

прикладом української історіографії, який ні в чому не применшує його суспільного значення, є національна історія М.С. Грушевського, представлена в його "Історії України-Руси". Обираючи об'єктом вивчення "український народ", цей видатний історик volens nolens підходить до його минулого розвитку з твердим переконанням про виникнення, подальший розвиток і зміни практично незмінної цілісності, яка, на його думку, проявлялася в "соціальних і культурних процесах". Він писав: "Навпаки, вона (історія українського життя – *Л.З.*) стає органічною цілістю, коли в основу досліду кладеть ся соціальний і культурний процес, де тяглість не перерывала ся ніколи, де хоч би й найрізкійші зміни налягали на стару, трівку основу, яка тільки поволі зміняла ся під їх впливами"[7]. І навіть аналізуючи у подальшому різні складові "українського життя" в різні епохи, він підсвідомо, на рівні міцно засвоєних стереотипів бачить і "провадить" крізь віки українську етнічну спільноту як незмінну "соціально-культурну" основу, як антропоморфного (об'єктивізованого) суб'єкта міжлюдських взаємин. Заставши "український народ" у ХІХ ст., видатний історик мусить писати його історичну біографію, де спільнота виступає об'єктом, наділеним усіма рисами суб'єкта. Коло замикається.

М.С. Грушевський в цьому нскільки "не винен". Він бачить світ в категоріях тогочасної науки і суспільних відносин, прагне його "впорядкувати" з допомогою знаних йому категорій. Так само, як повсякденне спілкування у конкретному соціумі формує світогляд й ідентичність особистості, так само історик, "впорядковуючи" минуле, формує саму цю ідентичність. Тільки наприкінці ХХ ст. наука дійшла до розкриття змісту і застосування для пояснення таких наукових категорій як "етнічність", "ідентичність", "свідомість" тощо, котрі дозволили частково привідкрити завісу над таїнами феноменів людської суспільності, виявивши величезну різноманітність людських ідентичностей і світоглядних орієнтацій в процесі соціальних комунікацій і часових (темпоральних) змін. Чи не найкраще це зробив згадуваний Р. Козеллек, зазначивши, що кожна соціальна група стає групою лише через її визначення, "найменування". Яким би чином це найменування не було проголошене (наказу, агітації, ідентифікації тощо), але в центрі його стоїть поняття, яке визначає саму цю групу. Поза поняттями не існує спільноти чи групи[8]. Історики значною мірою належать до тих історичних особистостей, котрі або творять такі

---

[7] *Грушевський М.* Історія України-Руси. В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том І: До початку ХІ віка. – Київ, 1991. – С. 17.

[8] *Козеллек Р.* Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. – Київ, 2005. – С. 211-215.

поняття, або їх обґрунтовують. Тобто об'єктивізують суб'єктивні феномени.

Власне глибоко приховані структури історичного мислення сьогодні викликають найбільшу увагу теоретиків історії, історіографів, філософів, але не істориків. Ці останні, за висловом польського історика В. Вжосека, "світ своїх глибинних стереотипів просто визнають даним, правдивим і очевидним, а тому і не зауважують його"[9].

Виникає традиційне питання, на яке, зрештою, вже давно дано відповідь, – хто ж творить історію? Народи? Видатні особистості? Провидіння? Відповідь з позицій сьогодення звучить дещо парадоксально – її творять поняття. Тобто головними і єдиними діячами історії є люди, але пояснюють і надають їх діяльності (історії) сенс – слова. Сучасна історична епістемологія дає переконливі докази того, що власне поняття, терміни і категорії, які впроваджуються в життя мислячими людьми свого часу в пошуку відповідей на постали загадки буття, стають стереотипними маркерами "впорядкування" самого буття. Усі соціальні феномени є передусім результатом такого метафоричного впорядкування.

Завершуючи ці міркування, мусимо ствердити, що визначення об'єкту пізнання і нарації неминуче призводить до його виокремлення та ідеалізації, протиставлення іншим о б'єктам, а, значить, і до спотворення реальних життєвих ситуацій. Постмодерністська деструктуризація історичних об'єктів та їх зведення до мікрооб'єктів не усуває зазначеного вище пізнавального парадоксу, але створює підстави для окреслення конкретних людс ьких вимірів минулого. У цих вимірах, прив'язаних до зрозумілих людських інтенцій і переживань, яскраво проявляється культурно -семантична природа людських комунікацій, котра, після відповідного декодування, дозволяє уникнути антиісторичності, а значить наб лизитися до минулої реальності. У таких підходах, безперечно, історична статика переважає над історичною динамікою, що, проте, дозволяє позбутися спокуси переносити сучасний світогляд на минулі об'єкти і, тим самим, позбавлятися наївної віри в телеологічну визначеність історії як такої.

Чи потрібні національні ґранд -наративи? Безперечно, вони потрібні для легітимації конкретних спільнот, незалежно від їхнього статусу. Але науковою вимогою таких наративів, що відрізняє їх від суспільно-політичних ідеологій, повинно бути усвідомлення неоднорідності і різноманітності людських спільнот, часова (темпоральна) зумовленість самоідентифікації її утворювачів, що

[9] Ibidem, - S. 13.

залежить від стану колективної та індивідуальної свідомості її членів і адаптації ними поширених ідей. Особливо важливо для історика, на нашу думку, уникати стереотипної атнропоморфізації спільнот, що здебільшого проявляється в оперуванні термінами, наприклад, "народ вважає", "народ бореться", "народ перемагає", "народ страждає" і т.д., котрі безпідставно об'єктивізують неіснуючі об'єкти. Іронічно можна зауважити, що коли в даній спільноті хтось "страждає", то водночас хтось інший "насолоджується". Треба завжди пам'ятати, що минула дійсність не існувала і не функціонувала згідно правил сьогодення. На жаль, інерційність нашого мислення і виховання стоїть високим бар'єром у подоланні усталених стереотипів.

З цього випливає, що в пізнанні минулого національні ґранд - наративи виконують не стільки пізнавальну роль, хоча вони її й не позбавлені, скільки креативну функцію пристосування минулого до сучасних уявлень про суспільні потреби. Парадокс полягає в тому, що сучасні уявлення про минуле в їх семантичному представленні не стільки репрезентують це минуле, скільки спотворюють його, заміняють реальну картину – уявною, виплеканою свідомістю історика чи політика, чи обох відразу. Тому перед істориком -науковцем завжди стоїть вибір: підганяти минуле під потреби сьогодення, чи використовувати наукові здобутки сьогодення для кращого розуміння минулих історичних станів. Цей вибір, як видається, завжди є вибором між Сцилою і Харибдою, між наукою і політикою.

ЄЙДОС
3'2008

Rafał Stobiecki
Łódź

W poszukiwaniu nowej koncepcji dziejów narodowych (historiografia polska na przełomie XX i XXI stulecia)

I. Wprowadzenie

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości na przełomie lat 80 -tych i 90-tych po raz kolejny dzieje narodowe znalazły się w centrum publicznej debaty. Zasadnicze przemiany polityczne, społeczne, kulturowe postawiły przed polskimi historykami stare pytania, na które należało odpowiedzieć w nowej sytuacji: Skąd przychod zimy? Kim jesteśmy? Jakie jest nasze miejsce w Europie? Czym była (jest) historia Polski? Co powinno stanowić swoisty fundament filozofii dziejów narodowych? Na postawione pytania nie ma i może być jednej odpowiedzi. Społeczna odpowiedzialność historyków polega m. in. na tym aby ut rwalać w świadomości Polaków przekonanie, że pluralizm różnych, często komplementarnych wobec siebie obrazów narodowej przeszłości jest czymś naturalnym, wręcz pożądanym, a nie stanem przejściowym, prowadzącym nieuchronnie do stworzenia jej *jedynie słusznej*, obligatoryjnej wizji. Tylko on bowiem stanowi remedium na różnego rodzaju historyczne kompleksy, fobie i uprzedzenia, a jednocześnie umożliwia w dłuższej perspektywie czasowej społeczną akceptację zarówno dla chlubnych jak i nikczemnych kart z narodowej przeszłości.

Celem niniejszego szkicu jest prezentacja kluczowych zagadnień związanych z dyskusją dotyczącą nowego kształtu dziejów narodowych na przełomie XX i XXI wieku. W centrum moich zainteresowań pozostaje próba odpowiedzi na pytanie w jakim stopniu w prowadzonej debacie pojawiły się nowe ujęcia i propozycje badawcze, a w jakim jest ona powieleniem czy reaktualizacją starych *„wielkich narracji”* obecnych w historiografii polskiej ostatnich dwóch stuleci? Dla lepszego wprowadzenia ukraińskiego czytelni ka w specyfikę omawianej tematyki oraz osadzenia jej w szerszym kontekście historiograficznym, zasadnicze rozważania

poprzedzone zostały prezentacją tych wizji dziejów narodowych, które dominowały w historiografii polskiej przed 1989 r.

II. Historiograficzna tradycja lat 1945-1989

W dziejopisarstwie polskim po II wojnie światowej, ryzykując pewne uproszczenie, rywalizowały ze sobą dwie zasadnicze koncepcje dziejów Polski[1]. Pierwszą z nich określić można mianem marksistowskiej, zarówno w sensie metodologicznym, jak i ideologicznym. Jej celem była legitymizacja istniejącego porządku społeczno-politycznego oraz uzasadnienie nowego kształtu terytorialnego państwa po II wojnie światowej. Opierała się ona na rewolucyjnej idei *„nowego początku"* interpretowanego jako zerwanie z dotychczasową tradycją historiograficzną i poszukiwanie odmiennego zakorzenienia w przeszłości, zarówno w sensie dziejów powszechnych, jak i historii Polski. W opozycji do marksistowskiej wizji dziejów pozostawały te wszystkie koncepcje histor ii narodowej, które

---

1 Wśród wypowiedzi i prac poświęconych powojennym dziejom polskiej historiografii warto wymienić następujące: L. Gorizontow, *Mietodologiczeskij pierieworot w polskoj istoriografii rubieża 40-tych i 50-tych godow i sowietskaja istoriczeskaja nauka* /w:/ *W kręgu historii historiografii i polityki* /red./ A.Barszczewska-Krupa, Łódź 1997, s. 103-128; A.F. Grabski, *Poland* /w:/ *International Handbook of Historical Studies. Contemporary Research and Theory. Ed. By G.G.Iggers and H.T.Parker,* Westport 1979, p. 301-324; Tenże, *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań 2000, s. 185-238; P. Hübner, *Przebudowa nauk historycznych w Polsce (1947-1953), "Przegląd Historyczny"* 1987, nr 3, s. 451-479; P. Korzec, *Materiały do studiów nad historiografią Polski Ludowej (w zakresie historii najnowszej), "Zeszyty Historyczne"* paryskiej *„Kultury"* 1971, nr 20, 1972, nr 21, 1973, nr 23-25; E. Kridl-Valkenier, *Soviet Impact on Polish Post-War Historiography 1946-1950, "Journal of Central European Affairs"* 1951-1952, Vol. 2, s. 372-396; Taż, *Sovietization and Liberalization in Polish Postwar Historiography , "Journal od Central European Affairs"* 1959-1960, Vol. 19, s. 149-173; Taż, *The Rise and Decline Official Marxist Historiography in Poland 1945-1983 "Slavic Reviev"* 1985, Vol. 44, s. 663-680; Taż, *Stalinizing Polish Historiography: What Soviet Archives Disclose "East European Politics and Societes"* Vol. 7, s. 109-134;. J. Maternicki, *Kultura historyczna dawna i współczesna. Studia i szkice*, Warszawa 1979, s. 275-288, s. 307-332; Tenże, *Dziesięć wieków historiografii polskiej,* cz. II, *„Wiadomości Historyczne"* 2002, nr 2, s. 85-98; R. Stobiecki, *Historia pod nadzorem. Spory o nowy model historii w Polsce (II połowa lat czterdziestych - początek lat pięćdziesiątych),* Łódź 1993; Tenże, *Between Continuity and Discontinuity. A Few Comments on the Post-war Development of Polish Historical Research, „Zeittschrift für Ostmitteleuropa- Forschung"* 2001, heft 2, s. 214-229; Tenże, *Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945*, Poznań 2005; P. Wandycz, *Polska* /w:/ *Historiografia krajów Europy Środkowo-Wschodniej* /red./ J. Kłoczowski, Lublin 1997, s. 21-45 (jest to polska wersja artykułu drukowanego wcześniej w *„American Historical Reviev"*); A. Zybertowicz, *Między dogmatem a programem badawczym. Problemy stosowania materializmu historycznego we współczesnej historiografii polskiej*, Warszawa 1990.

określić można mianem *„tradycyjnych"*. W swoich różnych wariantach odwoływały się one do odmiennych założeń metodologicznych, niosły także ze sobą inne przesłanie ideologiczne. Ich myślą przewodnią była idea kontynuacji rozumiana jako szeroko pojmowana obrona przedwojennego *status quo* i zachowania w kreowanym obrazie dziejów Polski, tych jego elementów, które dominowały w nim w latach 1918-1939. W obrębie owych dwóch *„wielkich narracji"* próbowano zasadniczo odmiennie odczytać nie tylko sens dziejów Polski, ale także ich miejsce w całościowo rozumianej historii Europy.

Narodziny marksistowskiej wizji dziejów Polski wiążą się z procesem stalinizacji polskiej historiografii, którego symptomy widoczne były już w pierwszych latach powojennych, zaś jego realizacja nastąpiła na przełomie lat 40-tych i 50-tych. Wówczas to w szeregu prac o charakterze podręcznikowym zarysowane zostały zasadnicze elementy nowej koncepcji dziejów Polski[2]. Obraz historii Polski tworzony w pierwszej połowie lat 50-tych stanowił swoisty konglomerat treści wynikających z zaakceptowania podstawowych składników doktryny marksizmu-leninizmu oraz tych wątków narodowej przeszłości, które mogły zostać uznane za historyczną legitymację nowego systemu.

Główną osią syntezy nowego wizerunku narodowej przeszłości stała się teoria formacji społeczno-ekonomicznych. Wspomniana teoria opierała się na dwojako rozumianej zasadzie bezalternatywności dziejów. Zasada ta funkcjonowała jakby na dwóch poziomach refleksji nad historią – filozoficznym i metodologicznym. W pierwszym znaczeniu bezalternatywność oznaczała odrzucenie jakiegokolwiek pluralizmu w rozumieniu sensu dziejów. Ich jedyny i wyłączny sens zawarty był w jednostronnie zinterpretowanej teorii formacji społeczno-ekonomicznych, jako powszechnodziejowego schematu, przedstawianego jako *„ostatnie słowo myśli naukowej"*. W takim znaczeniu zasada ta wiązała się w gruncie

---

[2] Do najważniejszych z nich należą: S. Arnold, *Historia Polski* (cykl wykładów sygnowanych Szkoła Partyjna przy KC PZPR. Katedra Historii Polski), Warszawa 1949; C.Bobińska, *Historia Polski (1764-1831)*, wyd. II nie zmienione, Kraków 1951; T.Daniszewski, *Polska w latach 1882-1939* (nie autoryzowane teksty wykładów. Szkoła Partyjna przy KC PZPR), Warszawa 1950-1953; *Historia Polski do 1466* /red./ J. Bardach, Warszawa 1953; *Historia Polski od połowy XV w. do 1795 r.* /red./ S. Arnold, Warszawa 1953; *Historia Polski 1864-1945*, /red./ Ż.Kormanowa, wyd. III Warszawa 1953; G.Missalowa, J.Schoenbrenner, *Historia Polski*, wyd. IV, Warszawa 1953. W dużym stopniu cechy charakterystyczne wymienionych wyżej opracowań obecne są także w syntezie przygotowanej przez IH PAN, *Historia Polski. Makieta* /red./ H. Łowmiański, Warszawa 1955, t. I do roku 1764.

rzeczy z końcem refleksji historiozoficznej. Przyjęcie za podstawę periodyzacji dziejów Polski wspomnianej teorii, zakła dało *explicite* tezę, że powstanie Polski Ludowej jest ostatecznym rezultatem polskiego procesu historycznego. W odniesieniu do historiografii polskiej oznaczało to m.in. poddanie krytyce i odrzucenie wszystkich dotychczasowych koncepcji periodyzacyjnych. Prowadziło to jednak przede wszystkim do ubezwłasnowolnienia historiografii i historyków. Rola tych ostatnich została sprowadzona jedynie do *„naukowego”* uzasadnienia procesu następowania po sobie kolejnych formacji, prowadzących nieuchronnie do triumfu socjalizmu-komunizmu w skali globalnej i nasycenie jego obrazu argumentacją historyczną.

W drugim znaczeniu, bliższym praktyki badawczej, bezalternatywność oznaczała odrzucenie *ex definitione* wszystkich tych modeli wyjaśniania dziejów, które odwoływały się do kategorii probabilizmu. Wykluczała z myślenia historycznego pytanie *co by było gdyby?* , traktując dzieje jedynie jako emanację obiektywnego procesu. Przykładem może być utrwalona w pierwszej połowie lat 50 -tych *„czarna legenda”* II Rzeczypospolitej – polskiej państwowości z lat 1918-1939. Polskę tego okresu przedstawiano jako państwo niesuwerenne, rządzone przez obcych – francuskich, angielskich i amerykańskich imperialistów, oparte na wyzysku mas pracujących[3]. Czytając ówczesne publikacje można dojść do wniosku, że los II Rzeczypospolitej był niejako z góry przesądzony, a jej historia nieuchronnie prowadziła do katastrofy we wrześniu 1939 r. Interpretacja ta nawiązywała wprost do ideologicznego *credo* zawartego w teorii formacji – *„czarna legenda”* Polski przedwrześniowej miała być antytezą obrazu Polski Ludowej – *„kraju budującego podstawy socjalizmu”*.

Inną cechą konstytutywną marksistowsko-leninowskiej wizji dziejów Polski, było oparcie jej na zasadzie dychotomicznej. Znajdowało to swoje odzwierciedlenie w specyficznej strukturalizacji rzeczywistości historycznej oraz w sferze aksjologicznej. Materializm historyczny, szczególnie w wersji stalinowskiej, odwoływał się do hierarchicznego modelu bazy i nadbudowy. Zgodnie ze słynną wypowiedzią Stalina z *Historii Wszechzwiązkowej*

---

[3]Zob. np. T. Daniszewski, *Polska w obozie powojennego wzniesienia rewolucyjnego (lata 1918-1923). Nieautoryzowany stenogram wykładu, Szkoła Partyjna przy KC PZPR*, Warszawa 1953, s. 4; G. Missalowa, J. Schoenbrenner, *Historia Polski*, Warszawa 1953, s. 238; wypowiedzi uczestników Pierwszej Metodologicznej Konferencji Historyków Polskich, zorganizowanej na przełomie 1951 i 1952 r. w Otwocku pod Warszawą (tzw. konferencji otwockiej) /w:/ *Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich. Przemówienia. Referaty. Dyskusja*, Warszawa 1953, t. II, s. 263 i n.

Komunistycznej Partii (bolszewików). Krótkiego kursu, że: *„naczelnym zadaniem nauki historycznej jest zbadanie i wykrycie praw, rządzących produkcją, praw rozwoju siły wytwórczych i stosunków produkcji, praw ekonomicznego rozwoju społeczeństwa"*, kluczowe znaczenie przypisywano sferze gospodarczej jako autodynamicznej dziedzinie wprawiającej w ruch pozostałe elementy struktury[4]. W praktyce dziejopisarskiej owocowało to szukaniem ekonomicznych korzeni wszelkich zjawisk, także tych ze sfery świadomości.

Ponadto zasada dychotomiczna widoczna była w sferze wartości. Tworzony w oparciu o nią obraz historii Polski wyznaczał wyraźną linię demarkacyjną między *"dobrem"* a *"złem"*, między *"swoimi"* i *"obcymi"*. W narracji negatywną ocenę zyskiwały przede wszystkim działania podejmowane przez tzw. klasy posiadające (świeccy i duchowni feudałowie, szlachta ze szczególnym uwzględnieniem magnaterii, burżuazja, ziemiaństwo, czy używając ówczesnego języka *obszarnicy*). Dodatnio – pozytywnie natomiast interpretowano rolę w dziejach tzw. mas ludowych, zaliczając doń w różnych okresach historii – stan kmiecy, ubogie rycerstwo, chłopów pańszczyźnianych, później przede wszystkim proletariat. Dodatkowo krytycznie oceniano rolę niektórych instytucji np. Kościoła katolickiego. W ten sposób marksistowskie dyrektywy metodologiczne nasycano treściami ideologicznymi łatwo poddającymi się instrumentalizacji.

Wreszcie ostatnim ważnym atrybutem marksistowsko-leninowskiej wizji historii Polski, wynikającym z samej doktryny był kolektywizm. Zgodnie z tą dyrektywą historia postrzegana była jako dzieje społeczności, grup ludzkich, a przede wszystkim procesualnych i strukturalnych zjawisk. Historię Polski przedstawiano jako obszar ścierania się różnych interesów grupowych, rywalizacji i konfliktów klas. Zwracano uwagę na ich materialne korzenie i społeczne tło. Podkreślano antagonistyczny i klasowy charakter wszystkich kategorii i instytucji świata społecznego – państwa, narodu, religii, gospodarki, kościoła. Tym samym dyskredytowano rolę wybitnych jednostek i elit traktując ich działania jako efekt głębszych uwarunkowań w postaci np. społecznego zapotrzebowania.

Zarysowane wyżej założenia teoretyczno-metodologiczne, próbowano połączyć z rewizją tego, co można by określić mianem historycznej matrycy dziejów Polski. Nowa władza, co pełni zrozumiałe, pragnęła społecznej akceptacji, elementarnego zakorzenia w przeszłości, poszukiwała takich obszarów historycznej pamięci, które mieściły się w ramach tradycji

[4] S. Arnold, *Historia...* s. 138.

bezkonfliktowej i choć pozostawały one poza światem teorii marksizmu-leninizmu, były pomocne z czysto ideologicznego punktu widzenia.

Efektem tych działań była figuratywna identyfikacja Polski powojennej z ideą Polski Piastowskiej. Z perspektywy nowej władzy miała ona same zalety. Po pierwsze, pozwalała na specyficzne odczytanie dotychczasowego sensu dziejów Polski w kategoriach uzasadnionego nie tylko doktryną i powojennym układem sił, ale także argumentacją historyczną, powrotu na ziemie przodków, na terytorium związane z kolebką państwowości polskiej. Przyjęcie za historyczny fundament dziejów narodu i państwa wizerunku Polski Piastowskiej umożliwiało i uwiarygodniało rewizję tradycyjnego obrazu przeszłości w optyce tradycji Rzeczpospolitej Obojga Narodów, polskiej misji cywilizacyjnej na Wschodzie czy Polski jako przedmurza chrześcijaństwa. Po drugie, wspomniana idea, postrzegana powszechnie jako powrót do koncepcji Polski *„etnograficznej"*, neutralizowała problem mniejszości narodowych, pozwalała na interpretację dziejów w kategoriach interesu narodu polskiego, polskiej racji stanu, a tym samym na dokonywanie typowej dla marksistowsko-leninowskiej retoryki syntezy tego co rewolucyjne z tym co narodowe. Po trzecie, zinterpretowana w duchu silnie antyniemieckim, nowa wizja dziejów Polski mogła liczyć na aprobatę większości społeczeństwa, tragicznie doświadczonego w okresie wojny, pozwalała wykorzystywać silnie zakorzenione w świadomości Polaków antyniemieckie fobie i resentymenty. Wreszcie po czwarte, czego nie pisano wprost, pośrednią aprobatę zyskiwał także model władzy obecny w Polsce pierwszych Piastów. Model klasycznie patriarchalny, zdominowany przez indywidualność władcy, pozbawiony jakichkolwiek mechanizmów kontrolnych ze strony czynników społecznych [5].

Zarysowana wyżej koncepcja dziejów Polski ulegała, szczególnie po 1956 r. licznym modyfikacjom [6]. Dotyczyły one zarówno sfery metodologicznej, jak zawartych w niej treści ideologicznych. Z czasem w

---

5 Na obecność argumentacji nacjonalistycznej w działaniach polskich komunistów wskazał m. in. M. Zaremba w pracy *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*, Warszawa 2001.

6 Znalazły one swoje odzwierciedlenie chociażby w powstających po 1956 r. nowych syntezach dziejów Polski. Mam na myśli kolejne tomy *Historii Polski* wydawanej przez IH PAN, doprowadzonej do 1939 r. w postaci Makiety. Ostatni tom IV ukazał się w 1984 r., tzw. syntezę krakowską *Historia Polski* T. I-IV, Warszawa 1978 (autorami poszczególnych tomów byli J. Wyrozumski, A. Gierowski i J. Buszko), jednotomowy zarys *Dzieje Polski* /red./ J. Topolski, Warszawa 1975 oraz podobne dzieło *Zarys historii Polski* /red./ J. Tazbir, Warszawa 1979.

syntezach historii Polski, mniej lub bardziej wyrafinowane analizy odwołujące się do marksistowskiego instrumentarium zastępowały czysto retoryczne deklaracje, bądź rozdziały wstępne prezentujące gospodarcze tło opisywanych wydarzeń, luźno związane z pozostałymi częściami narracji. Jednostronne interpretacje ustępowały miejsca ujęciom bardziej wszechstronnym, zmniejszały się obszary problemowe poddane ścisłej kontroli cenzury.

Niezmienne pozostawały jednak fundamenty całej konstrukcji. W zdecydowanej większości syntez publikowanych w latach 70-tych i później wznawianych, dzieje Polski wpisane były we wspomniany periodyzacyjny schemat teorii formacji społeczno-ekonomicznych, z charakterystycznym dlań finalizmem (powstanie Polski Ludowej jako swoiście pojmowany koniec historii)[7]. Konstatacji tej nie zmienia fakt, że często wspomniany schemat wypełniany był tradycyjną narracją skoncentrowaną wokół dziejów politycznych. Ponadto na trwale zakorzenił się rzutowany w przeszłość jako historyczna matryca, wizerunek Polski pierwszych Piastów jako pierwowzoru Polski Ludowej. Zjawisko to może najdobitniej ilustrują, często do dzisiaj wykorzystywane w dydaktyce, mapy ziem polskich na których bez względu na epokę jakiej dotyczyły, centralne miejsce zajmowały obszary między Odrą i Bugiem oraz między Bałtykiem i Karpatami[8]. Ryzykując pewne uproszczenie można powiedzieć, że obraz historii Polski stawał się z biegiem lat mniej socjalistyczny w formie, a bardziej narodowy w treści.

W opozycji do przedstawionej wyżej koncepcji dziejów Polski znajdowały się syntezy powstające na emigracji, a także część opracowań krajowych. Obecna w nich wizja historii Polski, którą określiłem mianem *„tradycyjnej”*, oparta była na odmiennych założeniach teoretyczno-metodologicznych, oraz niosła ze sobą diametralnie inne przesłanie

---

7 Np. w *Dziejach Polski* pod redakcją J. Topolskiego pisano: *„Przy zastosowaniu marksistowskiej metody badawczej, wyjaśniono całą skomplikowaną drogę, którą przeszedł naród polski w przeszłości, oraz ukazano wartość polityczną, ideową i kulturotwórczą, a także znaczenie przemian ekonomiczno-społecznych Polski Ludowej, państwa, które umie pogodzić interesy narodowe, z głęboko pojętym internacjonalizmem, państwa żyjącego w przyjaźni z sąsiadami, tworzącego nowe wartości dla przyszłych pokoleń”*, tamże, wyd. II, Warszawa 1976, s. 7.

8 Np. w III tomie *Historii Polski*, wydawanej przez IH PAN, w części drugiej poświęconej okresowi 1900-1914, historii, jak napisano: *„odłamów narodu polskiego zamieszkującym wschodnie, litewsko-białoruskie i ukraińskie obszary tzw. Kraju Zachodniego”* poświęcono zaledwie kilka stron. *Historia Polski* t.III, cz.II 1900-1914, /red./ Ż.Kormanowa i W.Najdus, Warszawa 1972.

ideologiczne[9]. Przede wszystkim ze zrozumiałych względów odrzucono w niej periodyzację według następujących po sobie formacji społeczno-ekonomicznych i towarzyszące jej ideologiczne implikacje. Cechą charakterystyczną *„tradycyjnej”* koncepcji było bogactwo podziałów chronologicznych odwołujących się do różnych kryteriów – politycznych (M.Kukiel), polityczno-religijnych (O.Halecki), dynastycznych (P.Jasienica), rozwoju świadomości narodowej (J.Giertych). Stanowiły one odzwierciedlenie odmiennych założeń metodologicznych, wyborów światopoglądowych i preferencji badawczych autorów. Pluralizm koncepcji periodyzacyjnych sprzyjał bardziej otwartemu interpretowaniu dziejów Polski, poszukiwaniu w nich różnych sensów, odmiennych przesłań i znaczeń. Generalnie opozycyjna wobec marksistowskiej koncepcja dziejów Polski przeciwstawiała się dążeniom do marginalizacji tego co można by określić mianem duchowego wymiaru historii. Oferowała tym samym odmienną strukturalizację rzeczywistości dziejowej, proponując jej rozpatrywanie z perspektywy świata idei i wartości moralnych.

„Tradycyjna” koncepcja dziejów Polski była swoistą syntezą teoretycznych założeń doktryny indywidualistycznego historyzmu oraz w chrześcijańskiej filozofii dziejów. Ta pierwsza pozwalała odrzucić uniformizacyjne pretensje materializmu historycznego, zaakcentować oryginalne cechy polskiego procesu historycznego, ukazać jego odmienność przede wszystkim od *„barbarzyńskiego”* Wschodu. Pokazać go z perspektywy tego co indywidualne, jednostkowe i wyjątkowe. Ta druga pomagała zakwestionować obiektywny status praw procesu historycznego mających swoje podłoże w sferze gospodarczej i przeciwstawiać im rozumiane na sposób idealistyczny prawa moralne, odwołujące się do zasad chrześcijańskich[10]. Stąd też najczęściej dzieje Polski postrzegano w kategoriach misji – idei kierowniczych albo wpisanych immanentnie w narodową historię, albo nadanych Polakom przez Opatrzność. Finalistycznej wymowie koncepcji marksistowskiej, osadzonej w tradycji scjentystycznej,

---

9 Przykładowo można w tym miejscu wymienić: pracę J. Giertycha, *Tysiąc lat historii narodu polskiego* t.1-3, Londyn 1986, dwie syntezy autorstwa O. Haleckiego, *Historia Polski*, Londyn 1957 /I wyd. 1933 po francusku/ i *Tysiąclecie Polski katolickiej*, Rzym-Londyn 1966, zbiorową syntezę *Polska i jej dorobek dziejowy w ciągu tysiąca lat istnienia* /red./ H. Paszkiewicz, Londyn 1956, dzieło M. Kukiela, *Dzieje Polski Porozbiorowe*, Londyn 1961. Z syntez krajowych W. Czaplińskiego, *Zarys dziejów Polski do roku 1864*, Kraków 1986 i trylogię P. Jasienicy, *Polska Piastów, Polska Jagiellonów* i *Rzeczpospolita Obojga Narodów* (Warszawa 1960, 1963 i 1967-1972).

10 O. Halecki, *The Moral Laws of History, „The Catholic Historical Review”* 1957, nr 4, s. 409-440.

przeciwstawiano refleksję historiozoficzną, której istotą była tajemnica, stopniowo odsłaniająca się w toku dziejów. Z tej perspektywy sens historii Polski interpretowano dwojako. Odnajdywano go w działaniach o wymiarze uniwersalnym, podejmowanych w obronie wiary katolickiej, kultury Zachodu oraz tych o charakterze partykularnym zwi ązanych z realizacją idei wolności rozumianej jako synonim niepodległości i jako dążeniami do jej urzeczywistnienia w życiu wewnętrznym narodu[11]. W niektórych emigracyjnych syntezach historii Polski, jak choćby w pracach Oskara Haleckiego, reaktualizował si ę teologiczny pogląd, nawiązujący m. in. do myśli Waleriana Kalinki, zachęcający do interpretacji przeszłości w kategoriach Boskiego planu, winy i kary, ścierania się *„cudownych wydarzeń”* i *„groźnych herezji”*. Ta na poły religijna retoryka nie była dziełem przypadku. Pozwalała żywić nadzieję na odwrócenie biegu wydarzeń, upadek systemu komunistycznego i odrodzenie niepodległego bytu państwowego. Sprzyjała także konsolidacji tych Polaków w kraju i na wychodźstwie, dla których obraz historii Polski narzucony przez komunistyczną władzę był z różnych względów nie do zaakceptowania.

Zarysowane wyżej założenia ogólne, znajdowały swoje odzwierciedlenie w typie narracji. Z reguły była ona zdominowana przez wydarzenia z historii politycznej, czasem tylko uzupełniane przez informacje dotyczące historii społecznej, dziejów kultury czy gospodarki. *„Tradycyjna”* koncepcja była w swojej wymowie heroistyczna. Wrażenie to pogłębiać miała strategia narracyjna polegająca na świadomym personifikowaniu poszczególnych epok, zjawis k czy procesów. Tak np. Jadwiga Andegaweńska uosabiała historyczny związek Polski i Litwy, a Jan Zamoyski epokę demokracji szlacheckiej.

Wreszcie *last but not least* historycy kwestionujący PRL-owską interpretację narodowej przeszłości przeciwstawiali się z awężaniu jej do obszarów Polski *„etnograficznej”*. Pojęcie *„dzieje Polski”* miało dla nich wymiar historyczny. powszechnie akceptowali synonimiczność kategorii *„Polska”* i *„Rzeczpospolita”* wywodząc korzenie tego zjawiska już od XVII w.[12]. Historia Polski miała obejmować – jak pisał Władysław Wielhorski – *„dzieje całości państwa; zarówno wcześniejsze, jakie przebiegały w średniowieczu na ziemiach etnicznych, gniazdowych narodu polskiego, jak i historię nowożytnej ‘Rzeczypospolitej Obojga Narodów’,*

[11] Tenże, *Tysiąc lat...*, s. 20.

[12] Zob. np. W. Wielhorski, *Wielkie Księstwo Litewskie w komunistycznej historii Polski “Teki Historyczne”* 1957/1958, t. VIII, s. 30-31.

utworzonej aktem Unii Lubelskiej w r. 1569"[13]. W sposób naturalny ten wizerunek Polski, choć z zastrzeżeniami, przenoszono także na wiek XIX i pierwszą połowę wieku XX. W tym przypadku jego konsekwencją była dokonująca się w historiografii emigracyjnej *„polonizacja"* Kresów, traktowanych jako integralna część polskiego obszaru kulturowego i naturalny teren polskiej ekspansji politycznej. Jednocześnie czołowi historycy na wychodźstwie, a w jeszcze większym stopniu ci publikujący w kraju, powszechnie akceptowali powojenne rozszerzenie granic Polski na zachodzie i północy. Stąd też brała nowa historyczna matryca, tym razem rzutowana w przyszłość, będąca swoistą syntezą Polski Jagiellońskiej z Polską Piastowską.

II. Nowe propozycje *„wielkich narracji"* po 1989 r.

Przełomy dziejowe częstokroć inspirowały do refleksji nad statusem historii, jej rolą w życiu społecznym. Skłaniały one również do poddania w wątpliwość dotychczas obowiązujących kanonów myślenia historycznego oraz wizerunków narodowej historii, proponując na ich miejsce nowe, zdaniem wielu, lepiej wyjaśniające tak przeszłość, jak i teraźniejszość. Głębszych korzeni zmian w sferze obrazu narodowej przeszłości należałoby szukać w drugiej połowie lat 70-tych i latach 80-tych. Narastający w tym czasie kryzys systemu komunistycznego w Polsce, powstanie masowego ruchu społecznego jakim była *„Solidarność"*, nie pozostały bez wpływu na historię i historyków. Na polu historiografii, przede wszystkim dziejów najnowszych, zaowocowało to narastającą konfrontacją między historią oficjalną, będącą reliktem stalinizmu a różnymi wariantami kontrhistorii, pojawiającymi się w tzw. drugim obiegu, wychodzącym poza cenzurą [14]. Kontynuację tych przeobrażeń przyniosły lata 90-te. Upadek monopolu jednej metodologii – marksizmu –leninizmu, mocno już zresztą wątpliwego pod koniec istnienia PRL, oddziaływał na historiografię w różny sposób. Niewątpliwie doprowadził on do odrodzenia się na szerszą niż przed 1989 r. skalę, pluralizmu w sposobach rozumienia historii, widocznego jednak raczej w odrzuceniu typowej dla marksistowsko-leninowskiej historiografii problematyki niż w świadomym wyborze takich czy innych inspiracji teoretycznych. Z tego punktu widzenia można mówić o kryzysie po 1989 r.

---

13 Tamże, s. 30.

14 Szerzej na ten temat zob. M. Mikołajczyk, *Jak się pisało o historii... Problemy polityczne powojennej Polski w publikacjach drugiego obiegu*, Kraków 1998; A.Paczkowski, *Czarno-białe i biało-czarne czyli o historii najnowszej historii* /w:/ Tenże, *Od sfałszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski,* Kraków 1999.

15 A. F. Grabski, *Zarys...*, s. 246.

niektórych specjalności, takich jak historia gospodarcza czy dzieje myśli i ruchu socjalistycznego (w tym także nurtu komunistycznego) oraz odrodzeniu się takich dziedzin jak historia polityczna, historia idei, dzieje kultury czy szeroko rozumiana biografistyka.

W nowych warunkach społeczno-politycznych stopniowo zdezaktualizowały się obie, scharakteryzowane w pierwszej części niniejszych rozważań, koncepcje dziejów Polski. W przypadku pierwszej z nich – marksistowsko-leninowskiej, decydującą rolę odegrały przyczyny ideologiczne. Skompromitowała się ona w sposób niejako naturalny funkcją jaką przez lata pełniła, legitymizującą istniejący do 1989 r. porządek ustrojowy. Krytyce poddano większość jej elementów składowych, zarówno te o proweniencji marksistowskiej, jak i te o wymowie nacjonalistycznej.

Jeśli chodzi o drugą – *„tradycyjną"* wizję dziejów Polski, dominująca na emigracji, rzecz jest bardziej skomplikowana. Wydaje się, że jej kryzys wiązać należy z jej coraz bardziej widocznymi, z dzisiejszego punktu widzenia, anachronicznymi założeniami teoretyczno-metodologicznymi. Mam na myśli postrzeganie przeszłości przez pryzmat jej przede wszystkim duchowego wymiaru, zaznaczający się w niej wyraźnie prymat historii politycznej oraz pierwiastki religijne. Ponadto rozpad bloku komunistycznego i powstanie nowych państw narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej ujawniły z całą jaskrawością utopijność tkwiącego w niej postulatu swoistej syntezy Polski Piastowskiej i Jagiellońskiej.

Andrzej F. Grabski w opublikowanym w 2000 r. *Zarysie historii historiografii polskiej* podkreślił, że najważniejszym zadaniem przed jakim stoi współczesna polska historiografia to *„wypracowanie nowego, oczyszczonego z obrastających go mitów, całościowego obrazu dziejów Polski"*[15]. Czy tak się stało? Ostatnie kilkanaście lat przyniosło opublikowanie kilkudziesięciu syntez i parasyntez dziejów Polski, nie licząc wznowień prac publikowanych wcześniej. Najczęściej mają one charakter popularyzatorski i kompilacyjny. W większości przypadków próżno w nich szukać w pełni skonceptualizowanych, całościowych konstrukcji myślowych, mamy raczej do czynienia, z nowymi obszarami problemowymi czy też dyrektywami pozwalający wyjść poza dotychczasowe interpretacje. Nie siląc się na wyczerpującą charakterystykę wspomnianych nowych publikacji, zasygnalizuję jedynie obecne w nich nowe idee i propozycje[16].

---

[16] W tej części rozważań odwołuję się do następujących opracowań: trzytomowej historii Polski sygnowanej przez Instytut Europy Środkowo-Wschodniej autorstwa J.Kłoczowskiego, *Historia Polski do końca XV wieku*, Lublin 2000, A.Sulimy

W części publikowanych od początku lat 90-tych nowych syntez zwraca uwagę odmienne od dotychchczasowych definiowanie pojęcia *„dzieje Polski"*. Najbardziej dobitnie wyraził to Andrzej Sulima-Kamiński, który stwierdził:

„Czytelnik na pewno zauważy, że niezbyt często używam słów: 'Polska', 'Polak', 'Polacy'. Dużo częściej występują: 'Rzeczpospolita', 'obywatele Rzeczypospolitej', 'Wielkie Księstwo Litewskie', 'Litwini', 'Korona' i nawet 'Koroniarze'. Uważam, że historyk używający określenia 'historia Polski' dla XVI – XVIII wieku przyjmuje potoczną nazwę państwa, występującą w ówczesnym piśmiennictwie i kartografii, wbrew sytuacji prawnej i wbrew ówczesnej świadomości narodowej. Wielkie Księstwo Litewskie nie było Polską, tak samo jak nie były nią Prusy czy Ukraina. W historii zarówno Korony, jak i Rzeczypospolitej Polacy odgrywali poważną rolę. Nie znaczy to jednak, że można nazywać historię Rzeczypospolitej historią Polski, a wszystkich mieszkańców tego państwa Polakami. Od XVI wieku słowo 'Polak' miało dwa znaczenia, mogło oznaczać etnicznego Polaka lub też obywatela Rzeczypospolitej, i to niezależnie od jego narodowości. Nadużywanie słów: 'Polska' i 'Polacy' dla przedstawienia dziejów Rzeczypospolitej może łatwo stwarzać wrażenie historycznego imperializmu wobec narodów, które razem z Polakami stworzyły Rzeczpospolitą Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz broniły jej. Często jest mowa o Prusakach, Kozakach, Żydach, Białorusinach i Ukraińcach. Te dwie ostatnie nazwy są anachronizmem, ale historyczna nazwa 'Rusini' nie wydawała mi się słuszna w sytuacji gdy piszemy dzieje Białorusi i Ukrainy, zaczynając je w czasach przedhistorycznych. Zresztą zarówno Francuzi jak i Włosi, pisząc swoją historię, stosują współczesną nazwę dla przedstawienia dziejów ludności, której francuska czy włoska

---

Kamińskiego, *Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów*, Lublin 2000, H. Dylągowej, *Historia Polski 1795-1990*, Lublin 2000; pracy *Polska na przestrzeni wieków* /red./ J.Tazbir (autorami poszczególnych partii są H. Samsonowicz, A. Wyczański, J. Tazbir, J.Staszewski, T. Kizwalter, T. Nałęcz, A. Paczkowski, A. Chwalba), Warszawa 2006; książek A. Friszke, *Polska. Losy państwa i narodu 1939-1989*, Warszawa 2003; A.Chwalby, *Historia Polski 17985-1918*, Kraków 2000 (praca ta jest częścią szerszego projektu opracowanego przez badaczy krakowskich, chodzi o prace S. Szczura, *Historia Polski. Średniowiecze*, Kraków 2003 i M. Markiewicza, *Historia Polski (1492-1795)*, Kraków 2004); A. Paczkowskiego, *Pół wieku dziejów Polski 1939-1989*, Warszawa 1995, II wyd. Warszawa 2006; P. Wandycza, *Pod zaborami 1795-1918*, Warszawa 1994 (przekład z angielskiego); J. Topolskiego, *Historia Polski*, wyd. VIII, Poznań 2005 (jest to praca wpisana do zestawu książek pomocniczych służących do nauczania w szkole średniej).

świadomość narodowa nie jest wiele starsza niż ukraińska czy białoruska"[17].

Podobne akcenty zarazem zawężające, jak i redefiniujące przedmiot historii Polski, odnajdziemy także w innych pracac h sygnowanych przez Instytut Europy Środkowo-Wschodniej. Mam na myśli opracowania Jerzego Kłoczowskiego i Hanny Dylągowej. Ten pierwszy wskazał na bliskie związki kulturowe, polityczne i religijne między średniowiecznym państwem polskim oraz Księstwem Hali cko-Włodzimierskim. Ta druga, starała się w swoim dziele przezwyciężyć *„wyraźny polonocentryzm"* w spojrzenie na okres zaborów, *„nie zapominając o wkładzie Polaków do historii i kultury ziem wschodnich byłej Rzeczypospolitej"* [18].

Nie wszyscy badacze idą jednak tak daleko w reinterpretacji samego pojęcia *„dzieje Polski"*. Andrzej Wyczański – autor rozdziału dotyczącego lat 1506-1586, w syntezie *„Polska na przestrzeni dziejów"* rzadko używa terminu Rzeczpospolita, kładzie akcent raczej na różnice niż podobieństwa między Polską (Koroną) a Litwą (Wielkim Księstwem Litewskim)[19]. Podobnie rzecz wygląda w podręczniku Jerzego Topolskiego [20].

Powstające po 1989 r. nowe opracowania dziejów narodowych, z reguły wielce eklektyczne pod względem obecnych w nich ogólnych założeń teoretyczno-metodologicznych, wyrastają z poszukiwania innej od dotychczasowych, osi syntezy. W wielu przypadkach są próbą wyjścia poza dotychczasowe, skądinąd różnie definiowane, pojęcia, takie jak: państwo, naród czy formacja społeczno-ekonomiczna. Najczęściej tą nową osią syntezy staje się szeroko rozumiane społeczeństwo, wspólnota rozumiana jednak zwykle nie w kategoriach etnicznych, ale raczej obywatelskich. Zdaniem wielu współczesnych badaczy, pojęcie społeczeństwa obywatelskiego pojawia się w Europie od wieków XI-XIII poczynając. W przypadku historii Polski apogeum rozwoju tego fenomenu przyniosło powstanie państwa polsko – litewskiego pod koniec XV w. i oparcie go na fundamencie demokracji szlacheckiej. We współczesnej historiografii polskiej wyraźnie akcentuje się tę część dziedzictwa Rzeczpospolitej

---

17 A. Sulima-Kamiński, *Historia Rzeczypospolitej wielu narodów 1505 -1795*, Lublin 2000, s. 10-11.

18 H. Dylągowa, *Historia Polski 1795-1990*, Lublin 2000, s. 9.

19 Charakterystyczne jest, że omówieniu unii lubelskiej autor poświęcił zaledwie jeden półstronnicowy akapit, *Polska na przestrzeni wieków*, s. 177. Z kolei w kolejnej części książki autorstwa J. Tazbira słowo *„Rzeczpospolita"* pada już w tytule pierwszego rozdziału, tamże, s. 226.

20 J. Topolski, *Historia Polski*, s. 113.

Obojga Narodów, które odnosi się właśnie do historycznej genealogii społeczeństwa obywatelskiego. Mam na myśli: afirmację godności osobistej i wolności, współodpowiedzialność za losy państwa, możliwość decydowania o kształcie społeczności lokalnej. Odrzucając nacjonalistyczną i mocarstwową wymowę idei jagiellońskiej podkreśla się, że utworzona na mocy unii lubelskiej z 1569 r. Rzeczpospolita Obojga Narodów była w praktyce państwem nie dwóch, ale wielu nar odów – Polaków, Litwinów, Rusinów (Ukraińców), Żydów i Niemców.

Szczególnie ważna wydaje się w tym kontekście teza, że sukcesorem rozebranej w 1795 r. przez Rosję, Prusy i Austrię Rzeczypospolitej był i jest nie tylko naród polski, ale także pozostałe spo łeczności narodowe, ze szczególnym uwzględnieniem Litwinów, Białorusinów i Ukraińców. Także w odniesieniu do XIX i początków XX wieku współcześni polscy badacze wyraźnie odchodzą od rozumienia takich pojęć jak Polska czy naród w kategoriach jedynie etniczn o-językowych[21]. Nową jakością jest podkreślanie, że przynajmniej do połowy XIX w., naród należałoby raczej rozumieć w sensie politycznym, państwowym, ograniczonym początkowo do wieloetnicznej szlachty, z czasem rozszerzającym się także na inne warstwy społeczne. P. Wandycz zasadnie, jak się wydaje, zwrócił uwagę, że wspomniana wyżej koncepcja narodu uległa destrukcji dopiero w II połowie XIX wieku, pod wpływem narodzin nowoczesnego nacjonalizmu, odwołującego się do mas etnicznych[22]. Dopiero wówczas, jak podkr eśliła H.Dylągowa: *„Na Litwie, Białorusi i Ukrainie proces budzenia się świadomości narodowej obracał się przeciw polskości, co zresztą umykało uwadze ogółu Polaków, a z oporami docierało do przywódców"* [23]. Rzadziej wspomniana tendencja, akcentująca rolę mni ejszości narodowych w dziejach Polski, widoczna jest w ujęciach dotyczących II Rzeczypospolitej. W tym przypadku w dalszym ciągu najczęściej decyduje państwowo - narodowy punkt widzenia[24].

Konsekwencją przyjęcia tak rozumianej osi syntezy jest odrzucenie dotychczasowych, sztywnych schematów periodyzacyjnych. Kryteriów podziału dziejów Polski na okresy szuka się nie w przemianach gospodarczych (periodyzacja według następujących po sobie formacji społeczno-ekonomicznych), czy wydarzeniach politycznych (panowanie

---

21 Zob. np. P. Wandycz, *Pod zaborami...*, s. 11.

22 Tamże, s. 7.

23 H. Dylągowa, *Historia Polski...*, s. 127.

24 Zob. np. *Polska na przestrzeni wieków*, s. 538-619.

poszczególnych dynastii), ale w procesach związanych z ewolucją stosunków społecznych, relacjami między władzą a społeczeństwem, zmianami w świadomości ludzi. Zatarciu ulegają sztywne cezury między epokami, znakomita większość z nich traktowana jest w spo sób umowny. Ujęcia czysto chronologiczne zastępowane są przez podejście chronologiczno – problemowe, bądź czysto problemowe. Niektóre syntezy, jak chociażby książka A. Chwalby *„Historia Polski 1795-1918"*, obywają się w ogóle bez cezur wewnętrznych.

Postrzeganie dziejów w kategoriach historii społecznej, jest z natury rzeczy bardziej otwarte, mniej uwikłane w konteksty ideologiczne, polityczne czy religijne. Sprzyja ujmowaniu historii Polski, w sposób bardziej wielostronny, kwestionujący nienaruszalny do tej pory dogmat historii politycznej czy militarnej[25]. Na kartach syntez, a także podręczników historii dla szkół średnich, pojawiają się w związku z tym znacznie rozbudowane rozdziały dotyczące dziejów kultury, życia codziennego, obyczajów, mentalności[26]. Szczególnie widoczne jest to w odniesieniu do dziejów Polski XIX stulecia, dotychczas zwykle przedstawianych jako historia konspiracji i powstań. W tym przypadku, zdecydowanie wyróżnia się wspomniana już synteza A. Chwalby. Oto przykładowo tytuły rozdziałów części pierwszej: I. Ludność, jej dochód i ruchliwość, II. Człowiek i cywilizacja; III. Stare i nowe środki podróżowania. Obieg informacji; IV. Stosunki społeczne; V. Rodzina. Kobiety w życiu publicznym; VI. Kultura religijna; VII. Kultura elit. Kultura popularna; VIII. Narody i stereotypy.

Nieco inaczej, rozłożyli akcenty twórcy syntezy *„Polska na przestrzeni dziejów"*. W centrum ich zainteresowania znalazły się: rozwój świadomości narodowej, wpływ państwa /lub jego braku/ na losy polskiej wspólnoty etnicznej, nasze miejsce w ówczesnej Europie i jej stosunek do Polski[27].

---

25 Na temat różnego rozumienia kategorii *„historia społeczna"* zob. *Historia społeczna, historia codzienności, mikrohistoria* /red./ R. Traba, Warszawa 1996 (jest to zbiór wypowiedzi niemieckich historyków wydany jako pierwszy tom serii *Klio w Niemczech*).

26 Mam na myśli m. in. takie podręczniki jak: A. Radziwiłł, W. Roszkowski, *Historia 1789-1871*, *Historia 1871-1945*, *Historia 1945-1990*, Warszawa 1995 (zob. także kolejne wydania); A.Garlicki, *Historia 1815-1939. Polska i Świat, Historia 1939-1997/98*, Warszawa 1998 i następne wydania.

27 J. Tazbir, *Historyczne losy Polski i Polaków* /w:/ *Polska na przestrzeni...*, s. 6. Szczególnie bliskie tym wskazaniom okazały się partie autorstwa A. Wyczańskiego, Janusza Tazbira i Tomasza Kizwaltera.

Jeszcze inną cechą charakterystyczną wyłaniającego się nowego obrazu dziejów Polski jest dążenie do ujmowania go w szerszym niż do tej pory kontekście historycznym i geograficznym. W tym miejscu należy zwrócić uwagę na przeżywające ostatnio renesans popularności pojęcie Europy Środkowo – Wschodniej. Jednym z pierwszych badaczy, który wprowadził je do obiegu naukowego był przedwojenny profesor Uniwersytetu Warszawskiego, po wojnie pracujący na emigracji w Stanach Zjednoczonych – Oskar Halecki. W swojej wydanej w 1950 r. pracy *„The Limits and Divisions of European History”* zaproponował on ujęcie Europy Środkowo-Wschodniej jako samodzielnego fenomenu historycznego [28]. Zdaniem Haleckiego, w historii Starego Kontynentu można wyróżnić cztery wielkie obszary: Europę Zachodnią, Europę Środkową, dzielącą się na dwie części – Europę Środkowo-Zachodnią, obejmującą kraje języka niemieckiego i Środkowo-Wschodnią, między Niemcami i Rosją oraz Europę Wschodnią. Jak łatwo zauważyć koncepcja ta pozostaje w wyraźnej opozycji wobec dominujących w historiografii zachodnioeuropejskiej tendencji zmierzających do ograniczania dziejów kontynentu europejskiego jedynie do jego zachodniej części (cywilizacja Zachodu)[29].

Do zarysowanej wyżej koncepcji O. Haleckiego nawiązuje współczesna historiografia polska. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w kilku pracach syntetycznych. W tym kontekście należy wymienić przede wszystkim trzy książki. Po pierwsze, dwutomową *Historię Europy Środkowo-Wschodniej* wydaną pod redakcją i z autorskim wkładem Jerzego Kłoczowskiego. Jest to praca będąca dziełem międzynarodowego zespołu składającego się głównie z Polaków i Francuzów, która ukazała się także w wersji francuskiej w serii *Nouvelle Clio*, redagowanej przez Jeana Delumeau[30]. Przedstawia ona szeroką panoramę historii tej części Europy od jej narodzin aż po wiek XX. Do tego nurtu badawczego nawiązuje także zwięzła synteza emigracyjnego polskiego historyka – P.Wandycza *The Price of Freedom. A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present,* London – New York 1992[31]. Autor ogranicza się w niej do

28 Tłumaczenie polskie pracy O. Haleckiego ukazało się pod tytułem *Historia Europy – jej granice i podziały*, Lublin 1994.

29 Takie stanowisko zajmowali m. in. Arnold Toynbee i Gonzague de Reynold.

30 *Historia Europy Środkowo-Wschodniej* t.1-2, Lublin 2000. Praca zawiera obszerną polską i obcojęzyczną bibliografię. Z polskich badaczy we wspomianym przedsięwzięciu wzięli udział: J. Kłoczowski, H. Samsonowicz oraz P. Wandycz.

31 Polskie wydanie *Cena wolności. Historia Europy Środkowo-Wschodniej od średniowiecza do współczesności*, Warszawa 1995.

prezentacji dziejów Czech, Węgier i Polski jako swego rodzaju rdzenia tej części Europy. Wreszcie trzecia pracą twórczo nawiązującą do inspiracji związanych z pisarstwem O. Haleckiego, jest dzieło J. Kłoczowskiego *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa 1998. Jest ona rozszerzoną wersją wcześniejszej pracy tego historyka zatytułowanej *Europa Słowiańska*, Warszawa 1984. Kłoczowski wprowadzając pojęcie *młodsza Europa* odżegnuje się od obecnych w dawniejszej polskiej historiografii konotacji podkreślających bądź to żywotność i siłę Polski w przeciwieństwie do chylącego się ku upadkowi Zachodu, bądź jej zapóźnienie w stosunku do rozwijających się szybciej państw zachodnioeuropejskich[32]. Jego intencją jest raczej wydobycie specyfiki tego obszaru cywilizacyjnego, znajdującego się na pograniczu Wschodu i Zachodu oraz pokazanie jego integralnych związków – politycznych, religijnych, gospodarczych, społecznych i kulturowych z całością dziejów Europy. Idea *„młodszej Europy”*, niewątpliwie szersza i bardziej operacyjna niż pojęcie *„Europy Słowiańskiej”* pozwoliła Kłoczowskiemu włączyć w krąg jego rozważań także historię Węgier oraz dzieje państwa zakonu krzyżackiego obejmujące w dobie swojego rozkwitu Pomorze Wschodnie z Gdańskiem, Prusy i Inflanty czyli dzisiejszą Łotwę i Estonię.

Wspomniane prace stanowią niewątpliwie nową jakość we współczesnej historiografii polskiej. Ujęcie historii Polski w ramach dziejów Europy Środkowo-Wschodniej pozwala w wielu aspektach przełamać tendencje polonocentryczne, sprzyja rozwojowi badań porównawczych. Jest wreszcie ciekawą próbą znalezienia dla historii narodowej nowego miejsca w dobie jednoczącej się Europy. W tym sensie polscy historycy zdają się mówić tak jak zdecydowana większość społeczeństwa: *„nie mamy potrzeby powrotu do europejskiej wspólnoty cywilizacyjnej, skoro nigdy jej w gruncie rzeczy nie opuściliśmy”*[33].

Wreszcie ostatnim ważnym zjawiskiem obecnym w dyskusjach nad kształtem dziejów narodowych, któremu chciałbym poświęcić nieco uwagi, jest dążenie do rewizji dotychczasowego obrazu historii stosunków Polaków z sąsiadami. Wyraźnej zmianie, o czym już wspominałem, ulegają interpretacje dziejów Rzeczypospolitej przedrozbiorowej.

Dziś można już z całą pewnością powiedzieć, że spełniony został postulat wysuwany przez Józefa A. Gierowskiego jeszcze w 1994 r. Badacz

---

[32] J. Kłoczowski, *Młodsza Europa*, Warszawa 1998, s. 13.

[33] J. Tazbir , *Historyczne losy Polski...,* s. 6.

ten wyraźnie opowiadał się za zerwaniem z prezentacją historii Rzeczypospolitej jako dziejów, *„głównie, jeśli nie wyłącznie, narodowych polskich"*, zdaniem Gierowskiego to *„koegzystencja, a nie preponderacja powinny stać się wyznacznikiem dziejów tego wielonarodowego państwa"* [34]. To nowe spojrzenie widoczne jest w zdecydowanej większości syntez – w opracowaniach A. Sulimy-Kamińskiego, Mariusza Markiewicza czy J.Tazbira. Także w interpretacjach XIX stulecia, polscy historycy zaczęli zwracać uwagę na dzieje sąsiadów Polaków – Niemców, Żydów, Ukraińców, Białorusinów, Rosjan i Litwinów. Pisze się o konflikcie polsko - ukraińskim w Galicji, analizuje problem asymilacji Żydów, zaczyna dostrzegać cywilizacyjne zasługi Niemców, wspomina się o historii kościołów – protestanckiego, prawosławnego czy greko -katolickiego. Mniej lub bardziej rozbudowane fragmenty na ten temat znaleźć można w syntezach A. Chwalby, P. Wandycza, H. Dylągowej czy T. Kizwaltera.

Owo nowe podejście, szczególnie widoczne jest w badaniach z zakresu historii najnowszej. Po 1989 r. nastąpiła w Polsce prawdziwa eksplozja prac monograficznych poświęconych stosunkom polsko - niemieckim, polsko-ukraińskim, polsko-żydowskim czy polsko-rosyjskim. Wielka debata historyczna związana z publikacją w 2000 r. pracy polskiego emigracyjnego socjologa i historyka Jana Tomasza Grossa *„Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka"*, wstrząsnęła opinią publiczną w Polsce. Do świadomości społecznej zaczęła docierać gorzka prawda, że Polacy byli nie tylko ofiarami II wojny światowej i najczęściej biernymi świadkami Holocaustu, ale także, niekiedy, jak starał się dowieść Gross, jego aktywnymi uczestnikami. Publikacja Grossa i towarzysząca jej, często wielce emocjonalna dyskusja, przyczyniły się w dużym stopniu do zakwestionowania *„martyrologicznej"* wizji historii Polski z dominującym wizerunkiem Polaków jako ofiar brunatnego i czerwonego totalitaryzmu [35]. Coraz częściej w syntezach spotyka się interpretacje w duchu bardziej krytycznym, odważnie odsłaniające, przez lata ukrywane, wstydliwe fragmenty narodowej przeszłości. Ważną częścią historii Polski czasów II

---

[34] J. A. Gierowski, *O nowe ujęcie dziejów Rzeczypospolitej, „Acta Universitatis Wratislaviensis",* Historia, CXVI, Wrocław 1994, s. 9.

[35] Szerzej na ten temat zob. m.in.: *Jedwabne. Spór historyków wokół książki Jana T. Grossa „Sąsiedzi"*, Warszawa 2002. Podsumowanie dyskusji przyniosła obszerna monografia *Wokół Jedwabnego*, Warszawa 2002, wydana przez Instytut Pamięci Narodowej. Na marginesie warto dodać, że wspomniana debata za czasem nabrała charakteru międzynarodowego. Stało się tak po ukazaniu się tłumaczeń angielskiego *Neighbours. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne* (2001) i niemieckiego *Nachbarn. Der Mord an den Juden von Jedwabne* (2001).

wojny światowej stał się Holocaust i związana z nim prezentacja zróżnicowanych postaw społeczeństwa polskiego wobec dramatycznego losu Żydów[36].

Innym budzącym wiele emocji tematem są stosunki polsko-ukraińskie, polsko-białoruskie i polsko-litewskie na terenach wschodnich II Rzeczypospolitej. Andrzej Friszke, rozdział poświęcony tej problematyce zatytułował chyba nieprzypadkowo *„'Wojna domowa'* (cudzysłów – A.F.) *na Kresach"*[37]. Jej przyczyn upatruje się w błędach polskiej polityki narodowościowej w okresie międzywojennym oraz w narastaniu nastrojów nacjonalistycznych w szerokich kręgach społeczeństwa. Wspomniany badacz starał się rzeczowo przedstawić racje różnych stron konfliktu. Podsumowując, najbardziej dramatyczne starcie polsko-ukraińskie na Wołyniu w latach 1943/1944 Friszke napisał:

> *„Konflikt polsko-ukraiński był nieunikniony wobec silnego dążenia Ukraińców do utworzenia własnego państwa na ziemiach uważanych przez Polaków za część Rzeczypospolitej. Podejmowane kilkakrotnie próby rozmów kończyły się fiaskiem wobec całkowicie przeciwstawnych dążeń obu stron. Towarzyszyła temu jednak erupcja skrajnego nacjonalizmu banderowców, co pozwalało usprawiedliwiać najbrutalniejsze metody działania. Zerwanie hamulców moralnych nastąpiło także pod wpływem doświadczeń okupacji sowieckiej, eksterminacji Żydów i innych zbrodni niemieckich 'uczyły', że życie ludzkie nie ma wartości, a relacje narodowe i ideologiczne usprawiedliwiają zbrodnicze czyny. Podjęte przez UPA na Wołyniu, a potem w Galicji wschodniej akcje określa się współcześnie mianem czystek etnicznych. Pod wpływem strasznych doświadczeń i w poczuciu skrajnego zagrożenia cześć Polaków akceptowała odwet na ukraińskiej ludności cywilnej. Po nadejściu Armii Czerwonej niektórzy zdecydowali się wstąpić do antyukraińskich istriebitielnych batalionów, formowanych przez NKWD"*[38].

Surowo oceniana jest akcja *„Wisła"*. Podkreśla się nie tylko jej aspekt militarny ale także narodowy, zmierzający do zupełnego rozbicia mniejszości ukraińskiej i poddania procesowi przymusowej polonizacji[39].

Podejmowane przez polskich historyków badania nad stosunkami z sąsiadami są bez wątpienia próbą przełamania, w oparciu o bogaty materiał źródłowy, wzajemnych negatywnych stereotypów, będących efektem minionych kilkudziesięciu lat. W przypadku stosunków polsko-żydowskich

---

36 Zob. A. Paczkowski, *Pół wieku...,* s. 93-96; A. Friszke, *Polska...*, s. 34-43.

37 A. Friszke, *Polska...,* s. 43-50.

38 Tamże, s. 47.

39 Tamże, s. 138, H. Dylągowa, *Historia...*, s. 203-204.

doprowadziły one do głębszego wpisania Zagłady w dzieje Polski w czasie II wojny światowej. Tym samym przestała być ona, tak jak to silnie akcentowała historiografia sprzed 1989 r. jedynie częścią, dodajmy wcale nie najważniejszą, eksterminacyjnej polityki okupanta wobec ludności polskiej. Jeśli chodzi o stosunki polsko-ukraińskie sytuacja wygląda podobnie. Intencją współczesnego pokolenia polskich badaczy jest, jak się wydaje, odejście od polityki konfrontacji, podgrzewania antyukraińskich nastrojów w Polsce i antypolskich na Ukrainie[40]. W skomplikowanych relacjach Polaków z ich sąsiadami w XX wieku przyszedł czas na dialog, trudną niekiedy rozmowę o dramatycznych wydarzeniach w stosunkach wzajemnych. Ostatnio publikowane syntezy dziejów Polski zdają się takiemu dialogowi sprzyjać.

IV. Próba podsumowania

Dzieje Polski od ponad dwustu lat, od 1795 r. a więc daty III rozbioru, z krótką przerwą obejmująca lata 1918-1939, były historią państwa, narodu, społeczeństwa *„ofiary"*. Wiek XIX był wiekiem dwóch wielkich klęsk powstańczych (powstanie listopadowe 1830-1831 i powstanie styczniowe 1863-1864). Minione stulecie przyniosło najpierw upadek niepodległej państwowości w wyniku porozumienia Hitlera i Stalina, następnie dramatyczne doświadczenia II wojny światowej, wreszcie zdradę Polski w 1945 r., której symbolem są dla Polaków decyzje konferencji w Jałcie. Wspomniane fakty nie mogły nie odcisnąć swoistego piętna na kreowanym przez historyków wizerunku dziejów narodowych, były i są głęboko zakorzenione w świadomości historycznej Polaków. Rok 1989 przyniósł zasadniczą zmianę. Polska odzyskała niepodległość, w latach następnych wstępując do NATO, uzyskała gwarancję swojego bezpieczeństwa w Europie, od kilku lat jest członkiem Unii Europejskiej.

Sytuacja ta stawia przed historykami nowe zadania. W najogólniejszym sensie, sprowadzają się one do tworzenia arki przymierza między nauką a pamięcią zbiorową. Jest to bez wątpienia niezwykle trudne, wymaga najwyższej rozwagi i cierpliwości. Jeżeli jednak nie ma, a być przecież nie może, przysłowiowej *„ucieczki od historii"*, to trzeba dążyć do jej oswojenia czy też w skrajnych przypadkach – przezwyciężenia. Nowy obraz dziejów narodowych musi w związku z tym obejmować zarówno chwalebne epizody z narodowej historii, jak i te wstydliwe, które często chciałoby się ukryć. Spoglądając z innej strony, winniśmy, jak to dobitnie wyraził Janusz Tazbir: *„<...> unikać zarówno Scylli kompleksu niższości*

40 Zob. np. *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku* /red./ P. Kosiewski, G. Motyka, Kraków 2000.

(Polacy jako 'giermkowie dziejów' i 'halabardnicy historii', stojący zawsze w jej drugim rzędzie), jak i Charybdy megalomanii narodowej (przekonanie, iż na wielu polach wyprzedzaliśmy Europę)"[41]. Aby tak się stało świadomość historyczna *„oskarżająca"* czy *„wykluczająca"* powinna być zastąpiona przez świadomość *„osądzającą"* i *„integrującą"*. Polscy historycy mają na tym polu jeszcze wiele do zrobienia. Czas historiografii uzasadniającej potrzebę *„wybicia się na niepodległość"* już minął. Nadchodzi epoka dziejopisarstwa, które winno po móc Polakom w *„wybiciu się na normalność"*.

Wspomniane dylematy nabrały szczególnej aktualności w dobie toczącej się ostatnio w Polsce dyskusji na temat polityki historycznej [42]. Zwolennicy aktywnej działalności państwa w sferze pamięci historycznej, w większości przypadków, starają się kreować mocno wyidealizowaną wizję dziejów Polski. W broszurze popularyzującej ideę powołania Muzeum Historii Polski, drugiego po Muzeum Powstania Warszawskiego sztandarowego przedsięwzięcia w zakresie polityki historycznej, c zytamy: *„W działaniach Muzeum nacisk musi być położony na to, co w dziejach Polski wyjątkowe, specyficzne, fascynujące. Polska to przecież kraj o jednej z najdłuższych w Europie tradycji republikańskiej i parlamentarnej, kraj w którym rozwinęły się swobody obywatelskie, który osiągnął wyjątkowy w epoce nowożytnej poziom tolerancji religijnej, kraj oryginalnej kultury i obyczajowości"*[43]. Generalnie celem zwolenników polityki pamięci jest przywrócenie dumy z narodowej przeszłości oraz co nie mniej ważne, dokonanie niezbędnej ich zdaniem, reinterpretacji wybranych wątków z historii Polski. Odnosi się to zarówno do odległej przeszłości, jak i do historii najnowszej. W deklaracjach zwolenników zmian słyszymy zatem o potrzebie odrzucenia tego stanu świadomości hist orycznej, który jedna z autorek nazwała «*przetworzoną przez PRL szkołą 'stańczykowską'*» i zerwania z negatywnym stereotypem dawnej Rzeczypospolitej symbolizowanym choćby przez syntezę Michała Bobrzyńskiego oraz o konieczności pokazania *„prawdziwych bohaterów, których miejsce było*

41 J. Tazbir, *Historyczne losy...*, s. 6.

42 Dobrym wprowadzeniem do tej tematyki może być tom *Polityka historyczna. Historycy – politycy – prasa* /red./ A. Panecka, 2005. Zob. także złożony do druku tom *Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów*.

43 *Odkryć historię – zrozumieć wolność. Muzeum Historii Polski*, Warszawa 2006, s. 16.

przez siedemdziesiąt lat na śmietniku historii i gdzie usiłowano ich przytrzymać w ostatnim piętnastoleciu"[44].

Krytycy tak rozumianego *„patriotyzmu jutra"* zwracają uwagę na jego rozliczne słabości i ograniczenia. Afirmatywnej koncepcji dziejów narodowych, część środowiska historyków stara się przeciwstawić wizję patriotyzmu krytycznego, nie antagonistycznego, szanującego podmiotowość innych. Jest to patriotyzm odwołujący się do narodu jako kategorii wspólnoty politycznej, obywatelskiej, nie etnicznej. Zdaniem Roberta Traby, w programie polityki historycznej, w ogóle nie ma miejsca na to co określa on mianem «*'nie naszej' spuścizny kulturowej*» i dodaje: *„Bez ustosunkowania się kreatorów nowej polityki historycznej do kwestii patriotyzmu regionów i spuścizny wielonarodowej Rzeczypospolitej ich projekt nigdy nie będzie wiarygodny. Pozostanie krótkowzroczną akcją polityczną, która nie wprowadza nowej jakości do naszej refleksji historycznej"*[45].

Czas pokaże czy owa nowa debata dotycząca obrazu dziejów narodowych odciśnie swoje trwałe piętno na kolejnych przygotowywanych przez środowisko badaczy syntezach historii Polski.

---

44 Pierwszy cytat to wypowiedź J. Choińskiej-Miki zamieszczona w pracy *Polityka historyczna...*, s. 79-80, drugi to z kolei fragment głosu A. Nowaka w dyskusji *Polska polityka historyczna*, „Biuletyn IPN" 2006, nr 5, s. 28. W jakimś sensie oznacza do powrót do początków lat 90-tych, kiedy to mieliśmy do czynienia z renesansem ujęć polonocentrycznych, podkreślających specyfikę narodowej historii i jej wyjątkowość na tle innych dyskursów o przeszłości. Zwracał na to uwagę francuski badacz zajmujący się historią Polski D. Beauvois. Zob. Tenże, *Être historien en Pologne. Les mythes, l'amnésie et la „verité, „Revue d'histoire moderne et contemporaine"* 1991, nr 38, s. 355-386.

45 *Kicz patriotyczny. Wywiad J. Kurskiego z R. Trabą,"Gazeta Wyborcza"* 7-8.I. 2006, R.Traba, *Walka o kulturę Przestrzeń dialogu w najnowszej debacie o polskiej historii i pamięci,* „Przegląd Polityczny" 2006, nr 75, s. 45-53.

УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ. СИМВОЛИ. КОНЦЕПТИ. СТРАТЕГІЇ

Геннадій Виноградов
Дніпропетровськ

Давньоруська державність як метанаратив

Автор цих рядків цілком свідомий того, що спроба поєднання в певну проблемну цілісність таких двох відносно самодостатніх концептуальних сегментів, як «Давньоруська державність» та «метанаратив», вимагає додаткових пояснень, оскільки останні традиційно належать до різних дослідницьких напрямків в рамках гуманітаристики. Крім того, що кожна з зазначених проблем має доволі тривалу та досить складно структуровану в теоретико-методологічному, методично-прикладному та інших вимірах історіографічну традицію. Без перебільшення, їх поєднання в рамках запропонованої дослідницької позиції, безпрецедентне, оскільки передбачає характеристику феномену Давньоруської державності з погляду не сучасних уявлень про ті чи інші метанаративи способом «накладання» останніх на те чи інше історичне явище, а виявлення та активного використання як базового символічно-наративного підґрунтя, властивих Середньовіччю семіологічних принципів осмислення, кодування, трансформації та використання інформації, необхідної для повноцінного та успішного в ідеалі функціонування суспільства.

Поряд з величезною кількістю робіт, список яких постійно поповнюється, присвячених політичним, соціально-економічних, культурним та іншим аспектам розвитку Давньої Русі, зустрічаються тільки поодинокі висококфахові дослідження (ми не беремо до уваги численні узагальнюючі праці науково-популярного, політично чи в інший спосіб заангажованого типу), присвячені спробам синтетичної

оцінки феномену Давньоруської державності з певних оригінальних теоретико-методологічних позицій. Для нашої теми принципове значення мають здобутки істориків, які запропонували цікаві узагальнюючі версії давньоруської історії (М.Котляра, О.Моці, В.Рички, М.Свердлова, А.Горського та інших), спробували створити моделі генези Русі (М.Брайчевського, О.Пріцака, В.Петрухіна, В.Сєдова, Ю.Шилова, А.Кузьміна та інших); не менш важливе значення мають також філологічні дослідження, спрямовані на відтворення мовного (а відтак – знакового в текстуальному вигляді) підґрунтя формування та розвитку давньоруської культури (в першу чергу Р.Цейтлін, М.Толстой, О.Трубачов, Р.Піккіо, В.Колосов та ін.).

Метою нашої наукової розвідки є спроба обґрунтування принципової можливості створення моделі Давньоруської державності як метанаративу - свідомо створеного давньоруською інтелектуальною елітою символічного конструкту. Оскільки сформульоване завдання передбачає з'ясування таких важливих складових проблеми (що логічно складають основні дослідницькі завдання розвідки), як власне метанаратив (і взагалі, і в контексті особливостей середньовічної православної цивілізації в цілому та її давньоруського варіанту зокрема); крім того, необхідно реконструювати систему середньовічних християнських уявень про державність як таку в її богословських, юридичних та інших вимірах, які у символічно-текстуальному вигляді відтворювалися в певних наративних стратегіях. Останні, згідно нашої гіпотези, знаходили вияв у специфічних «додаткових смислах» (коннотаціях) літописних та інших текстах, в яких давньоруські книжники мали можливість фіксувати результати власних інтелектуальних досягнень в царині символізації державотворчого досвіду. Методологічною основою нашого дослідження є універсальні принципи науковості, системності, а також порівняльно-історичний, ретроспективний, хронологічний та інші методи, які широко використовуються гуманітарнистикою.

Поняття наративу та суміжних з ним (наратологія, наративна типологія, наративна компетенція, наратор, наративні (оповідні) інстанції тощо) посідають вже протягом кількох десятиліть чільне місце в численних теоріях структуралістської та постструтуралістської семіології. Зрозуміло, що ми не можемо детально розглянути хоча б найвпливовіші з зазначених теорій (відсилаємо зацікавленого читача до глибоких та оригінальних оцінок І. Ільїна, Г. Косикова та інших [1]). Для теми нашого дослідження є принциповими інтерпретації наративу

[1] *Ильин И.П.* Постмодернизм: Словарь терминов. – М.: Intrada, 2001. – 384 с.; *Косиков Г.К.* От структурализма к постструктурализму (проблемы методологии). – М.: Рудомино, 1998. – 468 с.

в рамках так званого «лінгвістичного перевороту» як зосередження символічно осмислених та зафіксованих переважно у текстуальній формі тих чи інших історичних феноменів, а отже, як висновок, об'єктивного складання ситуації, коли історик може мати справу тільки з наративами-посередниками, а не з історичною дійсністю. Після появи з кінця 70-х рр. XX ст. кількох узагальнюючих праць X. Уайта та Ф. Анкерсміта наратологія поступово зайняла звичне місце в методології сучасної історичної науки, хоча, справедливості заради, слід зазначити, що методологічні принципи «нової історичної науки» та «лінгвістичного перевороту» і до сьогодні більшість істориків не розділяють [2]. Аналіз причин цього явища не є нашою метою. Проте

[2] *Анкерсмит Ф.Р*. История и тропология: Взлет и падение метафоры. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 496 с.; *Анкерсмит Ф.Р*. Нарративная логика: Семантический анализ языка историков. – М.: Идея–Пресс, 2003. – 360 с.; *Уайт Х.* Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2002. – 528 с; критичний аналіз ситуації в цілому, та окремих авторських позицій див.: *Берк П.* Історія подій і відродження наративу // Нові перспективи історіописання. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 344 – 363; *Визгин В.П.* Постструктуралистская методология истории: достижения и пределы // Одиссей: Человек в истории. – М.: Coda, 1996. – Вып. 1996 года: Ремесло историка на исходе XX века. – С. 39 – 59; *Зашкільняк Л.* Інтелектуальна історія як дослідницький простір сучасної української історіографії // Український історик. – 2006. – Т. XLIII: Третій Міжнародний конгрес українських істориків. – С. 43 – 51; *Зашкільняк Л.* Постмодерністський виклик і сучасна історична наука // Галичина: Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – 2001. – Вип. 5-6. – С. 90 – 99; *Зверева Г.И.* Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории // Одиссей: Человек в истории. – М.: Coda, 1996. – Вып. 1996 года: Ремесло историка на исходе XX века. – С. 11 – 24; *Иггерс Г.Г.* История между наукой и литературой: размышления о поводу историографического подхода Хейдена Уайта // Одиссей: Человек в истории. – М.: Наука, 2001. – Вып. 2001 года: Русская культура как исследовательская проблема. – С. 140 – 153; *Копосов В.Е.* Как думают историки. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 326 с. Репина Л.П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // Одиссей: Человек в истории. – М.: Coda, 1996. – Вып. 1996 года: Ремесло историка на исходе XX века. – С. 25 – 38; *Репина Л.П.* Текст и контекст в интеллектуальной истории // Сотворение истории: Человек – память – текст: Цикл лекций. – Казань: [Б.и.], 2001. – С. 313 – 319; *Спигел Г.М.* К теории среднего плана: историописание в век постмодернизма // Одиссей: Человек в истории. – М.: Наука, 1995. – Вып. 1995 года. – С. 211 – 219; *Филюшкин А.И*. «Постмодернистский вызов» и его влияние на современную теорию исторической науки // Топос: Философско-культурологический журнал. – 2000. - № 3. – С. 67 – 78; *Трубина Е.Г.* «Метаистория» и историки // Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2002. – С. 505 – 518; *Шартье Р*. История и литература // Одиссей: Человек в истории. – М.: Наука, 2001. – Вып. 2001 года: Русская культура как исследовательская проблема. – С. 162 – 175; *Шартье Р.* История сегодня: сомнения, вызовы, предложения // Одиссей: Человек в истории. – М.: Наука, 1995. – Вып. 1995 года. – С. 192 – 205.

слід сказати, що однією з них лишається зависокий інтелектуальний рівень вимог історичної наратології, який передбачає обов'язкове включення до досліджень в царині історії лінгвістичних (семантичних, етимологічних, компаративістських тощо), семіологічних, філософських, теологічних та інших елементів.

Однією з особливостей постструктуралітської методології є свідомий пошук додаткових смислових нюа нсів від використання класичних для європецйіської наукової традиції термінів та експериментування зі створенням термінологічних та концептуальних неологізмів за допомогою утворення складних двокорінних слів, взятих з різних мов та культурно -історичних традицій. До цього ряду належить відоме вже протягом більш ніж чверті століт тя поняття «матанаратив» (можливий варіант перекладу – «матаоповідання»), введене до наукового обігу Ж.-Ф. Ліотаром у роботі 1979 р. «Постмодерністський стан» (практикуються і інші в аріанти перекладу слова «стан» (французькою – condition), зокрема «положення», «умова», «становище» тощо). Зауважимо побіжно, що Ж. -Ф. Ліотар користувався не термінами з відверто прозорою латинською етимологією («narration» чи «narrarif»), а більш, мовляв, «французьким» словом récit, яке, до речі, теж має латинське походження, проте акцентує увагу на ел емементах повторення (префікс ré-) та збереження попередніх інтелектуальних здобутків (корінь -cit походить від латинського слова citatum, що перекладу та пояснення значення не потребує). Окрім того, погляди Ж.Ф. Ліотара цілком гармонійно вписуються в принципове положення постструктуралістської текстології та наратології про універсальний феномен інтертекстуальності, згідно якої кожен текст є сукупність явних та прихованих цитат попередніх текстів, а останні – більш ранніх (у цьому контексті стає зрозумілою екстравагантна на перший погляд думка Р. Барта, М. Фуко та інших авторів про «смерть автора» [3]); до того-ж стає більш зрозумілим і прагнення автора викор истати як префікс грецьке «мета-», але про це мова далі.

Взагалі як структуралісти, так і, особливо, постструктуралісти мають в цілому виправдану підкреслену та глибоко усвідомлену схильність до творення оригінального термінологічного апарату у вигляді, з одного боку, надання нового смислу відомим ще з античних чи середньовічних часів поняттям (достатньо згадати, що початок «нового життя» термінам «алетейя», «дискурс», «знак», «символ», «текст», «епістема», «симулякр» тощо дано в концепціях М. Гайдеггера, Р. Барта, М. Фуко, Ж. Дельоза, Ю. Крістєвої, А.-Ж.

[3] *Ильин И.П.* Постмодернизм: Словарь терминов. – М.: Intrada, 2001. – 384 с.

Греймаса, Ж. Бодрійяра [4]), а з іншого, неологізмів (найчастіше у вигляді двокорінних слів) з преважно грецьких та латинських компонентів. В неологізмах широко використовуються (як перша частина новоутворених термінів) грецькі лексичні компоненти «гіпер-», «мета-», «мега-», латинські «нео-», «інтер-», «супер-», «пост-» та інші. Причина цього поширеного явища пов'язана як з прагненням «очистити» європейську наукову термінологію від небажаних смислових напластувань, що накопичилися протягом тривалого використання без необхідної уваги до етимології та семантики (у цьому відношенні показова практика «пізнього» М. Гайдеггера), так і з пошуком такого термінологічного арсеналу, який би одночасно і підкреслював зв'язок з попередньою традицією, і формував би нові смислові та концептуальні обрії.

Згідно з поглядами Ж.-Ф. Ліотара, матанаратив є провідним способом організації сучасного буржуазного суспільства, організуючи функціонування ледь не усіх його складових: релігії, історії, науки, психології, мистецтва тощо. Біля витоків сучасного варіанту матанаративу автор вбачає такі узагальнюючі гіперідеї минулого, як гегелівська діалектика духу, емансипація особистості, ідея суспільного та індивідуального прогресу тощо. «Вік постмодерну», відповідно, відрізняється від попередніх періодів принциповим відкиданням віри у будь-які універсальні, консолідуючі людство в цілому чи окремі його сегменти ідеї («матанаративи»). За Ж.-Ф. Ліотаром, на сьогодні спостерігається загальне «дрібнення» узагальнюючих доктрин, «розщеплення» великих історій та утворення «локальних дискурсів» різного інтелектуального, соціального чи іншого ґатунку. Саме прагнення постійного уникання будь-яких метанаративів і є характерною рисою періоду постмодернізму, тобто – «післячасу», в рамках якого панує плюралізм, за Ж. Дельозом та Ф. Гаттарі – «різоми» (корневища) замість кореня-стовбура (метафара універсальних ідей та принципів), за Ж. Дельозом та Ж. Бодрійяром – «симулякрів» (уявних феноменів, що утворюють ілюзію реальності) та «симуляцій», за Ф. Джеймсоном (цей автор віддавав перевагу терміну «домінантний код», проте у значенні ліотарівського метанаративу) – «реїфікацій» (неологізм автора, утворений від латинських слів res – «річ», «справа», «діло» та fiction – «вигадка», «штучне утворення», «художній витвір» тощо; нове слово в результаті стало означати удавані сутності, які немов би мають реальну основу. Проте як реальні виступають, в свою чергу, інші уявні сутності, що ґрунтуються на тих самих уявних сутностях). За К. Відаль та Ж. Дельозом – «зморшки» (le pli), взагалі сучасність – це суспільство театру, «необароко» з його

---

[4] *Ильин И.П.* Постмодернизм: Словарь терминов. – М.: Intrada, 2001. – 384 с.

прагненням спробувати поєднати непоєднуване (як, у свій час, і бароко) за умов розуміння принципової неможливості останнього [5].

Певна річ, праці постструктуралістів (і тих, хто підкреслює свою приналежність до зазначеної методології, і тих, хто цього не робить, проте розділяє її принципові теоретичні положення) рясніють термінами, в яких використовується префікс «мета-». Проте автори практично повністю ігнорують пояснення стосовно конкретного смислу, який вони вкладають як в сам префікс, так і в новоутворений за його допомогою термін. Ми побачили це на прикладі поглядів Ж.-Ф. Ліотара, який запропонував термін без аналізу його семантичних ознак, розраховуючи, мовляв, на загальну ерудицію потенційних читачів. Остання передбачає як мінімум знання поширеного значення грецького «мета» (μετα) як «після» або «над» («зверх») в першу чергу в рамках гуманітарної освіти хоча б на прикладі аристотелівської назви філософії як «метафізики», тобто науки про «надприродні» чи «післяприродні» (дослівне значення грецького слова «метафізика») закони. Між тим, якщо слідувати наведеним міркуванням М. Гайдеггера, варто брати до уваги принципово важливе значення грецького «мета». З одного боку, воно виступає гармонійною та невід'ємною частиною того, що має бути означеним (природи), а з іншого, належить одночасно до іншої, навіть протилежної сфери. У такий спосіб «мета» стає унікальним засобом діалектичного розгортання наукових категорій, покликаних максимально адекватно відображати означувані ними знання.

Таким чином, науковці активно використовують префікс «мета-», утворюючи нові категорії та терміни, не сприяють сутнісно-діалектичному (гегелівському у своїй суті) поповненню термінологічного інструментарію сучасної науки і її історичної складової. Для останнього твердження є доволі серйозна підстава, оскільки у 1973 р. була опублікована праця Г. Вайта, ідеї якої стали революційними у сфері розвитку історичного знання, але і сама назва («Метаісторія») дала поштовх до подальших лінгвістичних експериментів щодо пошуку термінів, найбільш адекватних новим теоретико-методологічним та методичним завданням. Затримуючись на респектабельній та елегантній концепції американського дослідника, зазначимо, що її провідною тезою є ідея впливу на формування основних європейських філософсько-історичних доктрин XIX ст. не стільки чинників внутрішнього розвитку філософського та історичного знання, скільки процедури літературного оформлення

---

[5] *Ильин И.П.* Постмодернизм: Словарь терминов. – М.: Intrada, 2001. – 384 с. Косиков Г.К. От структурализма к постструктурализму (проблемы методологии). – М.: Рудомино, 1998. – 468 с.

таких загальнокультурних явищ, як просвітництво, романтизм, реалізм та посередників - смислоутворюючих семіологічних конструктів (метонімія, метафора, іронія, синекдоха тощо, поширені переважно в сфері художньої літератури). [6].

Наслідком зусиль Г. Вайта та інших філософів й методологів історії стало доволі швидке оформлення такого спірного, проте впливового та розгалуженого напрямку, як «нова історична наука» (інші назви: «нова інтелектуальна історія», «нова історіографія», «лінгвістичний переворот» в історії історіографії, «наративістська» («наратологічна») філософія, теорія історії тощо). Серед найбільш цікавих доктрин можемо виокремити запропоновані Р. Козеллеком, К. Скіннером, М. Пококом, А. Денто, У. Дреєм, У. Геллі та ін. Проте справжніми «класиками» нового жанру, крім Г. Вайта, стали Ф. Анкерсміт, Д. Ла Капра, Х. Келлнер, Д. Карр. Оскільки критична оцінка поглядів згаданих авторів та тренду, в цілому, неодноразово ставала предметом уваги [7], Відсилаємо зацікавлених до відповідних

---

[6] *Берк П.* Історія подій і відродження наративу // Нові перспективи історіописання. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 344 – 363; *Иггерс Г.Г.* История между наукой и литературой: размышления о поводу историографического подхода Хейдена Уайта // Одиссей: Человек в истории. – М.: Наука, 2001. – Вып. 2001 года: Русская культура как исследовательская проблема. – С. 140 – 153; *Колесник І.І.* Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало «нової наукової революції» // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – 2005. – Вип.. 1. – С. 36 – 45. Колесник І.І. Стиль історіографічного мислення як когнітивна свідомість // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – 2006. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 41 – 67.(53-60); *Кукарцева М.А.* Ф. Анкресмит и «новая» философия истории // Анкерсмит Ф.Р. История и тропология: Взлет и падение метафоры. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – С. 15 – 64; *Кукарцева М.А.* Лингвистический поворот в историописании: эволюция, сущность и основные причины // Вопросы философии. – 2006. – № 4. – С. 50 – 60; *Трубина Е.Г.* «Метаистория» и историки // Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2002. – С. 505 – 518; *Репина Л.П.* Текст и контекст в интеллектуальной истории // Сотворение истории: Человек – память – текст: Цикл лекций. – Казань: [Б.и.], 2001. – С. 313 – 319.

[7] Див., зокрема: *Визгин В.П.* Постструктуралистская методология истории: достижения и пределы // Одиссей: Человек в истории. – М.: Coda, 1996. – Вып. 1996 года: Ремесло историка на исходе XX века. – С. 39 – 59; *Виноградов Г.М.* Проблема збалансованості методологічних принципів структуралізму та постструктуралізму у сучасній наратології // Вісник Дніпропетровського університету. – 2000. – Вип. 8: Історія та археологія. – С. 39 – 44; *Зверева Г.И.* Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории // Одиссей: Человек в истории. – М.: Coda, 1996. – Вып. 1996 года: Ремесло историка на исходе XX века. – С. 11 – 24; *Кукарцева М.А.* Лингвистический поворот в историописании: эволюция, сущность и основные причины // Вопросы философии. – 2006. – № 4. – С. 50 – 60; *Лакофф Дж., Джонсон М.* Метафоры, которыми мы живем. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.; *Репина Л.П.* Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // Одиссей: Человек в истории. – М.: Coda, 1996. – Вып. 1996 года: Ремесло историка на исходе XX века. – С. 25 – 38; *Репина Л.П.* Текст и

критичних та аналітичних робіт, а зі свого боку відзначимо, що і до сьогодні залишається відкритою проблема активного застосування зазначених теоретико-методологічних принципів, що переконливо довели свою дослідницьку ефективність на історичних прикладах переважно XIX – XX ст., щодо медієвістики в цілому та її окремих етнокультурних складових: славістики, германістики, візантології тощо.

Провідною тезою, яка гармонійно поєднує славістично-медієвістичну та наратологічну проблематику, є те, що практично вся інформація з історії православних країн, зосереджена в історичних пам'ятках на церковнослов'янській мові, є доробком надзвичайно складної праці середньовічних православних інтелектуалів. З огляду на те, що автор цих рядків неодноразово звертався до проблем Давньоруської держави як метанартиву та давньоруського наративного дискурсу, відсилаємо зацікавленого читача до попередніх праць[8],

---

контекст в интеллектуальной истории // Сотворение истории: Человек – память – текст: Цикл лекций. – Казань: [Б.и.], 2001. – С. 313 – 319; *Спигел Г.М.* К теории среднего плана: историописание в век постмодернизма // Одиссей: Человек в истории. – М.: Наука, 1995. – Вып. 1995 года. – С. 211 – 219; *Стрелков В.И.* К онтологии исторического текста: некоторые аспекты философии истории Ф.Р. Анкерсмита // Одиссей: Человек в истории. – М.: Наука, 2000. – Вып. 2000 года: История в сослагательном наклонении. – С. 139 – 151; *Шартье Р.* История сегодня: сомнения, вызовы, предложения // Одиссей: Человек в истории. – М.: Наука, 1995. – Вып. 1995 года. – С. 192 – 205; *Шартье Р.* История и литература // Одиссей: Человек в истории. – М.: Наука, 2001. – Вып. 2001 года: Русская культура как исследовательская проблема. – С. 162 – 175; etc.; до речі, сучасна україністика досить активно адаптує провідні положення «нової інтелектуальної історіографії» до потреб національної гуманітаристики: *Андреєв В.* Естетика творчості історика // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – 2006. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 319 – 329; *Колесник І.І.* Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало «нової наукової революції» // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – 2005. – Вип.. 1. – С. 36 – 45; *Колесник І.І.* Стиль історіографічного мислення як когнітивна свідомість // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – 2006. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 41 – 67.(53-60); *Зашкільняк Л.* Інтелектуальна історія як дослідницький простір сучасної української історіографії // Український історик. – 2006. – Т. XLIII: Третій Міжнародний конгрес українських істориків. – С. 43 – 51; *Зашкільняк Л.* Постмодерністський виклик і сучасна історична наука // Галичина: Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2001. – Вип. 5-6. – С. 90 – 99.

[8] *Виноградов Г.М.* Текстуальні та мовні особливості давньоруського літописання в контексті нарративно-семіолоічної природи Pax Slavia Orthodoxa доби середньовіччя // Матеріали П'ятого Міжнародного конгресу україністів. Чернівці, 26-29 червня 2002 р. – Чернівці, 2002. Том: Історія. – С. 86 – 100; *Виноградов Г.М.* Біблійне підґрунтя церковнослов'янської мови як символічної моделі всесвіту // Філософія. Культура. Життя: Міжвуз. зб. наук. пр. – Дн.: Наука і освіта, 2003. – Вип. 23. – С. 159 – 161; *Виноградов Г.М.* Давньоруський наративний дискурс: критерії та теоретико-методологічне підґрунтя // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2004. – Вип. 4:

спробуємо зупинитися на таких принципових положеннях. Дякуючи ґрунтовним працям Р.Піккіо, І.Данилевського, В.Колесова, Т.Вендіної та інших славістів на сьогодні можна з впевненістю стверджувати, що практично за кожною фразою давньоруських літописних (взагалі наративних текстів), писаних церковнослов'янською, стояло певне біблійне чи святоотечеське положення [9]. Втім, славістична медієвістика не наважилася на радикальне сприйняття феномену Давньоруської державності в тому вигляді, як вона (державність) постає в наративних текстах, тобто є штучним символічним конструктом. Для такого гіпотетичного припущення, яке, з врахуванням розробок Ю.М. Лотмана щодо історичної доктрини М. Карамзіна як літературного твору, Г. Вайта та Ф.Р. Анкерсміта щодо історичних концепцій XIX ст., не видається таким малоймовірним, проте має кілька вагомих причин.

По-перше, церковнослов'янська мова свідомо замислювалася як ідеальна модель Божого Творіння, отже мала за допомогою слов'янських лексичних компонентів (префіксів, коренів, суфіксів тощо) максимально точно передавати смисл Священних Текстів на трьох Святих Мовах: давньоєврейській, давньогрецькій та латині. У православному слов'янському світі, так званому Pax Slavia Orthodoxa, перевага традиційно віддавалася першим двом як семантично більш багатим; до латини ставлення було стриманим, і не тільки через догматичні розбіжності з католицизмом, а, насамперед, з огляду на очевидну з теологічної та лінгвістичної точок зору «бідність» латини.

Історичні науки. – С. 84 – 95; *Виноградов Г.М.* Символічна інтерпретація прецедентів з історії Візантії, Першого Болгарського царства та Хозарського каганату для юридичного обґрунтування становлення Давньоруської державності // Історія і особистість історика: Зб. наук. праць, присвячених 60-річному ювілею проф. Г.К.Швидько. Дн.: НГУ, 2004. – С. 26 – 46; *Виноградов Г.М.* Особливості адаптування прецедентів візантійської, болгарської та хозарської історії до потреб легітимізації Давньоруської держави (семіологічні аспекти проблеми) // ІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків: Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. – Кам'янець-Подільський; К.; Нью Йорк; Острог: Українське історичне товариство, 2006. – С. 324 – 330.

[9] *Вендина Т.И.* Средневековый человек в зеркале старославянского языка. – М.: Индрик, 2002. – 336 с.; *Колесов В.В.* Древнерусский литературный язык. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. – 296 с.(136-188); *Колесов В.В.* Мир человека в слове Древней Руси. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 312 с.; *Данилевский И.Н.* Библия и Повесть временных лет (К проблеме интерпретации летописных текстов) // Отече ственная история. – 1993. – № 1. – С. 78 – 94; *Данилевский И.Н.* Замысел и название Повести временных лет // Отечественная история. – 1995. – № 5. – С. 101 – 110; *Данилевский И.Н.* Повесть временных лет: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов. – М.: Аспект-Пресс, 2004. – 370 с.; *Данилевский И.Н.* Текстология и генетическая критика в изучении летописных текстов // Герменевтика древнерусской литературы. – М.: Знак, 2005. – Сб. 12. – С. 368 – 406.

Оскільки церковнослов'янська мова не входила до Святих Мов, й почала формуватися тільки з середини IX ст., то вона, за визначенням, мала бути найдосконалішою, щоб не тільки не запобігати звинувачень в єретичності, але і мовними засобами точно реалізовувати відоме біблійне положення про творення Господом усього сущого через Слово [10].

По-друге, історія становлення Давньоруської державності як абсолютної відповідності християнським уявленням про ідеальну країну, а також способів відображення інформації за допомогою комплексу символічних засобів у текстуальній формі, переконливо свідчить, що представники давньоруської інтелектуальної еліти здійснили грандіозний проект. Суть його полягала у свідомому та високопрофесійному конструюванні за допомогою символічно осмислених фактів історії Південно-Східної Європи (в максимально широкому, зрозуміло, географічному, часовому та концептуальному контекстах) моделі державності. Ця модель, згідно іудейської теологічної традиції, авторитетної для християнства й ісламу, була точною проекцією моделі Ізраїлю як земного варіанту Царства Небесного. Недивно, що в давньоруських текстах зустрічається така велика кількість прямих вказівок, метафор, алюзій та конотацій з старозавітними (в богословському, та давньоєврейському в лінгвістичному вимірі) положеннями, що переконливо довели у своїх працях Т.Вендіна, В.Колосов, І.Данилевський та ін. [11] На історичному рівні таке припущення підтверджується виведенням державності Русі у

---

[10] *Виноградов Г.М.* Текстуальні та мовні особливості давньоруського літописання в контексті нарративно-семіолоічної природи Pax Slavia Orthodoxa доби середньовіччя // Матеріали П'ятого Міжнародного конгресу україністів. Чернівці, 26 -29 червня 2002 р. – Чернівці, 2002. Том: Історія. – С. 86 – 100; *Виноградов Г.М.* Біблійне підґрунтя церковнослов'янської мови як символічної моделі всесвіту // Філософія. Культура. Життя: Міжвуз. зб. наук. пр. – Дн.: Наука і освіта, 2003. – Вип. 23. – С. 159 – 161; *Виноградов Г.М.* Давньоруський наративний дискурс: критерії та теоретико-методологічне підґрунтя // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2004. – Вип. 4: Історичні науки. – С. 84 – 95; *Виноградов Г.М.* Розширення діапазону інтерпретацій пам'яток історії та культури Подніпров'я давньоруської доби (на прикладі «Слова о полку Ігоревім») // Гуманітарний журнал. –2003. – № 1 (17). – С. 43 – 48.

[11] *Вендина Т.И.* Средневековый человек в зеркале старославянского языка. – М.: Индрик, 2002. – 336 с.; *Данилевский И.Н.* Библия и Повесть временных лет (К проблеме интерпретации летописных текстов) // Отечественная история. – 1993. – № 1. – С. 78 – 94; *Данилевский И.Н.* Замысел и название Повести временных лет // Отечественная история. – 1995. – № 5. – С. 101 – 110; *Данилевский И.Н.* Повесть временных лет: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов. – М.: Аспект-Пресс, 2004. – 370 с.; *Данилевский И.Н.* Текстология и генетическая критика в изучении летописных текстов // Герменевтика древнерусской литературы. – М.: Знак, 2005. – Сб. 12. – С. 368 – 406.

владно-спадковому та династичному вимірах – у ретроспективному напрямку – від Хозарського, Булгарського та Аварського каганатів, а з іншого боку, від держави готів та інших германських етносів у Північному Причорномор'ї та прабатьківщин давніх угорців Леб едії та Етелькюзу у Нижньому Подніпров'ї. Щодо цих державних утворень на теренах південно-Східної Європи та принципів їх символічного відтворення у прямій та опосередкованій форму у давньоруських текстах вже існують окремі наукові розробки [12].

По-третє, інтелектуальна еліта Русі довела до найвищого рівня досконалості символічно-текстуальні способи кодування, трансляції та використовування мінімуму інформації, необхідного для успішного функціонування державності з точки зору теологічних та конкретно-історичних вимог Середньовіччя. Згідно цих вимог, міжнародні та внутрішньодержавні відносини мали бути підпорядковані концепціям бездоганної та внутрішньо логічної Небесної Ієрархії. Давньоруська держава з точки зору активного й творчого використання церковнослов'янської мови як моделі Божого Творіння, та ідеальних можливостей бути повноцінним (з богословської та історичної позицій) спадкоємцем авторитетних державних утворень Східної Європи Пізньої Античності та Раннього Середньовіччя, повністю скористалася унікальним шансом, обґрунтувавши через Слово засади

[12] *Виноградов Г.М.* Семіологічно-нарративне підґрунтя процесу генези Давньоруської державності: теоретико-методологічні аспекти // Наукові записки Національного університету „Острозька академія". Серія „Історичні науки". – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2006. – Вип. 7: До 40-ліття Українського історичного товариства. – С. 54 – 82; *Виноградов Г.М.* Символічна інтерпретація прецедентів з історії Візантії, Першого Болгарського царства та Хозарського каганату для юридичного обґрунтування становлення Давньоруської державності // Історія і особистість історика: Зб. наук. праць, присвячених 60-річному ювілею проф. Г.К.Швидько. Дн.: НГУ, 2004. – С. 26 – 46; *Виноградов Г.М.* Особливості адаптування прецедентів візантійської, болгарської та хозарської історії до потреб легітимізації Давньоруської держави (семіологічні аспекти проблеми) // ІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків: Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. – Кам'янець-Подільський; К.; Нью Йорк; Острог: Українське історичне товариство, 2006. – С. 324 – 330; *Виноградов Г.М.* Генеза давньоруської державності: теоретико-методологічні аспекти вивчення // Вісник Дніпропетровського університету. – 2003. – Вип. 11: Історія та археологія. – С. 3 – 22; *Виноградов Г.М.* Принципи локалізації в Подніпров'ї, Причорномор'ї та Приазов'ї германського «Ойуму» та норманської «Великої Швеції» // Вопросы германской истории. – Дн.: РВВ ДНУ, 2006. – С. 292 – 301; *Виноградов Г.М.* Образование Священной Римской империи германской нации, балканская политика Византии и внешнеполитическая доктрина князя Святослава // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. – Дн.: РВВ ДНУ, 2002. – С. 153 – 163; *Виноградов Г.М.* Юридичне та теологічне обгрунтування утворення Давньоруської держави з боку Візантії та Хозарського каганату: Семіологічні аспекти // Держава і право: Юридичні і політичні науки: Зб. наук. пр.: Спецвипуск. – К.: Інститут держави і права, 2003. – С. 390 – 394.

власної державності. З теологічних позицій, що були визначальними, Давньоруська державність територіально формувалась в межах земель, які належали до сфери компетенції не тільки старозавітних синів та онуків Ноєвого сина Яфета (Иафета) Ашкуза (в грецькій вимові – Аскеза, від якого символічно виводили скіфів, сарматів, слов'янські та германські народи), Гомера (символічного предка кіммерійців та їх спадкоємців скіфів), Мешеха (в грецькій вимові – Моcха, від якого виводили назву міста та народу Москва, а також походило імена кількох польських князів Мешко), Рифата, який посів провідне місце в українських етногенетичних легендах XVI – XVII ст., але і старозавітного володаря Роша з країв Магога (у пророка Ієзелеїля), а також рідного брата апостола Петра, апостола Андрія, до єпископства якого належала Велика Скіфія, що вважалася міфологічно-символічною прабатьківщиною і готів («Ойум»), і норманів («Велика Швеція»)[13].

По-четверте, крім розгалуженої системи прямих та доволі прозорих паралелей зі старо- та новозавітними текстами, давньоруські наративи нерідко віддавали перевагу прихованим смислам, розраховуючи на особливо компетентного читача, який знався не тільки на теології, але і на бездоганному знанні Святих Мов та церковнослов'янської. В останньому випадку провідним методом виступало активне використання усталених словесних формул (синтагм, колонів, комунікативних фрагментів тощо), метафор, алюзій та, на чому слід акцентувати увагу особливо, конотацій. Якщо усталені словесні формули та метафори вже давно знаходяться у центрі уваги славістів (істориків, філологів та семіологів)[14], розробка конотацій тільки починається. Між тим саме конотації містять, на нашу гадку, колосальну кількість закодованої у символічній формі інформації. Саме конототивний символічно-семантичний пласт концентрує власне

---

[13] *Виноградов Г.М.* Нижнє Подніпров'я як міфологічна прабатьківщина давніх мадярів Лебедія та Етелькюз VIII – IX ст. (джерелознавчі, культуролгічні та семіологічні аспекти) // Вісник Дніпропетровського університету. – 2002. – Вип. 10: Історія та археологія. – С. 7 – 13; *Виноградов Г.М.* Образование Священной Римской империи германской нации, балканская политика Византии и внешнеполитическая доктрина князя Святослава // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. – Дн.: РВВ ДНУ, 2002. – С. 153 – 163; *Виноградов Г.М.* Принципи локалізації в Подніпров'ї, Причорномор'ї та Приазов'ї германського «Ойуму» та норманської «Великої Швеції» // Вопросы германской истории. – Дн.: РВВ ДНУ, 2006. – С. 292 – 301.

[14] *Вжозек В.* Историография как игра метафор: судьбы «новой исторической науки» // Одиссей. – М.: Наука, 1991. – Вып. 1991. – С. 60 – 74; *Лакофф Дж., Джонсон М.* Метафоры, которыми мы живем. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – С.37-40.

той набір «мета-», про який йшлося вище [15]. Унікальна давньоруська спадщина майстерно використовувала у чіткій відповідності з церковнослов'янською традицією двокореневі князівські імена, що функціонували в наративах частіше, ніж їх хрестильні імена. Етимологія та семантика світського імені князя як Помазаника Божого та земним представником-аналогом Сина Божого було моделлю життєвої поведінки, закодованою програмою державної діяльності. Проте, земне ім'я у конототивній формі нерідко натякало на певні етнічні чи культурні компоненти як безпосередніх предків князів, так і попередників Давньоруської державності. Наприклад, друга частина імені «Володимир», представлене в давньоруських наративах виключно як «-мер», а не як «-мир» чи «-мір» відверто натякає на германське «mehr», тобто «сильніше», «більш потужно» тощо, а світське ім'я великомученика Гліба (в хрещенні Давида) є похідним також від германського «Gottlieb», тобто – «Бог любить» (явна калька з грецького Теофіл), скорочення ж на слов'янському грунті відбулося згідно давньоєврейської та давньогрецької традицій скорочень сакраментальних понять за допомогою масаретських огласовок (у першому випадку), та під тітлом у грецькій та церковнослов'янській мовах. Показовою є також унікальна давньоруська практика підкреслення особливого символічного статусу імен князів та назв міст за допомогою суфіксу чи закінчення «-ель» (в наративах Давньої Русі до двокореневих імен та назв з другим коренем «-слав» обов'язково додавався суфікс/закінчення «-ель». Невиправдане спрощення відбулося пізніше, переважно в списках XVI – XVII ст.), яке є конотацією до давньоєврейського לֹא, котре мало чи не найширше семантичне поле й було одним з опосередкованих назв Бога (в іудаїзмі, як відомо, немає слова "Бог", оскільки графічно та вербально неможливо передати Його Сутність чи хоча б її частку), і означало Сутність, Правду, Істину та інші базові поняття людської культури.

Впадає у вічі концептуальне використання в давньоруській державотворчій практиці дублікатів назв міст, що, свого часу відіграли важливу роль в історії держав – попередниць Русі, та постійно підкреслювали важливий елемент спадковості та імітування символічного взірця (нагадаємо, що імітування було базовим принципом середньовічної християнської цивілізації). Так, Переяслав, назва якого дублювала назву столиці Першого Болгарського царства Преслава після християнізації країни у 864 р. (назви попередніх столиць Пліски та Доростола відобразилися в назвах Пскова та

---

[15] *Косиков Г.* Идеология. Коннотация. Текст. (по поводу книги Р.Барта S/Z) // Барт Р. S/Z. – М.: РИК «Культура», Ad Marginem, 1994. – С. 277 – 302; *Телия В.Н.* Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М. Наука, 1986. – 143 с.

Ростова), був місцем першого руського єпископства, яке підпорядковувалося, до речі, болгарському Охридському архієпископству. З Переяслава у середині XIII ст. єпископат було перенесено до ординського Сараю, і саме у Переяславі, а не у Києві, що здавалося більш престижним, Б.Хмельницький здійснював чи не найважливіші зовнішньополітичні акції [16].

Автор цілком усвідомлює ту очевидну обставину, що у даній розвідці окреслено тільки підходи та охарактеризовано принципові теоретико-методологічні позиції щодо обраної теми. Зрозуміло, не у повному обсязі представлені її теоретичні, методологічні, історіографічні та інші важливі компоненти, про окремі сегменти сказано побіжно, невиправдано поверхово. Про те, якщо запропонована для обговорення тема зацікавить шановного читача та він відгукнеться зауваженнями, уточненнями, обґрунтованими критичними зауваженнями, це буде честю для автора й стимулом для продовження наукових пошуків.

---

[16] *Виноградов Г.М.* Семіологічно-нарративне підґрунтя процесу генези Давньоруської державності: теоретико-методологічні аспекти // Наукові записки Національного університету „Острозька академія". Серія „Історичні науки". – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2006. – Вип. 7: До 40-ліття Українського історичного товариства. – С. 54 – 82; *Виноградов Г.М.* Юридичне та теологічне обґрунтування утворення Давньоруської держави з боку Візантії та Хозарського каганату: Семіологічні аспекти // Держава і право: Юридичні і політичні науки: Зб. наук. пр.: Спецвипуск. – К.: Інститут держави і права, 2003. – С. 390 – 394; *Виноградов Г.М.* Генеза давньоруської державності: теоретико-методологічні аспекти вивчення // Вісник Дніпропетровського університету. – 2003. – Вип. 11: Історія та археологія. – С. 3 – 22; *Виноградов Г.М.* Символічна інтерпретація прецедентів з історії Візантії, Першого Болгарського царства та Хозарського каганату для юридичного обґрунтування становлення Давньоруської державності // Історія і особистість історика: Зб. наук. праць, присвячених 60-річному ювілею проф. Г.К.Швидько. Дн.: НГУ, 2004. – С. 26 – 46; *Виноградов Г.М.* Особливості адаптування прецедентів візантійської, болгарської та хозарської історії до потреб легітимізації Давньоруської держави (семіологічні аспекти проблеми) // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків: Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. – Кам'янець-Подільський; К.; Нью Йорк; Острог: Українське історичне товариство, 2006. – С. 324 – 330.

Костянтин Колесников
Дніпропетровськ

Український метанаратив доби Модерну: семантика темпоральності

Відтоді, як історики покоління „Анналів" заявили свою епістемологічну програму, в історіографічному дискурсі розпочалася „битва за синтез" – напружений пошук критеріїв, украй потрібних, щоб зобразити історію як ціле. Цей пошук, що прийшов на зміну заклику Л. фон Ранке писати історію, як вона є, вдавалося суміщати зі старим як світ прагненням узгоджувати теоретичний доробок з суспільно-політичною практикою.[1] В українській історіографії „битва за синтез" спалахнула раніше, була викликана і підсилювалася іншими, далекими від методологічно-дискурсивних практик, причинами, мала відмінні наслідки. Розпочалося все десь від межі XIX – XX ст., коли українські інтелектуали (не лише історики) із підлітковим ентузіазмом захопилися переплавленням продуктів власної творчості в новітній національний міф. Від народження міф зажив власним життям, став самостійним суспільно-політичним актором та ловцем душ для своєї вистави. Живився міф, між іншим, історичними студіями, творці яких захоплено втягнулися в нову для тодішнього українського історіографічного дискурсу „битву за синтез". Ця „битва" – напружене і метушливе вироблення істориками знарядь демонстрації та доказів послідовного, де потрібно – плавного, еволюційного, а інколи – революційного, але безупинного і безперервного плину української історії віддавна до майбуття. В умовах тодішньої бездержавності пошук послідовності в історії України, що оформився в концепцію української „історичної тяглості", перетворювався на пошук доказів існування самої цієї історії.

[1] *Hagen, von Mark.* Does Ukraine Have a History? // Slavic Review 54, no. 3 (Fall 1995). – P. 669.

Історіописання, що стало одним із китів національного міфу, сприяло актуалізації зв'язку соціально-політичної дії з абстрактними теоріями. Пошуки цього зв'язку в Європі тягнулися ще з епохи Ренесансу і Просвітництва. Вони ґрунтувалися на вірі в раціональні закони історії та бажанні створити наукову систему для передбачення майбутнього і керування історією.[2] У термінології Ю. Габермаса така методологічна парадигма отримала назву "проекту Модерну".[3] Для розірваної між чужими державами України, що переживала в XIX – XX ст. процес національного становлення, зв'язок історії і політики вбачався значно актуальнішим, ніж для сформованих націй-держав Європи. Гучний, хоча й не повний, провал національного міфу в соціально-політичній практиці 1917 – 1923 рр. неймовірно підсилив його в теорії і, головне, в душах кількох поколінь патріотів-адептів. О. Забужко твердить, що відтоді в свідомості еліти, котра не спромоглася зробити націю самостійним суб'єктом історії та забезпечити її суверенітет державно, "ідея державності перетворюється на своєрідну Ultima Thule – крайню межу, до якої асимптотично збігає будь-яка масштабна рефлексія".[4] Національний міф вбирається в державницькі шати, а історична наука, як один з його китів, перелицьовує концепт „історичної тяглості" з народницького на державницький.

Між двома світовими війнами на Заході став відчутним занепад філософських засад "політичної онтології проекту Модерну", який згодом переріс у крах "ідеології та теорії раціонально-свідомої (науково-планованої) організації суспільно-політичного буття людини"[5] „Лінгвістичний поворот" 1970-х рр., що знаменував прихід в історичний дискурс постмодерну, відвернув багатьох від „битви за синтез", змусивши замислитися над речами, що здавалися раніше звичними, – над природою, змістом та результатами творчості історика. Проте для українського історичного дискурсу, розцвіченого кольорами національного міфу або перейнятого догмами радянського марксизму, все це залишалося чужим до кінця 1990-х рр.

Різноманітні альтернативні образи „історичної тяглості", генеровані українською історіографією, в основних композиційно-методологічних принципах, як буде показано в статті, виявилися схожими. У змістовно-ціннісному плані більшість з них, реанімованих

---

[2] *Ракитов А.И.* Историческое познание: Системно-гносеологический подход. – М.: Политиздат, 1982. – С. 146 – 147.

[3] *Lyotard J.-F.* The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. – Minneapolis Press, 1991.

[4] *Забужко О.С.* Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. – К.: Основи, 1993. – С. 9.

[5] Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало (керівник автор. колективу). – К.: Політ. думка, 1995. – 17 – 18.

наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., виходили з тези про універсальну цінність державотворення. І якщо вона легко пояснювалася і була зрозумілою ще вчора, сьогодні вимагає ретельного дослідження, вже розпочатого кращими представниками сучасної української науки, які охоплювали проблему з філософської, історичної і політичної точок зору.[6] На мою думку, їх роботу можна доповнити розглядом наступності професійних орієнтацій українських істориків від XVII до XX ст., які в той чи той спосіб витворювали інколи дуже відмінні образи „історичної тяглості" як глобальний метанаратив вітчизняної історії. Таке дослідження сприятиме порівнянню характерних рис актуального досі модерного історичного дискурсу (з властивими йому образами „історичної тяглості") та популярної нині постмодерної інтелектуальної історії. Дане порівняння необхідне, щоб накреслити лінії розвитку української історіографії, простежити еволюцію її методів, критеріїв визначення її предмету, а також виявити спосіб взаємодії з практикою культурного і політичного життя.

***

Прагнення українських істориків кінця XIX – перших десятиліть XX ст. заперечити дискретність української історії, продемонструвати наступність і взаємопов'язаність її „основних" знакових епох, викликані класичним для Європи ставленням до історії як до лінеарного процесу послідовних змін. Модерний історичний дискурс базується на ідеї розвитку, тяжіє до телеології чи навіть есхатології. Таким баченням світу й сприйняттям часу європейська цивілізація завдячує іудео-християнському релігійному світогляду, що у перші століття по Різдву Христовому синтезувався з елліно-варварськими уявленнями і цінностями. Напружене відчування часу, увага до змін і появи нового, есхатологічні сподівання (поширені у перші століття по Р. Х. не тільки серед адептів Христа, але властиві також германо-скандинавському язичництву або іранським віруванням мітраїстсько-маніхейського кола), хіліастичні чекання, надії на друге Пришестя і страх перед Страшним судом – усе це мало єдине коріння: впевненість у наступності часів і дій, у провіщенні Нового Заповіту в Старому, у прямій послідовності подій Священної історії. Усе це мало й спільний наслідок – лінійне уявлення про історичний час, ідею історії як процесу, точніше – вектору, прокладеному від точки „А" (акт Творення) до точки „Б" (Страшний суд). Історія з часів Середньовіччя вже не плуталася в циклічному коловороті самоповторювання, а

[6] *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с

поступово рухалася між двома означеним точками.[7] Завдяки середньовічній теології історію вперше вдається вхопити в її сакральній цілісності.

Підвищена увага до проблеми історичного континуїтету України викликана тривалими розривами в історії місцевих державницьких інституцій, позбавлених після монголів суверенітету на своїй терито рії щодо свого ж населення. У Середньовіччі державність асоціювалася з особою володаря, а наступність в історії його країни – з тривалістю його династії. В Україні такі умови були відсутні принаймні з пізнього Середньовіччя, тому докази історичної тяглості перетворювалися на докази того, чи „мала Україна свою історію” (М. фон Хаген). Що власне вважати за предмет української історії? Кожен самостійний мислитель зупинявся на власній відповіді, породжуючи свій образ „історичної тяглості”.

Українська думка XVII ст. вбачала континуїтет вітчизняної історії в тяглості традиційного державно-політичного ладу в країні. Спадковість князівської влади над Руссю вважалася надійною підставою збереження самобутності рідної землі й послідовності епох її історичного розвитку. Інакше кажучи, безперервність історичного буття народу і країни вбачалася в наступності легіти мної влади княжих родів. Скажімо, про князя Костянтина (Василя) Острозького в “Палінодії” (1621 – 1622) Захарії Копистенського йшлося: “Княжа Острозькоє, Василій Костянтинович, рожай свой з благословенного яфето-роського покоління провадить: пресловутого Володимира, в святом крещенії Василія, монархи великого, і Даніїла, княжат роських, власний потомок...”.[8] Влада належала за правом походження лише представникам певних родин, які всупереч своїй підлеглості литовським великим князям чи польським королям, продовжували зухвало титулуватися, як незалежні правителі, володарями “з ласки Божої”.

У XVII ст. була поширена літописна концепція, за якою континуїтет української історії пов’язувався з трансформаціями верховної влади над сакральним осердям Русі – “богохранимим стольним градом Києвом”. Ця концепція відбита у “Хроніці Литовській і Жмойтській”, “Густинському літописі”, “Львівському літописі”, у “Синопсисі”, навіть у „Літописі” Григорія Грабянки. Автори згаданих творів відтворюють три стадії занепаду київської

---

[7] *Аверинцев С.С.* Порядок космоса и порядок истории в мировоззрении раннего средневековья // Античность и Византия. – М.: Наука, 1975. – С.266 – 286.

[8] *Копистенський З.* Палінодія // Українська література XVII ст.: Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упоряд. В.І. Крекотня. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 102.

супрематії: від самодержавного царства св. Володимира, через удільне князівство Олельковичів, до провінційного воєводства за Казимира Ягеллончика. Останній після смерті кн. Сімеона ввів до міста воєводу – католика-литовця Яна Гаштольда. Сучасників неприємно вразило, що той не просто – „лях" (католик), а ще й не князь (sic!). "Року 1471 по преставленії Благовірного князя Сімеона Олельковича, Король Польський Казимир Царственний Град Кіев і Княженіе Его в воєводство пременіл... І с того времені царствованіе кіевское и самодержавное княженіе от грехов человеческіх і с попустітельства Божієго изменілось от царствія во княженіе і от княженія в воеводство".[9]

Із вгасанням протягом XVII ст. українських православних князівських династій – культурно, духовно і генетично споріднених із символічною добою старої Русі – наступність історичних епох почала уявлятися в інші способи. Так, автор "Палінодії" спробував простежити канву безперервної історії Русі ("народу яфето-роського"), підкреслюючи причетність до княжої держави сучасного йому запорозького козацтва: "А другая часть яфето-роського покоління, з Малої России выходячиі, а на Запорогах живучіі козаки – татари й міста турецькиі на морі чолном воюють".[10]. Добре відомі слова, взяті М. Грушевським за епіграф до VII тому "Історії України-Русі", де розглядалося перше століття козаччини. Ці слова походять з церковного маніфесту 1621 р., так званої "Протестації", київського митрополита Йова Борецького з приводу таємної посвяти православних ієрархів під протекцією запорозького гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. У маніфесті йшлося щодо козаків: "Се ж бо те плем'я славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке цісарство морем Чорним і сухопуттю. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моноксілах по морю й по землі плавало і Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від Константинопольської церкви прийм али".[11]

Як бачимо, у 1620-ті рр. церковні літератори спробували огорнути Військо Запорозьке німбом героїки княжої Русі. Для цього була сконструйована фіктивна шляхетна генеалогія козацтва, яке в той

---

[9] *Pritsak O.* Kiev and All of Rus': The Fate of a Sacral Idea // Harvard Ukrainian Studies, Vol. X, 1986. – P. 279 – C.290.

[10] *Томашівський С.* Українська історія: Старинні і середні віки. – Мюнхен: Український Вільний Ун-т, 1948. – C.163.

[11] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1991. – T.VII. – C. 393.

час офіційними польсько-українськими колами розглядалося як напівграбіжницьке збіговисько хлопів, одного разу – за Наливайка – вже оголошене ворогами держави. Ця штучна благородна генеалогія явилася одним із варіантів реакції на фундаментальну зміну суспільних структур України-Русі, котра закінчилася під час революційного вибуху 1648 – 1657 рр. створенням нової української держави. Н. Яковенко з цього приводу пише: "На очах мінявся лідер нації: на зміну старій княжій аристократії, що кермувала Руссю від часів Київської держави, козацька старшина... зробила перший крок до політичного лідерства".[12]

Згодом козацькі публіцисти, конструюючи свої легітимістські концепції та відтворюючи схеми історичного континуїтету, спиралися на фікцію своєрідного посередника між двома епохами – лицарський козако-хозарський народ, що колись служив київським князям, а за нових часів ініціював створення козацько-малоросійської держави. Ця історична ідеологема зустрічається в літописі Самійла Величка (бл. 1715 – 1720 рр.), але чітко сформульована в преамбулі до Конституції Пилипа Орлика ("Pacta et constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis", 1710). „Козарській легенді" за зразок слугувала розповсюджена в польській публіцистиці XVI ст. ідеологія польського сарматизму, відповідно до якої старовинна польська шляхта була нащадками войовничих сарматів, які нібито колись підкорили землі від Чорного до Балтійського морів.

Натомість церковники, причетні до авторства "Синопсису" Інокентія Гізеля (1674 – 1681), конструювали зв'язок часів, звертаючись до генеалогічного зв'язку між старокиївськими володарями і теперішніми московськими правителями, базуючись на патримоніальних ідеях. "Синопсіс, или краткое собраніе от различних летописцев" мав розповідати "о наследниках благочестивыя державы его [Володимира Великого] Россійскія, даже до Пресветлаго и Благочестиваго Государя нашего Царя и Великаго князя Феодора Алексеевича, всея Великіа, и Малыя, и Белыя Россіи самодержца".[13] Відновлення влади царського скіпетра Рюриковичів над Києвом розглядалося як відродження "преславного верховного и всего народу Россійскаго головного граду Кіева", "царствованія и самодержавія Владимерова". Для такої стрункої патримоніальної схеми здавався зовсім дріб'язковим украй туманний зв'язок московських Романових з київськими Рюриковичами.

---

[12] *Томашівський С.* Українська історія: Старині і середні віки. – Мюнхен: Український Вільний Ун-т, 1948. – С. 163.

[13] Синопсис // Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упоряд. В.І. Крекотня. – К.: Наук.думка, 1987. – С. 167.

Війна і державотворення відроджуваної нації на чолі з новими провідниками – козаками в цьому тлумаченні послідовності української історії оминається мовчанкою: "Синопсис" ігнорує існування світської української держави – Війська Запорозького, а її творець Богдан Хмельницький та його боротьба з поляками майже не згадуються. О. Пріцак, стверджує, що однією з причин цього забуття була суперечність між гетьманом Богданом Хмельницьким і митрополитом Сильвестром Косовим про характер державної влади. С. Косів вимагав спільного правління над Україною гетьмана і митрополита, намагаючись відродити на практиці традиційну для православ'я доктрину симфонії держави і церкви. Б. Хмельницький, вихований у політичній культурі Польщі, відмовився передати владу від світської військово-землевласницької верхівки (шляхти та козацької старшини) до рук церковників. Ігнорування авторами "Синопсису" козацької держави та її провідників було негативною відповіддю православного кліру світським претензіям тодішніх керманичів України. Церковні інтелектуали знайшли можливість відродити сакральну ідею симфонії (гармонійного правління монарха-самодержця і церковного лідера – митрополита чи патріарха), підтримавши спілку з московським царем як природним спадкоємцем влади великих князів "царствованія київського".[14] Не просто входження Києва й України до Московської держави на підставі патримоніальних прав московських самодержців на всю Русь, а відновлення духовно-культурної і політичної ролі колишнього осердя старої Русі – древнього Києва визнавалося передумовою відродження справжнього Православного царства за зразком держави св. Володимира Великого, а то й імперії св. Костянтина Великого. Отже, саме в церковних колах Києво-Печерської Лаври другої половини XVII ст. був уперше виразно розірваний зв'язок у сприйнятті двох символічних епох самостійного буття нації – княжої і козацької. В уяві церковних інтелектуалів уперше руйнується тяглість вітчизняної історії через нехтування модусом сучасності.

Як бачимо, в українському історіописанні XVII – XVIII ст. конструювання „історичної тяглості" між окремими ланками темпоральної послідовності або нехтування деякими з них в угоду політичним розрахункам виявилося типологічно схожим з підходами, висунутими державницькою історіографією в XX ст.

---

[14] *Pritsak O.* Kiev and All of Rus': The Fate of a Sacral Idea // Harvard Ukrainian Studies, Vol. X, 1986. – P. 279 –.С. 296 – 297.

В історіографії першого етапу культурно-національного відродження (кінець XVIII – початок XIX ст.)[15], на думку О. Пріцака, розуміння „історичної тяглості" подане в "Історії Русів", що була створена біля 1818 – 1822 рр. таємним патріотичним гуртком". [16] Цей історико-літературний твір розглядав українське козацтво як втілення малоруського народу. Минуле "землі сієї Козацкой или Руской" описувалось, як історія "незалежної західноєвропейської нації, котра як суверенна держава забезпечувала власну недоторканість політичними союзами із сусідами й міжнародними договорами". [17]

Українська історична думка XIX ст. у цілому відчувала слабку спорідненість між княжим і козацьким періодами української історії. Уявлення про дискретність вітчизняної історії були, з одного боку, пов'язані з впливом московсько-суздальської літописної схеми, яка описувала правонаступництво влади і традицій Київської Русі (translatio imperii) за династичною схемою "переносу" великокняжого столу: Київ → Володимир → Москва. У зміненому вигляді ця схема присутня вже на сторінках "Синопсису", де сакральне коло спадковості, втім, розпочинається і замикається Києвом. Не менш важливим чинником розповсюдження „дискретного образу", названого М. Грушевським у 1904 р. "звичайною схемою руської історії", стали праці російських істориків В.М. Татищева, М.М. Щербатова, М.М. Карамзіна. Завдяки останнім через півтора століття після "Синопсису" „дискретний образ" (точніше – „обкраяний") української історії тріумфально опанував інтелектуальне середовище Російської імперії.

Крім впливу російської історіографії (яка вбачала початок російської історії в київській княжій добі, позбавляючи цим власних початків історію українську) були внутрішні причини, чому численні українські історики XIX ст. розглядали вітчизняну історичну традицію як дискретну. Українські романтики і народники XIX ст. завдяки загостреній увазі до простолюду позбулися державно-політичного і правового акценту в своїх працях, чим мимоволі сприяли утворенню провалля між знаковими державницькими епохами України-Русі.

Український історичний дискурс, породжений національним відродженням початку XIX ст., живився іншими ідеями, ніж попереднє козацьке літописання та церковна література. Ці ідеї сформувалися під впливом європейського романтизму та спрямовували молодих

---

[15] На мою думку, цю добу можна визначити як „класицистичний історичний дискурс", який на початку того ж XIX ст. поступився „романтичному".

[16] *Пріцак О.* Історіософія Михайла Грушевського / / Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К: Наук. думка,1991. – Т.1. – С. LXIX.

[17] *Pritsak O.* V.Lypyns'kyj's Place in Ukrainian Intellectual History // Harvard Ukrainian Studies, Vol. IX (№ 3-4), 1985. – P. 245 – 251.

малоруських митців і науковців до уважного пізнання проявів національно самобутнього духу в історії і культурі. Такою самобутністю віяло від козаччини, яка відрізняла Україну і від шляхетської Польщі, яка зовсім її не знала, і від самодержавної Росії, яка виштовхала її на периферію свого розвитку. Доба української романтизму принесла втрату концепції історичної структурованої держави та породила поняття екстериторіальної етнічної спільноти. Оскільки суспільно-політична еліта загубила зв'язок з власним етнічним корінням, носієм "народного духу" проголошувались соціальні низи, що складалися переважно з селянських мас і мали протистояти традиціям державності та освіченим русифікованим чи полонізованим верхам.[18]

Однак насправді, в романтичній історіографії XIX ст. не загубилося уявлення про тяглість української історії, а витворився фундамент для конструювання нового образу континуїтету. Малоросійська державницька ідея для багатьох уже була занадто провінційно обмеженою у порівнянні з універсалістською імперською ідеєю петербурзької монархії. Тому в XIX ст. інтелігенція розпочинає захист самобутності України на нових концептуальних засадах українського народництва, а не традиційного малоруського автономізму. Для XIX ст. старі ідеї козацько-старшинських вольностей не несли великого національного навантаження, вони були соціально і регіонально обмежені. Натомість завдяки новим романтично-народницьким віянням минуле і майбутнє України освітлювалось уже в інші кольори. У науковому вимірі, наприклад, з'явилася можливість синтезу історичних та етнографічно-фольклорних досліджень. Спільність дослідницької мети історії та етнографії задекларував ще М. Костомаров.[19] Усебічне пізнання етнографічної національності стає запорукою здійснення нового історичного синтезу, оскільки представники „романтичного дискурсу" обрали за предмет наукової уваги народні маси, підготувавши нові підстави створення цілісної картини української минувшини. Народ та його історія ставали справжнім „стрижнем тяглості" в історії України.

Витворення нових концептуальних засад історичного синтезу сказалося вже на творчості Володимира Антоновича (1834 – 1908) – одного з класиків народницької течії. Народність a priori визнавалася не лише предметом історичного дослідження, як в романтичній історіографії, а ще й суб'єктом самого історичного процесу, рушієм

---

[18] *Pritsak O.* V.Lypyns'kyj's Place in Ukrainian Intellectual History // Harvard Ukrainian Studies, Vol. IX (№ 3-4), 1985. – P. 245 – 262.

[19] *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. – К.: Українознавство, 1996. – С. 82, 96 – 97.

історичних змін і перетворень. Справжнє завдання історика – збагнути і зобразити ідеали і засоби їх втілення, властиві певній історичній особистості. Ця особистість – народ, народність, національний тип – є людською групою з власними індивідуальними чуттєвими, антропологічними і культурними ознаками. Національність є витвором самої природи, а не держави чи суспільства.[20] Спираючись на ці принципові положення, дослідник долає уявну дискретність української минувшини. Він намагається її реконструювати, вивчаючи народні уявлення про навколишній соціальний світ та досліджуючи спроби змінити його у напрямі, відповідному до національного ідеалу справедливого устрою. Повторюючи М. Костомарова, В. Антонович "ідеали і жадання простонародні" розуміє в своїх творах як провідну ідею нації.[21] Провідна ідея може найширше й найкраще виявлятися під час самостійного буття нації.

Провідною ідеєю великоруського народу є абсолютизм, завдяки якому вдалося зорганізувати міцну державу, що підпорядкувала інші народи з відмінними ідеями. Поляки посідають аристократичну провідну ідею. Нація виділила окремий привілейований стан, який розпоряджається на власну користь усім громадським добром. Український народ виробив третій принцип: "принцип вічевий, принцип широкого демократизму і признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства". За княжих часів він виявлявся у вічевому, громадському та виборно-церковному устрої; за литовських часів – у судовому устрої копних судів; нарешті, у нову епоху ця провідна ідея найбільш рельєфно відбилася у козаччині та в її осерді – Запорозькій Січі.[22] Отже, критерій єдності і наступності української історії – послідовність форм і фаз виявлення провідної ідеї, спроби народу запровадити її в життя.

В. Антонович висунув концепцію трьохстадіальної боротьби за "руські національні начала". Головне завдання боротьби – втілення провідної ідеї залишалося постійно незмінним, змінювалися лише її засоби та склад учасників: першими оборонцями стали православні русько-литовські удільні князі та шляхта, їх заступили церковники, які розчистили місце в протистоянні польсько-католицькому тискові для "народних мас, згуртованих під прапором козацтва".[23] Головною

[20] *Антонович В.Б.* Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII столетия // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 470 – 532.
[21] *Антонович В.Б.* Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – С.18.
[22] *Антонович В.Б.* Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – С. 16 – 18.
[23] *Антонович В.Б.* Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С.543.

причиною, чому найбільших успіхів у захисті української „провідної ідеї" досягнув простий люд, стали "інстинкти народних мас", адже саме в них закорінені справжні ідеали та сенс буття цілої нації.

Народницький дискурс XIX – XX ст., що пов'язав „історичну тяглість" з конструктом безперервного буття народу – носія національних ідеалів, досягла вершини в творчості Михайла Грушевського (1866 – 1934). Подаючи 30 вересня 1894 р. у вступній лекції на кафедрі "Всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи" Львівського університету своє credo, молодий професор наголошував на ідеї тяглості і нерозривності української історії,[24] етапи якої, цілком у дусі В. Антоновича, "тісно й нерозривно сполучені між собою... як одні й ті ж змагання народні, одна й та ж головна ідея переходить через увесь той ряд віків, в так одмінних політичних і культурних обставинах". І далі: "народ, маса народна зв'язує їх в одну цілість і єсть, і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки. Він – із своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхами і помилками – єсть єдиний герой історії".[25] Мета історії, отже, це пізнати духовний, культурний, економічний стан народу, його бажання й ідеали.

Згодом М. Грушевський, уточнюючи власні погляди, модифікує свою конструкцію. 1904 р. побачила світ полемічна стаття "Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства", в якій було відкинуто усталений погляд на Київську Русь як на історико-генетичну попередницю Великоросії та запропоновано докази того, що історичною спадкоємицею Київської (Стародавньої) Русі стала Русь Литовська, причому ці обидві – хронологічно послідовні Русі – набували виразних рис "українськості".[26] Історія українського народу перестає уявлятися дискретною, стає органічною цілістю лише тоді, коли в основу дослідження кладеться соціально-економічний і культурний процес, де "тяглість не переривалася ніколи, де хоч би й найрізкіші зміни налягали на стару, тривку основу, яка тільки поволі змінялася під їх впливами".[27] Історик виділяє три періоди: 1) добу старої княжої

[24] *Грушевський М.С.* Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Записки НТШ. – 1894. – Т. 4. – С. 140 – 150.

[25] *Пріцак О.* Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К: Наук. думка,1991. – Т.1. – С. LII.

[26] *Грушевський М.С.* Звичайна схема "русскої" історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства // Винар Л. Силуети епох. Історичні розвідки. – Дрогобич: Відродження, 1992. – С. 168 – 175.

[27] *Грушевський М.С*. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1991. – Т.1. – С.17.

державності (IX – XIV ст.); 2) переходову добу, коли висохлі візантійські культурні джерела почали заступатися західними, виразно виокремилась аристократія, яка підкорила своїй соціально-економічній владі нижчі прошарки населення, а державно-політична влада потрапила до рук чужих державних адміністрацій та розпочався поступовий процес "денаціоналізації" суспільної верхівки (XIV – XVI ст.); 3) доба широкої народної реакції проти насильно накинутого ворожого суспільно-політичного устрою та створення нової козацької державності (XVII ст.). В історії XVIII ст. дослідник знов помічає ознаки занепаду національного життя та намагається простежити за процесом нового національного відродження, широко розгорнутого інтелігенцією в XIX ст. Можна погодитися з висновком І. Витановича, що хоча для М. Грушевського народ є "головною віссю, з якою ми повинні координувати свої висліди",[28] для реконструкції його историчної еволюції як індикатор інтенсивності національного життя залучається політичний чинник.[29] Досліджуючи генезу Русі, М. Грушевському важливо довести туземний – не імпортований характер давньоруської державності. Аналізуючи засоби встановлення литовського домінування на Сході Європи, історик уважно розглядає форми латентної української державності – удільні князівства. Вивчаючи характер козацького режиму, він уважно ставиться до законодавчих та адміністративно-судових функцій нових військових властей. Розглядаючи культурно-національне відродження XIX ст., вчений доводить необхідність узагальнення надбань двох найяскравіших (державницьких) періодів української історії – князівського і козацького – в громадській і політичній роботі інтелігенції на чолі народу. Таким чином, концептуальні положення історичного синтезу „народника" М. Грушевського оперують категоріями державницького дискурсу. Вони навіть виявилися в його політичній публіцистиці. Так, цілком у дусі В. Антоновича, впевненого, що провідна ідея будь-якої нації найповніше виявляється за умов її самостійного існування, М. Грушевський у статті "Українська партія соціялістів-революціонерів та її завдання" ("Борітеся – Поборете", Відень, 1920, т. 1) твердив що "без форм забезпеченої самостійності й суверенності живий організм народу...

---

[28] *Грушевський М.С.* Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Записки НТШ. – 1894. – Т. 4. – С. 140 – 150.

[29] *Витанович І.* Уваги до методології й історіософії М.Грушевського // Український історик. – 1966. – № 1 – 2 (9 – 10). – С.42.

зістанеться з своїми м'язами і нервами, непокритими шкірою, він не зможе жити в тім світі, що його окружає". [30]

Образ „історичної тяглості" за М. Грушевським не просто створив своєрідний місток між народництвом рубежу XIX – XX ст. та державництвом 1920 – 1930-х рр., а забезпечив наступним поколінням істориків міцний фундамент для творення нових історичних синтез. Державники, суттєво змінивши акценти, принципово нічого не заперечили в самій історичній схемі. Завдяки зверненню до ідеї народу як до системоутворюючого стрижня української історії вдалося відбудувати нову історичну традицію, яка відтоді стає суспільно-науковим обґрунтуванням українського політичного руху. Саме етнографічний фундамент був єдино можливим для реалізації ідей українського державництва у XX ст. – столітті масових рухів і масової культури, столітті, коли процеси модернізації повністю змінюють обличчя міста, включаючи в його межі мільйони етнічно українського населення селянського походження. Навіть засновник державницької історіографії XX ст. В'ячеслав Липинський (1882 – 1931), чия концепція легітимації влади спиралася на монархічно-традиціоналістські принципи,[31] і в історичних, і в політичних працях схилявся до багатьох ідей старого народництва. Так, обґрунтовуючи законність українського державного суверенітету, він не посилається на жодну з історико-правових традицій, що були фіксовані у місцевому законодавстві, державних угодах чи у міжнародному праві. Як це, приміром, робить М. Міхновський у "Самостійній Україні" (1900), стверджуючи відсутність в українців будь-яких політичних і юридичних зобов'язань щодо росіян з огляду на те, що Росія, не виконуючи Березневих статей 1654 р., сама розірвала Переяславський договір.[32] В. Липинський твердить про вольове бажання бути Україною, про необхідність внутрішнього завоювання своєї Землі енергійною провідною верствою. Він говорить про історичну традицію боротьби за волю і самостійність України. Революційні, волюнтаристські і мілітарні нахили цієї націогенетичної доктрини лише зміцнювалися ідеєю територіального патріотизму, що ґрунтується на усвідомленні спільних інтересів територіальної єдності усіма мешканцями українських земель. Кордони цих земель мали охоплювати українські етнічні терени, всі простори, заселені

[30] *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866 – 1934) // Винар Л. Силуети епох. Історичні розвідки. – Дрогобич: Відродження, 1992. – С. 105.

[31] *Колесников К.М.* Легітимність влади в Україні: теорії і реальність // Українські проблеми. – 1997. – № 2. – С. 65 – 75.

[32] *Міхновський М.* Самостійна Україна // История правовых и политических учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. Г.Г. Демиденко. – Х.: Факт, 1999. – С. 852 – 855.

українцями, яким би урядам ті не належали. Як бачимо, всупереч традиційно легітимістським принципам свого вчення, В. Липинський ніколи не апелював до історичних, традиційно визначених кордонів українських державних утворень минулого – Гетьманщини XVII – XVIII ст., Галицько-Волинського князівства XII – XIV ст., Київської Русі IX – XI ст. І це зайвий раз свідчило про втрату будь-яких історико-правових, легітимістських традицій у практиці національно-політичного життя після 1917 р. Він посилається на етнографічний принцип виділення націй, що був основою демократичних і націоналістичних доктрин. Даний принцип етнічного суверенітету, виплеканий романтиками кінця XVIII – початку XIX ст., введений в європейську дипломатичну практику в 1850-ті рр. французьким імператором Наполеоном III та проголошений провідним у теорії міжнародно-правових відносин американським президентом Вудро Вільсоном у 1918 р., входив у суперечність з історико-правовим легітимізмом консервативного ґатунку.[33] Отже, народницькі концепції лягли наріжним каменем до підвалин українського модерного державотворення, так само як і до державницького історичного дискурсу, забезпечивши надійний інструментарій для творення нових історичних синтез.

Для В. Липинського Україна – самобутня історична особистість, смисл її існування, отриманий від Бога, – витворення на власному культурно-політичному ґрунті гармонійної синтези Східноєвропейської православно-візантійської та Західноєвропейської католицько-протестантської цивілізацій. Україна мусить виконати своє призначення або занепасти.[34] Дослідник зазначає, що сучасних українців, свідомих своєї індивідуальності й національної відрубності, відділяє величезна еволюційна прірва від стану, в якому перебували їх предки всього лише декілька століть тому. Не поділяючи думки про існування будь-якої (чи то російської, чи то української, чи то загальноруської) сконсолідованої народності в Київській Русі, він каже про "досить пливку, спільними державними традиціями головно об'єднану масу", про "сповиту мряковинням, по не розмежованих докладно просторих розлиту княжу Русь", яку так-сяк об'єднала єдиною вірою "Варязька Держава".[35] Саме з цієї маси, що по занепаді

---

[33] *Колесников К.М.* До проблеми типологічних паралелей між російським і українським консерватизмом (К.М.Леонтьєв і В.К.Липинский) // Грані. – 2003. – № 1 (27). – С. 30.

[34] *Липинський В.К.* Релігія і церква в історії України // Політологічні читання. – 1994. – № 1. – С. 216 – 264; № 2. – С. 258 – 261.

[35] *Липинський В.К.* Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Гетьмана Богдана Хмельницького // Липинський В.К. Твори. – Т.2. – Філадельфія: Східноєвроп. дослідний ін-т ім. В.К.Липинського, 1980. – С. 17.

руської держави ввійшла до складу Литви та Польщі, в умовах боротьби з чужим культурно-національним тиском витворився "свідомий своєї національної відрубності борець за свої права – "руський нарід Речі Посполитої польської". Однак цей народ, складений зі шляхти, духовенства і міщанства, характеризується істориком як анемічний, що поступово втрачав свою енергію і міць, забуваючи старі державницькі традиції.[36] Прапор національної ідеї тогочасної Русі перебрала українська козаччина. Вона під проводом Великого Богдана, завдавши смертельного удару Речі Посполитій, підхопила у вир боротьби цілий народ, чим його від асиміляції польської навіки охоронила й витворила такий могутній запас духовної енергії, що до нині міг би бути джерелом для України.[37] У цій схемі, так художньо накресленій В. Липинським, важко не помітити впливи концепції Антоновича – Грушевського.

В. Липинський у власних творах неодноразово поступається конкретикою на користь глобальним узагальненням. Манера його викладу наближається до художнього стилю або до політичних прокламацій. Він користується різними антитезами типу "чорне – біле". Створені діалектичні опозиції "анархія і безладдя – дисципліна і закон", "ті хто правлять – ті ким правлять", "єдність і творчість – дезорганізація і руйнництво", "магія і матеріалізм – релігія й ідеалізм", "духовне – світське", "Схід – Захід", "Москва – Польща", "степ – плуг" тощо, значно полегшують орієнтацію у складному матеріалі історичних образів й одночасно спрощують далеко не одновимірну дійсність. В. Липинський виходив з того, що історичне минуле лишається мертвим, якщо не пов'язати його зі завданнями сьогодення, не осмислити у світлі вимог сучасності. Він створює напруження між різними полюсами, інколи навіть штучне. А це, крім стилістичної мети, яку ставили перед собою ще давньогрецькі мислителі і поети (в їх розумінні лише завдяки виникненню певної конфронтації або створенню "межі" ("перас") щось починає існувати і набирає форму,[38] має завдання зібрати як найширше коло прихильників його – позитивного – табору у боротьбі за визначену мету. В такий спосіб В. Липинський свідомо переводив „боротьбу за історичний синтез" з політико-наукової в політико-міфологічну площину.

[36] *Липинський В.К.* Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Гетьмана Богдана Хмельницького // Липинський В.К. Твори. – Т.2. – Філадельфія: Східноєвроп. дослідний ін-т ім. В.К.Липинського, 1980. – С. 9.

[37] Там само. – С. 63.

[38] *Білас Л.* В'ячеслав Липинський як історик кризової доби // *Липинський В.* Твори. – Т. 3. – Філадельфія: Східноєвроп. дослідний ін-т ім. В.Липинського, 1991. – С. XXXVIII.

Ідентифікація В. Липинським української шляхти й городового козацтва з "Європою", а їх супротивників (і татар, і московітів, і запорожців, і пасивних мас) з безкультурним степом, "Азією", де – руїна держави, народу й цивілізації, дало неабиякі концептуально-методичні та політичні зиски. По-перше, це дозволило "передбачливо вилучити з історії України роль абстракту "Польща", яку російські, а за ними майже всі українські історики зробили козлом-відбувайлом за всі "ухили" чи викривлення українського історичного процесу від "загальноросійського". Роль вищих верств, як головних носіїв європеїзації українських земель, була в такий спосіб подана позитивно.[39] По-друге, протиставлення городового, переважно хліборобського, козацтва козацтву запорозькому, "общинно-добичницькому", породженому стихійними впливами степу, дозволило засудити традиційного героя української романтично-народницької історіографії і літератури – волелюбного козака-січовика, як бродягу й бунтаря. Ідея боротьби "європейського плугу" зі стихією степу у В. Липинського – це історико-політичний міф, у шати якого прибрана об'єктивна істина: будь-яка модерна держава спирається на осілі й заможні прошарки населення. Вчений і політик не втомлювався проводити аналогії між січовим козацтвом часів Гетьманщини XVII – XVIII ст. й українським повстанством й отаманщиною часів Гетьманату і визвольних змагань 1917 – 1923 рр. – некультурними бунтарями, шкідливими національній ідеї.

Степан Томашівський (1875 – 1930) – український історик з львівської школи М. Грушевського, інший творець державницької історіографії – так само виходив з факту, що Україна розташована на межах, де стикаються західний і східний типи християнської культури. У таких умовах українське культурне життя мусило прямувати до витворення "посереднього культурного типу, тобто розвиватися по середній між Заходом і Сходом". Таким чином, національна ідея України – устремління до синтези Заходу і Сходу на культурно-релігійній основі унії. "Ідея Унії, – пише історик, – органічно і нероздільно злучена з напрямом і духом всієї української історії, навіть із самою національною ідеєю нашого народу".[40] Оскільки, за С. Томашівським, індивідуальність України полягає у відокремленні від Сходу і "руськості" та у наближенні до Європи, теза про український унійний синтез – це не дуже вдалий рецепт подолання культурно-цивілізаційного й релігійного розриву між Україною і Заходом.

У пізнанні "духу української історії, або так званих провідних ідей її" С. Томашівський, за власними словами, застосовує емпіричний

[39] Там само. – С. XXXVIII.
[40] *Томашівський С.* Історія церкви на Україні. – Філадельфія: [Б.В.], [Б.Р.] – С.4.

науковий метод. Він запевняє, що немає потреби надавати цим провідним ідеям трансцендентальних вартостей, бо вони тільки – “синтеза ділання цілої низки матеріальних й ідеальних сил, що витворюють своєрідний національний характер історичного розвитку народу”.[41] Одна з таких провідних ідей випливає з “відвічного контрасту між культурно-лісовою і степово-луговою полосою нашої землі й має на меті з одного боку охорону від степових хижаків, із другого – здобування землі”. Наступна ідея української історії випливає із “політично-культурної суперечності Заходу і Сходу”, підґрунтям якої є церковна відмінність католицтва і православ’я, що заснували відмінні культурні типи – латинський і візантійський. Одним з політичних наслідків цієї суперечності була національна боротьба польської й української народностей.[42] В основі третьої історичної ідеї України лежить “політично-господарський контраст Півночі і Полудня, скріплений окремішністю расовою і культурною”. Суперечність Півночі і Півдня відчутна з найдавніших часів, продовжує історик, хоча до національної самосвідомості вона прийшла пізніше з усіх ідей – не раніше XIX ст. Боротьба проти національно-культурної нівеляції українців автоматично “веде до зруйнування химерного загальноруського культурного типу та до наступного політичного відокремлення від Московщини”, – запевняє С. Томашівський.

Першість відкриття всіх згаданих “провідних ідей” української історії не належала С. Томашівському. Вони зустрічаються в творах М. Костомарова, В. Антоновича і М. Грушевського, але перенесені туди частково з російської, частково з польської і німецької історіографії. Приміром, ідея боротьби “лісу” і “степу” та колонізації останнього активно експлуатувалася вже С.М. Соловйовим. Ідея протистояння Польщі і Заходу крім того, що зростала на власному московсько-православного корінні, багато в чому була успадкована російською думкою від українських мислителів XVI – XVIII ст. А от ідея синтези Заходу і Сходу поступово формувалася в спільному для росіян і українців інтелектуальному середовищі імперії Романових уже з часів П. Чаадаєва, слов’янофілів і західників та кирило-мефодіївців. Ідея “контрасту Півночі і Полудня”, тобто Москви і Києва, на нашу думку, є звичайною деструкцією ідеї Русі чи концепту “двох руських народностей”.

Підсумовуючи, можна зазначити, що представники державницького дискурсу спиралися на власне прочитання В.

[41] *Томашівський С.* Українська історія: Старинні і середні віки. – Мюнхен: Український Вільний Ун-т, 1948. – С.10.
[42] Там само. – С. 11 – 12.

Антоновича і М. Грушевського. Серед перейнятих у них ідей – етнографічний критерій територіального розмежування націй та думка, що самостійницький український рух завжди мав аристократичний характер: не народні маси прагнули здобуття і ствердження незалежності своєї батьківщини, а саме політична еліта країни. Тому державники в боротьбі за національний суверенітет робили ставку на формування української провідної верстви.

***

Більшості творів ранньомодерної „передісторіографії" був властивий такий релікт середньовічного історіописання, як розрізнення історії священної і світської (профанної). Загальна течія сакральної історії уявлялася прямо чи опосередковано протиставленою беззмістовному метушінню людини профанної історії. Проте, внаслідок Божого Провидіння це метушіння впліталося в тканину Священної історії, завдяки чому життя і діяння послідовних людських поколінь набувало внутрішнього смислу і зовнішньої цінності. У конструкціях професійних істориків XIX – XX ст., безперечно позбавлених такого архаїчного розрізнення, апріорно припускалося, що людська (профанна) історія сама по собі від своїх початків не позбавлена сенсу. Припущення щодо смислової насиченості історичного буття перетворювало функції і завдання історика фактично на сакральне служіння, яке вбачалося в розшифруванні та проповідуванні рідній нації смислу її власного буття. А від проповіді до втілення – півкроку. Як відомо, серед політиків усіх українських пореволюційних і міжвоєнних таборів недаремно було так багато істориків та інших представників гуманітарної інтелігенції.

Навряд чи доводиться сумніватися, що в своїй „битві за синтез" українські професійні історики – „батьки-засновники" базових історіографічних дискурсів („класицистичного", „романтичного", „народницького", „державницького") недалеко відійшли від своїх попередників – історіографів XVII – XVIII ст. І перші, всупереч своїм професійном об'єктивістським інтенціям, і другі, завдяки своєму становому козацько-старшинському чи церковно-православному походженню, ентузіастично і заповзято створювали політично спрямовані раціоналізовані і наукоподібні конструкти „історичної тяглості", які всього лише побічно призначалися меті упорядкування і систематизації історичного матеріалу. Штучно створювані з політичною метою образи чи версії „історичної тяглості" апріорно і безапеляційно нав'язувалися авторами від XVII до XX ст. історичному матеріалу.

У 1860 – 1918 рр. в українському історичному дискурсі потужними й авторитетними залишалися ідеї народників, згідно з

якими народ a priori вважався суб'єктом-рушієм історичного процесу, ціль якого – реалізація народного ідеалу. Згодом, після революції, котра, здавалося, мала сприяти реалізації найкращих здібностей українського народу, а на практиці привела до влади диктаторський етатистський режим більшовиків, набули поширення ідеї державників. Державники 1920-х – 1930-х рр. доводили, що не народні маси, простолюд, а національна еліта здатна виступати рушієм історії, не руйнівною, а творчою силою суспільства. Обидві течії діалектично спиралися на розмаїту спадщину ранньомодерних інтелектуалів української "передісторіографії" XVII – XVIII ст.

В Україні наприкінці 1980-х – у 1990-ті рр. в історичних дослідженнях й історичній свідомості були реанімовані модерністські "ремікси" міжвоєнної і дореволюційної доби. Зокрема, були відновлені концептуально-методологічні й аксіологічні концепти як народницької, так і державницької історіографії 1860-х – 1930-х рр. Причому остання в умовах становлення сучасної української держави набула значно більшої популярності. Наслідки несподіваного здобуття самостійності в 1991 р. набули в Україні сакрального навантаження: були міфологізовані витоки й підвалини сучасної державності, а вона сама була огорнута майже ореолом святості (якщо не в свідомості більшості громадян, то принаймні у виступах лідерів). У таких умовах цілком закономірно постав „неодержавницький" метанаратив, пов'язаний з головною проблемою української історіографії – визначенням критеріїв, за якими можна було б зобразити українську історію як цілість. Мали бути встановлені або відновлені критерії українського історичного континуїтету, послідовності вітчизняної історії, також потрібна була відповідь на питання, що власне вважати за предмет історії України? На новому циклі розвитку української історіографії мова знову зайшла про „битву за синтез" – засади, підвалини і перспективи історичного синтезу.

З впевненістю можна сказати, що автори фундаментальних фахових праць у 1990-ті – 2000-ні рр. всього лише пограли в цю „битву...", оскільки, на відміну від своїх колег 1860-х – 1930-х рр., не були втягнуті у справжній вир громадської та політичної боротьби і не мали потреби легітимізувати історичними студіями політичні програми. Зовнішня мотивація для здійснення історичного синтезу, отже, зникла, а внутрішня в умовах постмодерністської історіографічної ситуації виникнути повторно вже не могла. Тому не дивно, що в сучасному історичному дискурсі найяскравіший вигляд модерністський концепт „історичної тяглості" набув не стільки в фахових історичних працях, скільки в навчально-методичній літературі – різноманітних історичних посібниках і підручниках та в навколо

історичній публіцистиці. І це природно, що вироблені професійною історіографією рубежу XIX – XX ст. образи історичного континуїтету, заховані нині в найконсервативніших сферах – у навчанні, вихованні і політичній ідеології.

Авторитарні за своєю природою сучасні підручники з історії реанімували низку модерних метанаративів українського історіографічного дискурсу, які, міцно спираючись на інтелектуальні фундаменти як народництва, так і державництва минулого і позаминулого століть, упевнено тиснуть на громадську історичну свідомість, нав'язуючи їй три аксіологічно забарвлені ідейні максими. По-перше, Україна кілька разів була могутньою незалежною державою; по-друге, український народ у періоди бездержавності постійно прагнув незалежності; по-третє, перспективи сьогоднішньої України полягають у всебічному просуванні демократії як природної риси українства. Сьогоднішні автори шкільних і вузівських підручників у своєму патріотичному запалі змішали дві принципово відмінні тези: мету українського руху вони запозичили від державників – незалежна державність, а його рушія підгледіли в народників – народні маси. Втім, традиціоналізм їх позиції проглядає і в іншому – в свідомому (!) намаганні сформулювати будь-яку наскрізну ідею-мету української історії. Призначення цієї ідеї-мети полягає в тому, щоб за нею відслідковувати недискретний, безперервний плин історичного життя – чи-то народне начало, чи-то державність, неважливо. В цьому – штучно накинута історії телеологія.

Віталій Андрєєв
Херсон

Український метанаратив: нелінійність та дискретність історії

Украина – это капище невозмутимых мудрецов. Наш главный ритуал – упорное ожидание бесплатного чуда.

…Нам странно наблюдать за поведением американцев, англичан, французов, русских и так далее. Они постоянно лезут в мировую историю, что-то декларируют, «выпендриваются», нападают на соседей. То есть ведут себя, как ущербные люди .

…Украинцы превосходны не в своем умении ожидать, а в том, что они сами являются чудом. Как совершенные создания, мы ничего не создаем.

…Украина – родина дремлющих ангелов. Её безмолвное ожидание наполняет чудесами планету. Её нельзя завоевать, поработить или уничтожить. Она не чувствительна к событиям. Её жизнь не протекает и не происходит. Она вне событий и времени. Она не помнит свой день рождения и не знает своего возраста. Она сама себе достойный собеседник. Ей не с кем спорить и нечего доказывать. Для неё уже все произошло.

Густав Водичка. *Родина дремлющих ангелов*

Intro

Любой современный интеллектуал, продающий на рынке свою «экспертизу», делает две вещи: посылает знаки и проституирует смыслы.

В.Пелевин. *EMPIRE V*

У дослідженні історії будь-якої країни, якщо розглядати її не як хаотичний набір історичних сюжетів, а такий собі єдиний, хронологічно «наскрізний», взаємопов'язаний процес, цілком

природно постає завдання інтерпретації історичного матеріалу. Отже, тут необхідний вихід на рівень теоретичного осмислення історії.

Складність та «розмитість» статусу історичної науки, її предмету, методів та дослідницьких процедур, масштабність, навіть «неосяжність», об'єкту та фактичного матеріалу призвели не лише до поглиблення спеціалізації історичного знання (проблемно-тематичної, що відокремила галузі історичної науки: соціально-економічну, політичну, культурну історію та ін.; хронологічної, яка поділила історію на медієвістику, нову, новітню та сучасну; «територіальну», що зумовила виділення країнознавчої історії, історії «зовнішньої політики» та «регіоналістики»; соціокультурної, історії цивілізацій тощо) але й до її розчленування, фрагментації.

Реакцією на «розпад» цілості історії стали періодичні спроби її загального, синкретичного осягнення. Цьому сприяли тенденції посилення взаємозв'язків локальних людських суспільств, їх поступової інтеграції, а у XX ст. – процес «глобалізації» людства та його історії.

Спроби цілісного погляду на історію можна розглядати як метафілософські та метанаукові, або синкретичні. Щодо перших – до них відносяться всі історіософські концепції, які, відверто кажучи, не можна розглядати як власно наукові (філософське знання є іншою формою пізнання).

Серед метанаукових можна виділити три основних: 1) стадіальний, що передбачає лінійний, прогресивний розвиток від простого до складного, від нижчого до вищого; 2) циклічний, що розглядає суспільний розвиток як низку циклів, кожний з яких уявляє собою сукупність процесів народження, підвищення, стабілізації, регресу та розпаду конкретного суспільства; 3) поєднує в собі елементи першого та другого. Обидва підходи «фіксують» розповсюджені у світовій історії процеси, характерні для цілих географічних регіонів, окремих країн та народів, як у конкретні історичні періоди, так і протягом всієї відомої науці історії людства. Ці підходи претендували або претендують на універсальність у поясненні історичного процесу.

На мій погляд, на сьогодні не існує і не може існувати єдиних, придатних для всіх історичних епох, завершених теорій історичного процесу, тому що, по-перше, процес в принципі не є завершеним (наука не має в своєму розпорядженні дані про його початок, він продовжується сьогодні і невідомо коли і як він закінчиться); по-друге, наука виходить з досягнутого на даний момент, завжди методологічно та інформаційно обмеженого (відносно необмеженого, «неосяжного» об'єкту дослідження) знання; по-третє, додатковий «викривляючий»

момент у побудові теорій несуть суб'єктивні аспекти, соціальні та індивідуальні: соціальні інтереси («соціальне замовлення» на теорії, «функціональність» концепції (це може бути дидактичний образ для підручників, «обслуговування» влади – її легітимація і т. ін.), світосприйняття дослідників і т.п. Отже, пізнавальна цінність соціальних теорій, принагідних для інтерпретації історичного процесу, завжди відносна та обмежена.

Розуміння історичного руху людства, як єдиного цілого, передбачає його одночасне бачення в аспектах стадіальності, багатолінійності та дискретності. Кожний з цих методологічних принципів має самостійне значення і може розроблятися автономно. Але цілісну картину історичного процесу можливо розкрити лише за умов їх органічного поєднання та взаємодоповнення.

Нелінійність історії та її альтернативи

> …любое объяснение есть функция существующих представлений. Если это научное объяснение, то оно зависит от представлений, которые есть в науке. Скажем, в средние века считали, что чума передается сквозь поры тела. Поэтому для профилактики людям запрещали посещать баню, где поры расширяются. А сейчас наука считает, что чуму переносят блохи, и для профилактики людям советуют ходить в баню как можно чаще. Меняются представления, меняется и вердикт. Понимаешь?
>
> ***В.Пелевин.*** *EMPIRE V*

Попередній розвиток української історичної науки зумовив те, що переважна більшість сучасних істориків виховані на методологічних канонах, які базуються на ідеї прогресу, тяглості та «перетікання» одних суспільних форм в інші. Історики звикли до лінійної картини світу, тому дискретність, нерівномірність, багатовимірність та амбівалентність є чи не найсерйознішим викликом для сучасної української історіографії[1].

Втім, якщо уважно розглянути соціальну еволюцію людства, то побачимо, що виявляється фактично неможливим вишукати в одну лінію навіть лише форми політичної організації суспільства. А якщо прийняти до уваги й інші параметри соціальної еволюції, то отримаємо ще менш лінійну картину. Так, сучасні дослідники соціальної історії підкреслюють, що історичні форми соціальної організації людських суспільств на стільки поліваріантні, що дуже часто не вкладаються у

---

[1] *Касьянов Г.В.* Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування // Український історичний журнал. – 2006. – №4. – С. 5.

традиційну схему (якщо казати про утворення держави – bend – tribe – chiefdom – state) та інші її модифікації[2]. Отже, існують очевидні альтернативи цій жорсткій схемі у вигляді розвитку структур внутрішньообщинних разом з еволюцією м'яких міжобщинних систем, що не відчужують общинний суверенітет. Подібний тип суспільства формувався там, де ще на первіснообщинному рівні було можливим ведення господарства зусиллями однієї сім'ї, а тому і не утворюються такі соціокультурні системи, які жорстко підпорядковують домогосподарства надобщинним, а у перспективі – ранньодержавним інститутам[3]. Одним з найбільш вражаючих результатів еволюції в цьому напрямку є грецькі поліси. Отже, племінний та полісний еволюційні ряди утворюють різні еволюційні напрямки (Східний та Західний шляхи розвитку)[4].

Ще одна альтернатива представлена надскладними вождествами, створеними кочовиками Євразії. Крім того, дослідниками фіксуються форми політичної організації, які можна розглядати як альтернативи державі: західноаравійський релігійно-політичний ареал (тип культурно-політично організації, комунікативна сіть), що виник в результаті кризи VI ст. (тектонічна та вулканічна активність і т.д.), яка призвела до «голодних років», а в результаті більшість соціально-політичних систем регіону відповіло на кризу відторгненням надплемінних політичних структур («царів», політичних лідерів вождеств, «агентів їх влади»), що стали реальною загрозою для виживання рядових членів суспільства (фіскал у «голодний рік»); в доколумбовій Мезоамериці існували два якісно різні типи соціально-політичних систем, які характеризуються «сітьовою» та «корпоративною» стратегіями (при цьому суспільства як першого так і другого типів могли характеризуватися різними рівнями культурної складності, тому принципово їх не можливо розглядати як еволюційні стадії одного процесу); мультиполітія – багато політичних утворень, що традиційно визначаються як «держава», «імперія» при уважнішому вивченні виявляються більш складними системами, так, наприклад – Середньосабейське царство (Північно-Східний Йемен) уявляло не просто державу, а більш складну соціально-політичну систему, що складалася з слабкої держави в центрі та сильних вождеств на

---

[2] *Коротаев А.В., Крадин Н.Н., Лынша В.А.* Альтернативы социальной эволюции (вводные замечания) // Альтернативные пути к цивилизации. Кол. монография / Под ред. Н.Н.Крадина, А.В.Коротаева, Д.М.Бондаренко, В.А.Лынши. – М.: Логос, 2000. – С. 41.

[3] *Павленко Ю.В.* Происхождение цивилизации: альтернативные пути // Альтернативные пути к цивилизации. – С.121-123.

[4] *Васильев Л.С.* Восток и Запад в истории (основные параметры проблематики) // Альтернативные пути к цивилизации. – С. 103-105.

периферії та кількох політично автономних цивільно-храмових суспільств в центрі і кількох суто племен на периферії. Також до мультиполітій можна віднести Ахеменидськ у імперію, що складалася з держави в центрі та різного роду політій на периферії (грецькі поліси Малої Азії, громадянсько-храмові общини Месопотамії та Палестини і т. ін.), Єгипетську імперію Нового царства (достатньо зріла держава в долині Нілу і багато різнорідних політій – ранніх держав, вождеств, племен, політично автономних общин в Азії та африканській периферії), Ассірійську імперію, Римську імперію епохи Принципату, Халіфати Омейядів, Абасидів, практично всі імперії створені кочовиками. Монополітійні імперії до Нового часу зустрічаються вкрай рідко і виглядають як виключення (Китай епохи Цинь, Римська імперія епохи Домінату). Монополітійні імперії-держави починають переважати в Новий час і у безпосередньому зв'язку з процесами модернізації. Загалом в центрі мультиполітій зазвичай опинялися держави. Втім, не завжди. Вважають, що в центрі Монгольської імперії функціонувала не держава, а «надскладне вождество», в той час коли державні структури концентрувалися на периферії; існує також значна кількість і складних бездержавних політій (наприклад, деякі дослідники обґрунтовують бездержавний, тобто альтернативний державі, характер класичного грецького полісу, Запорозької Січі та козаків півдня Росії (до сер. XVII ст.), ісландської політії періоду «народоправства» до сер. XIII ст.) і т.д.[5] Подібних прикладів можна навести безліч.

Зміна епох та дискретність історичного часу у творчості В.Петрова

> …Давні греки любили символи. Вони твердили, що Хронос-Час був батьком Зевса-Буття. Чи не слід це було б сказати так, що над усім панує час, що з надрів часу народжується буття. Буття є час, і час є буття, і те й те, – буття й час, однаково є рух.
>
> ***В.Домонтович.***
>
> *Приборканий гайдамака*

Розмірковуючи над нелінійністю, дискретністю історичного процесу, на мій погляд, буде не зайвим звернутися до творчості Віктора Платоновича Петрова (1894-1969), що створив оригінальну концепцію дискретності історичного часу.

В.Петров (Домонтович, Бер) – чільна постать української гуманітарної думки (історик, археолог, філолог та філософ), один з

[5] *Коротаев А.В., Крадин Н.Н., Лынша В.А.* Альтернативы социальной эволюции (вводные замечания) // Альтернативные пути к цивилизации. – С. 37-41.

найталановитіших українських прозаїків XX ст., що належить до кола неокласиків.

Мислитель став автором своєрідної концепції історичного часу – теорії епох. В 1940-х рр., у статтях «Історіософічні етюди», «Наш час, як він є», «Засади історії», «Проблема епохи», «Сучасний образ світу. Криза класичної фізики», «Засади естетики», «Християнство та сучасність», В.Петров виклав основні засади своєї історіософії. Крім того, свої погляди дослідник втілював і в літературних творах («Франсуа Війон», «Самотній мандрівник простує по самотній дорозі», «Приборканий гайдамака», «Професор висловлює свої міркування», «Передвеликоднє», «Без ґрунту» та ін.) і образах (Франциск Ассізький, Франсуа Війон, Вінсент Ван Гог, Сава Чалий, Пилип Орлик та ін.).

Безпосереднім інтелектуальним контекстом концепції В.Петрова були ідеї О.Шпенглера, М.Бердяєва, екзистенціалістів, Ф.Шміта, А.Дж.Тойнбі та М.Фуко. Одночасно з В.Петровим над темою культурно-історичних епох працював і Д.Чижевський, з яким вони були однодумцями у питанні історичної періодизації української літератури[6].

В.Петров заперечував принцип безперервності історії. Основним стрижнем його теорії стали «дискретність часу й осібність окремих епох, зв'язок між ними за принципом заперечення та відмови від ідеї розвитку»[7]. «Історичний процес не становить собою безперервного потоку буття. Цей потік розчленовується на певні градації часу»[8], – така основна думка Петрова про історичний час. Отже, епоха – самодостатній та закритий у собі рамками панівної ідеології «відтинок часу».

В центрі розгляду дослідника були три доби – Середньовіччя, Новий час та сучасність. «Хто хоче зрозуміти 19 ст. і поза тим цілий Новий Час, повинен звернутися до Середньовіччя, яке в усьому становить протилежність до тенденцій, що накладають свій відбиток на перебіг Нового Часу», – в цьому, на думку В.Петрова, полягає динаміка історичних епох. Головним принципом історичного розвитку він вважав антитезу, покладаючись на «логічну функцію заперечення як на одну з провідних проблем історіософії». Таким чином, людина сприймає дійсність через «структурну цілість ідеології», яка змінюється відповідно до кожної епохи. Відмінність епох виникає як результат заперечення. Заперечення – головний принцип історичного розвитку. Середньовічний теологізм був заперечений новочасним

---

[6] *Мішеніна Н.* Історіософський мотив зміни епох як модель внутрішнього інтертексту (проза Віктора Петрова-Домонтовича) // Слово і час. – 2002. – №11. – С.27.

[7] *Павличко С.* Дискурс модернізму в українській літературі. – К., 1997. – С.282.

[8] *Петров В.* Історіософічні етюди // МУР. – 1946. – №2. – С.7.

гуманізмом, який в свою чергу заперечується сьогоденням, яке переживає кризу гуманістичних цінностей Нового часу і т.д. Так, він писав: «Основна наука Середньовіччя звучить: Бог – міра всіх речей, міра буття, пізнання, морального й соціального чину. Нови й Час каже навпаки: не Бог, а людина – міра й ціль усіх речей, вона сама для себе ціль і закон. Отже, в центрі поставлено «я» людини, автономний суб'єкт, через що й духову позицію Нового Часу означувано як суб'єктивізм. Бога відсунено в далечінь, де він ст ав несприйнятим для духового зору. При кінці цього процесу виступає вже цілком поцейбічна людина, людина зовсім чужа надприродному, що обожнює тепер себе, і тому, що вона звертається проти Бога ». Сучасна ж епоха, на думку дослідника, характеризується кризо ю гуманістичних, суб'єктивних цінностей Нового часу і, заперечуючи їх, має повернути собі цінності доренесансні[9].

Проголошуючи дискретність історичного буття, відмовляючись від ідеї постійного прогресу, В.Петров заперечує творчу самодостатність часу. Хрон ологічна наступність епохи ще не гарантує її вищості у порівнянні з попередньою. Він доводить, що «з перспективи перервності історія виглядає інакше, ніж коли її вивчати в аспекті безперервності. Еволюції протистане революція, розвиткові – вибух, поступові – регрес... послідовності – катастрофа»[10].

В.Петров навіть пропонував усунути з історичного дослідження ідею часу і поняття епохи було «першою сходинкою» на цьому шляху[11]. На його думку час – нейтральне тло, матриця, в якій виникають речі й події, він не виконує функції «онтологічного зціплення». «Епохи здійснюються в часі. Їх зміна передбачає рух часу. Однак коли ми намагаємося пізнати епохи і в межах епох погляди й категорії, властиві саме даній епосі, взятій в її осібності, то це значить, що ми шукаємо в історії не лише ознак епохи, але й позаепохального» , – писав В.Петров[12]. Час, породжуючи міф кінця і початку, перешкоджає розкриттю «міжепохального», «поза чи надчасового», «незмінного». Тому «…час сам по собі нічого не поліпшує. Час не є однозначний сам по собі. В часовій історії є моменти творчого піднесення, але і перебої. Мертві точки» [13].

В.Петров вважав, що історія як наука, відображає зміни епох, проте метою історика не є пошук остаточної правди про людину, яку

[9] *Бер В.* Проблема епохи // Молода нація: Альманах. – 2002. – №2 (23). – С.67.
[10] *Петров В.* Наш час як він є / З приводу статті Нормана Казнса « The Saturday Review of Literature // Рідне слово. – 1946. – №8. – С. 40.
[11] *Корпусова В.М.* В.П.Петров як історіософ // Музейні читання. Матеріали наукової конференції (грудень 2000 р.). – К., 2001. – С.7.
[12] *Петров В.* Історіософічні етюди... – С.14-15.
[13] Там само. – С.16.

розкривають тільки міфологія та теологія. Метою історії є «з'ясування методології зміни епох: як відбувається перехід від однієї доби до іншої?... або ж як дана епоха перетворюється на іншу, що супроти неї становить, чи є вона її протилежністю, її запереченням?» [14].

Історіософія В.Петрова сформульована не лише текстуально а й «шляхом осмислення тієї драматичної безпосередності свого часу, що в ній він був і об'єктом, і суб'єктом» [15]. Отже, зміни епох, носять катастрофічний характер: «Над усім панує епоха. Функція людини за однієї доби одна, а за іншої інша. У зміні діб втрачає вагу сталість особи. Жоден з нас не має власної біографії, бо його біографія належить відтинкам епох, які круто відрізняються один від одного. ...Трагедія останніх поколінь полягає в тому, що вони живуть уривками уявлень різних діб, тоді як вони належать новій, іншій, якої вони ще не уявляють собі... реальність нормалізує ідею, як для індивідуума так і для загалу. Завершена здійсненність штампує свідомість» [16].

Катастрофічним зламам часу відповідає і особливий герой літературних творів В.Петрова, який поєднує норми життя, мораль, стереотипи двох епох або заперечує одні на користь інших. Як правило симпатії автора на боці середньовічних, цілісних ідеалів, що мають за абсолют служіння Богу, мистецтву, прадавній вірі батьків, Прекрасній Дамі – Франциск Ассізький, Франсуа Війон, Ван Гог та ін. Заперечивши себе, сублімувати давні інстинкти, однаково властиві як палеолітичній людині так і представнику XX ст., – таким піднесенням над собою і мусить вирізнятися людина [17].

Етногенез у світлі теорії епох В.Петрова

> …історія, така наука, яка розповідає про минуле, вчить про те, що колись діялось, щоб ми, теперішні люди, знали, як люди, наші батьки, діди й прадіди жили за давнини…
>
> – Якщо така наука історії, – зауважив дещо скептично тов. Портянко… – якщо така наука є, повторив він, і є вчені люди, які нею займаються, то хай воно так і буде.
>
> ***В.Домонтович.*** *Князі*

---

[14] *Петров В.* Історіософічні етюди… – С.9.

[15] *Фізер І.* Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів // Наукові записки. Філологія. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 1999. – С. 44.

[16] *Петров В.* Історіософічні етюди… – С.8.

[17] *Мішеніна Н.* Історіософський мотив зміни епох як модель внутрішнього інтертексту (проза Віктора Петрова-Домонтовича) … – С.32.

Теорія епох В.Петрова є методологічною засадою багатьох розвідок В.Петрова з археології, історії, лінгвістики та етногенезу (індоєвропейців, слов'ян, українців). Тривалий час він досліджував етногенетичні проблеми і в результаті своїх наукових пошуків запропонував нову концепцію етногенезу та виділив «етногенетику» як окрему наукову дисципліну[18].

Етногенез, за В.Петровим, не є прерогативою лише мовознавства або археології. За В.Петровим, етногенетика має свої завдання, джерела, методику й методологію. Дослідник вважає, що завдання етногенетики полягає в тому, щоб утриматися на позиціях історизму, зважати на реальні факти історії, рахуватися з приступними для нас свідченнями джерел (археологічних, лінгвістичних, антропологічних, етнографічних, фольклористичних і т.д.)[19]. Всі ці джерела він використовував для вивчення україногенезу. Методику етногенетики, якій В.Петров наполегливо приділяв особливу увагу, він докладно виклав, підкреслюючи специфіку кожного з джерел і необхідність розробки для кожного джерела особливої методики дослідження[20].

Стосовно методології етногенетики, її історіософії, В.Петров, розглядаючи методологічні основи пізнання історії як процесу буття та говорячи про існування епохальних і позаепохальних категорій, відносив категорію етносу до «позаепохальних, наддобових категорій». Відповідно до цього, як окрему ділянку в межах історіософії, він виділяє «етнософію». Окреслюючи предметне поле етнософії, мислитель визначив кілька історіософських питань – глобальне та регіональне мислення, етнопсихологія як наука і т. ін. [21]

У роботі «Походження українського народу» В.Петров намагався чітко пояснити свою методологію вивчення етногенезу. Так, він пише: «Поняття епохи, як структурної цілості, є однією з вирішальних, напрямних засад в наших сучасних історіософічних концепціях і студіях». Далі він пояснює своє бачення історії як «зміни відмінних самодостатніх епох, що заступали одна одну, часто протистаючи одна одній»[22]. Дослідник ставить три взаємопов'язані між собою проблеми: розподіл історії і передісторії України за епохами, хронологічне визначення цих епох і аналіз етногенетичних процесів, що відбувалися на Україні, в межах окремих епох та в історичній послідовності

[18] *Петров В.* Давні слов'яни та їх походження (До проблеми слов'янського етногенезу) // УІЖ. – 1963. – №4. – С.36-37.
[19] *Петров В.* Етногенез слов'ян. Джерела, стан розвитку і проблематика. – К., 1972. – С.112.
[20] *Корпусова В.М.* В.Петров (Домонтович): етногенетика як свобода самовиявлення // Слово і час. – 2002. – №10. – С.18.
[21] *Петров В.* Історіософічні етюди // МУР. – 1947. – №3. – С.9-10.
[22] *Петров В.* Походження українського народу. – К., 1992. – С.20, 26.

процесу зміни цих епох. Задля їх розв'язання В.Петров в історії України виділяє епохи, етапи етногенезу, що не збігаються з формаційною періодизацією історії в її марксистському розумінні. У «Походженні українського народу» він також виділяв епохи: трипілля; післятрипільська; передскіфська; скіфська; антична епоха; антична доба. В «Етногенезі слов'ян» – трипільська; доба городсько-усатівської культури; середньодніпровська культура; скіфи; зарубинецька доба; черняхівська культура. Отже, не важко помітити, що етноперіодизація в цих працях збігається[23].

Дослідник наголошував на конкретному історизмі своєї етногенетичної теорії: «Коли ми ставимо певну етногенетичну проблему для того або іншого історичного життя даного народу або даної країни, ми не вправі виривати дану проблему з кола інших проблем, ізолювати її від конкретного змісту історичного процесу, розглядуваного в сукупності цілого»[24]. В.Петров підкреслював, що історичний процес здійснюється не лише в ході еволюції, поступового розвитку або біологічному відновленні поколінь, але й у протилежних їм процесах часткового або цілковитого винищення поколінь, народів і культур. «Ми воліємо говорити не лише про зріст і перебування, але і про регрес і несталість, про занепад і катастрофи. Кризи і винищення становлять не менш важливий чинник історії ніж зріст, сталість, перебування, поступ. Смерть, загибель, втрати також рухають історією, як і народження. І ми підраховуємо не лише здобутки, але й втрати», – писав вчений[25]. Таким чином з'являється дискретність історичного часу, «злами» між епохами (трипільською і післятрипільською, зарубинецькою і черняхівською, античною і слов'янською). Перехід від однієї епохи до іншої через злами означає, що «поруч з процесами знищення, відтискування, переселення, міграції мали місце також процес дифузії, деформації, успадкування, засвоєння. Не лише виключення, але й включення. Був розрив, але й був стик»[26]. Своє твердження про неоднозначність часу В.Петров ілюструє аналізом археологічних джерел, за яким післятрипільська епоха була примітивніше за попередню трипільську[27].

У стародавній історії Європи, як і в історії Середньовіччя та Нового часу, історик виокремлює основні «градації часу»: старий неіндоєвропейський світ та новий – епоха панування індоєвропейських

[23] *Корпусова В.*М. В.Петров (Домонтович): етногенетика як свобода самовиявлення… – С.21.
[24] *Петров В.* Походження українського народу. – С.47.
[25] Там само. – С.25.
[26] Там само. – С.38.
[27] Там само. – С.28.

народів, що триває і досі. Між цими епохами був злам, катастрофа, яка припадає на ІІ тис. до н.е. Йдеться не лише про лінгвістичний аспект, а також і про структуру історичного буття. Основною ознакою епох для В.Петрова виступає людина, провідна постать: «Хлібороба заступає вершник. Мирного осельника – войовник». Він вважав, що протягом цих двох епох «вершник стає провідною постаттю часу, що саме в цей час він витискує хлібороба, одсовує його на другий план». Крім того, він наголошував, що має на увазі «як економіку, так і соціальну структуру країни», що це «однаково стосується господарчого, суспільного й політично-державного життя країни»[28]. На думку В.Петрова, стародавня історія України являє собою послідовну зміну хліборобських і вершницьких епох[29].

У «Походженні українського народу» яскраво виявляється площина мислення В.Петрова стосовно суті людського. Якщо для більшості археологів топографія та типологія поселень є просто однією з характеристик окремої археологічної культури, то для В.Петрова зміна поселень на городища – є не тільки ознакою археологічної культури, а й свідченням людських почуттів, психологічного стану постійної тривоги, яку, гостро відчувають екзистенціалісти, адже недарма його твори порівнюють з творами Камю, Сартра, Ортеги-і-Гассета, Унамуно та ін.[30] Саме тому, характеризуючи зміну умов життя у післятрипільський період, він писав: «Зникла безпека, яка досі дозволяла селитися на відкритих місцях і не боронитися. Погроза небезпеки звисла над людністю. Ця небезпека зробилася сталою. Носії шнурової кераміки мусили весь час стерегтися. Вони жили в стані постійної тривоги»[31].

Викладаючи своє бачення історичного процесу, В.Петров вважав, слабку розробленість теорії та методики етногенетичних досліджень. Так, у «Етногенезі слов'ян» він зазначив, що існуючі теорії міграційна та автохтонна для нього не прийнятні – пройдений етап. Він пропонує свою концепцію – історичну[32]. Втім, вчений не розкрив власну методологію досліджень, свою дослідницьку лабораторію. Його розвідки мають на меті дати поштовх думці читача[33]. У противагу еволюціоністським (лінійним) концепціям етногенезу, він висунув свою. Згідно з нею процес етногенетичного розвитку здійснюється не

[28] Там само. – С.36-40.
[29] Там само. – С.46.
[30] *Корпусова В.М.* В.Петров (Домонтович): етногенетика як свобода самовиявлення… – С.19, 22.
[31] *Петров В.* Походження українського народу… – С.29.
[32] *Петров В.* Етногенез слов'ян… – С.202.
[33] *Корпусова В.М.* В.Петров (Домонтович): етногенетика як свобода самовиявлення… – С.22.

еволюційним шляхом, не за висхідною, а завдяки зміщенню, розриву, зламу між епохами. З тез самодостатності кожної епохи випливає твердження В.Петрова про дискретність етногенетичного процесу як історичного процесу буття, про «свій напрям етнотворення» відповідно до властивостей кожної епохи, тому етноси різних епох не тотожні. До того ж у межах кожної епохи етногенез окремого народу мав свої особливості і відмінності. Дослідник підкреслював: «У нас немає підстав стверджувати безперервність етнічного і господарського розвитку місцевого хліборобського населення, починаючи з неоліту, говорити, що люди кам'яного віку – це протослов'яни або слов'яни. Безперервності не було. Спостерігаючи зв'язки, слід відзначати розриви. Кожній добі властиві свої форми господарської діяльності, осілості, будови жител, структури селищ, їх топографічного розташування, зональної приналежності, ландшафтно-географічної характеристики культури, свій рівень суспільного розвитку і відповідно свій напрям суспільного етнотворення»[34]. Отже, він бачить злами епох, з яких один припадає на прикінцевий етап трипільської культури; другий відокремлює скіфську добу від зарубинецької; інший – між добою черняхівської культури і добою історичного слов'янства. Таким чином вчений, ще раз підтверджує свою тезу про те, що кожній історичній добі притаманна своя спільність, відмінна від спільності іншого часу – етнічна, мовна, культурна тощо.

У своїх етногенетичних дослідженнях В.Петров намагається дати пояснення тому, як одна епоха перетворюється на іншу. На його думку зміна епох виникає внаслідок функції «переборювання», «протиставлення», перевтілювання епохи в свою протилежність, а не в аспекті часу. Так, наприклад, йдеться про припинення існування на зламі двох епох «блискучої і яскравої» черняхівської культури та утворення культури історичного слов'янства, яка набула зовсім іншого, примітивного вигляду. Отже, на археологічному матеріалі доводиться, що час сам по собі не породжує нову якість[35].

Отже, ще у 40-60-их рр. XX ст. В.Петров протиставив пануючим в радянській історичній науці уявленням про етногенетичні процеси (в тому числі і на слов'янський, український етногенез), як безперервний природний розвиток по єдиній висхідній прямій лінії, поглядам на етнос як сталу та незмінну цілість, власну оригінальну концепцію яка, на мій погляд, не втратила свого наукового значення і по сьогодні.

[34] *Петров В.* Етногенез слов'ян… – С.118.

[35] *Корпусова В.М.* В.Петров (Домонтович): етногенетика як свобода самовиявлення… – С.23-24.

P. S.

> Мы не можем судить и рассуждать, мы состоим из того, что слышали и слышим. Мы спорим не оттого, что с кем-то не согласны, а потому что с кем-то уже согласились. … Когда мы верим, что кто-то звезда, мы сами перестаем быть звездами. Любой авторитет всего лишь компиляция витающих в пространстве слов. Никто не является их источником. Мы все потребители.
>
> ***Густав Водичка.*** *Родина дремлющих ангелов*

Цей текст виник на основі виступу зробленого в рамках роботи Другого методологічного семінару «Нова історіографічна культура та український гранд-наратив», що проводився Інститутом історії України НАН України у квітні 2007 р. Роздумуючи над виступами та доповідями вельмишановних колег, я, нажаль, мушу зізнатися, що майже нічого нового та конкретного, що стосувалося б написання історії України «по-новому», не почув (мій виступ, напевно, також не є виключенням). Втім, більшість, якщо не всі присутні, визнали те, що існуючий український історичний гранд-наратив не відповідає сучасним реаліям та потребам і що необхідним є створення нової концепції історії України. Проте, завдання це надзвичайно складне та небезпечне – потребує чималих інтелектуальних, моральних та матеріальних витрат. Крім того, багато хто вважає, що його виконавці приречені на поразку з самого початку, навіть ще не почавши працювати у цьому напрямку. І тут все цілком зрозуміло – звичайна обережність – ніхто не бажає працювати задарма, ніхто не хоче бути переможеним, ставши об'єктом критики колег і таким чином втратити свій професійний авторитет, місце в структурі персональної історіографічної ієрархії, статус поважного вченого.

Хоча…, якщо подивитись на це трохи по-іншому, навіщо самодостатній Україні та її історичній науці, нам – янголам (українцям), істотам досконалим, потрібно щось нове – якісь теорії, концепції, гранд-наративи і т.п.? У нас з цим і так все гаразд! Чи не так? Краще почекаємо… І може колись, хтось, на австрійські, німецькі, польські, російські чи якісь інші кошти, зробить це. Ну а ми вже тоді підтримаємо чи не підтримаємо, вкажемо на недоліки, підкреслимо помилки, обговоримо проблеми і т. ін. Отже, зачекаємо…

Ірина Колесник
Київ

Український гранд-наратив: ретроспективи і перспективи

непонятность – «низшая ступень
или начальная фаза понимания»
Б.Вальденфельдс

…истины – это иллюзии,
о которых позабыли, что они таковы
Ф.Ницше

«Гранд-наратив» як концепт та ідеологія

В сучасній літературі зустрічається ціле віяло понять, що мають однакову сутність: гранд-наратив (Grand-narrative), метанаратив (Metanarrative), мастер наратив (Master Narrative), «велика історія», «теоретична історія», загальна схема, концепція, теорія тощо. В західній інтелектуальній традиції гранд-наратив сприймається як глобальний або тотальний культурний наратив ситеми знань та досвіду (ghlobal or totalizihg cultural narrative schemaknowledge and expirience). Метанаратив постає як велика ідея Модерну (big idea in modernity) [1].

[1] 1. Bernstein, J. M. "Grand Narratives." In David Wood, ed., *On Paul Ricoeur: Narrative and Interpretation*, pp. 102-123. Warwick Studies in Philosophy and Literature. London : Routledge, 1991; . Kreiswirth M. Trusting the Tale: The Narrativist Turn in the Human Sciences // *New Literary History*, Vol. 23, No. 3, History, Politics, and Culture (Summer, 1992), pp. 629-657; Kerwin Lee Klein. In Search of Narrative Mastery: Postmodernism and the People without History // *History and Theory*, Vol. 34, No. 4 (Dec., 1995), pp. 275-298; Hutcheon, Linda. "Coda: Incredulity Toward Metanarrative: Negotiating Postmodernism and Feminisms." In Kathy Mezei, ed., *Ambiguous Discourse: Femininist Narratology & British Women Writers*, pp. 262-267. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1996; Price R. Historiography, Narrative, and the Nineteenth Century // *The Journal of British Studies*, Vol. 35, No. 2, Revisionisms (Apr., 1996), pp. 220-256; Zagorin P. History, the Referent, and Narrative: Reflections on Postmodernism Now // History and Theory. - 1999. - № 38 (1). - P.1–24; Browning, Gary K. *Lyotard and the End of Grand Narratives*.

Гранд-наратив має юдео-християнське походження. Це «Judeo-Christian narrative» і водночас категорія Постмодерну. Гранд-наратив як практика історіописання виникає в добу Просвітництва і становить ідеологію Модерну. Невипадково за допомогою цієї категорії Постмодернізм відрізняє себе від Модернізму. У культурі Модерну гранд-наратив виступає засобом легітимації системи знань, норм мислення, стандартів історіописання. У роботі «Стан Постмодерну. Доповідь про знання» (1979) Ж.-Ф. Ліотар стверджував, що легітимація виникає з «мовної практики» та «комунікаційної взаємодії»[2].

Метанаратив – ідеологія Модерну – має свої характеристики. По-перше, це універсалізм що ґрунтується на принципах сцієнтизму та логоцентризму. Класичний метанаратив або повна (систематична) історія передбачає наявність об'єктивних законів, причинно-наслідкових зв'язків, каузальність подій. Гранд-наратив як стандарт історіописання нав'язує уніфікацію культурної, економічної, політичної та інших складових історії.

Гранд-наратив як ідеологія означає набір ключових ідей/понять. Одним з центральних є поняття Розвитку (Development), яке представлено різноманітними метафорами: «еволюція», «стадіальний розвиток», «прогрес», «революція/революційні скоки». Похідними від цього базового поняття класичного метанаративу виступають такі категорії, як «історичні/неісторичні» народи, «відсталість», «культурно-національне відродження».

Важливим компонентом класичного метанаративу є євроцентризм, який легітимізується в ідеї та культурних практиках цивілізаційної місії Старої Європи, або в інших варіантах. В залежності від контексту культурними місіонерами, носіями цінностей цивілізації Заходу, можуть виступати Європа, Росія, США тощо[3].

Гранд-наратив – проект доби Просвітництва, не лише упорядковував мислення європейців, але здійснював культурну експансію на увесь світ, нав'язуючи стереотипи мислення, властиві

Cardiff: University of Wales Press, 2000; . Weinstein B. History Without a Cause? Grand Narratives, World History, and the Postcolonial Dilemma // International Review of Social History (2005), 50: P.71-93 Cambridge University Press; . Rigby S. H. History, discourse, and the postsocial paradigm: a revolution in historiography? // *History and Theory. - 2006. -№* 45 (1). - P.110–123

[2] Лиотар Ж.-Ф. Состояние Постмодерна./Пер. с фр. Н.А.Шматко. – Москва, 1998. – С.136.

[3] Див.: Маловичко С.И. Коммуникативная открытость исследовательской практики новой локальной истории// http://mncipi.narpod.ru\1018.htm; он же. Современная историческая наука и изучение локальной истории //www.wordhist.ru/qual/fpk/TheorMethHist-04/hist-ref.htm-22k-

лише Західній цивілізації, нехтуючи іншими типами історіописання, як-от східно-азійське, арабо-ісламське. На особливості неєвропейського письма звертає увагу англійський дослідник Патрік О'Брайн (Patrick O'Brien). Якщо для Китаю, Японії, ісламських країн Південно-Східної Азії окрім власних просторових, етнічних та політичних кордонів був притаманний інтерес до історії цивілізацій, культур, релігій, династій, імперій та політики, то так не можна сказати відносно Африки, Австралії, Тихоокеанського узбережжя, доколумбової Америки, більшої частини Південної Азії напередодні її колонізації у XIX ст.[4].

Найдавніша модель неєвропейського історичного письма – китайське історіописання, образ якого у загальних рисах окреслює петербурзький орієнталіст Борис Доронін. Важливою складовою китайського історіописання була династична історія: 24 династичних біографії та 30 тисяч біографій персонажів китайської історії, від імператорів до ватажків народних рухів й навіть жінок, які виконували свій обов'язок щодо держави. Династична історія містила такі складові, як хронологія, генеалогія, біографії, трактати.

У китайському історіописанні існували три рівні: офіційна історія, популярні виклади окремих сюжетів династичної історії та простолюдна. Офіційна, тобто елітарна історія призначена для обраних, писали її колективно, авторами були переважно державні чинники, остаточний текст такої історії затверджував сам імператор. Популярна історія, що подавала окремі сюжети династичної історії, була розрахована на більш широке коло читачів. Третій рівень являв спрощений варіант оповіді для простолюду й поширювався у «кабаках» у вигляді анекдотів, побутових переказів із щонайбільш відомих і поширених сюжетів. До речі, історична свідомість просякала усі верстви/стани традиційного китайського суспільства.

Важлива складова моделі китайського історіописання – концепція циклічно-лінеарного часу. Основною темою китайського історіописання залишалась тема власті – божественної влади імператора, т.зв. «мандат Неба». Для китайської традиції історіописання взагалі властива висока політична культура, що ґрунтувалась на нормах конфуціанства та традиціях східно-азійського письма. Праці китайських істориків були вільні від поточної політичної кон'юнктури. У просторі уваги китайських історіографів знаходилася не сучасність, а давнина, минуле сприймалось як безцінний досвід, вкрай необхідний для сьогодення. Цікаво, що у китайській традиції історичного письма відсутній інтерес до

---

[4] O'Brien Patrick. Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history//Journal of Global History. 2006. 1. P.3-39.

майбутнього. Китайське історіописання функціональне, його мета полягала у накопичуванні досвіду, вихованні мас. Дана модель історіописання поширена у т.зв. «конфуціанському регіоні» – Японії, Кореї, Сінгапурі. На погляд Б.Дороніна, ще одна особливість китайської історіографії полягала в тому, що вона мала виключно колективний характер й була позбавлена рис індивідуальності [5].

Домінуючий у європейській та північноамериканській історіографічних культурах метанаратив протягом останніх трьох століть здійснював інтелектуальну експансію на увесь світ, прагнучи створити єдиний стандарт історіописання. Під впливом цього проекту перебуває і нині більшість сучасних «європеїзованих» істориків [6]. Гранд-наратив як система норм і стандартів історіописання, поширених від доби Просвітництва (т.зв. класичної науки) створив усталений образ лінійної історії, який має такі константні характеристики.

По-перше, йдеться про визнання безперервного лінійно-процесуального розвитку історії, що зумовлений причинно-наслідковим зв'язком. Минуле строго обумовлено сучасним, а сучасність визначає майбутнє. Домінантою лінійного образу історії є метафора «розвитку» (у різноманітних конфігураціях: стадіальний, еволюційний, прогресивний розвиток), яка представлена трьома модусами часу (минуле, сучасне, майбутнє). Зв'язок/лінія часу є культурним здобутком Ренесансу, який актуалізував відчуття минулого та сьогочасного, а також Романтизму, котрий перетворив історичну статику на історичну динаміку (гегельянство).

По-друге, лінійний образ історії має телеологічний характер, обумовлений зовнішніми, внутрішніми або трансцендентними обставинами. Історичний процес завжди має спрямованість, певну мету, будь то збирання земель-територій, утворення централізованої держави, формування народу/нації, заміна однієї формації іншою, утворення великих культур, або зміна локальних цивілізацій, перемога соціалістичної революції чи світова революція тощо.

По-третє, лінійний образ історії замикав перебіг історичних подій у певні структурні, процесуальні рамки, які мали початок і кінець, фази

---

[5] Із виступу проф. Східного факультету С.-Петербурзького університету Б.Дороніна «Прошлое на службе современности: Историческое сознание и процесс модернизации в Китае» на круглому столі «Историческое сознание в ситуациях глубоких социокультурниых трансформацій». ИВИ РАН. Москва. 2007. 12 ноябр я.

[6] Дивним було почути питання до проф. Б.Дороніна одного з учасників круглого столу: коли ж все-таки китайські історики почнуть сприймати досягнення сучасної світової історичної науки? Справа в тім, що європейське та східно-азійське історичне письмо належать до різних історіографічних культур, які існують герметично, є самодостатніми, і між ними можливе лише зближ ення, а не поглинення або злиття.

еволюції, певну завершеність/фінальність. Таким чином відбувалась формалізація подій, спрощення дійсності, реального життя. Словом, лінійний образ історії передбачав процесуальність, порядок, спрямованість, закритість.

По-четверте, лінійний образ історії представлений ієрархічною структурою, котра мала вертикальну, горизонтальну, колоподібну конфігурації. Такі ієрархічні структури ґрунтувались на різних засадах, структуруючими елементами виступали або подієво-політична, біографічна канва історії, або соціально-економічна чи культурна історія.

Метанаратив як засіб легітимації історіописання створював низку моделей. Найбільш поширеною була й донині залишається національно-державна схема історії, що абсолютизувала політичний досвід розвинених країн Західної Європи, які сакралізували свій історичний шлях, досвід витвору централізованої держави й паралельно формування нації. Національно-державна парадигма прагнула надати історіописанню універсальний, уніфікуючий характер. Усе що не вписувалось у ці зразки/норми вважалося другорядним, відсталим, «неісторичним».

З другої половини XIX ст. конкуруючою моделлю гранд-наративу стає формаційна схема, що вивищувала роль економічного фактору в історії, а зміст її був репрезентований у категоріях «спосіб виробництва», «формація», «клас», «класова боротьба», «революція». Якщо стрижнем національно-державної схеми постає національно-політична ідея, а формаційної, відповідно, соціально-класова, то в епоху Fin de Siècle невипадково з'являються культурні моделі метанарації, проникнуті ідеями історичного песимізму, повернення до циклізму (теорія «великих культур» О.Шпенглера та концепція «локальних цивілізацій» А.Тойнбі). Культурологічні моделі гранд-наративу XX ст. певним чином варіювались (геоісторія Ф.Броделя, теорія третьої хвилі Е.Тоффлера), втім усе закінчувалось песимістичними настроями та очікуваннями на зразок «кінця історії» Ф. Фукуями.

Класичний гранд-наратив виступає засобом конструювання історії, коли велика-середня, навіть мала схема «накидалась» на конкретний історичний матеріал.

Український гранд-наратив

В межах і на підставі ідеології модернізму виникає перший український самодостатній і оригінальний гранд-наратив – концепція М.Грушевського. Акумулювавши теоретичний досвід своїх попередників – М.Максимовича, П.Куліша, М.Костомарова,

В.Антоновича – він створив струнку схему української історії, альфою і омегою якою стали ідея тяглості/безперервності та телеологічності української історії. «Звичайна схема» української історії М.Грушевського вибудовувалась ним в дискусіях з офіційною російською історіографією, яка спростовувала будь-яку думку про самодостатність української історії. Логічна і переконлива концепція Грушевського слугувала теоретичним й історичним підгрунтям українського політичного проекту кінця XIX – початку XX ст., квінтесенцію якого становила легітимація ідеї Української незалежної держави та формування української нації.

Концепція української історії Грушевського мала усі ознаки класичного гранд-наративу доби Модерну. Маніфестована ним ідея тяглості зв'язувала у єдине ціле розрізнені періоди й розпорошені події українського минулого у струнку схему: княжа доба, литовсько-польский період, козацько-гетьманський, доба національного відродження. Імпліцитно схема М.Грушевського мала телеологічний характер, ідея утворення незалежної держави, як результат попереднього розвитку, слугувала системоутворюючим компонентом схеми/проекту М.Грушевського. Його політичний проект мав за мету відтворення цілісності українських земель-територій у єдиному державному організмі, територій, що залишалися розчленованими в межах великих імперій, Російської та Австро-Угорської.

Разом з тим схема М.Грушевського не зовсім вписувалась у європейський класичний метанаратив (як ідеологія і засіб історіописання), через нестандартність українського минулого. Якщо раніше це сприймалось як вади, відсталість, навіть меншовартість, то зараз у певній невідповідності європейським зразкам вбачають самобутність й самодостатність української історії. На невідповідність схеми М.Грушевського європейському гранд-наративу звернув увагу І.Лисяк-Рудницький, вбачаючи в цьому провінційність і теоретичну слабкість: литовсько-польський та козацький періоди не мали аналогі в в історії інших народів, що ізолювало український історичний процес від широкого контексту[7]. Свою власну модель українського минулого І.Лисяк-Рудницький запропонував, наслідуючи класичну схему:

1. Стародавня та середньовічна історія

а) доба Київської Русі VI-IX ст.

б) підперіод Київської федерації і Галицько-Волинської держави X – сер. XII ст. Галицько-Волинське королівство – це перша українська держава. Держава Володимира-Ярослава була ані російською, ані українською, але східноєвропейською;

[7] Лисяк-Рудницький І. Проблеми термінології та періодизації в українській історії//Історичні есе: У 2 тт. – К., 1994. Т.1. – С.42.

в) литовська доба сер. XV – 1569 мала вирішальне значення в процесах соціокультурної, адміністративно-політичної диференціації України/Білорусі/Росії. До речі, в Україні середньовічна доба, на думку дослідника «тривала довше, ніж на Заході».

2. Ранньоновітній час 1569 – кін. XVII ст. Старий режим в Україні закінчився у XVIII ст., як у Західній Європі, що пов'язано із ліквідацією автономій – загальною рисою доби Просвітництва в Англії, Іспанії, Австрійській монархії тощо.

3. «Українське XIX століття», 1780/90 – 1914 рр., тривало 130 років (т.зв. «довге століття»), характерними рисами якого були відмова від ідеї автономії та прийняття українською елітою всеросійської державної ідеології. В межах «українського XIX століття» І.Лисяк-Рудницький виокремлює дрібніші підперіоди: а) шляхетську (до 1840-х рр.); б) народницьку (1840-1880 рр.); в) «модерністичну» епоху (1890-1914 рр.).

4. Україна XX ст.

Центральною проблемою новітньої історії України, вважає І.Лисяк-Рудницький, залишалося постання нації, перетворення етнічномовної людності на самосвідому, політичну та культурну спільноту[8]. Позиція І.Лисяка-Рудницького, як послідовного модерніста та европоцентриста, пояснює «колоніальну ідентичність» свідомого українства, яке зазнало чимало комплексів, як-то меншовартості, провінційності, другорядності, вторинності, відчуття відсталості, «неісторичності».

Нещодавно в історіографічних практиках українських істориків найпоширенішою була формаційна модель минулого України. Ознаками марксистсько-радянської схеми української історії були: формаційно-класовий підхід, реанімація державницької схеми російської ліберальної історіографії, у надрах якої культивувалась ідея одвічної дружби східнослов'янських народів, репрезентова у метафорах «єдиної колиски», «старшого брата», «сім'ї братських народів» тощо.

Показово, що марксистська та націоналістична схеми української історії, незважаючи на зовнішні різниці (фактографічну наповненість, термінологію, суспільно-політичний контекст) не виходили за межі класичного гранд-наративу, поширеного у європейській та світовій історіографії XVIII – XX ст.

---

[8] Лисяк-Рудницький І. Проблеми термінології та періодизації в українській історії. – С.27; його ж. Структура української історії в XIX ст.//Історичні есе. Т.1. – С.198 – 199.

У 1995 р. на сторінках Slavic Review розгорнулась дискусія щодо наукової легітимності української історії. Сутність дискусії полягала у пошуках відповіді на сакральне питання: Does Ukraine Have a History? чи має Україна історію у традиційно-звичному розумінні, тобто у межах національно-державної парадигми, подібно розвиненим європейським історіографіям[9].

Ясна річ, така дискусія була віддаленим і запізнілим відлунням європейських дискусій довкола кризи класичного гранд-наративу. Звичайно, українське історіописання відчуло на собі виклики загальної інтелектуальної кризи[10]. У добу перебудови і пост-перебудови співіснували націоналістична, марксистська та «змішана» версії українського гранд-наративу. Остання версія ґрунтувалась на спробах поєднати «звичайну схему» М.Грушевського з формаційно-класовою. Йшлося про заміщення марксистської термінології на національно-орієнтовану лексику (наприклад: формація / культура; клас / народ-нація; держава / еліта; класова боротьба / визвольний рух; національно-визвольна війна / козацька революція; громадянська війна та інтервенція / національно-демократична революція; колективізація / голодомор тощо). Усвідомлення кризи – це крок на шляху її подолання.

Криза гранд-наративу

Суттєві зрушення у європейській культурній та науковій свідомості відбувались протягом останньої третини XX ст. Ж.-Ф.Ліотар у роботі «Постмодерністський стан: доповідь про знання» (1979) констатував неспроможність, занепад класичного гранд-наративу. У сучасному суспільстві та культурі – постіндустріальному суспільстві та постмодерністській культурі – питання щодо «легітимації знання» ставиться по-іншому. Гранд-наратив або «велика оповідь», на думку Ж.Ф.Ліотара, втрачає довіру незалежно від засобів уніфікації, чи то у вигляді спекулятивної оповіді чи то оповіді про

---

[9] Hagen von M. Does Ukraine Have a History?//Slavic Review. 54. №3 (Fall 1995);Grabowicz G. Ukrainian Studies: Framing the Context?//Ibid; Kappeler A. Ukrainian History from a German Perspective//Ibid; Isaievych J. Ukrainain Studies – Exceptional or Merely Exemplary?//Ibid; Plokhy S. The History "Non-historical" Nation: Note on the Nature and Current Problems of Ukrainian Historiography//Ibid; Slezkine Y. Can We have Our Nation State and Eat it Too?//Ibid.

[10] Див.: Смолій В.А. Українська історична наука на рубежі XXI століття. Проблема пошуку нових теоретичних та методологічних підходів//Освіта України. – 1997. – № 27; Таран Л. Про кризу сучасної української історіографії// Четвертий Міжнародний конгрес україністів. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч.2. XX століття. – Одеса-Київ-Львів, 1999; Реєнт О. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти// Там само; Колесник І. Українська історіографія з перспективи концептуального синтезу// Там само.

визволення. Занепад «великого наративу» Ж.-Ф.Ліотар сприймав як результат швидкого технічного та технологічного підйому після Другої світової війни, який переніс акцент з мети на засоби її досягнення внаслідок активізації зовнішньополітичних зв'язків «ліберального капіталізму». Щоправда, перші паростки «делегітимації» великого наративу виникають ще наприкінці XIX ст. Криза знання наступає не через «технічний прогрес та експансію капіталізму», а внаслідок «внутрішньої ерозії засад легітимності знання». Саме ерозія «послаблює плетиво енциклопедичної тканини, де кожна наука знаходить своє місце»[11].

Словом, в умовах свободи, яку декларував Постмодернізм, не може бути обов'язкових норм і стандартів метанарацій та схем. Реальними залишаються досвід та вільний вибір. М.Фуко взагалі вбачав у Постмодерні «добу коментарів». Постмодернізм спростовує усі обмеження, усі метанарації, усі системи пояснення світу, замінює їх плюралізмом, «фрагментарністю досвіду» (І.Хассан)[12]. Парадокс, але відмова від гранд-наративу є так само наратив, це є історізуючий наратив (historieized narrative), вважає Баррі Страус (Barry Strauss)[13].

Майже водночас із «вироком», спостереженням Ж.-Ф.Ліотара щодо європейського гранд-наративу з'являється книга палестино-американського критика Е. Саїда «Орієнталізм», яка на практиці засвідчила демонтаж метанаративу як витору європейської культури Модерну. Услід за Фуко Саїд вважає, що академічні тексти можуть не лише народжувати знання, але створювати саму реальність, яку мають описувати (себто те, що Фуко називав дискурсом). Різниця між таким «письмом Заходу» та «мовчанням» Сходу Е.Саїд сприймає як «результат і знак великої культурної сили Заходу», «його волі щодо власті над Сходом»[14]. У книзі Е.Саїда зустрічаємо різне визначення орієнталізму, що виникає наприкінці XVIII – початку XIX ст. Він розуміє орієнталізм і як «суто наукову діяльність», пік розвитку якої припадає на середину XIX ст., коли з'являються вчені-орієнталісти; і як «систему мислення з приводу Заходу» (Орієнталізм сприймав Схід «незмінним і абсолютно відмінним від Заходу»); і як «проекцію Заходу

[11] Див.: Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. Пер. с фр. Н.А. Шматко. – Москва: Алетейя, 1998. – С.93, 94, 96-97.
[12] Див.: Xassan I. Culture. Indeterminacy and Immanence: Margins of the (Postmodern) Age//Humanities in Society. – 1978. – Vol. 1. – P. 51-85.
[13] Strauss, Barry. The Rebirth of Narrative//Historically Speaking. 2005. 6.6. (July/August P. 1-5.

[14] Said Edward W. Orientalizm. Western conceptions of the Orient. NewYork , 1978; Саид Э.В. Ориентализм. Западные концепции Востока/Пер. с анг. А.В.Говорунова. – С.-Петербург: Русский Мир, 2006. – С.147-148.

на Схід і волю панувати над ним». Більш того Орієнталізм – «це школа інтерпретації, предметом якої є Схід, його цивілізації, народи і характерні риси». Отже, орієнталізм можна вважати за різновид «регламентованого письма», дослідження, у якому домінують «імперативи, перспективи та ідеологічні преференції». Схід вивчають, досліджують та їм керують, підсумовує Е.Саїд [15].

З часом Орієнталізм перетворився на методологію постколоніальних студій. (Post-Colonial Studies). Американським різновидом (аналогом) постколоніальних студій вважається мультикультуралізм. Сенс постколоніального дискурсу (мультикультуралізму) полягає в актуалізації досвіду мовчазних/безмовних культурних груп, історія яких пов'язана із «крайнім політичним, соціальним, культурним і психологічним пригнічуванням».

Мультикультуралізм (постколоніальні студії) спрямовані на деконструкцію західної традиційної і домінуючої моделі знання, зокрема структуроутворюючих категорій, як-то універсалізм, евроцентризм, етноцентризм, розвиток, прогрес, держава, стать; на створення /легітимацію власного дискурсу неєвропейського характеру. Постколоніалізм перетворюється на методологію, засіб дослідження, легітимації та репрезентації знання. Основні поняття/концепти, якими оперує мультикультуралізм – це проблема «іншування», створення образу «Чужого», «Іншого», культурної мімікрії, визнання символічного «бездоння», відчуженості, розщеплення/розколотості свідомості. Мультикультуралізм свідомо відмовляється від національного метанаративу, акцентуючи увагу на кросс-культурних зв'язках та взаємодіях.

У межах постколоніалізму, як методології, відбувається пошук нового інструментарію та мови викладів. Наголос ставиться на механізмах кросс-культурної взаємодії. Минуле, сучасність неєвропейських народів розглядається не під кутом зору національного, а з огляду явищ і впливів глобального характеру, як-от «історична травма», «рабство, революція, терор, вигнання, бездомність, втрата культурної ідентичності тощо» [16].

Таким чином, пошуки власної ідентичності нацією, культурною групою, особистістю завжди сприймаються як прояв інтелектуальної

[15] Там само. – С. 150, 148, 313.

[16] Тлостанова М. Post-Colonial Studies//http:// viscult.by.com/article; Тлостанова М.В. Проблема мультикультурализма и литература США конца XX века. – Москва, 2000. – С.5-7; Доманьська Е. Криза метанаративів (випадок постколоніальних студій) //Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2005. – Вип. 1.

свободи, акт свідомого вибору чи протесту проти будь-якої стандартизації та унормування.

Виклики сучасної української історіографії

В українському історіографічному середовищі культурні виклики сучасності мали слабку, уповільнену реакцію. Ясна річ, історики відчували, що писати треба по-новому. Дехто сприймав новий образ національної історії як сукупність локальних наративів. Звідси пожвавлення інтересу до регіональної/локальної історії в її розмаїтті, з пошуками прихованих її можливостей та інтелектуальних ресурсів. Втім, ще Бернар Лепті завважив, що національну історію не варто сприймати в вигляді купи монографій з локальної історії. Це мусить бути принципово новий наратив[17].

Популярним залишається підхід до національної історії з позицій поліперспективності, поліетнічності. Одним з прихильників цього підходу є Павло Магочій, який вважає, що усі існуючі історії України «мали помилку в назві», тобто були історіями українського народу («цілком виправданого суб'єкта історії»), однак «не історіями території, яку охоплює сучасна держава Україна». Свою «Історію України» П.Магочій називає «першою історією, яка намагається змалювати розвиток всіх народів та культур, які коли-небудь існували в Україні». Принцип поліперспективності/багатонаціональності, на думку канадського дослідника, полягає в тому, що «у нашій історії росіяни, поляки, євреї, кримські татари, німці, румуни, греки поряд з іншими, що проживають на території України, розглядаються і розуміються як невід'ємна частина української історії, а не просто як супротивники етнічних українців…».

Наратив П.Магочія свідомо вписується у межі європейського гранд-наративу, його національно-державні інтерпретації: «подібно до більшості європейських держав» кордони України охоплювали й охоплюють нині «народи різноманітного етнокультурного, етнолінгвістичного походження та різного релігійного віросповідання». З такої точки зору П.Магочій ідентифікує свою «Історію» як таку, що написана «іноземцем для іноземців», але яка «може все-таки мати певну цінність для усіх мешканців України, незалежно від їхнього етнічного походження»[18].

Автор «Малої історії України» Андреас Каппелер також наголошує, що «уся праця написана не українцем». Свою власну

---

[17] Лепти Б. Общество как единое целое. О трех формах анализа социальной целостности// Одиссей. Человек в истории. 1996. –Москва, 1996. – С.150-151.
[18] Magocsi Paul Robert. A History of Ukraine. Toronto. University of Toronto Press, 1996; Укр пер.: Магочій П.Р. Історія України. – К., 2007. – С.5-6. (Читачам в Україні).

позицію він ідентифікує як поліперспективну, що цілком слушно вписується у традиційний гранд-наратив: «…я значною мірою дотримуюсь українського національного «гранд-наративу» (“Großen Erzähluhg”)…я намагався інтегрувати в українську історію поляків, росіян, євреїв, німців та інші етнічні групи, котрі жили в Україні». На його думку, «відмова від ексклюзивної концентрації на історії етнічних українців», має «посилити поняття політичної або громадянської державної нації…»[19].

А Каппелер взагалі залишається у полі дії «національно-державного принципу» історіописання, стверджуючи, що «істотною константою російської історії є поліетнічність», і що без усвідомлення цих «поліетнічних взаємозалежностей буде неповною як історія Росії, так і історія її регіонів та народностей» (у тому числі України та українського народу). А.Каппелер, як дослідник, діє у межах «нової історії імперії», верифікуючи ідею поліетнічності Російської імперії. Відтак, констатує він, найбільш потужною є ідеологія «національного», націоналізму у широкому розумінні, як «всеохопний нейтральний термін для означення всіх аспектів національного, що характерно для англомовних і частково для останніх німецьких досліджень…»[20].

Не секрет, більшість сучасних українських істориків мислить і працює у парадигмі «національного», в традиціях національно-державного наративу. Національно-державний принцип структурування «великих історій» українського народу (з певними уточненнями, модифікаціями, варіаціями) домінує в численних підручниках, монографіях вітчизняних, діаспорних істориків та західних українознавців.

Одним з варіантів сучасного українського гранд-наративу є прагнення вписати історію України у загальноісторичний процес. Такий підхід, з погляду В.Потульницького, презентує лише дві вдалі спроби «поєднання української і світової історії» – схеми М.Драгоманова та М.Ковалевського. Українські історики, подібно до науковців світу, які «зуміли інтегрувати свої національні історії у світову», на думку В.Потульницького, мають спиратися на

---

[19] Kappeler, Andreas. Kleine Geschichte der Ukraine. – München : Beck, 1994; Каппелер А. Мала історія України /Пер. з нім. – К., 2007. – С.8. (Передмова автора до українського видання).

[20] Kappeler Andreas. Russland als Vielvölkerreich: Entstehung. Geschichte. Zerfall. – München: Beck. 1993; Каппелер Ф. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад /Пер. з нім. Х.Назаркевич. ред.. М.Крикун. – Львів, 2005. – С.2, 5.

«вітчизняний досвід» при написанні «всесвітньої історії з особливим узагальненням історії української»[21].

Осторонь класичного метанаративу знаходиться оригінальна концепція української історії Ярослава Дашкевича. Свій проект великої/національної історії Я.Дашкевич пропонує з позицій державного релятивізму. Історія України в його інтерпретації постає як чергування періодів державності і бездержавності:

1 період Київської держави;

2 епоха «першої бездержавності», XIV – XV ст.;

3 Перше культурно-національне відродження XVI – XVII ст, яке пов'язане із «лавиноподібним» наростанням національної свідомості, що співпало з політико-військовим відродженням і створило умови для виникнення «Другої держави української нації»;

4 епоха «другої бездержавності», XVIII – XIX ст., співпадає с Другим національним відродженням та новим «лавиноподібним зростанням» національної свідомості;

5 період III Держави, 1917-1920;

6 період III бездержавності: внаслідок концентрованого наступу сусідів (Росія, Польща, Румунія) нація знову на колінах, в «обіймах геноциду зазнає голокосту»;

7 період Четвертої Держави, у межах якої національне відродження вже буде не потрібне: «воно не буде потрібно також тоді, – писав Я.Дашкевич у 1992 р., – коли Четвертої української держави не буде»[22].

Свою версію модерної історії України подає Ярослав Грицак з позицій теорії модернізації/вестернізації. Модернізація поза межами Західної Європи, на його погляд, постає як вестернізація, тобто «свідоме копіювання західних зразків з огляду на успіх та багатство». Засадничою для нього є думка, що без потужних західних впливів, «Україна взагалі б не виникла», можливо існувала альтернатива, «якась руська цивілізація», «руське співтовариство», «невідоме і невиразне». Модерну історію України дослідник починає з відкриття Америки, «як ключової події для розуміння і європейської, і української історії». Без усяких спроб випростатися з обіймів класичного гранд-наративу Я.Грицак стверджує, що «донька Європи» Україна є «продуктом вестернізації». Такі виклади рифмуються з

---

[21] Потульницький В. Схеми періодизації історії України в українській історіографії 19-20 ст.: проблеми теорії та методології// Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики.Ч.5. (Історіографічні дослідження в Україні [Вип.10]. Зб.наук.пр. на пошану академіка НАН України В.А. Смолія: У 2 -х ч. – К., 2000. – Ч.2. – С.454.

[22]Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI – XVII ст.//Сучасність. – 1992. – №3. – С.65-77.

мотивами колоніального, імперського дискурсу, лейтмотивом якого стає ідея цивілізаційної місії Європи/Росії/США у різних контекстах. Щодо України, то Я.Грицак використовує метафору равлика, «сповільненої істоти», яка ледь-ледь повзе, але все-таки повзе впевнено[23] (очевидно, у бік Західної цивілізації). Образ «равлика» у даному контексті сприймається як секвенція модерністської метафори Розвитку/відсталості/неісторичності.

Цілком очевидно, що переспівування переваг класичного метанаративу, який ще в останній третині XX ст. був визнаний європейськими інтелектуалами недієздатним, навіть мертвим, у XXI ст. виглядає «інтелектуальним антикваріатом». Разом з тим, незважаючи на всілякі констатації смерті, кризи, неспроможності класичного гранд-наративу, він продовжує існувати. Питання, мабуть знаходиться в іншій площині: чи можливий принципово новий метанаратив?

Відродження гранд-наративу

Останнім часом у західній історіографії заговорили про відродження наративу (The Rebirth of Narrative), про доволі складні стосунки між академічною історіографією (academic historiography) та історіописанням (storytellihg). Якщо наприкінці XX ст., вважає Б.Страус, постмодерністський релятивізм (postmodern relativism) завдав сильного удару по наративу, то популярна історія (popular history) не знала таких проблем. У свій час Ж.-Ф. Ліотар пропагував релятивізм як антидот проти гранд-наративу (antidote to grand narrative). Постмодернізм надає перевагу неупередженій, мультикультурній версії історії (nonjudgmental, multycultural version of history), у той час, як стара історіографія була надто євроцентричною й недостатньо цікавою з перспективи інших культур (in perspective of other cultures), ось чому нинішня історіографія мусить бути неупередженою, глобальною й водночас зберігати великі традиції Західної цивілізації – саме таким бачить сучасний гранд-наратив Б.Страус[24].

Нині сам концепт метанаративу наповнюється іншим змістом й використовується як новий інструмент дослідження. Так американські дослідники Джастін Ірвінг (Justin A.Irving) та Карін Кленке (Karin Klenke) кваліфікують метанаратив як методологію, якісний метод дослідження (qualitative method), який по-перше інтегрує історичну,

---

[23] Грицак Я. «Украина словно улитка: медлительная, но уверенная »// Зеркало недели. – 2007. – 27 января. – С.21.

[24] Strauss Barry. The Rebirth of Narrative / /Historically Speaking.2005. 6.6. (July/ August) P. 1-5.

психологічну та культурну перспективи (which integrates historical, psychological and cultural perspectives). По-друге, метанаратив як метод вивищує роль саморефлексії/самоінтерпретації (narrator's stlf-interpretation), що відбиває онтологічну цілісність пізнання життя індивідуума, визначений у такий спосіб метанаратив актуалізує такі виміри наративної інтерпретації, як інтеграція контекстів (integration of contexts) життєвого досвіду та багатовимірні підходи (multiple-level approaches). Врешті, метанаратив містить уявлення, які з герменевтичної точки зору (from a hermeneutic point of view), сприймають життя людини як процес наративної інтерпретації (a process of narrative interpretation). Відтак, метанаратив маніфестує повернення до герменевтичного кола. Новий метанаратив продукує смисл і бере до уваги те, що Рабінов (Rabinow) і Саллівен (Sullivan) (1987) називали поверненням «герменевтичного кола» або «колом смислу» ("hermeneutical circle" or "circle of meaning"), який є метою інтерпретуючої соціальної науки (goal of interpreted social science)[25].

Метанаратив, як метод, відкриває нові дослідницькі можливості та сучасні технології. До нових технологій належить синергетичний метод, ресурс синергетичної свідомості. Синергетика, синергетичний метод, описує нелінійні процеси у природі та суспільстві. Засадничими рисами синергетичної свідомості Ілля Пригожин вважав множинність, темпоральність, складніть.

Існують економічна, соціальна, психологічна синергетика. Проблема полягає в адаптації синергетичних ідей/метафор до подій історії. Україна, як і Росія, нині переживає «синергетичний бум»[26]. Історична синергетика представлена Московською школою, зокрема роботами Леоніда Бородкіна[27], Георгія Малінецького[28] та ін., а також Дніпропетровською школою кліометристів[29].

---

[25] Irving Justin A., Klenke Karin. Telos, Chronos and Hermêneia: The Role of Metanarrtive in Leadership Effectiveness through the Production of Meaning//International Journal of Qualitative Methods. 2004. 3., http://www.ualberta,ca/~iiqm/backissues/3_3/ html/irvingklenke./html

[26] В Україні існує Синергетичне товариство (2002), яке репрезентує себе як «організацію науковців, викладачів вищої школи, політиків та громадських діячів, зацікавлених у вирішенні проблем розвитку людства й модернізації українського суспільства на засадах синергетичної парадигми самоорганізації: нової методології пізнання та практики». Див.сайт: www.synergetics,org,ua

[27] Бородкин Л.И. История, альтернативность и теория хаоса//Одиссей.Человек в истории. 2000. – Москва, 2000, його ж. О «кризисе» концепции научной рациональности и исторической синергетике //Вісн.Дніпроперт.ун-ту. Сер.Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2000. – Вип.8; Бородкін Л.Й. Теорія хаосу в історичних дослідженнях: новий етап квантифікації//Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історіографія та джерелознавство в часовому вимірі: Міжвуз. зб.наук.пр. – Дніпропетровськ, 2003.

Синергетична свідомість і технології дають можливість опису та вивчення нелінійних процесів в історії. Доцільно обмежитися двома синергетичними метафорами: саморегульована система та принцип нелінійних історичних динамік. «Саморегульована система» (термін належить Юрію Святцу) є одним з ключових понять синергетичної свідомості (російський відповідник – «самоорганизующаяся система»). Йдеться про таку систему, яка сама змінює власні структури і функції та зберігає життєздатність, поєднує в собі незворотність процесів саморегуляції та несподівану/непередбачувану поведінку даної системи. Навколишнє середовище виступає механізмом самоорганізації такої системи. Принцип самоорганізації передбачає самодостатність, саморегуляцію, саморозвиток, самонормування системи.

Принцип нелінійних історичних динамік (як історична метафора) дає можливість деконструювати ідею безперервного лінійного розвитку, основного постулату гранд-наративу Модерну. Нелінійна динаміка постає як ключова проблема сучасного метанаративу. Принцип нелінійних історичних динамік передбачає існування еволюційного етапу та біфуркаційної фази (у вигляді розривів, катастроф, історичних мутацій, революцій). Події на еволюційному етапі мають свою закономірність, послідовність, причинно-наслідкову обумовленість. У період біфуркації (від лат. bi – подвійний, furca – розгалуження) прискорюються темпи історичних змін, подій, виявляються нелінійні тенденції та ефекти. У біфуркаційний період фактор випадковості відіграє конструктивну роль. У цей період виникає ціле віяло альтернатив і можливість вибору. На думку І.Пригожина, у точках біфуркації відбувається активне соціальне переструктурування, різкий зріст культурного розмаїття, виникнення численних субкультурних форм[30]. Метафорою точки біфуркації (біфуркаційної фази) є витязь на роздоріжжі (праворуч підеш – голову складеш, ліворуч – коня загубиш, прямо – щастя знайдеш). У біфуркаційний період зростає роль лідера та харизматичних ідей, процесів взаємодії лідера та натовпу, вождя – мас. Лідери, ідеї, маси – це атрибути біфуркаційного стану суспільства, інструменти його самоорганізації. Вибір майбутнього відбувається у момент

---

[28] Малинецкий Г.Г. Нелинейная динамика – ключ к теоретической истории //http://ecsocman.edu.ru/images/pubs/2004; Малинецкий Г.Г., Потапов А.Б. Нелинейность. Новые проблемы. Новые возможности. – Москва, 1994.

[29] Святец Ю.А. Історичне джерело як синергетичний об' єкт//Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історіографія та джерелознавство в часовому вимірі: Міжвуз. зб.наук.пр. – Дніпропетровськ, 2003.

[30] Пригожин И. Философия нестабильности//Вопросы философии. – 1991. – № 6 – С.46.

біфуркаційного вибуху, проте даний вибір обумовлений не причинністю, а випадковістю.

Синтез синергетичної свідомості з ідеями мультикультуралізму, культурної антропології, історії повсякденності, нової соціальної історії народжує уявлений образ нелінійної історії як у глобальному, національному, так і локальному вимірах. Уявлений образ нелінійної історії характеризують такі риси, як незавершеність, нон-фінальність, поєднання лінійних і нелінійних процесів. Якщо лінійні процеси мають певну послідовність, закономірність, то нелінійні пов'язані із поверненням до неоархаїки, коли на зміну регульованому, індустріально-серійному способу життя приходять практики неподільності побуту і професійної діяльності, надомної праці, що зараз практикують представники середнього бізнесу, дилери, програмісти, митці, сфера сервісу тощо. Зближення архаїчного та сучасного типів духовності, формування нової картини світу нагадує ситуацію з архаїчним синкретизмом (нерозчленованість усіх сфер буття людини і природи), який не визнає такі прикметні для лінійного мислення бінарні опозиції, як об'єкт/суб'єкт, дух/тіло, матерія/свідомість, зміст/форма тощо. Неподільність сфер діяльності репрезентує неоархаїчний спосіб життя і мислення, наприклад, синкретизм в мистецтві, міждисциплінарність в науці.

Важливою характеристикою нелінійного образу історії слугує багатовимірність, багатовекторність історичного буття. Соціальна, економічна, політична, державна, культурна історія країни мають свої власні конфігурації та ритми, які часто не співпадають, репрезентують різні вектори руху. Ще Бернар Лепті зауважив, що будь-який момент часу має «численні темпоральності»[31]. Політичні піки можуть не співпадати з економічними підйомами/спадами, відомо, що збільшення розмаїття економічного життя призводить до зростання соціальної напруги у суспільстві. Ритми культурно-інтелектуального життя можуть прискорюватися або гальмуватися динамікою політичних процесів, складними механізмами держава- і націотворення.

Образ нелінійної історії несе в собі ідеал цілісності. Цілісність – архетип синергетичного мислення, що корелюється із сучасним розумінням культури розмаїття. Культура розмаїття маніфестує єдність через розмаїття. Модель цілісності реконструюється через життя, життєвий досвід звичайної людини. З усіх реальностей найреальнішою є повсякденність, буденне життя індивіда, групи, соціуму. Повсякденність постає як світ різноманітних буденних практик, життя конкретної людини являє сукупність мікроситуацій, які змінюються, доповнюються, накладаються одна на іншу або конфліктують між

[31] Лепти Б. Указ соч. – С.152..

собою. У такому мерехтінні мікроситуацій й утворюється світ людини, в усіх його зрізах і площинах. Структури повсякденності – природа, ландшафт, корисні копалини, харчування, домівки, знаряддя праці, народна пісня, танок – ці нетрадиційні сюжети для класичного гранд-наративу сприймаються нині як вияв нелінійності. До речі, цілісність моделюється через життя, життєвий досвід людини і сприймається не з точки зору повноти, а швидше глибини.

Образ нелінійної історії – це нехронологічна, незавершена, незворотна, нестала історія, що не має заданості, каузальності, вона – перервна, дискретна. Образ нелінійної історії (Non-Linear History) не лише важко уявити, але й складно репрезентувати. Метафору, що передає характер образу нелінійної історії навіяла російська літературна критика, яка кваліфікувала творчість Марка Алданова, блискучого історичного белетриста, як концепцію «ветвящейся истории». Метафора «гіллястої історії» вдало передає сутність нелінійної історії.

Засобами репрезентації нелінійної історії виступають нелінійне письмо та історична пам'ять. Нелінійне письмо (Non-Linear Writing) руйнує ієрархію одного смислу, як правило, чоловічого дискурсу, передбачає суміш жанрів, тобто (pastishe) пастіш (Ф. Джеймсон), надає перевагу текстуальним колажам, вільному стилю викладів. Нелінійне письмо має різновиди: жіночий, дитячий текст. Жіноче письмо (Women's Writing) відрізняється від чоловічого деталізацією, уточненнями, фрагментарністю, увагою до подробиць, (чоловічим текстам властива логічність, структурованість, ієрархічність змісту, розподіл на абзаци, короткі, чіткі речення, крапки тощо) [32]. Різновидом нелінійного письма є дитячі тексти, вивчення яких у спеціальній літературі лише починається [33].

Нелінійне письмо руйнує ієрархію одного смислу. Ознакою нелінійного письма є багатовимірність, нелінійність представлена гіпертекстом. Термін гіпертекст (hypertext) виникає у 1965 р. і належить Теду Нельсону. Визначення гіпертексту Т.Нельсон дав у

---

[32] Див. Горошко Е.И. Особенности мужского и женского вербального поведения (психолингвистический анализ). – Москва, 1996; Суприянович А.Г. Язык текстов в гендерном измерении //Выбор метода: изучение культуры в России 1990-х годов: Сб.науч.ст. /Сост. и отв. ред. Г.И.Зверева. – Москва, 2001, а також статтю Андросової-Байди Д. «Жіноче письмо» в українському науковому просторі» у даному виданні.

[33] Сальникова А.А. «Детский текст», его специфика и значение для реконструкции детского восприятия и детской памяти «эпохи российских катастроф» //Харківський історіографічний збірник. – Х., 2006. – Вип..8. – С.132-140; вона ж. Российское детство в XX веке: История, теория и практика исследования. – Казань, 2007. (Раздел 2. «Детский» текст и детская память в эпоху «российских катастроф». – С.64-139).

1987 р., як такій формі письма, що є гіллястим і здійснюється через запит. Нелінійне письмо завжди більше ніж текст. Гіпертекст – це надання текстової інформації як мережі, у якій читач має можливість вільно переміщуватися/рухатися нелінійним способом. Біблія, талмуд, словники, енциклопедії, де існують перехресні посилання, комп'ютерні пошукові системи сприймаються як гіпертекст, варіант багатовимірного тексту. Метафора «гілляста історія» або гіпертекст, означає відсутність структури, ієрархії, коли немає фіксованого початку і кінця, логічної замкнености, властивій звичайному (лінійному) тексту. Нелінійний, багатовимірний текст, на думку М.Субботіна, руйнує ієрархію одного смислу, однієї наскрізної ідеї, як правило, чоловічого тексту. Гіпертекст із вузлових точок може розгортатися у різні сторони, тобто читати його можна у різних напрямках, з будь-якого місця чи фрагменту. Гіпертекст не має усталеної структури та ієрархій смислу, він «принципово відкритий для додавання нових елементів», у текстову тканину гіпертексту «можуть включатися й елементи раніше створених лінійних текстів». Нелінійне письмо – це буйство смислів, що означає відмову від серйозної похмурості традиційного лінійного тексту. Саме сучасне, інформаційне суспільство створює умови для поширення нелінійного письма, справжні постмодерністські тексти, найбільш талановиті, являють зразки нелінійного думання і письма. Нелінійне письмо розмикає одномірність тексту, дає простір мислі, вияву авторської індивідуальності, присутності автора в тексті. Воно утворює єдиний текстовий простір, у якому тексти, різні за жанром, стилем, змістом, переходять один в одний, доповнюють і збагачують смисли. До речі, Ж.Дерріда, услід за А.Леруа-Гураном, вважав, що найдавніші форми письма мали нелінійний характер і були поборені лінійним письмом. Лінійність витиснула нелінійне письмо, тому що структурно співпадала з економікою та технікою[34].

Ознакою нелінійного письма є активний діалог із читачем або користувачем інтернет-ресурсу. На думку А.Леруа-Гурана нині на перший план виступає проблема читання. Якщо починають писати по-новому, то варто учитися читати по-іншому.

Виявом нелінійності є історична пам'ять, політика пам'яті. Історична пам'ять фіксує події минулого, мозаїку фрагментарності крізь призму нелінійності у свідомості індивідуума.

Модель нелінійної історії України

[34] Субботин М.М. Теория и практика нелинейного письма (взгляд сквозь призму «грамматологии» Ж.Деррида)//Вопросы философии. – 1993. – № 3. – С.39, 36.

Елементи нелінійності української історії можна знайти ще у концепції М.Грушевського (інтерес до нестандартних сюжетів: природний ландшафт, психофізичні типи українців, увага до проблем української мови, родини, системи міст, державності). За нестандартність/невідповідність європейському гранд-наративу схему М.Грушевського піддав критиці І.Лисяк-Рудницький, який прагнув вписати історію України у класичну тріаду: Античність-Середньовіччя-Новий час[35].

Свій образ нової великої, «синтетичної» історії України запропонував Віталій Сарбей.

У 1993 р. він говорив про необхідність створення такої «синтетичної праці з історії українського народу», якої «ніхто до цього не пробував створити». Ідеалом справжньої історії українського народу він вважав «розважливу, помірковану» історію, в основі якої вивчення буденного життя: «показ життя українського народу (буденного, повсякденного, а воно й становить власне 90% його історії), то це справді був би новаторський внесок в українську і світову історіографію». В.Сарбей закликає «відійти від міфотворчої історії України, створеної найбільшими корифеями української історичної науки і продовженої (хоч і зі зміною акцентів та оцінок) радянською історіографією»[36]. Інтуїтивно він шукав модель цілісності української історії через культурний досвід народу та структури повсякденності. Цілком очевидно, його ідея/прект – поліетнічна та соціально-орієнтована концепція історії України.

У 1995 р. в ході дискусії навколо питання: чи має Україна історію, Марк фон Гаген також звертає увагу на неординарність української історії, зокрема на такі її риси, що зазвичай сприймались як слабкість, вторинність, невідповідність європейським стандартам. Йдеться про поліетнічний склад населення, розмаїття ідентичностей, розриви в історії еліт, дискретність державного життя, прозорість культурних кордонів тощо. Усі ці ознаки нелінійності дали підстави дослідникові припустити, що історія України – це лабораторія для застосування нових підходів та практик[37].

Проблема переосмислення минулого України, утворення нової синтетичної праці або національного гранд-наративу доволі гостро постала у громадській та професійній свідомості. Відчуття потреби й пошуки нового метанаративу української історії пов'язано із певними

[35] Див.: Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії//Історичні есе. – Т.1. – С.147.

[36] Сарбей В. Роздуми з приводу фундаментальної «Історії України»//Київська старовина. – 1995. – № 2. – С.9.

[37] Hagen von, M. Does Ukraine Have a History? – P. 669-670, 673

обставинами. Україна останнім часом переживає біфуркаційний період, тобто вибір майбутнього обумовлений фактором випадковості. У моменти соціальної, політичної економічної кризи актуалізуються нестандартні рішення, теорії, нові форми розвитку. На стадіях біфуркації, («смути») у суспільстві виникає моральна рефлексія, посилюються релігійні настрої, відчуття провини, покаяння за дії попередників, збільшується інтерес до близького та далекого минулого.

Важливим викликом/стимулом слугує також зацікавленість нових еліт у створенні респектабельного національного гранд-наративу. Природно створюється ситуація конкуренції таких замовлень і проектів. Йдеться про представників різних субкультур, моделей економічного зростання, різної політичної свідомості й культури. Доля нового українського метанаративу залежить від взаємодії субкультур, політичного мислення українського Сходу і Заходу.

Потреба у новій моделі національного метанаративу щільно пов'язана з конструюванням різноманітних ідентичностей, від «родини до країни». Нові моделі історії мають допомогти людям зробити свій моральний та історичний вибір.

На підставі синергетичних принципів спробуємо запропонувати структурно-синергетичну модель української «великої історії». На думку дослідників, східнослов'янська ментальність створює певний ґрунт для засвоєння й адаптації синергетичної свідомості, синергетичних метафор і понять в соціокультурних та інтелектуальних практиках українства.

У християнстві існує вчення про синергію – існування двох поривів, благодаті і волі людини. У православній свідомості синергетика постає як поєднання двох енергій, єства Божого та людського. Це «соработничество Божественной и человеческой енергии»[38], на якому рунтуються засади Богоспілкування, поєднання людини з Богом. Слов'янська свідомість має синергетичний підтекст, який виявляється у традиціях покладання на випадок, долю, випадковість, (російський «авось», українське: «якось воно буде»), у довірі до містичних сил, чогось надзвичайного. Словом, це ментальне підґрунтя для сприйняття синергетичних метафор. До речі, на думку І.Пригожина, синергетика корелюється із східно-азійськими моделями знання, зокрема китайською традицією сприйняття усіх подій як взаємопов'язаних.

Адаптація синергетичних ідей, метафор у просторі української історії передбачає попередню домовленість щодо слів/термінів і

[38]Синергия. Проблемы аскетики и мистики православия: Науч. сб./ Под ред. С.С. Хоружего. – Москва, 1995. – С.108-109.

понять. Ключовими залишаються слова: «структура», «саморегульована система», «неврегульована система», «біфуркація», «нелінійні історичні динаміки», «хаос», «порядок», «ентропія», «актори», «флуктуації», та головне – пошуки їх соціокультурних відповідників. До речі, сам термін «наратив» означає нелінійність, який нині вживається замість детермінованого, математизованого «дослідження». «Олітературнення» тексту – це крок до нелінійності. Саморегульована система, *соціокультурна спільнота, простір, суспільство* – такий набір термінів є ключовим для синергетичного мислення, відповідником якого можна назвати поняття «розвиток/прогрес» – домінантні для європейської свідомості. Як аналоги можна сприймати: біфуркація – період змін, соціальних зламів; хаос – кризовий стан, революція – синонім катастроф, історичних мутацій. Війни, революції, як різновид історичних трансформацій, мають нелінійний, катастрофічний характер. Національні рухи, ідеології, політичні системи у контексті синергетики сприймаються як неврівноважені системи. Економічні закони, норми моралі, закономірності мови, культури є результатом самоорганізації відповідних соціальних систем[39].

Структурно-синергетична модель української історії має низку засадничих ідей-характеристик. По-перше, у рамках такої моделі українська історія постає як сукупність етносоціокультурних світів, зміна спільнот, різних форм суспільства. По-друге, ці світи варто сприймати як авторегульовані системи (термін Ю.Святца). Ознаками такої саморегулюваної системи з огляду синергетичної теорії є спроможність системи змінювати структури і функції, зберігати власну життєздатність, а також несподіваність її поведінки. Механізмами саморегуляції системи, тобто етносоціокультурних світів/спільнот/суспільств виступає навколишнє середовище, яке зводить нанівець роль зовнішніх детермінант. По-третє, принциповим є усвідомлення незворотності процесів самоорганізації такої системи. Справа в тому, що соціальна самоорганізація, як процес, відбувається одночасно у соціальному, культурному, психологічному вимірах, а людина постає як елемент такої системи. Це означає відмову від спрощеної лінеарності й подієвості в історії. Численні складові таких авторегульованих систем, яким є суспільство, – політичні, економічні, соціальні, географічні, культурні, духовні, мають свою власну конфігурацію та темпоральність, які часто не співпадають, а навпаки розхитують систему, вводять її у стан нерівноваги, згодом хаосу. Народження порядку відбувається з хаосу, тобто через

[39] Див.: Рузавин Г.И. Самоорганизация и организация в развитии общества//Вопросы философии. – 1995. – № 8. – С.66.

самоорганізацію порядку. У такому контексті роль хаосу конструктивна, тому що означає прагнення кожного елементу до автономії. Життя як базова реальність, сприймається через повсякденність, обставини буття конкретної людини чи соціуму. Словом, синергетична свідомість органічно поєднує і примирює «мікрофілію» Постмодерну та «макрофілію» Модерну.

Проблема полягає в засобах інтерпретації синергетичних ідей на матеріалах національної історії. Зрозуміло, структурно-синергетична модель історії України має статус проекта через свою незавершеність, відкритість, гіпотетичність[40].

Сутність структурно-синергетичної схеми української історії полягає у формулі – від спільноти до суспільства:

I.Цивілізаційний трикутник: Південь-Північ-Центр. Шляхи освоєння східнослов'янського простору. На думку одного із фундаторів синергетики Германа Хакена, просторово-часові структури виникають в результаті самоорганізації, а не накидаються ззовні[41]. Відтак взаємозв'язок соціально-економічних, соціокультурних, геополітичних процесів має нелінійний характер. У літературі, наприклад, існує поняття «скіфо-сармато-аланське лінгво-культурне середовище» (М.Васільєв) або Давня Русь як поліетнічний, багатомовний торгівельний союз/об'єднання (О.Пріцак).

II.Виникнення української спільноти: конструювання кордонів та територіальної, етнічної, конфесійної ідентичностей (XIV-XVI ст.). Вважається, що географічний простір – не «об'єктивна даність», а продукт політичної і культурної уяви. Географічний простір є соціально обумовлений і соціально сконструйований. Географічні кордони реконструюються, зважаючи на стратегії, які обирають політичні та інтелектуальні еліти, а не з огляду незмінних геополітичних параметрів та інтересів[42]. Геополітичний дискурс України – це розмаїття уявлень і настанов. Кордони України завжди

---

[40] До речі, концепцію структурно-синергетичної соціодинаміки на грунті російської історії пропонує Міхаїл Єльчанінов, контури якої виглядають наступним чином: Глава 3. Среда, трансисторические структуры и самоорганизация России; 3.1 Географическая среда; 3.2 Колонизационная структура; 3.3 Монократическая структура; 3.4 Социальные и ментальне структуры; 3.5 Православие и трансисторическая структура. Глава 4. Модернизация и бифуркация в России; 4.1 Стратегии догоняющей модернизации; 4.2 Модернизация и самоорганизация российского социума; 4.3 Социетальная бифуркация в модернизующейся России. Див.: Ельчанинов М.С. Социальная синергетика и катастрофы России в епоху модерна. Серия «Синергетика в гуманитарных науках» – Москва, 2005. (Содержание).

[41]. Хакен Г. Синергетика. – Москва, 1985. – С.86.

[42] Див.: Цыганков А.П. Что для нас Евразия? Пять стратегий российского освоения пространства после распада СССР// Вопросы философии. – 2003. – № 10. – С.4.

були рухливими, мінливими, залежними від геополітичних ситуацій та стратегій еліт.

III.Східноукраїнський соціокультурний простір: структура та динаміка (XVII – XIX ст.). Східноукраїнський соціокультурний простір, як саморегульована система, містив різні виміри: політичний, соціальний, культурний, економічний, буденний, державний, релігійно-конфесійний, духовно-інтелектуальний. У свою чергу кожний з цих вимірів мав власну траєкторію розвитку, відповідно еволюційні та біфуркаційні фази. Нелінійність українського державного життя засвідчують дискретність, розмаїття форм, відсутність зв'язку й тяглості між ними: патримоніальна монархія Давньої Русі, Галицько-Волинське королівство, латентні форми української державності у структурах ВКЛ, Козацька держава, Гетьманщина/автономія до кінця XVIII ст., Українська держава 1917 - 1920 рр.; квазідержавність у складі СРСР; з 1991 р., - нова форма Української державності. У категоріях синергетики, козацтво постає як самоорганізована система; кризи, війни, революції – точки біфуркації, в хаосі яких народжувався порядок. Явище української поліетнічності корелюється з практиками мультикультуралізму. В рамках синергетичної моделі предметом національної історії стають не події національної історичної драми (політична, соціально-економічна, культурна канва подій, навіть, не історія повсякденності, як думав В.Сарбей), а соціокультурні світи, які виникали, співіснували, змінювали один одного, у центрі яких знаходилась мовчазлива більшість, із її буденними проблемами, радощами, смутком, одвічним коловоротом життя, як говорив Л.Февр, від народження до смерті.

IV. Західноукраїнський культурний світ. Еволюція та розриви (XVIII – XIX ст.). Для західноукраїнського культурного світу характерні такі нелінійні явища, як відсутність національної еліти (певним відповідником було уніатське духовенство), мультиетнічність населення, полілінгвізм, численні культурні лояльності, прозорість кордонів, практики мовно-культурної експансії (мадяризація у Закарпатті, полонізація на Галичині, румунізація на Буковині тощо).

V. Українське суспільство XX ст. як саморегульована система. У складних авторегульованих системах природно сполучаються лінійні й нелінійні процеси, відбувається чергування еволюційної та біфуркаційної стадій. Під впливом випадкових флуктуацій (збурень) такі складні системи стають несталими, неврівноваженими, здатними на зміни, і внаслідок самоорганізації, саморегуляції та самодостатності можуть перейти у якісно новий стан. Біфуркаційний соціум, як відомо, насичений подіями, конфліктами та альтернативами. Вважається також, що лінійне мислення в політиці призводить до криз, вихід з

яких передбачає нелінійний характер поведінки та прийняття рішень. Накопичення соціальних, економічних, культурних відхилень/мутацій з часом призводить до їх акумуляції і перетворення на історичні причини/передумови/виклики, які зумовлюють перехід соціуму до наступної фази еволюційного чи біфуркаційного стану. До речі, вибір альтернативи у період біфуркації не буває випадковим, він завжди обумовлений численними об'єктивними та суб'єктивними чинниками.

Ясна річ, дана модель української історії – це гіпотеза, яка може лише запросити до обговорення нагальних проблем національного метанаративу. У сучасних умовах стану наукової свідомості та авторефелексії історика кожний має право на конструювання свого «світу історії». Утворення моделей нелінійних соціокультурних процесів відкриває нові можливості морального вибору і теоретичного досвіду в історії.

МЕТАНАРАТИВ В УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Дмитро Вирський
Київ

Річпосполитська історіографія України як етап вітчизняного історіографічного процесу

Колись Омелян Прицак – людина, здатна на висловлювання «з певної відстані», зауважив, що «вітчизняного історика найбільше хвилюють питання назви праці та періодизації». І я тут хотів би по-своєму віддати належне цій історіографічній традиції. Тим більше, що проблематика Раннього Нового часу має значну термінологічну та методологічну специфіку.

Почну із базового поняття «вітчизняного історіографічного процесу». Якщо ще на початку 90-х років XX ст. у ньому, втім як і інших історичних «процесах», акцент роблено на етноцентичному чи то, вірніше, національно-телеологічному «українському», то згодом домінантним стала полі- або мультикультурна «Україна». Та не секрет, що «полігоном» для нової методології тут ставали переважно модерні хронологічні відтінки. А доба домодерну ще часто-густо приєднується до цього добре актуалізованого матеріалу «за умовчанням», без глибокого переосмислення.

Таку ситуацію добре ілюструє підручникова література – автори актуальних українських підручників з історіографії – то зазвичай фахівці саме з модерних періодів історії[1]. На жаль, «історіографічний

[1] Багатообіцяюче тут видання визнаного фахівця з ранньомодерної історії Наталі Яковенко (*Яковенко Н.* Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – 375 с.) за кілька місяців по своєму друку навряд чи може бути вже тлумачене як «засвоєне» науковим загалом.

процес» тут або подається за традицією національної телеології, за тріадою, де *1-е* – то києворуське літописання – *2-ге* – конфесійно-православне/ козацьке літописання – і *3-є* – академічна історіографія модерного національного відродження. На мові телеології 1-е буде означати формування традиції або її антична класика – 2-ге- це 1-е Відродження, пробне (такий собі перший млинець грудкою) – а 3-є – 2-е Відродження, вже цілком переможне.

Є й інший, і також не кращий варіант періодизації, коли історіографічний процес підмінений тривіальною «хронологією». У цьому випадку, історіографічну періодизацію, не мудруючи, кальковано за періодизацією загальної історії України (припускаю, тут є певне епігонство щодо курсів «джерелознавства історії України», адже джерелознавці, котрі наразі авторитетніші за історіографів у царині домодерну, не потребують поняття «процесу»).

Таким чином, домодерна історіографія звичайно виступає лише «віддзеркаленням»-фіксацією минулого, а не інтелектуальним «процесом», який творить власні «сенси». Себто не тим процесом, котрий, якщо мати на увазі і добре відому марксистську тезу про співвідношення «економічного базису та політичної надбудови», володіє достатнім люфтом «свободи» в історії.

Прикметне, що широко знаний і вже цілком адаптований на модерному матеріалі постулат О.Прицака (зі статті «Що таке історія України?») про державність як структуротворчій елемент історії України у царині Раннього Нового часу тлумачиться дуже одноб ічно – не як вивчення історії реальних держав на території України, а як пошуки зародків державності саме української (ось, скажімо, назви «ранньомодерних» розділів у відносно свіжому підручнику з історіографії братів-Коцурів[2] – «Історичні знання в українських землях XIV – першій половині XVII ст.», «Історіографія часів Визвольної війни середини XVII ст. і складання державності українського народу»).

За такої перспективи «український історіографічний процес» у згаданий історичний період, насправді, ледь чи можливий. Але, цей підхід є нині вже, безперечно, рудиментом.

Назагал вважаємо, що *вітчизняний історіографічний процес* – це процес осмислення минулого України представницькими колами держав та спільнот, які функціонували на її території. Саме територіальна прив'язка відрізняє його від україніки -українознавства,

---

[2] Історіографія історії України: Курс лекцій/ *Коцур В.П., Коцур А.П.* – Чернівці, 1999. – 520 с. Впадає в око, що вживання «Україна» у назві цілої праці, котре мало б зобов'язати до врахування мультикультурних опцій, цілком нівелюється етнонаціональним «українським» у назвах згадани х розділів.

що інтегрує знання про Україну з цілого світу (відтак можна казати, наприклад, про китайське українознавство, але воно не є частиною вітчизняного історіографічного процесу).

Вітчизняний історіографічний процес має характер «внутрішнього» і відображує через історіописання численність лояльностей/ ідентичностей мешканців країни у межах різних, у т.ч. багатоетнічних, політичних проектів (засновок про «виростання» України з якогось одного історичного державного утворення йому засадничо чужий). Україноцентризм тут править радше за вісь, але не за єдино можливу призму-інтерпретацію. Він існує не сам по собі, а як взаємодія інтелектуальних чи то історіографічних парадигм. Ці парадигми мають різне значення для цілого процесу, але не можуть бути вилучені з нього на підставах меншовартісності.

* * *

Тепер звернемося до конкретної такої історіографічної парадигми – «річпосполитської історіографії України». Хронологічні межі її побутування тісно пов’язані із часом існування Речі Посполитої як політичного проекту – 1505-1795 рр. Саме такі рамки для нього визначив і добре обґрунтував сучасний польський історик Анджей Сулима-Камінський[3]. Можна згадати, що з українських істориків про «Польсько-Литовську Річ Посполиту, 15-18 ст.» згадував той таки О.Прицак[4].

Саме 1505 року, із прийняттям Радомської конституції, відомої «Nihil novi», що обмежила повноваження польського короля, починається формування річпосполитського «універсалістського проекту» («універсалістський проект» – це термін А.Дж.Тойнбі, що добре корелює з ранішим поняттям М.Грушевського про «шляхетський імперіалізм». Загалом «універсалістський проект» – це типова імперія та дещо утопійна спроба будівництва нової «взірцевої держави»). За Камінським, ідеологічне забезпечення для вищеозначеного проекту надавав шляхетський екзекуційний рух (*екзекуція* тут – це перевірка та виправлення традиційно-природних прав). Вимога уніфікованого ладу у стосунках Корони Польської з Великим князівством Литовським була одним з постулатів революціонерів-екзекуціоністів.

Відтак, популярну у нас тезу про відлік історії Речі Посполитої від Люблінського сейму 1569 р. не можна вважати за вдалу. Це так, якби хтось вимагав не зараховувати новгородське князювання Рюрика

---

[3] Див.: *Sulima Kamiński A.* Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505-1795. – Lublin, 2000. Це одна з книг серії, у якій вийшли також відомі нариси історії України Н.Яковенко та Я.Грицака.

[4] *Прицак О.* „Що таке історія України?”// *Крисаченко В.С.* Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. Кн.1/ Передмова П.П.Кононенка. – К., 1996. – С.351.

до історії Київської Русі або не вважав Радянську Україну цілісною системою до приєднання Криму та усталення її державного кордону. Та й цілковита відсутність «цезури» 1569 р. у річпосполитській історіографії лише підтверджує наші міркування.

Верхня хронологічна межа річпосполитської історіографії України прив'язана до останнього поділу Речі Посполитої 1795 р. Саме тоді ця держава припинила існування як «універсалістський проект» поширений на Україну.

Увесь цей майже 300-річний період зручно поділяти на два підперіоди: 1505-1654 рр. – час експансії, та 1654-1795 рр. – час відступу і втрат. Причому, перший з них, з точки зору річпосполитської українiки, безперечно цікавіший. Він позначений новаторськими підходами та бажанням переосмислення проблеми «від підстав». І саме ця «класика», за часів другого підперіоду, здебільшого лише консервується. Причому, тоді ж виразно проявляється нова ситуація конкуренції *різних* історіографій України, практично не знана першому підперіоду.

* * *

Далі трохи про джерельну базу річпосполитської історіографії України. Стан розробки історіографічних джерел доби Речі Посполитої досі бажає багато кращого. Взагалі, можна твердити, що так багато текстів, причому навіть не рукописних, а друкованих, які не уведені у науковий обіг не має жодна інша з історіографічних традицій України (виняток – хіба сходознавство).

Головною перепоною тут є, зрозуміло, відсутність багатьох творів в українських бібліотеках, а також неукраїнська мова текстів (зазвичай польська, латинська або німецька). Ось, наприклад, мені довелося увести в науковий обіг розлогу німецькомовну реляцію -опис битви з татарами 1527 р., полономовну віршовану хроніку татарського нападу 1575 р., латиномовні описи українських земель у країнознавчому творі з 1585 р. і багато інших менших, але важливих для українознавства текстів.

Поза об'єктивними причинами обмеженості доступу до джерела, є й суб'єктивна – відсутність у вітчизняному історіографічному середовищі інституцій та усталених дослідницьких спільнот, зайнятих цією проблематикою. Звернення до неї в Україні носить здебільшого спорадичний характер. Захисти кандидатських дисертацій тут можна перелічити на пальцях (причому здебільшого це будуть праці дослідників зі школи Миколи Ковальського), захисти дисертацій докторських взагалі відсутні. Відтак, вимушено процвітає використання інформації «з других рук», побутують культи авторитетів з XIX – початку XX ст. (тексти яких підмінюють

першоджерело), у довідниковій літературі, за принципом «зіпсованого телефону», накопичуються помилки.

Крім цього, ще виявляє себе й «нездорова спадковість». На жаль, надто тривалий час в Україні „канонізація" особи або тексту як *вітчизняного історика/ пам'ятки вітчизняної історіографії* часто залежала від доволі жорстких і зазвичай „позанаукових" приписів. Зокрема, абсолютизовано ідентифікації за мовою, вірою/конфесією, етнічним та соціальним походженням.

Причому телеологічні настанови змушували ставити знак рівності між «вітчизняним» та етнонаціональним «українським», обмежуючи полі- та мультикультурну перспективу дослідження держав-імперій. Наразі це добре усвідомлюють дослідники Київської Русі, Великого князівства Литовського та Російської імперії[5], які спираючись на методологію «нової історії імперії» говорять про ефективність саме «державницької» призми для розуміння історичних феноменів на теренах України та активно творять інтернаціональні *community*-співтовариства для їх дослідження[6].

Речі Посполитій тут заважає популярне ототожнення із власне Польщею. Відтак, її часто-густо тлумачать не як «імперію», а як «національне королівство»[7]. Його влада над українськими землями подається попросту як «окупаційна», спрямована не на інтеграцію - загальноімперську уніфікацію, а на асиміляцію-полонізацію. Утім, останнім часом теза про «мультикультурність» спадщини Речі Посполитої знаходить все більше прихильників[8].

Гадаємо, наразі все популярніший, термін «річпосполитський[9]», як позанаціональна/ мультикультурна альтернатива поняттям «старопольський» та «польсько-литовський», якраз і відбиває новий підхід до спадку цього державного утворення. А міцний зв'язок

[5] Менш примітні тут їх потенціальні союзники з різних площин сходознавства (зокрема дослідники Золотої Орди, Кримського ханства та Османської імперії), але це лише в зв'язку із зародковим станом самої дисципліни в Україні.

[6] Тут симптоматичною є нова інституційноутворююча практика Інституту історії України НАН України, де у рамках традиційних «відділів» активно утворюються нові «центри».

[7] Добре відомо, що К.Маркс знаходив такі вже у XII ст.

[8] *Sulima Kamiński Andrzej.* Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505-1795. – Lublin, 2000. – 264 s.

[9] Термін «*річ посполита*» є слов'янською калькою латинського «*res publica*» (дослівно – справа народу) і свого часу вживався (а в Польщі рудиментарно вживається і нині) як еквівалент поняття «держава»/«республіка». Але, оскільки він не вийшов за часово-просторові кордони Речі Посполитої (1505-1795), то в Україні, втім як і в багатьох інших країнах, цей термін має суто історичну прив'язку і асоціюється лише із згаданим державним утворенням. Причому така еволюція терміну не унікальна (порівняй наприклад із поняттям «халіфат»).

історіописання з інститутом держави дозволяє нам виділити *річпосполитську історіографію України* як окремий дослідницький простір.

* * *

Аби повернутися тут до першоджерел та осмислення проблеми «від підстав» був здійснений коштом Інституту історії України видавничій проект «Околиця Ренесансу: Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.)». В ньому ми спробували окреслити межі цілого цього явища, реконструювати коло причетних – як авторів, так і окремих українознавчих текстів, проаналізувати найбільш значущі з них.

Загалом для аналізу провідних тем річпосполитської україніки (XVI – середини XVII ст.) – а) історична географія та геополітика, б) протистояння на українській ділянці Великого кордону Європи, в) генеалогії образу українського козацтва – було залучено наступні праці (або їх фрагменти): *Яна Анджея Красіньського* (1550-1612) „Polonia. Ad Serenissimum et Potentissimum Henricum I Valesium, Poloniae Regem" / „Полонія. До ясновельможного та могутнього Генріха Першого Валуа, з ласки божої Польського короля" (Болонья, 1574); *Мартина Кромера* (бл.1512-1589) „Polonia sive de situ, popolis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo" / „Полонія або про положення, людність, звичаї, уряди та справи громадські Королівства Польського книги дві" (Базель-Кельн, 1577, неодноразово перевидана); *Станіслава Сарницького* (1532-1597) „Descriptio veteris et novae Poloniae" / „Опис давньої та нової Польщі" (Краків, 1585); *Шимона Старовольського* (1588-1656) „Polonia" / „Полонія" (Кельн, 1632; неодноразові перевидання) та „Eques Polonus" / „Лицарство польське" (Венеція, 1628); *Йоста Людвіка Деція* (1485-1545) „Sendbrieff von der grossen schlacht und sigg So Kü. Ma. Von Poln volk In Litten am. XXVII. tag Januarii des. 1527. Jars mit den unglaubigen Tartern gehabt hat" / „Надісланий лист про велику битву та перемогу, що королівське військо польського народу на Литві 27 дня січня 1527 року з невірними татарами мало" (Краків, 1527); *Бартоша Папроцького* (1543-1614) „Historya zalosna o prętkośći y okrutnośći Tatarskie a o srogim mordowaniu y popsowaniu Ziemie Ruskiey y Podolskiey. Ktore sie stało Księżyca Października Roku 1575" / „Історія жалісна про прудкість та лють Татарську і про суворе нищення та псування Земель Руської та Подільської. Котре сталося місяця Жовтня Року 1575" (Краків, 1575) та „Ogrod krolewsky…"[10]/ „Сад королівський" (Прага, 1599)*; анонімна*

[10] Повна назва: „*Ogrod krolewsky, w ktorem o początku cesarzow rzymskich, arcyxiążat rakuskich, krolow polskich, czeskich, xiążat slą nskich, ruskich, litewskich, pruskich rozrodzięnia ich krotko opisane nasdziesz*".

оповідь „Vraie relation de la route et défaite des Tartares et Tucs par les Polonais, plus une lettre envoyée au grand chancellier de Pologne" / „Правдива реляція про набіг та розгром Татар і Турків Поляками, плюс один лист великого канцлера Польщі" (Ліон-Париж, 1590); *Миколая Рея* (1505-1569) „Źwierzyniec" / „Звіринець" (1562); *Свентослава Оржельського* (1549-1598) „Acta interregni post obitum nimirum Sigismundi Augusti" / „Справи безкоролів'я по смерті безсумнівній Сигізмунда Августа" (бл.1578); *Рейнольда Ґейденстейна* (1553-1620) „De bello Moscovitico commentariorum libri sex" / „Війни Московської коментарії. У 6-и книгах" (Краків, 1584; численні перевидання) та „Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII" / „Історія Польщі по смерті Сигізмунда Августа. В 12-і книгах" (Франкфурт-на-Майні, 1672); *Йоахима Бєльського* (1550-1599) „Kronikę polską Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydaną" / „Хроніка польська Мартина Бєльського, наново сином його видана" (Краків, 1597); *Станіслава Любеньського* (1573-1640) „Errata Iulii Belli Laureae Austriacae scriptoris, Taxantur" / „Оцінка помилок твору Юлія Беллі «Лавровий вінок австрійців»" (1630?); *Яна Іноцентія Петриція* (1592-1641) „Historia rerum in Polonia gestarum anno MDCXX" / „Історія справ, що у Польщі діялися року 1620" (Краків?, 1622; доповнений варіант – Краків, 1637); *Якуба Собеського* (1590-1646) „Commentariorum Chotinensis belli libri tres" / „Коментарів Хотинської війни книг три" (Гданськ, 1646); *Павла Пясецького* (1579-1649) „Chronica gestorum in Europa singularium" / „Хроніка подій в Європі" (Краків, 1645 та перевидання) та *Анджея Максиміліана Фредра* (бл.1620-1679) „Gestorum populi Poloni sub Henrico Valesio…" / „Історія народу польського за правління Генріха Валуа" (Гданськ, 1652 та перевидання).

Крім того, здійснена реконструкція цілого історіографічного процесу Речі Посполитої XVI – середини XVII ст. із наскрізним простеженням «українських тем» у ньому мала продемонструвати науковому загалу потенціал річпосполитської історіографії України. Адже тут на свого дослідника чекають ще десятки, якщо не сотні, творів цілком, або дуже слабко опрацьованих в контекстах україніки. Сподіваюся, видана книжка таки сприятиме популяризації цього дослідницького простору серед вітчизняних істориків.

Ця праця дозволила сформулювати і певні висновки щодо специфіки річпосполитської історіографії України у вітчизняному історіографічному процесі. Окреслю тут лише деякі з них.

Так, на теоретичному рівні річпосполитські історики лишилися здебільшого саме на «околиці» Ренесансу (зокрема, відносно класичної ренесансної країни – Італії). Але вони брали високою продуктивністю,

яка особливо виграшно виглядає на тлі наступних етапів вітчизняного історіографічного процесу, зокрема і т.зв. козацького літописання XVII-XVIII ст.

За внесок річпосполитської історіографії до вітчизняної традиції ми можемо вважати і насторожене чи то двозначне ставлення до т.зв. княжої доби. Адже типовий історик Речі Посполитої зазвичай критично ставився до державної спадщини Київської Русі [11], але значно толерантніше відносився до «народних традицій» своїх руських співгромадян[12].

Можна казати, що русько-українські позитиви для нього взагалі зосереджувались на річпосполитській сучасності, а негативи – на києворуському минулому[13]. Цим пояснюються і відносно слабкі апеляції до давньоруської політичної спадщини навіть у рамках т.зв. Першого українського відродження кінця XVI – першої половини XVII ст., і формування у середині XVII ст. нових українських державних структур не на базі Великого князівства Руського, але на платформі ще дуже історично «свіжого» Війська Запорізького.

Іншим загальником річпосполитської історіографії є погляд на Україну від західного її кордону (так би мовити зі штадпункту столичного Кракова). Так, зокрема, у площині історіографічної міфологізації давнього минулого з домінанти Західної України походить виопуклення значення Галицько-Волинського князівства-королівства в давньоруській історії, трактування його як головного

---

[11] Модель: Давня Русь – то князівська *тиранія* (а подекуди, навіть *анархія*), якій протиставляється польська *політія* (суміш трьох позитивних устроїв античної політології – монархії, аристократії та демократії). Цікаво, що анархія згодом стане чи не найпопулярнішим „поясненням” занепаду і, зрештою, падіння І Речі Посполитої.

[12] Перекладаючи відповідальність за давньоруський негатив на плечі самих князів-тиранів, річпосполитські історики-політики реабілітували „*народ*” (поняття з украй розмитими кордонами, що забезпечило йому такий шалений успіх у модерні часи), який, відтак, скинувши давньокняже ярмо, ставав фактично рівноправним членом сім’ї народів Речі Посполитої. А це давало широкі можливості пишатись давньоруським минулим на престижних індивідуально-генеалогічному і корпоративних ровнях життєдіяльності, а також сприяло формуванню локальних та ранньонаціональної української ідентичностей. Зауважимо, що подібний прийом (в усякому злі повинні недолугі вожді та неситі феодали, а простолюд – святий) згодом залюбки застосовувала вітчизняна народницька і радянська історіографії.

[13] Цьому протиставленню часто намагалися надати одвічної форми, коли сучасні „добрі” річпосполитські практики занурювались аж до початків польської історії, а континуїтет „поганої” княжо-руської давнини вбачали у новітньому московсько-російському, великолитовському або молдовсько-волоському устрої. І модерна українська історіографічна традиція, на відміну, зокрема, від російської, також прийняла доволі насторожене ставлення до давньоруського досвіду, „віддавши серце” хронологічно молодшому козацькому міфові.

спадкоємця першопрестольного Києва. Культ галицьких королів сформувався саме у історіографії Польської Корони [*], адже підносив долюблінську „Польську Русь” над іншими (за взірцем вивищення *королівської* себто вільно-правової Польщі над *князівською*, а отже деспотичною Литвою)[14].

Річпосполитська історіографія також дуже багато зробила для опрацювання образів України-*регіону*. Чимало знаних і досі уживаних історичних регіональних поділів було сформульовано на письмі саме авторами Речі Посполитої (за приклад може правити поняття «Червона Русь», яке саме річпосполитськими авторами було поширене на цілу Україну).

У рамках річпосполитської історіографії уперше відбувалася й концептуалізація образу українського козацтва. Історики Речі Посполитої первісно вагалися у питанні, де проводити кордон щодо козацтва. Чи це таки свої «діти коронні», чи то безбатченки з Дикого Поля, люди з-поза цивілізаційної межі? Причому для світу Корони Польської були зрозуміліші давні знайомці – козаки подільські, менше інформації було про запорожців. Щодо них навіть були сумніви чи це також «козаки».

Зрештою, «родова пляма» козаччини як явища малого формату, другорядного у житті суспільства, справді стримувала усвідомлення новими поколіннями істориків Речі Посполитої якісних змін, які відбувалися у козацькому середовищі. Утім, це зовсім не призводило до якоїсь застиглості творених ними історіографічних образів козаків.

Загалом саме річпосполитська історіографія надала козацтву «вчений імідж». Вона напрацювала стійкі козацькі «історіографічні міфи»: як-ось «баторіанська» та «лицарська» легенди – (міфи-заснування), уявлення про первісну гармонію запорожців і держави – (міф «золотого часу»). А крім них були ще й такі тривалі історіографічні штампи як теза про шкоду від допливу черні на Запоріжжя або постулат сприйняття козаків як лицарів християнського світу, героїв загальноєвропейської антитурецької боротьби.

Річпосполитська історіографія створила і античні рамки для портрету козаччини. Ці рамки надали козакам значної респектабельності в очах ренесансної вченої традиції. Насамкінець історіографія Речі Посполитої доклалася до популяризації проектів інтеграції козацтва до суспільних структур Речі Посполитої, причому

---

[*] Його почасти поділяла-підживлювала сусідня Угорщина, де на офіційному рівні жив титул королів Галича-Галичини та Володимирії-Волині.

[14] Як бачимо, популярний в Україні погляд на захід країни як національний гінтерланд та незамулене джерело українськості, який досі мобілізує чимало прихильників, має тут міцне опертя.

обговорювались тут і різноманітні ступені автономії Війська Запорізького, яке, таким чином, виводилось на простір великої політики. Отже, як бачимо, рамки козацької проблематики великою мірою визначені ще річпосполитськими істориками.

У підсумку, хочу зазначити, що дослідження річпосполитської історіографії України має важливе значення і для подолання ізоляціоністських моделей українського національного розвитку. Воно сприятиме інтеграції до європейського інтелектуального й історіографічного середовища. Про це, зокрема, свідчить тривалий резонанс книги Дмитра Наливайка «Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст.» (К., 1998)[15]. Саме вона спопуляризувала у нас численні сюжети з історичного письменства Речі Посполитої. Приємно, що до її 10-річного ювілею ми можемо приурочити й новий крок у освоєнні окресленої проблематики.

[15] За неї автор удостоївся, зокрема, і престижної Шевченківської премії.

Serhii Plokhii
Cambridge

Ukraine or Little Russia? Revisiting the Early Nineteenth -Century Debate

Few factors are as crucial to the formation of modern national identities as the creation and dissemination of common historical myths that explain the origins of a given ethnic or national group and provide it with a sense of common belonging.[1] The late eighteenth and early nineteenth centuries were a period of mass production of national myths, given the high demand for them on the burgeoning European market of ideas. Historical writing was successfully taken over by national projects and turned into a vehicle for the popularization of national mythologies at a time when history was just beginning to establish itself as a scholarly discipline.[2] A shortcut to the production of elaborate mythologies that "proved" the ancient origins of modern nations and provided them with respectable pasts was the forging of ancient documents and literary and historical works allegedly lost at some time and now "rediscovered" to the astonishment and approval of a grateful public. More often than not, the authors of such "rediscovered" treasures were in pursuit of literary success and/or money. They did not suspect that they were fulfilling a social demand, serving as agents of history, or acting as builders of as yet nonexistent modern nations.[3]

James Macpherson (1736-96), a Scottish poet little known in his own right, produced the best-known literary mystification of the era. In the 1760s

---

[1] On the role of historical myth in the process of modern nation-building, see Anthony Smith, *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford, 1986), pp. 174-208.
[2] See Stefan Berger, Mark Donovan, and Kevin Passmore, "Apologias for the Nation-State in Western Europe since 1800," in idem, *Writing National Histories: Western Europe since 1800* (London and New York, 1999), pp. 3-14.
[3] On the connection between literary and criminal forgery in the Age of Enlightenment, see Paul Baines, *The House of Forgery in Eighteenth-Century Britain* (Burlington, 1999). On the function of historical forgeries in East Central Europe and Ukraine, see Hryhorii Hrabovych, "Slidamy natsional'nykh mistyfikatsii," *Krytyka* 5, no. 6 (June 2001): 14-23.

he published what he claimed to be English translations of poems by a third-century bard named Ossian. These were in fact old Irish ballads of Scottish origin that Macpherson turned into "old Scottish epics," contributing in the process to the formation of modern Scottish identity. Although the translations were shown to be forgeries soon after Macpherson's death, his poems appealed to the reading public far beyond Scotland and contributed to the rise of literary romanticism and national movements all over Europe.[4] Soon after the appearance of the first Russian translation of "Ossian," lovers of literature in the Russian Empire discovered, to their surprise and delight, that they had their own Ossian. His name was Boian, and he was a character in the *Igor Tale*, purportedly a twelfth-century epic poem once lost and now happily rediscovered, proving that the Russians had an ancient and glorious literary tradition of their own.[5] The *Tale* described a campaign against the Polovtsians by a twelfth-century prince of Novhorod-Siverskyi, a town that was fully incorporated into the Russian Empire only a few decades before the publication of the newly "rediscovered" text in 1800. Apparently the publishers and readers of the *Tale* saw nothing unusual in the fact that their national literature had its beginnings in one of the centers of the Ukrainian Hetmanate, a Cossack state created in the mid-seventeenth century and fully absorbed by the Russian Empire in the 1780s. But the inhabitants of Novhorod-Siverskyi and the surrounding area were less than satisfied with the kind of historical mythology produced in imperial capitals. Indeed, they were on the hunt for their own ancient manuscripts that would help them make sense of their less distant Cossack past. Not surprisingly, they found one.

The manuscript, entitled "History of the Rus'," began to circulate in the Novhorod-Siverskyi region in the mid-1820s. It traced the history of the local Cossacks, known as the Rus', to the era of the Kyivan princes, and from them, via the history of Slavic settlement in Eastern Europe, all the way back to biblical times. As an exercise in mystification, it was a much less ambitious undertaking then either Ossian or the *Igor Tale*. The introduction to the "History of the Rus'" claimed that the manuscript had been produced by generations of monks working at the Orthodox monastery

---

4 See Hugh Trevor-Roper, "The Invention of Tradition: The Highland Tradition in Scotland," in *The Invention of Tradition*, ed. Eric Hobsbawm and Terence Ranger (Cambridge, 1997), pp. 15-41, here 17-18. For the impact of Macpherson's poetry on the rise of the romantic movement, see Howard Gaskill, ed., *Reception of Ossian in Europe* (Cardiff, 2004). On the reception of Ossian in the Russian Empire, see Iurii Levin, *Ossian v russkoi literature: konets XVIII-pervaia tret' XIX veka* (Leningrad, 1980). On the invention of historical sources in eighteenth-century Russia, see Aleksei Tolochko, *"Istoriia Rossiiskaia" Vasiliia Tatishcheva: istochniki i izvestiia* (Moscow and Kyiv, 2005), especially pp. 504-23.

5 On the *Igor Tale* as a late eighteenth-century text, see Edward L. Keenan, *Iosef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale* (Cambridge, Mass., 2003).

in Mahilioŭ and completed in 1769—a mere fifty-six years before we encounter the first clear evidence of the existence of the work. The anonymous author covered his tracks by claiming that the work had passed through the hands of two highly respected and, by now, safely dead individuals, the Orthodox archbishop of Mahilioŭ, Heorhii Konysky (1717-1795), and the best-known Ukrainian delegate to Catherine II's Constitutional Assembly of 1767-68, Hryhorii Poletyka (1723/25-1784). Konysky had allegedly given the manuscript to Poletyka, leading readers to assume that it was finally "rediscovered" in Poletyka's library and thus became available to the public. The "History" was an unqualified success, copied and recopied again and again before it finally saw print in 1846.[6] By that time it had shaped the views of scores of professional and amateur historians, as well as Russian and Ukrainian authors, including Aleksandr Pushkin, Nikolai Gogol and Taras Shevchenko, about the Ukrainian past. Romantic authors of the era were excited by the discovery of an "ancient" manuscript that went beyond the dry facts presented in the Rus' chronicles. It narrated the heroic deeds of the Cossacks in images that fired the imagination of the literary public. While the fascination of Russian literary figures with the "History of the Rus'" turned out to be short-lived, it had a spectacular career in Ukrainian historiography and literature, shaping generations of Ukrainian patriots both directly and through the medium of Taras Shevchenko's works.[7]

Like all influential mystifications, the "History of the Rus'" has inspired a voluminous literature. The most contested question discussed by students of the work has been the identity of its author. The first possible author considered (and rejected) was Archbishop Konysky. A more serious candidate emerged in the person of Hryhorii Poletyka, who has been regarded as either the author or a coauthor (together with his son, Vasyl Poletyka [1765-1845]). Another high-profile candidate was Catherine II's chancellor and a native of the Hetmanate, Prince Oleksander Bezborodko (1747-1799). Other candidates have been mentioned in the literature, but only the Poletykas and Bezborodko have had a steady following among historians. Opinions on the time of the work's appearance often depend on a given scholar's favored candidate for authorship. Those supporting the authorship of Poletyka or Bezborodko stick to the eighteenth century.

---

[6] See *Istoriia Rusov ili Maloi Rossii. Sochinenie Georgiia Konisskogo, Arkhiepiskopa Belorusskogo* (Moscow, 1846; repr. Kyiv, 1991). For a brief summary of the unknown author's historical argument, see Stephen Velychenko, *National History as Cultural Process: A Survey of Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914* (Edmonton, 1992), pp. 156-58.

[7] Although Shevchenko was an admirer of the "History of the Rus'" and popularized its heroic version of the Cossack past, he did not share the anonymous author's anti-Polish attitudes or his nobiliary bias against the popular masses.

Others, who favor the authorship of Vasyl Poletyka or believe that the manuscript was created in the circle of Nikolai Repnin, the military governor of Little Russia in the years 1816-34, prefer the first two decades of the nineteenth century. The only point relating to the origins of the manuscript on which historians tend to agree is the unknown author's close association with the Novhorod-Siverskyi region of northeastern Ukraine—a hypothesis advanced by one of the most devoted students of the "History," Oleksander Ohloblyn.[8]

The name of the author and the time and place of the creation of the "History of the Rus'" are not the only questions debated by scholars. The political and cultural identity of the unknown author, whose work has contributed immensely to the process of Ukrainian nation-building, remains as obscure today as it was a century and a half ago. The ability of every new generation of students to find in the text ideas consonant with its own seems to explain both the lasting success of the work and the lack of a comprehensive study on the identity of its author. The first generation of Ukrainian national awakeners influenced by the "History" included such luminaries of the national movement as Mykola Kostomarov and Panteleimon Kulish, who had a love-hate relationship with the work. On the one hand, they were inspired by the heroic and colorful images of the Ukrainian past presented by the unknown author; on the other, they regarded the "History" as the product of separatist thinking and nobiliary conservatism, which their populism led them to reject. Mykhailo Drahomanov, by far the most influential Ukrainian political thinker of the nineteenth century, took it upon himself to defend the unknown author against populist attacks. He saw in the author an early promoter of all that the Ukrainian movement was striving for in the last decades of the nineteenth century: Ukrainian autonomy, constitutionalism, and the federal restructuring of the Russian Empire. Instead of treating him as separatist, Drahomanov saw in the author of the "History" a person who shared the liberal and democratic views of the Russian and Ukrainian Decembrists. Oleksander Hrushevsky, whose brother Mykhailo wrote the first history of Ukraine as a nation, regarded the "History of the Rus'" as an account of a

---

[8] See Oleksander Ohloblyn, "Where was *Istoriya Rusov* Written?" *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* 3, no. 2 (1953): 670-95. Hryhorii Poletyka has been regarded as the author of the "History" by Vladimir Ikonnikov, Oleksander Lazarevsky, Mykola Vasylenko, Dmytro Doroshenko, Iaroslav Dzyra, and Hanna Shvydko. Mykhailo Hrushevsky advanced the hypothesis of the coauthorship of Hryhorii and Vasyl Poletyka. The latter was considered the sole author by Vasyl Horlenko, Anatolii Iershov and Illia Borshchak. The hypothesis about Bezborodko's authorship was first suggested by Mykhailo Slabchenko and further developed by Pavlo Klepatsky, Andrii Iakovliv and Mykhailo Vozniak. See Oleksander Ohloblyn, "Istoriia Rusov," *Encyclopedia of Ukraine*, 6 vols. (Toronto, 1984-2001), 2: 360.

people as opposed to the chronicle of a province—an approach consonant with the one later adopted by Mykhailo Hrushevsky. Two adherents of the statist school in twentieth-century Ukrainian historiography, Dmytro Doroshenko and Oleksander Ohloblyn, considered the unknown author a forerunner who allegedly paid special attention to the history of the Ukrainian state.[9]

Not surprisingly, the revival of the Ukrainian national movement in the USSR in the late 1980s and the emergence of independent Ukraine in 1991 cast the political and cultural views of the author of the "History of the Rus'" in a new light. As the advance of Russification in the Soviet Union threatened the very existence of the Ukrainian nation, some students of the "History" came to see its author as a defender of Ukrainian identity. "The individual who wrote it," asserted the Ukrainian author and historian Valerii Shevchuk in 1991, "truly burned with great love for his unfortunate and enslaved land. Thus, at a time when everything Ukrainian was being barbarously destroyed, he managed the feat of casting this passionate pamphlet—a historical remembrance—before the eyes of his foolish and indifferent countrymen, who were scrambling, as Taras Shevchenko wrote, for "tin buttons," who "knew all the ins and outs"; who were grasping for estates and jumping out of their skin to obtain Russian noble rank by any and all means; who had even forgotten their mother tongue."[10] It would appear that quite a few studies dealing with the "History of the Rus'" published in Ukraine in the 1990s and early 2000s adopted Shevchuk's patriotic interpretation of the work and the goals that its author set himself.[11]

Clearly, the "History of the Rus'" played a major role in the formation of Ukrainian national identity, but the questions that remain unanswered are whether and to what degree that role corresponded to the aspirations of the unknown author of the "History" and what his political and ethnocultural identity actually was. The present article intends to contribute to the

---

[9] Ohloblyn, who was by far the most productive and influential student of the monument, also pushed the "nationalization" of the "History" to the limit, claiming that it was "a declaration of the rights of the Ukrainian nation" inspired by the "idea of Ukrainian political sovereignty," as well as "an act of indictment against Muscovy." See his introduction to a Ukrainian translation of the work, *Istoriia Rusiv* (New York, 1956), pp. v-xxix. For a survey of the nineteenth- and early twentieth-century reception of the "History of the Rus'" and research on the monument, see Mykhailo Vozniak, *Psevdo-Konys'kyi i psevdo-Poletyka ("Istoriia Rusov" u literaturi i nautsi)* (Lviv and Kyiv, 1938), pp. 5-96. Cf. Volodymyr Kravchenko, *Narysy z ukraïns'koï istoriohrafiï epokhy natsional'noho Vidrodzhennia (druha polovyna XVIII – seredyna XIX st.)* (Kharkiv, 1996), pp. 101-16.

[10] Valerii Shevchuk, "Nerozhadani taiemnytsi "Istoriï Rusiv"" in *Istoriia Rusiv*, trans. into modern Ukrainian by Ivan Drach (Kyiv, 1991), p. 28.

[11] For a critical assessment of the latest Ukrainian publications on the topic, see Volodymyr Kravchenko, "Istoriia Rusiv u suchasnykh interpretatsiiakh," in *Synopsis: Essays in Honor of Zenon E. Kohut*, ed. Serhii Plokhy and Frank E. Sysyn (Edmonton, 2005), pp. 275-94.

discussion of these questions by taking a closer look at the polemic, largely neglected in historiography, between the author of the "History" and an unnamed opponent concerning the use of the terms "Ukraine" and "Little Russia." In modern political discourse, the first term is closely associated with the idea of Ukrainian distinctiveness and independence, while the second indicates a belief in the existence of one indivisible Russian culture and nation, of which the Ukrainian people and culture are considered mere branches.[12] Did these terms have the same meaning when the "History" made its appearance, and, if so, what does that tell us about its author's political and ethnocultural program?

The passage of the "History of the Rus'" that seems most important to our discussion appears in the introduction to the work. It reads as follows: "[I]t must be said with regret that certain absurdities and calumnies have unfortunately been introduced into Little Russian chronicles themselves by their creators, native-born Rus'ians, who have carelessly followed the shameless and malicious Polish and Lithuanian fabulists. Thus, for example, in one textbook vignette, some new land by the Dnieper, here called Ukraine, is brought onto the stage from Ancient Rus' or present-day Little Russia, and in it Polish kings establish new settlements and organize Ukrainian Cossacks; and until then the land was allegedly empty and uninhabited, and there were no Cossacks in Rus'. But it is apparent that the gentleman writer of such a timid little story has never been anywhere except his school, and in the land that he calls Ukraine he has not seen Rus' towns, the oldest ones—or at least much older than his Polish kings, namely: Cherkassy, Krylov, Mishurin and old Kodak on the Dnieper River, Chigirin on the Tiasmin, Uman on the Ros, Ladyzhin and Chagarlyk on the Bug, Mogilev, Rashkov and Dubossary on the Dniester, Kamennyi Zaton and Belozersk at the head of the [Dnieper] Estuary. Of these towns, some have been provincial and regional Rus' towns for many centuries. But for him all this is a desert, and he consigns to nothingness and oblivion the Rus' princes who sailed their great flotillas onto the Black Sea from the Dnieper River, that is, from those very lands, and made war on Greece, Sinope, Trabzon and Constantinople itself with armies from those regions, just as someone hands back Little Russia itself from Polish possession without resistance and voluntarily, and the thirty-four bloody battles that it required, with Rus' armies opposing the Poles and their kings and the levy en masse, are of insufficient merit that this nation and its chieftains be rendered due justice for their exploits and heroism."[13]

[12] See the entry "Little Russian Mentality" by Bohdan Kravtsiv in *Encyclopedia of Ukraine*, 3: 166.
[13] *Istoriia Rusov ili Maloi Rossii*, pp. iii-iv.

What should we make of this statement? Andrei Storozhenko, who was the first to focus attention on this particular passage of the "History" in 1918, treats it as a manifestation of the anonymous author's discontent with the efforts of the Polish authors Jan Potocki and Tadeusz Czacki to treat the Ukrainians as a people separate from the Russians—theories that in Storozhenko's opinion laid the historical foundations for the modern Ukrainian movement.[14] While such a possibility cannot be excluded, in the above extract the author of the "History of the Rus'" does not argue either against Potocki's theory linking Ukrainian origins with those of the Polianians, Derevlianians, Tivertsians and Siverianians or against Czacki's theory that the Ukrainians were descended from a tribe called "Ukr." Instead, he rejects the notion that credits Polish kings with the establishment of Cossackdom and the settlement of the Dnipro region even as it neglects the Rus' origins of the Cossacks, ignores their long and determined struggle for union with Russia, and undermines the claim of the Rus' nation to its glorious history. It should also be noted that the anonymous author's protest was provoked not by Polish (and Lithuanian) writings per se but by the adoption of the views set forth in those writings by the authors of "Little Russian chronicles." Identifying the writer whose work provoked this polemical outburst on the part of the author of the "History of the Rus'" is an important step toward understanding the nature of the debate and, among other things, can help establish the time frame within which the famous "History" was written. I shall therefore begin my discussion with an attempt to identify the author and title of the work that provoked the polemic—an approach overlooked or deemed impossible of realization by all students of the "History" known to me.

The author of the "History of the Rus'" left some useful clues on where to seek the object of his attack. The mysterious author must have been a professor or teacher in some kind of school, and his allegedly pro-Polish views were apparently set forth in a textbook or other pedagogical work. The teacher-historian Tadeusz Czacki (1765-1813), mentioned by Storozhenko, might well be considered a candidate for the role. In 1804-5 he was the founder (and subsequently a professor) of the Volhynian gymnasium, which later became the Kremianets Lyceum, a springboard of the Polish national revival in the early nineteenth century. He was also a historian and a rather prolific author. But Czacki, a prominent Polish educator, is not known for having written textbooks dealing with "Little Russian" history. His views on Ukrainian origins were most fully expressed in his article "On the Name of Ukraine and the Origin of the Cossacks," first

---

[14] See A. V. Storozhenko, "Malaia Rossiia ili Ukraina?" First published in 1918 in the journal *Malaia Rus'*; repr. in *Ukrainskii separatism v Rossii. Ideologiia natsional'nogo raskola*, comp. M. B. Smolin (Moscow, 1998), pp. 280-90, here 287-88.

published in a Warsaw periodical in the autumn of 1801, before the founding of the Volhynian gymnasium. Besides, the "History of the Rus'" is silent about the tribe of "Ukr," the hallmark of Czacki's theory. More importantly, Czacki can by no means be considered a "native Rus'ian," as was the mysterious author of the textbook, according to the "History."[15] Tadeusz Czacki should therefore be eliminated as a possible addressee of the polemical statement quoted above.

In searching for the author of the textbook among professors/teachers of East Slavic origin, it makes sense to begin with schools in northeastern Ukraine, where most scholars believe the "History of the Rus'" to have been written. The town of Novohorod-Siverskyi, on which the author of the "History" focuses attention, had its own school from 1789, but none of the teachers at the secular school or (from 1805) the gymnasium is known for having published anything on the history of Ukraine.[16] Still, we know of a published historian who was then employed in neighboring Chernihiv, which had emerged in the late eighteenth century as not only the administrative but also the intellectual center of the region. One of the leading historians there was Mikhail Markov (1760-1819), a Great Russian by origin who served as a prosecutor in Novhorod-Siverskyi. In 1799 Markov moved to Chernihiv, where he was appointed director of schools in the Little Russian gubernia, and from 1805 he served as director of the Chernihiv gymnasium. He published a number of works on the history of Chernihiv and vicinity, and in 1816-17 he contributed to the periodical *Ukrainskii vestnik* (Ukrainian Herald), discussing the origins of Rus' history.[17] The problem with Markov's possible authorship of the textbook that so upset the author of the "History of the Rus'" is that although he contributed to publications dealing with education, he never wrote anything approaching a history textbook, and his eight-page essay ambitiously titled "An Introduction to Little Russian History" (1817) advanced no further than the period of Kyivan Rus'. On top of that, while Markov contributed to *Ukrainskii vestnik* (so titled because it appeared in Kharkiv, the capital of the Sloboda Ukraine gubernia), he avoided Ukrainian terminology in his writings and can hardly be suspected of Polonophilism or Ukrainophilism in the senses implied by Storozhenko.

---

[15] See Tadeusz Czacki, "O nazwisku Ukrainy i początku Kozaków," *Nowy Pamiętnik Warszawski* (October-December 1801), bk. 4, pp. 32-40. On Czacki and his activities, see Julian Dybiec, *Nie tylko szablą. Nauka i kultura polska w walce o utrzymanie tożsamości narodowej, 1795-1918* (Cracow, 2004), pp. 75-80, 112-13.

[16] On the secular school and gymnasium in Novhorod-Siverskyi, see Oleksander Ohloblyn's essay on the founding director of both schools, Ivan Khalansky, in Ohloblyn, *Liudy staroï Ukraïny* (Munich, 1959), pp. 262-69.

[17] On Markov, see Oleh Zhurba, *Stanovlennia ukraïns'koï arkheohrafiï: liudy, ideï, instytutsiï* (Dnipropetrovsk, 2003), pp. 94-119.

The school and gymnasium next closest to Novhorod-Siverskyi with a published historian on its staff was in Kyiv. The historian in question was Maksym Berlynsky (1764-1848), who lived long enough to chair the organizing committee for the establishment of Kyiv University. Having been born in the vicinity of Putyvl into the family of an Orthodox priest, Berlynsky could certainly be considered a "native Rus'ian," a term that the anonymous author of the "History of the Rus'" could have applied to Great Russians and Ukrainians alike. He was appointed a teacher at the recently opened secular school (later gymnasium) in Kyiv in 1788, after graduating from the Kyiv Mohyla Academy and training for two years at the teachers' college in St. Petersburg. Berlynsky taught at the Kyiv gymnasium until his retirement in 1834, thereby meeting another qualification—that of a lifelong teacher who had never been anywhere except his school, as specified by the author of the "History." But probably the most important of his formal qualifications is that his many works on Ukrainian history included a textbook, *Kratkaia rossiiskaia istoriia dlia upotrebleniia iunoshestvu* (Short History of Russia for the Use of Young People, 1800).

Even more interesting in this connection is that the textbook included an essay on Ukrainian history entitled "Primechanie o Malorossii" (Note on Little Russia). It was inserted into a basically Great Russian historical narrative, in the section dealing with the rule of Tsar Aleksei Mikhailovich, and covered the history of Ukraine from the Mongol invasion to the Truce of Andrusovo (1667). Subsequent Ukrainian history was treated within the context of imperial Russia.[18] Thus Berlynsky perfectly matches the image of the mysterious opponent invoked by the author of the "History of the Rus'" in the introduction to that work. But does Berlynsky's textbook indeed use "Ukrainian" terminology and include pro-Polish passages, as suggested by the anonymous author? The very first sentence of Berlynsky's "Note on Little Russia" gives a positive answer to this question, since it implies that the original name of that land was indeed Ukraine. It reads: "Ukraine received its name of Little Russia after its union with Russia." According to Berlynsky, King Sigismund I of Poland, "seeing that the Ukrainians engaged in military pursuits, who were known as Cossacks, were accomplishing very brave and valiant exploits…gave them permission to occupy places above and below the town of Kiev and, in 1506, gave them their first leader with the title of hetman, a certain Liaskoronsky

[18] See *Kratkaia rossiiskaia istoriia dlia upotrebleniia iunoshestvu, nachinaiushchemu obuchat'sia istorii, prodolzhennaia do iskhoda XVIII stoletiia, sochinennaia v Kieve uchitelem Maksimom Berlinskim* (Moscow, 1800), pp. 93-106. On Berlynsky and his writings, see David Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750-1850* (Edmonton, 1985), pp. 209-12; Mykhailo Braichevs'kyi, "Maksym Berlyns'kyi ta ioho 'Istoriia mista Kyieva,'" in Maksym Berlyns'kyi, *Istoriia mista Kyieva* (Kyiv, 1991), pp. 5-20; Kravchenko, *Narysy z ukraïns'koï istoriohrafiï*, pp. 80-84.

[Lanckoroński], to whom he granted the towns of Chigirin and Cherkassy as possessions." King Stefan Batory, for his part, "confirmed the Ukrainians' previous privileges in 1576 and gave them new ones; hence the empty lands between the Dnieper, Bar and Kiev were soon settled by them."[19] Thus the author of the "Note on Little Russia" was indeed "guilty as charged" by the author of "History of the Rus'" when it comes to the origins of the name Ukraine, the Polish kings' organization of the Cossack Host, and the settlement of the steppe borderlands.

What might this finding mean for our discussion? First, it appears that Berlynsky was indeed the target of the author of the "History of the Rus'." It also indicates that the "History" could not have been written prior to 1800, the year in which Berlynsky's textbook was published. Nor could it have been written later than the first decade of the nineteenth century, otherwise the critique of the textbook would have lost its significance to the anonymous author and appeal to the reader. This finding is supported by Oleksander Ohloblyn's research, which places the creation of the original manuscript of the "History of the Rus'" between 1802 and 1805, and Iurii Shevelov's hypothesis that final changes to the text may have been made in 1808-9.[20] It gives us much better grounds than any previously available to place the monument into a particular time frame and political context. Last but not least, an analysis of Berlynsky's textbook and his other writings can offer a better understanding of the historical and ideological message of the "History" and the nature of the "Ukraine vs. Little Russia" debate initiated by its anonymous author.

A reading of Berlynsky's *Short History of Russia* indicates that he hardly deserved the harsh treatment meted out to him by the author of the "History." Berlynsky was by no means systematic in his use of the terms "Ukraine" and "Ukrainians," which he considered interchangeable with "Little Russia" and "Little Russians." The textbook also shows that he was far from being a Polonophile: for example, he noted with regret that the Time of Troubles did not allow Little Russia to unite with Russia ("our fatherland") in the early seventeenth century. Berlynsky condemned the Poles for their persecution of Ukrainians on the eve of the Khmelnytsky Uprising (1648), allegedly against the wishes of King Władysław IV. He even wrote in that regard: "That was the main reason for the civil war! What the crown affirmed, the Polish nation rejected. And that discord united all the Little Russians against the republic."[21] Although Berlynsky did not

---

[19] Berlinskii, *Kratkaia rossiiskaia istoriia*, pp. 93, 96-97, 98-99.

[20] See Ohloblyn's introduction to *Istoriia Rusiv*, p. viii; Iurii Shevelov, "*Istoriia Rusov* ochyma movoznavtsia," in *Zbirnyk na poshanu prof. d-ra Oleksandra Ohloblyna*, ed. Vasyl Omelchenko (New York, 1977), pp. 465-82.

[21] Berlinskii, *Kratkaia rossiiskaia istoriia*, p. 100.

produce colorful descriptions of the Cossack wars with the Polish-Lithuanian Commonwealth prior to the Khmelnytsky Uprising, as did the author of the "History of the Rus'," he noted that Khmelnytsky "was not the first to take up arms against the Poles, for at various times in the course of fifty years his predecessors had done so, but always in vain." [22] In general, Berlynsky produced a brief but quite accurate description of the period, especially as compared with the one offered by the author of the "History of the Rus'." The latter clearly resorted to simplifying and vilifying the arguments of his opponent. But were his suspicions regarding Berlynsky's Polish leanings completely groundless?

Berlynsky did not identify his sources, leaving us no direct evidence of possible influences on his work. He certainly could not have taken his lead from the above-mentioned article by Tadeusz Czacki on the origins of Ukraine and the Cossacks, for it was published a year later than his own textbook. But this does not mean that he lacked access to other works by Polish authors or had no direct contact with Polish historians. We have no indication that Berlynsky was close to Polish intellectuals or alleged "Polonophiles" in the Russian Empire around 1800, but there is plenty of such evidence pertaining to the later period. The secular school in Kyiv where Berlynsky taught, which later became a gymnasium, belonged to the Vilnius educational district; from 1803 it was headed by the close confidant of Emperor Alexander I and ardent Polish patriot Adam Czartoryski. Not surprisingly, it was to him that Berlynsky sent the manuscript of his new work, entitled "A History of Little Russia" (1803), requesting permission and financial assistance to publish the book. Czartoryski was quite supportive of Berlynsky's initiative. In a memorandum on the issue he pointed out that there was no published history of Little Russia, endorsed the publication of Berlynsky's manuscript, and noted that it would have "a great bearing on general Russian history as well." Also supportive of the project was Czartoryski's superior at the time, the minister of education, Petro Zavadovsky, to whom the memorandum was addressed. A native of the Hetmanate and a former lover of Catherine II, Zavadovsky began his education at a Jesuit seminary in Orsha and was known for his good relations with Tadeusz Czacki and general sympathy toward the Poles. Acting on Czartoryski's endorsement, he allocated 500 rubles for Berlynsky's "History," but that was insufficient to cover the costs of publication, and it never appeared in print. [23]

---

[22] Ibid., p. 101.

[23] On Berlynsky's attempts to publish the manuscript, see Saunders, *The Ukrainian Impact*, p. 211. In citing this work, Volodymyr Kravchenko (*Narysy z istoriï ukraïns'koï istoriohrafiï*, p. 81) gives a somewhat different title: "Istoricheskoe obozrenie Malorossii."

Excerpts from the book were eventually published by an other reputed Ukrainian "Polonophile," Vasyl Anastasevych, who was a secretary to Czartoryski during his years as head of the Vilnius educational district (1803-17) and a close acquaintance of Czacki and the Polish ethnographer Zorian Dołęga Chodakowski (Adam Czarnocki). In 1811, Anastasevych published the first excerpt in his journal *Ulei*, where it appeared several issues after the Russian translation of Tadeusz Czacki's famous article on the origins of Ukraine and Cossackdom. It seems that Anastasevych then took possession of the manuscript, for he published the last known excerpt of the book as late as 1844.[24] Berlynsky's close contacts with "Polonophiles" among the Ukrainian bureaucrats and intellectuals may well have been known to broader circles in the former Hetmanate. An episode that may have revealed such contacts was the controversy of 1805 over the language of education in the Kyiv gymnasium, whose director insisted on Russian, while Minister Zavadovsky, who, given his background and education, considered Russian and Polish mutually intelligible, favored the latter.[25] We do not know whether Berlynsky took a position on the issue, but if he did so, he may well have supported Zavadovsky, who (as noted above) sought to promote the publication of his history. There were certainly other occasions for former Cossack officeholders of northeastern Ukraine to learn of Berlynsky's contacts and possible sympathies, which must have been at odds with the traditional anti-Polish sentiments of the region's elites. The author of the "History of the Rus'" may well have read back into Berlynsky's textbook what he knew about the author otherwise.

The irony of the situation is that Ukrainian terminology may have entered Berlynsky's textbook and his "History of the City of Kyiv," a work written in the late eighteenth century, not from Polish but from Ukrainian writings. One of the last eighteenth-century Cossack chroniclers, Petro Symonovsky, the author of "Kratkoe opisanie o kazatskom malorossiiskom narode" (Brief Description of the Cossack Little Russian Nation), was Berlynsky's supervisor and mentor during his first years at the Kyiv school.[26] The major Cossack chronicles of the early eighteenth century, including that of Hryhorii Hrabianka—an important source for Cossack historiography of the later period—were full of references to "Ukraine," used interchangeably with "Little

[24] On Anastasevych, see Saunders, *The Ukrainian Impact*, pp. 140-44. The translation of Czacki's article appeared in pt. 1, no. 1 of *Ulei* for 1811. Two of Berlynsky's contributions, "Razdelenie Malorossii na polki" and "O gorode Kieve," appeared in the same year, in pt. 1, no. 3, and pt. 2, no. 8 of the journal respectively.

[25] On the debate over the language of education at the Kyiv gymnasium, see Saunders, *The Ukrainian Impact*, pp. 31-32.

[26] Ibid., p. 211. On Symonovsky and his writings, see Ohloblyn, *Liudy staroï Ukraïny*, pp. 219-36.

Russia," as in Berlynsky's textbook.[27] At the turn of the nineteenth century, Berlynsky was by no means the only Ukrainian author prepared to make a connection between Stefan Batory, the Cossacks, and the name of Ukraine. Similar views were expressed by his contemporary Yakiv Markovych, who published his "Notes on Little Russia" (1798), a historical, geographical, and ethnographic description of his homeland. But Markovych never wrote anything remotely resembling a textbook or taught in any "school" in Russia or Ukraine, which excludes him as a possible object of attack by the author of the "History of the Rus'."[28]

Even the unknown author of the "History of the Rus'," who objected to Ukrainian terminology as a sign of Polish intrigue, was unable to keep the term "Ukraine" out of his own work. It penetrated the narrative despite the author's intentions, proclaimed in the programmatic statement included in his introduction. He was overcome by his sources—apocryphal eighteenth-century letters, foreign histories, and Russian official documents of the late eighteenth and early nineteenth centuries, which were full of Ukrainian terminology. For example, in an apocryphal letter of May 1648 from Bohdan Khmelnytsky, the term "Little Russian Ukraine" appears four times in a variety of combinations, and there is a reference to "all Ukraine."[29] The anonymous author also writes of Ukraine when referring to Voltaire's comment on the Ukrainian expedition of Charles XII of Sweden in 1708-9.[30] There are at least two references in the text of the "History" to the "Ukrainian line," the group of Russian forts built by the imperial government to protect Ukrainian and Russian territories from Tatar incursions.[31] Under the influence of his sources, the anonymous author often uses "Ukraine" with reference to the Right Bank of the Dnipro—the territory that he defines as Rus', not Ukraine, in his introduction.[32] In the main text of his work, the anonymous author also writes about "Ukrainian peoples" and "Christians of Ukrainian faith (*veroispovedaniia*)."[33] Whatever his ideological postulates, the author of the "History of the Rus'" was

[27] On the use of these terms in Cossack historiography of the early eighteenth century, see Frank E. Sysyn, "The Image of Russia and Russian-Ukrainian Relations in Ukrainian Historiography of the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries," in *Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter, 1600-1945* (Edmonton and Toronto, 2003), pp. 108-43.

[28] On Markovych's attitude to the issue of the Cossacks and Ukraine, see Oleksii Tolochko, "Kyievo-rus'ka spadshchyna v istorychnii dumtsi Ukraïny pochatku XIX st." in V. F. Verstiuk, V. M. Horobets', and O. P. Tolochko, *Ukraïna i Rosiia v istorychnii retrospektyvi,* vol. 1: *Ukraïns'ki proekty v Rosiis'kii imperiï* (Kyiv, 2004), pp. 250-350, here 303.

[29] See *Istoriia Rusov*, pp. 68-74.

[30] Ibid., p. 208.

[31] Ibid., pp. 236, 253.

[32] Ibid., pp. 161, 167, 172, 179.

[33] Ibid., pp. 242, 253.

unable to divest himself entirely of the tradition established by earlier Ukrainian authors, for whom the term "Ukraine" had no negative connotations and entailed no suggestion of Polish intrigue.

The hostility shown by the author of the "History of the Rus'" to the term "Ukraine" marked a clear break with Ukrainian historiographic tradition. Since it occurred in a work that generations of scholars have considered the pinnacle of early modern Cossack historiography, it deserves further discussion. What made such a break possible, and what motives lay behind it? With regard to the first part of the question, one should take account of the new meaning acquired by the term "Ukraine" in official discourse and public consciousness of the late eighteenth and early nineteenth centuries. In that period, the term began to be associated first and foremost with lands outside the Cossack Hetmanate. Thus the "Ukrainian line" of fortifications was built in the 1730s to the east and south of the Hetmanate. The Sloboda Ukraine gubernia was established in 1765, with its administrative center in Kharkiv. It kept that name until 1780 and was then restored with different boundaries in 1796; it was renamed the Kharkiv gubernia in 1835. By contrast, the restoration of the Hetmanate's territorial integrity after its liquidation by Catherine II was associated with the brief existence of the Little Russian gubernia, administered from Chernihiv, between 1796 and 1802.[34] The close association of "Little Russia" with the lands of the former Hetmanate and of "Ukraine" with the territories of Sloboda Ukraine is well attested in a private letter from a prominent Ukrainian intellectual of the period, Hryhorii Skovoroda. In September 1790, he wrote of "my mother, Little Russia," and "my aunt, Ukraine,"[35] apparently meaning that while he had been born and raised in the Hetmanate, most of his adult life had been spent in neighboring Sloboda Ukraine. Thus, by the time the "History of the Rus'" was written, local elites had largely ceased to associate the name "Ukraine" with the territory of the Hetmanate, and some authors may well have regarded it as a foreign invention.

Let us now turn to the author's motives for breaking with historiographic tradition. The most obvious of them appears to be his anti-Polish attitude, which he does not attempt to conceal. In Polish historiography the term "Ukraine" preserved its original meaning as first and foremost the land of the Cossacks, giving the author a good opportunity to strike at the Poles. His attack seems to have been well timed. If the author was indeed responding to Berlynsky's textbook, as argued above, then the zeitgeist of his "History" was that of the first decade of the nineteenth

[34] On the "Ukrainian line" and the names of the gubernias in question, see the *Encyclopedia of Ukraine*, 2: 451; 3: 165; 5: 398.
[35] See Hryhorii Skovoroda, *Tvory u dvokh tomakh* (Kyiv 1994), 2: 316.

century, which was highly conducive to a renewed confrontation with the Poles. The feverish activity of Adam Czartoryski, who was not only presiding over the increasing cultural Polonization of the Vilnius educational district but also, as de facto foreign minister of Russia, preparing to restore the Kingdom of Poland under the auspices of the Russian tsar, provoked a strong negative response from Russian society. Distrust of Poles grew in the second half of the decade, when Polish exiles in the West sided with Napoleon, and the French emperor, perceived by that time as Russia's worst enemy, carved a Polish polity known as the Duchy of Warsaw out of the Prussian part of the former Commonwealth. In 1806-7 the Poles were submitting proposals to Napoleon to make Podilia, Volhynia and Right-Bank Ukraine part of a future Polish state.[36] The elites of the former Hetmanate could by no means have endorsed the inclusion of the Right Bank (lands that the author of the "History of the Rus'" claimed as ancient Rus' territories) into a future Polish polity under Alexander I or Napoleon. Rising anti-Polish sentiment in the Russian Empire gave the Cossack elites of the former Hetmanate a good opportunity not only to settle historical scores with their traditional enemy but also to take credit for their age-old struggle with Poland.[37] At the turn of the nineteenth century, the Cossack elites needed recognition of their former services to the all-Russian cause more than ever before, as the imperial authorities continued to question the nobiliary credentials of most of the lower-ranking Cossack officers.[38] Not surprisingly, in the above-cited extract from the "History," its author asked rhetorically whether the Cossack wars with the Poles were "of insufficient merit that this nation and its chieftains be rendered due justice for their exploits and heroism."[39]

---

[36] On Czartoryski's activities and efforts to restore Polish statehood in the first decade of the nineteenth century, see Piotr S. Wandycz, *The Lands of Partitioned Poland, 1795-1918* (Seattle and London, 1974), pp. 33-42. On Polish plans for Right-Bank Ukraine in connection with Napoleon's policies in Eastern Europe, see Il'ko Borshchak, *Napoleon i Ukraïna* (Lviv, 1937). Cf. Vadym Adadurov, "Narodzhennia odnoho istorychnoho mitu: problema 'Napoleon i Ukraïna' u vysvitlenni Il'ka Borshchaka," *Ukraina moderna* (Kyiv and Lviv) 9 (2005): 212-36, here 227, 233. I am grateful to one of the anonymous reviewers of this article for bringing to my attention the impact that Polish plans to reclaim Right-Bank Ukraine may have had on the political agenda of the author of the "History of the Rus'."

[37] On the growth of anti-Polish sentiment in Russian society during that period, see Andrei Zorin, *Kormia dvuglavogo orla... Literatura i gosudarstvennaia ideologiia v Rossii v poslednei treti XVIII – pervoi treti XIX veka* (Moscow, 2001), pp. 157-86.

[38] On the struggle for the recognition of Cossack ranks and historical writings produced in order to establish the nobiliary status of the Hetmanate's elite, see Zenon E. Kohut, *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s-1830s* (Cambridge, Mass., 1988), pp. 248-84.

[39] *Istoriia Rusov*, p. iv.

Maksym Berlynsky, a priest's son and a schoolteacher, is unlikely to have been ready or willing to perform that function for the Cossack officer elites of the former Hetmanate. His general assessment of the Ukrainian past was damning of those who extolled the heroic deeds of the Cossack nation. "In a word," he wrote in his article "On the City of Kyiv," "this people groaned beneath the Polish yoke, made war under Lithuanian banners, occupied itself with the Union under Polish rule and contended for privilege under Russian rule, producing nothing for us except descendants."[40] As Volodymyr Kravchenko has recently noted, Berlynsky was also quite negative in his assessment of the role of Cossackdom, especially the Cossack officer elite—an attitude that caused him difficulty when an excerpt from his "History of Little Russia" was considered for publication in 1844. On the recommendation of the prominent imperial Russian historian Nikolai Ustrialov, a negative characterization of the Cossacks was removed from the journal publication.[41] It is entirely possible that the anti-Cossack attitudes of Berlynsky, whose writings clearly favored Ukrainian city dwellers, prevented the publication of his "History" year after year. Ironically, Berlynsky lived long enough to see the publication of the "History of the Rus'," which contained an attack on his views and was potentially dangerous to the imperial regime, but not long enough to witness the appearance of his own works, such as the "History of Little Russia" and the "History of the City of Kyiv," which were perfectly loyal to the authorities.

It would appear that Andrei Storozhenko was wrong when he presented (first in 1918 and then in 1924) the unknown opponent of the author of the "History of the Rus'" in the "Ukraine vs. Little Russia" debate as a promoter of Polish-led attempts to establish the Ukrainians' distinct origins and separate them from their Rus' roots.[42] In the early nineteenth century, the Ukrainian terminology against which the author of the "History" protested was indeed associated with the Polish vision of Ukraine as separate from Russia, and from the 1840s on it served to promote the Ukrainian national idea in the Russian Empire. But it would be wrong to assume that the author of the "History" was combating the Ukrainian or proto-Ukrainian trend represented by Berlynsky's textbook. While the

---

[40] Quoted in Kravchenko, *Narysy z ukraïns'koï istoriohrafiï*, p. 83. The article "O gorode Kieve," published in *Ulei* in 1811, was an excerpt from Berlynsky's larger study on the "History of the City of Kyiv." This particular assessment, which would probably have infuriated the author of the "History of the Rus'," was also apparently less than pleasing to the publishers of Berlynsky's work. According to Kravchenko, it was not included in the 1991 edition of *Istoriia mista Kyieva*.

[41] See Kravchenko, *Narysy z ukraïns'koï istoriohrafiï*, pp. 83-84.

[42] See A. Tsarinnyi [A. Storozhenko], "Ukrainskoe dvizhenie. Kratkii istoricheskii ocherk, preimushchestvenno po lichnym vospominaniiam," in *Ukrainskii separatizm v Rossii*, pp. 133-252, here 142-43.

Ukrainian terminology used by Berlynsky implicitly compromised his project of integrating the Cossack elites into the imperial Russian narrative, Berlynsky himself did not threaten the pan-Russian vision of the anonymous author, nor did the historical paradigm employed in his textbook. If anything, Berlynsky's scheme integrated the Cossack past into the imperial Russian narrative more effectively than did the "History of the Rus'." Berlynsky, who traced all that was good in Kyiv and Ukraine back to the reign of Catherine II, achieved his integration without claiming any special historical rights for the Cossack elites—an attitude directly opposed to that of the anonymous author of the "History."[43]

This explains how the "History of the Rus'" became a major ideological threat to the empire. Given its long-term impact on the historical imagination of generations of Ukrainian activists, that threat can hardly be denied. Despite the "anti-Ukrainian" remarks made in the introduction to the book, the author of the "History of the Rus'" filled his narrative with numerous anti-Muscovite statements, which, like the term "Ukraine," he may have taken over from the earlier Cossack chronicles and historical tradition. He also claimed the Kyivan Rus' past, which had been considered part of Russian history alone, and extended the *courte durée* of previous Cossack historiography, whose narrative was mainly limited to the post-1648 history of Ukraine.[44] By celebrating the glorious past of the Cossack Host, the "History"—either directly or through the works of Taras Shevchenko—inspired Ukrainians to espouse a historical and national identity distinct from that of Russia.

What conclusions may be drawn from the origins of the "Ukraine vs. Little Russia" debate and its role in the formation of national mythologies in the late eighteenth and early nineteenth centuries? First, it appears that there are grounds to challenge the dominant historiographic trend, which treats the "History of the Rus'" as a manifestation of growing Ukrainian self-awareness. The delimitation of Russian and Ukrainian identity was not among the goals of the anonymous author of the "History of the Rus'." In all likelihood, as noted above, his immediate goal was to ease the integration of the Cossack elites into the Russian nobility and society at large, as well as to enlist St. Petersburg's support in fighting Polish "intrigues" in Right-Bank Ukraine, by narrating the heroic deeds of his people. His polemic with Berlynsky and his choice of terminology show

[43] On Berlynsky's interpretation of the Ukrainian past in his unpublished "History of Little Russia," see Kravchenko, *Narysy z ukraïns'koï istoriohrafiï*, p. 84.
[44] On Russian interpretations of Ukrainian history in the first decades of the nineteenth century, including the tendency to claim the history of Kyivan Rus' for Russia alone, see Tolochko, "Kyievo-rus'ka spadshchyna," pp. 266-309.

that the anonymous author wanted to achieve his goal by playing the Rus' card (the title of his work is most eloquent in that regard). He presented his compatriots as more Russian than the Russian themselves, giving former Cossack officeholders a basis to claim equal status with the Great Russian nobility.

If that was indeed the case, how does the "History of the Rus'" fit into the "national mythology" and "national mystification" paradigm? While such mystifications as the *Igor Tale* helped build up pride in the all-Russian nation, tracing the roots of its literary tradition back to the twelfth-century court of the prince of Novhorod-Siverskyi, what was the function of the "History of Rus'," a work actually produced in the vicinity of that ancient town? It may be argued that originally the "History's" main function was the creation of a subordinate myth, a historical narrative intended to help Little Russians partake in the larger historical myth of the all-Russian nation. That function, however, changed with the passage of time. As Anthony D. Smith has noted, "myths, memories, symbols and values," if viewed as constituent parts of cultures and identities, "can often be adapted to new circumstances by being accorded new meanings and new functions."[45] This is what seems to have happened to the collection of heroic stories and images created by the author of the "History." Produced for one purpose, they were successfully adapted to serve another: instead of helping to integrate the Cossack past into the all-Russian narrative, they served as a basis for the creation of a new national narrative of Ukrainian history.

The role that the "History of the Rus'" has played in the formation of Ukrainian historical identity highlights the simple fact that historians have little control over the use of their narratives. As Eric Hobsbawm warned his fellow historians, "The crops we cultivate in our fields may end up as some version of the opium of the people."[46] If this metaphor, supplied by one of the last Mohicans of Marxist historiography in the West, can be applied to national ideology, then the reception of the "History of the Rus'" is indeed a case in point. Like the poetry of Adam Mickiewicz, which inspired proponents of the nineteenth-century Polish, Lithuanian and Belarusian national movements, the image of the heroic Cossack past produced by the anonymous author of the "History of the Rus'" clearly captured the imagination of his readers, whatever their national ideologies.[47] It inspired both a proponent of all-Russian identity, Nikolai Gogol, and the father of

[45] Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, p. 3.

[46] Eric Hobsbawm, "Identity History Is Not Enough," in idem, *On History* (New York, 1997), p. 276.

[47] For a discussion of the impact of Mickiewicz's poetry on the Polish, Lithuanian and Belarusian national revivals, see Timothy Snyder, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999* (New Haven and London, 2003), pp. 29-43, 281-83.

the modern Ukrainian nation, Taras Shevchenko. In the end it was the latter's interpretation that prevailed, turning the anonymous author of the "History," a self-proclaimed enemy of Ukrainian terminology, into the forefather of Ukrainian national historiography.

Addition to notes 24 and 25:

Anastasevych visited Berlynsky in Kyiv in 1811, and afterwards they stayed in touch by correspondence. See excerpts from Berlynsky's private diary in the Volodymyr Vernadsky Library, National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv), Manuscript Institute, fond 175, no. 1057, section 2, pp. 1-55.

At some pint prior to the spring of 1817, Berlynsky came into conflict with the then director of the Kyiv gymnasium and petitioned the St. Petersburg authorities in that regard. See a letter to Berlynsky from his brother Matvii from St. Petersburg, dated 2 March 1817, in the Volodymyr Vernadsky Library, National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv), Manuscript Institute, fond 175, no. 1057, section 1, fols. 7-8.

Олексій Ясь
Київ

Романтизм і український гранд-наратив

Людський розум зазвичай апелює до уяви, зокрема до яскравих й образних асоціацій. На вербальному рівні вони трансформуються в афоризми або стислі формули-дефініції, які тривалий час циркулюють у просторі соціогуманітаристики.

З цієї перспективи романтизм вирізняється надзвичайно багатим і широким діапазоном тлумачень та оцінок. Зокрема, романтизм визначають як «нове царство наукової роботи», з якого постав ряд соціогуманітарних дисциплін XIX ст. (Вільгельм Віндельбанд) [1], як «колорит місця та часу» (Владислав Бузескул) [2], як «життєво зумовлену реакцію супроти просвітницької думки» (Карл Маннгейм) [3] тощо.

Така багатолика, мінлива та калейдоскопічна рецепція витворює враження невловимості й оманливості, а заразом й ефект синкретичної неподільності романтизму, яку споглядаємо під час спроб осягнути його у межах формалізованих схем та концепцій. Недаремно Артур Лавджой навіть намагався пов'язати сутність романтизму з ідеєю тотальної диверсифікації, яка об'єднує різноманітні напрями та стильові течії[4].

Ця заувага видається досить цікавою й слушною для висвітлення ролі українського романтизму. Адже за відомим висловом Дмитра Чижевського романтизм побутує в українській думці протягом у сього

---

[1] *Виндельбанд В.* Философия в немецкой духовной жизни // Виндельбанд В. Избранное. Дух и история / Пер. с нем. – М., 1995. – С.313.

[2] *Бузескул В.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века: В 2 ч. – Л., 1929. – Ч.1. – С.50.

[3] *Манхейм К.* Социология культуры: Избранное. – М.–СПб., 2000. – С.350.

[4] *Лавджой А.* Великая цепь бытия: История идеи / Пер. В.Софронов-Антомони. – М., 2001. – С.301.

XIX ст., зокрема навіть в «антиромантичні часи»[5]. У персональному вимірі романтизм представлений від М.Максимовича до Д.Яворницького.

Втім, якщо взяти до уваги преромантичні тенденції (Г.Сковорода, «История русов» та ін.) чи український неоромантизм перших десятиліть XX ст. (В.Липинський, С.Томашівський та ін.), то межі хронологічної локалізації цієї стильової течії / течій істотно розширюються. Відтак і роль романтизму у творенні українського гранд-наративу, навіть на перший погляд, видається досит ь складною й суперечливою.

Зрештою, мабуть варто вести мову не про якусь певну роль романтизму у нашому історіописанні, а про ролі – багатоманітні та численні, а часом конкуруючі і взаємодоповнюючі.

Культурне поле, на якому з'явилися перші парос тки українського преромантизму тісно пов'язані з автономістськими настроями 70 -90-х років XVIII ст., а за великим рахунком – з недавнім присмерком щойно похованої Гетьманщини. Вона живила уяву та мотивувала тодішніх українських інтелектуалів – нащадків козацької стар шини віднайти своє унікальне місце і призначення за нових соціокультурних обставин, але нав'язавши зв'язок з автономістськими традиціями минувшини.

Найважливішим центром тогочасного українського культурного і громадського життя став Новгород-Сіверський. Власне, створення намісництва (1782) перетворило колишнє сотенне містечко Стародубського полку на важливий осередок українського громадського та культурного життя кінця XVIII ст.

Саме в Новгород-Сіверському зібралося чимало інтелектуалів - автономістів, які служили там на різних посадах у місцевих установах або мешкали, були пов'язані між собою родинними і службовими зв'язками та приятельськими взаєминами. Частину з них об'єднувало навчання у Києво-Могилянській академії, інших – спільні культурні та соціальні зацікавлення, зокрема претензії на визнання дворянських прав за козацько-старшинськими та шляхетськими родами в імперській становій ієрархії.

Невипадково останні десятиліття XVIII ст. позначені численними культурницькими, освітніми, церковними й адмін істративними проектами, з якими пов'язують діяльність новгород -сіверського патріотичного гуртка. Зокрема, варто відзначити плани заснування університету Івана Халанського в Новгород-Сіверському (1802-1803),

[5] *Чижевський Д*. Нариси з історії філософії на Україні // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. В.Лісового. – К., 2005. – Т.1: Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія С.Сковороди. – С.17.

«Академічного зібрання» (прообразу Української Академії) і книгарні Федора Туманського у Глухові (1779-1780), пропагандистські акції (поширення апокрифів – т.зв. промов І.Мазепи та П.Полуботка), козацький проект Василя Капніста 1788 р. зі створення українських карабінерських полків, наміри Сави Пальмовського та Варлаама Шишацького домогтися автокефалії Українсько-Білоруської православної церкви в Речі Посполитій та ін. [6]

Останній 1812 р. перейшов у Могилеві на бік Наполеона, славив його у проповідях, а після відступу французів був позбавлений сану та висланий як простий монах до Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря[7].

Вірогідно, саме новгород-сіверські автономісти ініціювали відому Берлінську місію В.Капніста 1791 р. [8], прагнули у встановити зносини з представниками революційної Франції тощо.

Розмах діяльності місцевих інтелектуалів був настільки вражаючим, що Д.Решетар та О.Пріцак ідентифікують цей період як новгород-сіверську стадію українського національного руху [9].

Зауважимо, що саме в цьому середовищі швидко поширилася антикварна практика. Спершу вона побутувала як своєрідна культурницька саморефлексія групової спільноти, яку об'єднувала стара козацько-старшинська спадщина.

Таке поширення антикварних устремлінь спостерігаємо на багатьох українських землях, особливо на територіях колишньої Гетьманщини та Слобідської України, що добре висвітлено у працях І.Колесник[10] та В.Кравченка[11]. У цьому ж руслі, хіба що з більшим

---

[6] Див., докладніше: *Ohloblyn O.* Ukrainian Autonomists of the 1780's and 1790's and Count P.A.Rumiantsev-Zadunaysky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – New York, 1958. – Vol.6, no. 3/4. – P.1313-1326; *Федірко А.М.* Патріотична освічена еліта Новгорода-Сіверського на рубежі XVIII - XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2. – С.77-83; *Оглоблин-Мезько О.* Люди Старої України та інші праці / Ред. Л.Винар. – Острог–Нью-Йорк, 2000. – 454 с.

[7] *Оглоблин-Мезько О.* Варлаам Шишацький // Оглоблин-Мезько О. Люди Старої України… – С.270-278.

[8] *Оглоблин О.* Берлінська місія Капніста 1791 року: історіографія і методологія питання (З приводу нової «теорії» проф. Вільяма Еджертона) // Укр. історик. – 1974. – № 1/3. – С.85-103; *Дашкевич Я.* Берлін, квітень 1791 р. Місія В.В.Капніста. Її передісторія та історія // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Упоряд. М.Капраль, Г.Сварник, І.Скочиляс; переднє слово І.Вакарчука, вступн. ст. І.Гирича. – Львів, 2007. – С.205-246.

[9] *Pritsak O., Reshetar J.* The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building // Slavic Review. – 1963. – Vol.22, no.2. – P.249.

[10] *Колесник І.І.* Українська історіографія XVIII – початок XX ст. – К., 2000. – С.187-203.

[11] *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. – С.62-127.

ступенем інтенсивності, розгорталися українознавчі розшуки і в межах Новгород-Сіверського намісництва.

Місцеві діячі активно збирали старожитності і документи до історії, етнографії, господарства і статистики України -Гетьманщини, а почасти намагалися оприлюднити нагромаджені матеріали. Частина з них була використана в роботі Якова Марковича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» (СПб., 1798), низці праць Григорія Полетики – «Записка, как Малая Россия во время владения польского разделена была и о образе ее управления», «Запись, что Малая Россия не завоевана, а присоединилась добровольно к России» та «Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под Республикой польскою и на каких договорах поддалась Российскому государству без нарушения прав и вольностей»[12], «Особом или топографическом описании города губернского Новгорода-Северского», укладеним Андрієм Пригарою (1786-1787) та низки ін.

Більше того, вважають, що місцеві інтелектуали постачали матеріали для праць Н.-Г.Леклерка, Ж.-Б.Шерера та інших іноземних і російських авторів.

Отож, відбувається поступова трансформація антикварної практики, яка набуває ознак зовнішньої рефлективності, скерованості на ззовні (видавничі проекти, топографічні описи, широкі інтелектуальні контакти, різноманітні експерименти на ниві літератури, мовознавства, етнографії, музики, мистецтва, зорієнтовані на ширше читацьке коло та ін.).

Згадаємо, приміром, «Вергилиевых пастухов…» Опанаса Лобисевича, «Грамматику малороссийского наречия» Олексія Павловського, музичні твори Андрія Рачинського, словник «Изъяснение малороссийских речений в предшедших листах» (1793) Федора Туманського тощо.

Та найяскравіше зовнішня рефлективність виявилася у спробах представити власні візії української минувшини, зокрема у славнозвісній «Истории русов», імовірного автора якого досить часто пов'язують саме з новгород-сіверським культурним середовищем[13].

У стильовому плані тодішнє українське історіописання містило строкате, іноді еклектичне сполучення барокових, провіденціальних,

---

[12] Києво-Могилянська академія в іменах XVII-XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Відп. ред. В.С.Брюховецький; наук. ред., упоряд. З.І.Хижняк. – К., 2001. – С.432.

[13] *Оглоблін О.* До питання про автора «Истории русов» / Вступ. ст. В.А.Смолія, О.І.Путро, І.В.Верби; упор. І.В.Верби, О.І.Путро; ком. І.В.Верби, А.М.Федірко. – К., 1998. – С.137-138.

просвітницьких та преромантичних складових. Недаремно початки преромантизму деякі дослідники знаходять саме в «Истории русов»[14].

Проте преромантичні компоненти простежуються не тільки в героїко-патріотичних, почасти ностальгійно-сентиментальних настроях, а і в спробах опозиційного представлення славетного минулого та нових часів. Ця темпоральна репрезентація досить часто подається в імпліцитному вигляді, наприклад у прихованій опозиції «золотої» чи «героїчної» доби козаччини до тодішньої сучасності.

Зрештою, побутування такого чи схожого протиставлення різних історичних епох, свідчить про суттєві зрушення в царині групової свідомості тодішніх інтелектуалів, передусім про первісні усвідомлення конфлікту традиційного і модерного на українських обширах.

Мабуть, не варто надмірно переоцінювати рівня відрефлектованості тогочасних уявлень місцевих антикварів, але саме вони створювали підґрунтя для постання майбутніх наративів XIX ст., виконаних за взірцями модерної концептуалізації з обґрунтуванням національно-культурних претензій.

У цьому сенсі преромантизм відігравав роль своєрідної предтечі модерного романтизму, зокрема виступав як один із організуючих інтелектуальних ферментів у складних і суперечливих процесах, які розгорталися в царині українського історіописання. Вочевидь початки преромантизму були самобутніми інтелектуальними симптомами, які вказували на змагання традиційного й модерного, що розгорнулося на українських теренах наприкінці XVIII ст.

У перші десятиліття XIX ст. учений, який студіював історію Малоросії, належав до суспільства перехідної доби як у соціокультурному, так і в інтелектуальному плані. В цей час фактично відбувалася зміна культурної та суспільної формації підросійської України.

Українські землі поступово трансформувалися в західні імперські провінції Росії – малоросійські губернії. Значна частина нащадків козацької старшини та шляхти успішно інтегрувалася до станової ієрархії імперії Романових як малоросійське дворянство.

Чимало з українських панів зробило успішну кар'єру на державній службі, хоч і залишалися носіями місцевого, територіального патріотизму з ностальгійними та культурницькими мотивами. Відтак тогочасний історик був, принаймні свідком, а певною мірою й учасником тих кардинальних інституціональних, соціальних та інтелектуальних змін

[14] *Скринник М.* Ідейне підґрунтя українського романтизму // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т.222. – С.213.

Водночас побутували автономістські традиції України - Гетьманщини, які циркулювали в осередках старої культури – панських маєтках. Саме в цьому соціокультурному середовищі здійснювалася велика робота зі збирання та нагромадження історичної спадщини, в якій ще протягом першої третини XIX ст. важливу роль відігравали історики-антиквари.

Втім, виникають і нові університетські центри, секуляризованої від схоластичних догматів науки та культури «німецького типу» – в Харкові, а пізніше в Києві та інших містах [15].

Тоді ж відбувається і процес входження української аристократії до російського імперського інтелектуального та культурного простору.

Наразі циркулюють і західні інтелектуальні впливи, зокрема романтизму. Вони проникають, як за російським посередництвом, так і безпосередньо завдяки знайомству з європейським життям, літературою, культурою, мистецтвом тощо.

Таке ознайомлення відбувається на тлі зростаючого зацікавлення Україною з боку західноєвропейської просвітницької історіографії (Й. -Г.Гердер, Й.-Х. фон Енґель, К.Гаммердерфер, Ж.-Б.Шерер та ін.)[16] та суспільно-політичної думки. Наприклад, пригадаємо знамените пророцтво Й.-Г.Гердера, що Україна стане новою Грецією [17].

Цей інтерес продукувався загальним контекстом тотальних геополітичних зрушень, що сталися в політичному устрої Східної та Центральної Європи другої половини XVIII ст., пов'язаних з піднесенням могутності Росії та зникненням ряду державних утворень (Криму, Польщі та ін.).

---

[15] *Пріцак О.* Гарвардський Центр українських студій і Школа Грушевського // Пріцак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967-1973). – Кембридж–Нью-Йорк, 1973. – С.93-94.

[16] Див., приміром: *Krupnyckyi B. Johann* Christian von Engel und Geschichte der Ukraine // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – Berlin, 1931. – Bd.3. – S.75-110; Його ж. Німеччина й Україна в XVIII стол. (Міллєр, Шлєцер, Енгель, Гаммердорфер, Вагнер, Шпітлєр) // Україна (Париж). – 1953. – № 10. – С.843-849; *Doroschenko D.* Die Ukraine und Deutschland: Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. – München, 1994. – S.68-79; *Ивонин Ю.Е.* Немецкая историография позднего Просвещения о запорожском казачестве // Зарубежная историография истории запорожского казачества. – Запорожье, 1992. – С.12-21; *Бойко А.В.* Обзор французской историографии запорожского казачества XVIII столетия // Там же. – С.36-41; *Давлетов О.Р.* З творчої спадщини Дмитра Дорошенка «Й.Х.Енгель як історик України та козаччини» // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного ун-ту. – Запоріжжя, 1996. – Вип.2. – С.150-155; та ін.

[17] *Гердер Й.-Г.* Із праці «Мій подорожній журнал» // Мислителі німецького Романтизму / Упоряд. Л.Рудницький, О.Фешовець. – Ів.-Франківськ, 2003. – С.39.

Хто ж був, власне істориком України у перші десятиліття XIX ст.? Чиновник чи службовець-архівіст з досить прагматичним ставленням до минувшини, малоросійський поміщик-антиквар, який сполучав літературно-естетичні й етнографічні захоплення з ностальгійно-патріотичними мотивами, університетський професор або гімназійний викладач з орієнтацією на культурні й інтелектуальні новації західноєвропейської думки тощо.

Перехідний стан підросійської України творив мішанину типів учених зі строкатим розмаїттям дослідницьких практик (антикварної, початків архівної та етнографічної, літературної, мовознавчої), які своєрідним чином поєднували архаїчні і модерні елементи.

Це змагання і водночас сполучення різноманітних інтелектуальних складових відбувалося, переважно на культурних теренах російської історіографії, хоч і не було позбавлене польських, німецьких та інших впливів.

Отож, конкуренція традиційних і модерних вартостей, дослідницьких практик та мотивів, складні обставини інтелектуальної діяльності вимагали від тогочасного автора не стільки рішучого вибору певної альтернативи, скільки їхнього узгодження, співіснування в суперечливій системі внутрішніх цінностей та лояльностей. Відтак конфлікт традиційного і модерного дедалі більше переноситься у культурну площину, набуває нових ознак, зазнає істотної мімікрії.

Наприклад, він побутує у вигляді полеміки «південців» та «північан», витоки якої сягають щонайменше середини XVIII ст., хоч походження її назви, зазвичай пов'язують з відомою розвідкою Юрія Гуци-Венеліна[18]

Та найголовніші зрушення відбуваються у груповій свідомості українських інтелектуалів. Перші десятиліття XIX ст. минають під знаком усвідомлення специфічної ролі наративу як новітнього способу організації культурного простору Модерну в середовищі малоросійської аристократії.

У цей час споглядаємо кілька спроб підготувати й опублікувати перші «синтетичні» версії малоросійської історії, з яких видані були лише окремі уривки (М.Берлинський[19], О.Мартос[20]).

---

[18] *Венелин Ю.* О споре между южанами и северянами насчет их россизма // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1847. – Кн. 4. – С.1–16.

[19] *Берлинский М.* Несколько глав из сочинения Максима Берлинского «Историческое обозрение Малороссии и города Киева» [главы 52-60] // Молодик на 1844 год. – СПб., 1844. – С.163-196.

[20] *Мартос А.* Отрывок из истории Малороссии. Т.3. Гл.5. 1652–1653 // Северный архив. – 1823. – № 6. – С.461–479; Его же. Отрывок из Истории Малороссии. Т. 3. Гл.

Зауважимо, що єдина з цих студій, опублікована в повному обсязі – «История Малой России» Д.Бантиша-Каменського спершу виникла як проект, замовлений згори за ініціативи та сприяння малоросійського військового генерал-губернатора, князя Миколи Рєпніна-Волконського[21]. Д.Дорошенко слушно наголосив на колективному характері цієї праці (особливо першого видання 1822 р.), котра «була задумана й виконана при спільній участи цілого ряду осіб»[22].

Імовірно, такі устремління місцевої аристократії певною мірою стимулювала поява перших восьми томів «Истории государства Российского» (1816-1817) Миколи Карамзіна.

Зрештою, «История Малой России» фактично була написана спеціально запрошеним істориком-фахівцем, який не належав безпосередньо до середовища місцевого дворянства. Саме в цьому контексті варто тлумачити думку Д.Дорошенка про Д.Бантиша-Каменського як першого історика України в новочасному розумінні [23].

Водночас є достатні підстави (ініціатива та фактично «соціальне замовлення» праці малоросійським військовим губернатором, допомога авторові у доборі джерел, широке коло знайомств і почасти вплив середовища місцевого дворянства та ін.) розглядати зазначений проект як своєрідну, хоч і паліативну спробу культурницької легітимації української минувшини у межах великого російського наративу.

Прикметною, у цьому сенсі є заувага Олекси Мартоса в його рецензії 1823 р. на студію Д.Бантиша-Каменського. Зокрема, рецензент визнавав не стільки її солідну джерельну основу, скільки обстоював думку, що вона «ще не складає всієї будови» української історії [24].

---

13. 1653 и 1654 годы; Т. 3. Гл. 14. 1654 год // Сын Отечества. – 1823. – Част. 84, № 12. – С. 214–223; № 13. – С. 243–252.

[21] Див., наприклад: *Павловский И.Ф.* Заботы кн. Н.Г.Репнина о составлении истории Малороссии // Павловский И.Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н.Г.Репнина (Очерки, материалы и переписка). По архивным данным. – Полтава, 1905. – С.9-15.

[22] *Дорошенко Д.* Дмитро М.Бантиш-Каменський і його «История Малой России» / Публікація В.Андрєєва // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2006. – Вип.2, ч.2: (appendix). – С.16.

[23] Його ж. Мазепа в історичній літературі і в житті // Мазепа: Зб. : У 2 т. – Варшава, 1938. – Т.1. – С.7.

[24] [Мартос А.] Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – М., 1822. – Ч.1-4. // Сын Отечества. – 1823. – Част.83, № 3. – Отд.3: Современная русская библиография. – С.134.

Невипадково Д.Бантиш-Каменський досить болісно відреагував на цю рецензію[25].

На перший погляд, закиди О.Мартоса видаються звичайною реакцією невдачливого конкурента, який змагався з Д.Бантишем-Каменським за право стати першим «малоросійським історіографом». Адже постать автора «Истории Малой России» постійно заступала йому шлях до публікації власної праці[26].

Однак, в загальному руслі тогочасної ситуації, що склалася на ниві українського історіописання, подиву гідна рішучість О.Мартоса представити власну версію минувшини добре вписується в групові інтенції місцевих інтелектуалів перших десятиліть XIX ст. Приміром, свої наміри підготувати студію з історії Малоросії ще 1831 р. задекларував і М.Маркевич[27].

Здавалося, ці устремління призведуть до появи низки або, принаймні кількох великих «синтетичних» творів з української історії впродовж першої половини XIX ст. Тим більше, що культурні запити та претензії вищих станів Малоросії визначили загальний вектор цього руху, а інтелектуальне підґрунтя просвітницького історіописання продукувало чимало взірців для конструювання великих наративів.

Відзначимо, наприклад, відому працю Й.-Х.Енгеля «Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosacken» (Halle, 1796), що слугувала фаховим орієнтиром для О.Мартоса.

Втім, цього так і не сталося! «Синтези» української історії залишилися у вигляді проектів, незавершених чи неопублікованих рукописів тощо.

Тільки запізніла п'ятитомна «История Малороссии» (два томи текстів + три томи матеріалів, додатків та покажчик) М.Маркевича, яка в інтелектуальному сенсі була перехідною студією між пізньопросвітницьким раціоналізмом та романтизмом[28], нагадувала про потужну хвилю устремлінь перших десятиліть XIX ст. Проте на час своєї появи (1842-1843) вона вже була застарілою працею і не задовольняла ані модерні вимоги історіописання, ані культурні потреби українства, хоч і користувалася значною популярністю серед малоросійського панства[29].

---

[25] *Бантыш-Каменский Д.* Письмо к издателю (8/II.1823, Москва) // Сын Отечества. – 1823. – Част.83, № 7. – Отд.2: Критика. – С.313–321.

[26] *Кравченко В.В.* Вказ. праця. – С.110-115.

[27] *Маркевич Н.* Предисловие // Украинские мелодии. – М., 1831. – С.XXVII–XXVIII.

[28] *Ясь О.* Раціоналізм versus романтизм: М.Маркевич як перехідний тип історика // Історичний журнал. – 2007. – № 5. – С.62-73.

[29] *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т.8, ч.2: Початки Хмельниччини (1638-1648). – С.214.

Що ж стало тим нездоланим бар'єром для тогочасних устремлінь українських інтелектуалів? Чому так і не з'явилися інші визначні малоросійські наративи 20-40-х років XIX ст.?

Існуючі відповіді та тлумачення (домінація російського культурного простору, цензурні обмеження, недостатній фаховий рівень малоросійських авторів, зростання компонентів імперської лояльності в самосвідомості місцевої аристократії, зміна її етнокультурної орієнтації)[30] задовольняють лише почасти.

Менш помітні, але більш суттєві причини, на нашу думку, варто шукати в трансформації засадних вимірів російського культурного поля, які пов'язані зі становленням нового публічного простору модерної доби.

Останній з'явився спершу як доповнення до офіційних форм громадського життя. Відтак постають знамениті літературні салони, студентські гуртки, групи поетів, митців, критиків та інших дописувачів до відомих журналів, зокрема малоросійські земляцтва великих російських, особливо столичних міст. Саме вони формують неповторні осередки романтизму.

Водночас виникають і нові інституціональні структури – наукові товариства й асоціації, які суттєво розширюють можливості академічної комунікації.

Схожі процеси, хоч і з певним запізненням та місцевою специфікою, розгорталися і на теренах підросійської України, зокрема в Харкові та Києві.

З часом ці модерні осередки публічності поступово набувають дедалі більшої ваги, зокрема певною мірою впливають навіть і на урядову сферу. Завдяки їхній появі ширяться неформальні, часто-густо непов'язані безпосередньо зі службовою, урядовою або викладацькою діяльністю, культурні і дослідницькі практики[31].

Отож, панські маєтки та місцеві установи, в яких ще жевріли старі автономістські традиції, поступово відходять на другі й треті ролі в культурному житті. О.Пріцак навіть афористично відзначає, що М.Рєпнін-Волконський та його оточення репрезентували «останній осередок української автономістичної думки старого типу»[32].

Тож автори з традиційною культурною й інтелектуальною орієнтацією поступово опиняються на маргінесі тодішнього життя.

---

[30] Див., приміром: *Савченко Ф.* Нові відомості про неопубліковану історію України Олекси Матроса // За сто літ: Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – Харків-Київ, 1930. – Кн.6 – С.7-14.

[31] Аронсон М., Рейсер С. Литературные кружки и салоны / Ред. и предисл. Б.М.Эйхенбаума. – Л., 1929. – 311 с.

[32] Пріцак О. Шевченко-пророк. – К., 1993. – С.27.

Натомість з'являються інтелектуали нової генерації, які швидко входять до неформального, «салонно-літературного» простору, а інколи навіть віддають перевагу новітнім можливостям перед звичайною кар'єрою імперського чиновника чи університетського професора.

Серед них найяскравішою є постать професора-природника, пізніше вченого-словесника та першого ректора університету Св. Володимира, а, згодом, приватного вченого-відлюдника на Михайловій горі – М.Максимовича.

Імовірно, саме в цьому напрямі слід шукати причини нереалізованих «наративних експериментів» у тодішньому українському історіописанні.

З романтичними інтерпретаціями до історичної науки ввійшов масовий, колективний герой – народ / нація з множинністю, ірраціональністю і містичністю способів дії та неосяжним розмаїттям форм її виявів. З його появою єдиний, всеохоплюючий і логічно впорядкований космос минулого, представлений у раціонально-просвітницькому світобаченні, водночас поступився місцем романтичному хаосу з безліччю епізодів і фрагментів.

Романтичні віяння спричинилися і до нового погляду на Малоросію та її минувшину, принаймні, частини нової генерації російських інтелектуалів.

Приміром, Микола Полєвой з неприхованим подивом у великій рецензійній статті на друге видання «Истории Малой России» Д.Бантиша-Каменського (1830) фактично був змушений констатувати, що українська минувшини це – не-руська, а чужа історія. Зокрема, рецензент звернув увагу на протиставлення козаки / москалі, яке побутувало в Малоросії[33].

Причому його думки про відчуження росіян від «туземців» (малоросіян), зокрема протиставлення москалів та козаків, настільки зачепили й образили М.Маркевича, що він навіть написав окрему розвідку «О Малороссии и об Украине», в якій опонував М.Полєвому. Ця стаття мала ввійти до майбутньої книги М.Маркевича «О Малороссии», яка так і не була опублікована[34].

Цікаве міркування висловив на початку 1840-х років і Андрій Краєвський, відомий як видавець «Отечественных записок». Зокрема, він обстоював думку, що Європі ще доведеться відкрити

---

[33] *Н.П.* [Полевой Н.] Малороссия. Ее обитатели и история. Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – М., 1830. – Ч.1-3. // Московский телеграф. – 1830. – №.17. – С.77.

[34] *Маркевич Н.А.* О Малороссии и об Украине // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф.14, спр.4978, арк.1-9.

малоросійську історію, позаяк без неї неможливо збагнути слов'янський дух[35].

Цей ряд оцінок можемо суттєво продовжити. Вочевидь вони свідчать про досить складну рецепцію української / малоросійської проблематики з російського боку, яка, на превеликий жаль, і до сьогодні залишається непроаналізованою.

Та найголовніше, ці уявлення російських інтелектуалів опосередковано вказують на зміну соціокультурних обставин у 1830 - 1840-х роках, які справили помітний вплив на українське історіописання. Адже поширення романтизму на українських землях в імперії Романових несподівано поєдналося як з елементами «нової публічності», так і кон'юнктурними урядовими настановами.

Йдеться про офіційну політику у культурно-освітній сфері щодо Південно-Західного краю у 1830-1840-х роках. На той час в державних колах соціогуманітарні дисципліни, передусім російська словесність, розглядалися як засіб для насадження універсальної загальноімперської комунікації та русифікації в регіоні, в якому впливовими залишалися польські освітні і культурні практики [36].

З огляду на це романтичні інтенції українських науковців 30 -40-х років XIX ст. досить несподівано сполучилися з тогочасними міністерськими розпорядженнями щодо вивчення місцевих старожитностей в антипольському чи допольському сенсі для установ і навчальних закладів Південно-Західного краю, які поширилися після Польського повстання 1830-1831 рр.[37]

«Збити польські домагання, як безпідставні, вияснення того старого основного шару українського, це було завданням наукових чергових дослідів, поставлених з гори офіційно місцевим вченим», – підкреслює О.Грушевський[38]. Це створювало можливості для багатьох учених-гуманітаріїв проводити академічні студії, спрямовані на вивчення народного / національного духу, й одночасно зберігати лояльність до імперської влади.

Проте, вже в 40-і роки XIX ст. ситуація помітно змінюється, особливо з погромом кирило-мефодіївських братчиків 1847 р. Відтоді малоросійська минувшина розглядається російською бюрократією як

---

[35] *Данилів В.* До історії української етнографії (Риси літературної діяльності М.А.Максимовича, А.Л.Метлинського та П.А.Лукашевича) // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1909. – Кн.4. – С.46.

[36] *Біленький С.* Російська словесність в університеті Св. Володимира: між наукою і політикою // Пам'ять століть. – 1999. - № 4. – С.96.

[37] *Максимович М.* Письма о Киеве и Воспоминания о Тавриде. – СПб., 1871. – С.39, 86.

[38] *Грушевський О.* З київської історіографії 1840-х рр. // ІР НБУВ, ф.10, спр.17182, арк.7.

неблагонадійна царина наукових дослідів та культурних практик, яка містить потенційні, а іноді й реальні загрози для ідеологічних засад імперії.

Варто підкреслити, що загальноімперська спрямованість російського гранд-наративу істотно звужувала можливості для введення українських сюжетів.

Утім, у столичних літературних салонах і гуртках 1820-х – 1840-х років існувала своєрідна, щоправда дещо поверхова мода щодо малоросійської тематики, особливо щодо етнографічної і фольклорної тематики. Відтак ідея «синтетичних» праць поступається думці про фрагментарне, мозаїчне представлення української минувшини. Адже вона не тільки відповідала самому духу романтичних уявлень, а й почасти задовольняла соціокультурні вимоги освіченої публіки, більше того дозволяла гнучко пристосуватися до канону великого російського наративу.

Недаремно у другій половині 1820-1840-х роках українське романтичне історіописання репрезентоване значною кількістю дрібних розвідок, заміток, рецензій, бібліографічних нотаток, публікацій окремих етнографічних та фольклористичних матеріалів тощо.

Згадаємо, приміром, історичні праці М.Максимовича, зокрема, його славнозвісні «Листи». Вони репрезентують елементи рецензійної статті, есе, публіцистичної замітки, автобіографічних і мемуарних згадок, приватного епістолярію, які часто-густо об'єднанні мікроісторичним сюжетом.

Ця констатація нав'язує певні аналогії з німецькою романтикою, зокрема з відомими «Фрагментами» Новаліса чи «Атенейськими фрагментами» Фрідріха Шлегеля тощо.

Наведене порівняння не є відповідним щодо форми праць, у випадку німецьких романтиків представлених, іноді у вигляді низки афористичних висловлювань чи дрібних заміток-есе.

Проте таке співставлення є достатньо адекватним стосовно функціонального призначення. Адже фрагмент є незавершеним, синкретичним і водночас аморфним за своєю жанровою природою. Він інспірує уяву читача, надає викладу динамічності та діалогічності, зрештою продукує багатоголосся і різні смислові шари.

Більше того, фрагмент прагне до цілісності, або точніше до її конструювання. Водночас він виступає як інородне включення в російський гранд-наратив і потенційно містить у собі приховану програму для його руйнації[39].

---

[39] Див. докладніше: *Ясь О.* Фрагмент як форма мислення: романтичний світ Михайла Максимовича // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України: Наук. зб.

Так чи інакше у 1820-1840-х роках проект «винайдення України» та його легітимації, якщо послугуватися термінологією модерністів чи конструктивістів, було запущено, принаймні розпочався процес його переходу із латентної фази до спроб окреслити культурний простір Малоросії в ретроспективному сенсі.

Перехід від дрібних фрагментів та сюжетів до створення досить великої зв'язаної оповіді відбувався досить швидко. Зокрема, вже в 1840-і роки ряд відомих кирило-мефодіївських братчиків (М.Костомаров, П.Куліш) мали солідні авторські проекти з написання української історії різного ступеня готовності. Вочевидь погром 1847 р. віддалив ці метаморфози в українському історіописанні на 10-15 років.

Однак, уже в другій половині XIX ст. спостерігаємо тріумфальне поширення монографій М.Костомарова, праць П.Куліша в російському інтелектуальному просторі, зокрема в С.-Петербурзі.

Достатньо лише назвати багатотомні видання та перевидання праць М.Костомарова у Російській імперії і за її межами у другій половині XIX – на початку XX ст.: «Исторические монографии и исследования» (Видання Д.Кожанчикова. СПб., 1863-1872. Т.1-12), «Исторические монографии и исследования» (Друге видання Д.Кожанчикова, продовжене М.Вольфом, а пізніше – М.Стасюлевичем. М.-СПб., 1872-1889. Т.1-20), «Історичні монографії» (За ред. О.Барвінського; серія «Руська історична бібліотека» [Т. 2, 9-18]. Львів-Тернопіль, 1886-1895. Т.1-11), «Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования» (Видання «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» («Литературного фонда»). СПб., 1903-1905. Кн.1-8, т.1-21) та ін.

За свідченням російського історика літератури Петра Полєвого (до речі сина вищезгаданого М.Полєвого) монографію М.Костомарова про Б.Хмельницького «читали із захопленням навіть і такі люди, які ніколи у своєму житті не розгорнули жодної книги з російської історії та про нашу історичну минувшину мали найтуманіше поняття»[40].

Це поширення праць з української історії в другій половині XIX ст. разюче контрастує ще з ситуацією початку 1850-х років, коли, за свідченням Володимира Антоновича, «джерела українофільства» ледь-ледь нараховували десяток позицій[41].

на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова / Відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2007. – С.477-516.

40 *Полевой П.Н.* Историк-идеалист // Исторический вестник. – 1891. – № 2. – С.508.

41 Автобіографічні записки Володимира Антоновича // Літературно-науковий вістник. – 1908. – Т.43, кн.9. – С.406-407.

Зауважимо, що дивовижна популярність М.Костомарова у колах тодішньої освіченої громадськості стає зрозумілою, якщо взяти до уваги зміну культурних і інтелектуальних орієнтирів російського суспільства в контексті модернізації 1860-70-х років.

Епоха «блискучих» столичних салонів і знаних літературних гуртків добігала свого кінця. Натомість поставала різноманітна пореформена інтелігенція, яка прагнула конструювати нове середовище публічного і громадського буття, хоч і в умовах паліативної та запізнілої модернізації імперії Романових.

Невипадково публічність М.Костомарова як ученого виразно виявилася в його відкритих лекціях, різноманітних громадських акціях, зрештою у відомих «вівторках», коли на його квартирі збиралися столичні інтелектуали, митці, письменники, а іноді й звичайні люди, вихідці з Малоросії тощо[42]. Водночас давалася взнаки загальна орієнтація автора на велику читацьку аудиторію. Адже М.Костомаров як історик-художник намагався передати, донести зразки сконструйованої суб'єктивності минулого широкому загалу.

Строкатість і розмаїття соціо- та етнокультурних умов імперських окраїн, що сполучалися з досить своєрідною, часто-густо вибірковою модернізацією Росії витворювали неповторне підґрунтя для висунення історичних візій. Відтак романтизм, який у західноєвропейських країнах ще в 1830-1840-х роках поступився місцем новітнім напрямам[43], зокрема позитивізму, ще тривалий час залишався вельми популярним у культурних і дослідницьких практиках істориків на східноєвропейських теренах.

Приміром, з романтичною історіографією, пов'язане поширення монографічних студій як жанру і виду досліджень в українському історіописанні другої половини XIX ст.[44] Натомість переважна більшість науковців (від Ш.-В.Ланглуа та Ш.Сеньобоса[45] до Р.Дж.Коллінгвуда[46]) цю роль в європейській історіографії традиційно відводять позитивізму.

---

[42] *Смолій В.А., Пінчук Ю.А., Ясь О.В.* Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / Вступ. ст. і заг. ред. В.А.Смолія. – К.,2005. – С.82-83.

[43] Див., наприклад: *Петров М.* Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. – Харьков, 1861. – 309 с.

[44] *Біднов В*. Що читати по історії України (коротенька історіографія України). З викладів на учительських курсах українознавства. – Катеринослав, 1920. – С.7.

[45] *Ланглуа Ш.-В.*, Сеньобос Ш. Введение в изучение истории / Пер. с фр. А.Серебряковой. – СПб., 1899. – С.240-242.

[46] *Коллингвуд Р.Дж*. Идея истории. Автобиография / Пер. и ком. Ю.А.Асеева; авт. ст. М.А.Киссель. – М., 1980. – С.123.

Зрештою, слід звернути увагу і на способи організації матеріалу, представлені в працях істориків-романтиків. Зокрема, М.Костомаров визначав свою творчу манеру як «складання» монографій з джерел [47], з мозаїки різних відомостей, окремих картин, що знову розпадаються на безліч фрагментів.

Так, крок за кроком фрагмент перетворюється на певну локальну цілісність, яка ще не подає загальну візію української історії, але дедалі більше тяжіє до такої універсальної конструкції.

Причому якщо подивитися на історичні студії М.Костомарова в світлі творення українського гранд-наративу, то побачимо всі необхідні технологічні складові.

Передусім, незважаючи на поміркованість українофільства М.Костомарова ідея роздвоєності Русі в його творчості досягає своєрідного апогею.

Зазначимо, що мимовільну констатацію психологічної та історичної самобутності українського народу знаходимо вже в робочих нотатках М.Максимовича, яка ледве не перетворюється в апологію чужорідності України щодо Великоросії. Відтак він впритул наближається до думки про цілісність і відмінність українського історичного буття щодо російської минувшини [48].

Проте М.Максимович не генералізує свої спостереження до лінії вододілу, за якою постають формули «дві народності» (М.Костомаров) чи «три національні типи» (В.Антонович). Тому дві частини Руського світу з різною історичною долею все ж таки в його працях сполучаються в образі святої Русі, яка є основою їхньої внутрішньої єдності. Її творить метафізичний Руський дух.

Натомість у студії М.Костомарова «Две русские народности» (1861) протиставлення малорусів та великорусів представлено не тільки в сенсі громадського укладу та народної психології, а й історичного побутування. Відтак Д.Дорошенко назвав цю працю «євангелієм українського націоналізму» [49].

Варто наголосити, що ідея роздвоєності «двох народностей» постійно конфліктує з федералістськими ідеалами М.Костомарова.

Отож, ученому в останні роки життті довелося суттєво переглянути свої федералістські погляди. Зокрема, в рецензії 1882 р. на монографію харківського історика Петра Буцинського він дійшов

---

[47] *Костомаров Н.* Руина. Историческая монография из истории Малороссии, 1663-1687 // Вестник Европы. – 1879. – № 4. – С.610.

[48] *Максимович М.* Психологическое воззрение. Историческая жизнь [автограф, робочі записи 1830-40-х про психологічні відмінності та історичне побутування росіян і українців] // ІР НБУВ, ф.32, спр.393, арк.1-12.

[49] *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії / Упорядк. та вступн. ст. Ю.Пінчука, Л.Гриневич. – 3–е вид., репринт. – К., 1996. – С.100.

висновку, що Б.Хмельницький прагнув дати своїй Україні повну незалежність[50]. Відтак тексти М.Костомарова практично наблизилися до межі, яка відділяла культурну й інтелектуальну легітимацію українства у великому російському наративі від декларації про політичну окремішність, принаймні в українській минувшині.

Зауважимо, що для М.Костомарова з огляду на його подвійну лояльність щодо Малоросії / України та Росії / Російської імперії, яка, зокрема, виявилася у думці про місію Б.Хмельницького з'єднати «дві Русі», такий поворот до ідеї роздвоєності є показовим.

Якщо проаналізувати тексти М.Костомарова в термінах Жан-Франсуа Ліотара[51], то фактично знаходимо всі технологічні складові необхідні для реалізації легітимаційної функції великого наративу: відправника – українських інтелектуалів-романтиків, колективного героя – український народ та його призначення й адресат – українофільську інтелігенцію.

Можемо, звичайно дискутувати щодо ступеня відрефлектованості поглядів М.Костомарова. Однак, очевидно, що його тексти не тільки впритул підвели українське історіописання до створення великого наративу, а практично стали одним із етапів цього творення, зокрема відіграли роль своєрідного прологу до «Історії України-Руси» М.Грушевського.

На цьому тлі досить суперечливо виглядає та бентежить інтелектуальна еволюція іншого кирило-мефодіївця, приятеля М.Костомарова Пантелеймона Куліша з його концепцією двоєдиної Русі та великого Руського світу, що представлена відомою ідеєю «возз'єднання» («воссоединения»).

У рукопису до неопублікованого авторського списку до другого видання «Истории воссоединения Руси» (у 7 томах) П.Куліш навіть подає спеціальну главу «Общий взгляд на воссоединение Руси», в якій постулює провідні положення свого історіописання. «Незалежність та велич «нової для Європи та Азії держави» ґрунтувалася на єдиновладді, якого марно прагнули київські, литовські, польські князі та королі, і котре довело свою життєву необхідність тріумфом над республіканськими, так званими народоправними русько-литовсько-польськими системами. Ці охоронно-політичні системи були непридатними тоді, як для нашої руської, так і для литовсько-польської цілості, які б не були наші ідеали відносно руського майбуття – і тому-то політичний розрив того зв'язку, який Русь Південну одвічно з'єднав

---

[50] *Костомаров Н*. Рец. на кн.: Буцинский П.Н. О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882 // Южный край (Харьков). – 1882, 28 дек. – № 693. – С.1-2.

[51] *Лиотар Ж.-Ф*. Состояние постмодерна / Пер. с фр. Н.А. Шматко. – М., 1998. – 160 с.

з Руссю Північною привело їх шляхом життєвої необхідності до возз'єднання (підкреслення П.Куліша. – *Авт.*). Ось головна думка історії загальноруського життя. Вона слугує керівною ниткою в лабіринті протилежних єдиновладдю устремлінь, на які, по-моєму, варто дивитися як на вираз відцентрової сили в творенні Великого Руського Світу під всепереможною дією доцентрової сили», – зазначає автор[52].

У російській суспільно-політичній думці інтелектуальний поворот П.Куліша в середині 1870-х років справив неабияке враження і вважався незвичайним, принаймні за оцінками сучасників[53]. Ще більш гостро і болісно його оцінювали українські діячі, особливо недавні соратники та прихильники історика[54].

На перший погляд ця дивовижна метаморфоза виглядає як «збій» у легітимаційній програмі творення національного гранд-наративу та «винайдення України». Відтак традиційні пояснення, які пропонувала українська історіографія працюють, переважно на цю версію: польські впливи[55], служба у Варшаві[56], егоцентрична вдача[57], соціальне походження[58], засвоєння позитивізму[59] і навіть химерне поєднання романтизму з культурними конфліктами руссоїстського типу[60] тощо.

---

[52] *Кулиш П.А.* История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т.1 // ІР НБУВ, ф.1, спр.28460, арк.10зв.-11.

[53] *Пыпин А.Н., Спасович В.Д.* История славянских литератур: В 2 т. – СПб., 1879. – Т.1. – С.375; *Пыпин А.Н.* История русской этнографии: В 4 т. – СПб., 1891. – Т.3: Этнография малорусская. – С.189-190; *Коялович М.О.* История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинения. – СПб., 1893. – С.423.

[54] *Костомаров Н.* О козаках. По поводу статьи Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадях Русского Архива (изд. 1877 г.). Историко-критический очерк // Русская старина. – 1878. – Т. 21, № 3. – С.385–402; Его же. П.А.Кулиш и его последняя литературная деятельность // Киевская старина. – 1883. - № 2. – С.221-234; та ін.

[55] *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – С. 106–107.

[56] *Кордуба М.* Причинки до урядничої служби Куліша (Від губернського секретаря до надворного радника) // ЗНТШ. – Львів, 1930. – Т. 100: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. – Ч. 2: Праці історичні. – С. 327–377.

[57] *Житецький І.* Куліш і Костомаров (недруковане листування 1860-70 рр.) // Україна. – 1927. – Кн.1/2. – С.40.

[58] *Грушевський М.* В тридцяті роковини Куліша. Соціяльно-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. – 1927. – Кн.1/2. – С.10.

[59] *Velychenko S.* National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P.191; *Нахлік Є.* Позитивізм у рецепції Пантелеймона Куліша // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 11/12. – С. 123–126, 133-134.

[60] *Нахлік Є.* Просвітительські ідеї в художньо-історіософській концепції П.Куліша // Радянське літературознавство. – 1989. - № 8. – С.37.

Втім, вони зорієнтовані на досить однотипні пояснення, які не виходять поза межі однієї площини.

Можливо, варто сформулювати питання інакше... Що як у випадку з історичною візією П.Куліша ми маємо справу не з «програмним збоєм», а з іншим легітимаційним проектом «винайдення України», який у певний момент (можемо це назвати точкою біфуркації) стає самоцінним і розпочинає власне буття?

Це припущення почасти спирається на тривале інтелектуальне життя українського романтизму впродовж XIX ст., почасти на багатоманітність соціокультурних умов, які продукують різні суспільні запити до інтелектуалів, зокрема істотно впливають на авторські мотивації.

Чи не про таке розмаїття соціокультурних імпульсів згадував свого часу Віктор Петров (до речі один з найкращих дослідників творчості П.Куліша), коли афористично порівнював їх з літаком, паровим потягом, парою волів, що тягнуть селянський віз та людиною, котра повільно простує стежкою історії? [61]

Зауважимо, що випадок П.Куліша на загальному тлі українського історіописання є не поодиноким казусом, особливо, коли взяти до уваги неоромантизм першої третини XX ст., найяскравішим репрезентантом якого був В.Липинський [62]. Адже на неоромантичній підкладці в умовах соціокультурної та інтелектуальної трансформації тогочасного простору Модерну постало, щонайменше кілька потенційних проектів «винайдення України»!

Пригадаємо, хоч би відомі «формули» В.Липинського (через державу до нації) та С.Томашівського (через націю до держави), які передбачалося легітимізувати шляхом написання великих праць з української історії.

Зокрема, у 1920-1921 рр. В.Липинський мав наміри підготувати синтетичний огляд історії України з «державницької точки зору» [63]. Багатотомну візію української минувшини у вигляді Великої 12-ти томної історії Галичини планував представити і С.Томашівський [64].

---

[61] *Бер В.* [Петров В.П.] Проблема епохи / Підготовка тексту та ком. О.Яся // Молода нація: Альманах. – 2002. – № 2. – С.74.

[62] *Ясь О.В. В.*Липинський та неоромантизм (до 125-річчя від дня народження) // Укр. іст. журн. – 2007. – № 5. – С.75-95.

[63] *Олянчин Д.* З моїх архівних дослідів в Німеччині від 1925 до 1938 р. // Наук. записки УВУ: Іст.-філософ. ф-т. – Мюнхен,1965/1966. – № 8. – С.140 (додаток); *Лисяк-Рудницький І.* Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф.Сисин; упоряд. Я.Грицак. – К., 1994. – Т.2. – С.177.

[64] *Кревецький І.* Стефан Томашівський як історик: І. Праці і пляни // С.Томашівський: Історик, політик, публіцист. – Львів, [1931]. – С.14.

Причому означені «формули» конструювання української історії привертали увагу науковців тривалий час[65], а про їхнє поширення у пам'ятні і буремні 1990-ті роки, мабуть, не варто і нагадувати.

Отож, попри нереалізованість зазначених проектів вони свідчать про варіативність у творенні національного гранд-наративу та кидають світло на різноманітні ролі романтизму в українському історіописанні.

З означеної перспективи романтичні складові побутують то у вигляді своєрідного культурного ферменту, котрий трансформує антикварну свідомість патріотів-автономістів (пререромантизм кінця XVIII ст.), то представлені як специфічна, фрагментарна форма введення українських сюжетів до великого російського наративу 1820-1840-х років та первісне інтелектуальне підґрунтя модерністського проекту «винайдення України». Врешті-решт, вони виступають як своєрідний інтелектуальний транслятор різноманітних соціокультурних імпульсів, які породжують різні варіації й альтернативи у творенні національного гранд-наративу (пізній романтизм 70-х – 80-х років XIX ст. та неоромантична хвиля на зламі XIX-XX ст.).

Насамкінець, зауважимо, що інтелектуальні та культурні ролі романтизму як стильового напряму чи напрямів конче потребують новітнього переосмислення, а тексти українських істориків-романтиків сучасного прочитання і потрактування.

[65] Див., приміром: *Крупницький Б.* Проблеми сучасної української державности // Крупницький Б. Основні проблеми історії України / На правах рукопису. – Мюнхен, 1955. – С.61-62; Problems of Terminology and Periodization in the Teaching of Ukrainian History: (Round Table Discussion at the Ukrainian Historical Conference, London, Ontario, 31 May 1978) // Rethinking Ukrainian History / Ed. I.L.-Rudnytsky with assistance of J.-P.Himka. – Edmonton, 1981. – P.235.

Віталій Тельвак
Дрогобич

Метанаратив М.Грушевського в історіографічному дискурсі доби Модерну

Українська історична наука другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. є, поза сумнівом, однією з найпопулярніших тем історіографічних студій нашого часу. Це й зрозуміло, адже одним із важливих завдань сучасної україніки є пошук витоків власної фахової ідентичності, відтворення розірваної попередньою добою наукової традиції. На сьогодні маємо солідну кількість досліджень як статейного, так і монографічного формату, в котрих дослідники в цілому реконструювали процеси становлення української Кліо в головних аспектах – персональному, теоретико-методологічному, інституційному тощо. Сучасний стан розробки проблеми: накопичена джерельна база та наявна історіографічна література, підштовхують до формулювання нових актуальних дослідницьких завдань. Серед останніх, на нашу думку, вирізняється проблема залучення доробку фундаторів вітчизняної Кліо до ширшого – західноєвропейського та світового історіографічного контексту. Адже більшість наявних сьогодні історіографічних опрацювань змальовують переважно український досвід прочитання та сприйняття знакових текстів вітчизняних істориків. Тим самим надалі консервується поширене сприйняття української історичної науки другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. як периферійної, творці котрої творили лише для «домашнього вжитку». В такій вузькій перспективі українська наука не тільки опиняється поза головними історіографічними дискусіями, що модернізували обличчя світової гуманістики на зламі століть, але й утруднює можливість отримати адекватну відповідь на питання про внесок вітчизняних учених до конструювання моделі минулого власного східноєвропейського регіону. Чи не найбільшою мірою зауважена проблема є актуальною при дослідженні творчості Михайла Грушевського. Незважаючи на багаторічні плідні

грушевськознавчі пошуки, досі в літературі зустрічаються твердження, що «… до 1906 р. жоден з істориків-фахівців не дав оцінки праці М.Грушевського», «і тільки після Першої світової війни на багатотомну працю історика з‘явилася низка рецензій»[1]. У цій статті ми спробуємо дослідити сприйняття творчих ідей чолової постаті української науки його сучасниками наприкінці XIX – на початку XX ст. – тобто у час, котрий передував бурхливим подіям Першої світової війни та Визвольних змагань, що значно вплинули на політизацію історіографічних дискусій у Східній Європі.

Найбільш зацікавлено, і це зрозуміло, до наукової творчості М.Грушевського поставилися в українському інтелектуальному середовищі. Тут у досить короткому часі погляди львівського професора стали основою історичної ідеології патріотичного національного табору. З іншого боку – наукові гіпотези автора «Історії України-Руси», передусім, його теза про відмінні історичні шляхи російського та українського народів вже від доби раннього середньовіччя, викликала все гострішу реакцію зі сторони русофільсько-москвофільської інтелігенції Східної Галичини та прихильників малоросійської орієнтації на Наддніпрянщині. Для представників українофільських кіл обох імперій запропонована М.Грушевським схема українського минулого та сама ідея його сепарації з російського та польського гранд-наративів була сприйнята із захватом і поширена на інші сфери наукового дискурсу (наприклад, історію літератури) та була покладена в основу програмних документів багатьох українських політичних та суспільних організацій. А плідна науково-організаційна, дослідна та видавнича діяльність ученого на галицькому терені зробила саме його ім‘я на початку XX століття символом українства, що особливо впадало у вічі під час ювілейних святкувань 1904 (десятиліття праці у Львові), 1906 (сорокаріччя від дня народження) та 1910 (двадцятип‘ятиліття літературно-наукової праці) років[2]. Поряд із таким, подекуди надзвичайно захопливим, ставленням

---

[1] *Зайцева З.І.* Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: КНЕУ, 2006. – С. 189.

[2] Передмова. Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894-1904). – Львів, 1906. – С. VII; Свято в честь проф. М.Грушевського // Киевская Старина. – 1906. – Т. 92. – С. 30-31; *В.Б.*: Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894-1904). Львів, 1906 // Діло. – 1906. – Ч.

до наукової праці М.Грушевського, саме з кіл національної інтелігенції вийшла найбільш принципова та конструктивна критика окремих моментів його великої історичної реконструкції, що відбивала швидкий поступ в різних ділянках української гуманістики. Прикметно, що серед найбільш принципових рецензентів історіографічної праці львівського професора зустрічаємо імена його учнів (наприклад, М.Кордуба та С.Томашівський). В численних рецензіях ученому було зроблено низку зауважень фактологічного, джерелознавчого, хронологічного і навіть методологічного характеру[3]. Ці зауваження, корегуючи окремі елементи його історичної реконструкції, жодним чином не впливали на саму її модель-схему, а навпаки, як зауважив І.Франко, були покликані зміцнити її[4]. Особливим пунктом критики наукових праць М.Грушевського, особливо зі сторони наддніпрянських учених, була мовна сторона оформлення його творів. Тогочасні зауваження стосовно мови історичних творів М.Грушевського слід, на наше переконання, розглядати не локально – як критику мовних недосконалостей творів окремого автора, а в широкому контексті протиставлення традицій творення літературної мови в Галичині й на Наддніпрянській Україні, що знайшло своє відображення в мовній дискусії 1906–1913 рр. Учасниками цієї дискусії, котра досить докладно висвітлена в сучасній літературі, виступили практично всі помітні тогочасні українські гуманітарії, котрі солідаризувалися в потребі вироблення єдиної національної мови[5].

58-59. – 23-24 березня; Проф. Михайло Сергієвич Грушевський (з нагоди 25-літнього ювілею) // Українська хата. – Київ, 1910. – Кн. VI. – С. 361-362.

[3] Див. докл.: *Тельвак В.* Перший том "Історії України-Руси" Михайла Грушевського в оцінках сучасників // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2007. – Випуск 17. – С. 16-38.

[4] *Франко І.* Причинки до історії України-Русі. Часть перша // *Франко І.* Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К.: "Наукова думка", 1986. – Том 47. – С. 545-548.

[5] Див. докл.: *Трифонов Р.* Мовна ситуація на українських землях на початку ХХ ст. і її відображення в дискусії з проблем унормування літературної мови // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Філологічні науки. – 2000. – № 4. – С. 88 – 92; *Трифонов Р.* Роль науково-публіцистичної дискусії початку ХХ ст. в унормуванні українського правопису // Вісник Харківського університету. – Х., 2000. – № 456. – С. 325 – 328; *Трифонов Р.* Проблема мовної норми і дискусія з унормування української літературної мови початку ХХ ст. // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 1996. – № 5. – С. 147 – 151.

Якщо діячі українського національного табору зосереджувалися на корекції виключно нюансів історіографічної праці М.Грушевського, не піддаючи сумніву запропоновану ним концептуальну модель, то з боку представників москвофільської та малоросійської інтелігенції остання стала об‘єктом спеціальної критики. Не маючи достатніх наукових сил для ведення послідовної та широкомасштабної полеміки з ключовими постулатами, обстоюваними М.Грушевським та його львівськими учнями, вони зосередилися на критиці світоглядно-історіософських засад української національної історіографії, обстоюючи історіографічну цінність головних постулатів «звичайної схеми»[6]. Незважаючи на безкомпромісний і, нерідко, емоційний (як це особливо показала полеміка з В.Мільковичем та І.Лінніченком) характер цієї дискусії, вона продемонструвала своєрідний розклад сил у тогочасному українському інтелектуальному середовищі. Наслідком цієї полеміки стало, передусім, чітке окреслення традиційного русофільсько-москвофільського (в дусі теоретичних настанов прихильників "звичайної схеми") та дедалі більш модернізованого національного погляду на конструювання моделі українського минулого. В основі цих конкурентних історіографічних позицій лежало глибше світоглядне протистояння між носіями загальноросійської та української національних ідентичностей. Поряд із цим, ми можемо відзначити ледь помітні у той час відмінності серед прихильників україноцентричної історіософської моделі. Так, чи не вперше у цій полеміці про власне, відмінне від поглядів учителя, бачення вихідних для реконструкції історії України моменті в заявив С.Томашівський, солідаризувавшись із прихильниками теорії норманізму.

Надзвичайно зацікавлено історіографічна праця українського вченого була сприйнята й в інтелектуальних колах наших сусідів. Так, в польській літературі досить рефлективно постави лися до науково-дослідної, організаційної та суспільно-політичної діяльності М.Грушевського у Східній Галичині, маючи перед очима, як її наслідки, швидку модернізацію українського руху. В науковому план і польські історики зосередилися на критиці тих моментів

[6] Див. докл.: *Тельвак В.* Михайло Грушевський contra ВолодимирІлькович (до проблеми формування дискусійного поля української історіографії початку XX століття) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. / Редкол.: Г.В. Боряк (голова), І.Б. Матяш (заст. голови) та ін. – К., 2007. – Вип. 9. – С. 255-269.

історіографічної діяльності українського вченого, що у своїх висновках підважувала історичні корені панівного становища поляків у Східній Галичині та входила у суперечність із класичною моделлю польського минулого, що як невід‘ємну частину включала в себе українське Правобережжя. Тому найбільш принципово польські дослідники опонували інтерпретації М.Грушевським проблем ґенези етнічних процесів на українсько-польському порубіжжі XI-XIII ст., його антинорманській гіпотезі, поглядам на становище православної церкви на українських землях Речі Посполитої в XIV-XVI ст., оцінкам феномену української козаччини[7]. Багато зауважень ними було висловлено й щодо термінологічного словотвору М.Грушевського, особливо, популяризації ним етноніму "Україна-Русь". Прикметно, що з‘ясовуючи мотивацію українського вченого при конструюванні нової історичної термінології, польські дослідники наголошували на його політичних "державницьких" (підкреслено нами – В.Т.) аспіраціях, з яких логічно витікають "історичні" й "територіальні" претензії до Росії, Австро-Угорщини та Польщі в її кордонах XVIII ст.[8]. Втім, найбільшою вадою історичних праць М.Грушевського для польських публіцистів було його намагання надмірно загострити та підкреслити українсько-польське протистояння у всіх можливих вимірах тогочасного суспільного життя – соціально-економічному, політичному, культурно-релігійному. Для такого глибокого національного конфлікту, переконували польські оглядачі, не було жодних вагомих підстав. А тому висновки українського вченого не тільки безпідставні, наголошували вони, але й надмірно тенденційні та заполітизовані, викликані напругою у стосунках двох народів на початку XX ст. Разом із тим зауважимо, що попри загострення міжнаціональних стосунків у Галичині та принципову критику суспільно-політичної роботи М.Грушевського, польські дослідники віддавали належне його заслугам перед українською наукою, наголошували, що вчений своєю "бенедиктинською працьовитістю" створив "руський науковий світ", "цілу школу", ба, навіть більше – цілість українського суспільно-політичного й культурного життя[9].

---

[7] Див. докл.: *Тельвак В.* Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX-XX ст.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 67-82.

[8] *Rawita-Gawroński Fr.* Kwestya ruska wobec Austryi i Rosyi // Świat Słowiański. – Kraków, 1912. – Rocznik VIII. – Sierpień-wrzesień. – S. 557-578; *F.K.*: Z prasy ruskiej // Świat Słowiański. – Kraków, 1907. – Rocznik III. – Luty. – S. 136-141.

[9] Див. напр.: *Tad. St. Gr.*: Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової

Складніше було зі сприйняттям історичних праць М.Грушевського у середовищі російських дослідників, оскільки заборона українського друкованого слова в Російській імперії тривалий час ускладнювала можливість ознайомлення з ідеями львівського професора. На сторінках російської періодики, почасти й наукової, створювався негативний образ тієї національно-культурної праці, що була розгорнута українцями в Галичині. Наголошувалося на штучності конструювання наукового дискурсу української мови, політичному антиросійському забарвленні всього культурно-наукового руху галицьких українців[10]. Прикметно, що особливою активністю у формуванні негативного образу науково-дослідної діяльності галицьких українців відзначилися представники київського інтелектуального середовища, ідейно об‘єднані довкола газети «Киевлянин». Чи не найбільш бурхливу антиукраїнську діяльність розгорнув професор університету Святого Володимира Т.Флоринський котрий у своїх оглядах слов‘янознавчої літератури відстоював бачення української мови (за термінологією автора – "малорусского наречия") виключно для домашнього вжитку або простонародної літератури, відмовляючи їй права обслуговувати високі сфери культури та науки[11]. Зауважимо, що в демократичному російському науковому середовищі безпринципна антиукраїнська діяльність Т.Флоринського та його однодумців викликала поваги гідне засудження. Висловлювалося загальне обурення, що позиція однієї людини "забарвлює всю російську науку у зовсім невластиві для неї кольори"[12]. Втім, значною мірою саме внаслідок цих антиукраїнських нападок, історичні праці

праці в Галичині (1894-1904). – Львів, 1906 // Świat Słowiański. – Kraków, 1906. – Rocznik II. – Czerwiec. – S. 440-442; *Wasilewski L.* Ukraina i sprawa ukraińska. – Kraków, 1911. – S. 147-148.

[10] Див. напр.: *Н. Р-в.*: Записки наукового товариства імені Шевченко. Виходять у Львові під редакцією Михайла Грушевського. Т. XIX. Львів, 1898 // Исторический вестник. – 1898. – Т. LXXIV. – С. 316-318.

[11] *Флоринский Т.* Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетские известия. – Киев, 1898. – № 11. – С. 219; *Флоринский Т.* Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетские известия. – Киев, 1901. – № 4. – С. 38-45.

[12] *В. Б-скій*: Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XXXI и XXXII. Львів. (Львов. Австрійская Галиція) // Вестник Всемирной Истории. – 1901. – № 5. – С. 250.

М.Грушевського були в Росії, як із певною долею образи відзначав у "Автобіографії" сам професор, тривалий час "ґрунтовно замовчані" [13].

Проте, незважаючи на такі неприхильні обставини, російські дослідники все ж доволі оперативно та зацікавлено реагували на появу знакових праць львівського професора. Цьому, слід зауважити, сприяла також надзвичайна активність самого вченого у пошуках можливостей пробити інформаційну блокаду українських галицьких видань і ознайомити не лише спеціалістів, але й широкі кола російської інтелігенції з національною моделлю східноєвропейського минулого. Російська специфіка рецепції творчих ідей М.Грушевського відбилася вже на першій полеміці, котра розгорнулася довкола його статті про схему української історії, опубліковану «Статьях по славяноведению»[14]. Висловлені в цій дискусії зауваження, передусім, рішуче заперечення ключових моментів історичної схеми М.Грушевського, були конкретизовані та здобули подальше логічне обґрунтування при обговоренні інших праць українського дослідника, особливо його «Історії України-Руси». Остання була допущена в Російську імперію після зняття заборони українського слова внаслідок подій першої російської революції і швидко стала найпопулярнішим об‘єктом російсько-української історіографічної дискусії. На головну працю львівського професора відгукнулися такі знані російські дослідники, як П.Михайлов, О.Кізеветтер, О.Прєсняков, Г.Вернадський та інші. Найбільше критики з боку російських дослідників, викликали, як недостатньо обґрунтовані, декілька обстоюваних М.Грушевським положень: про спадкоємність державницької традиції від Київської Русі до Галицько-Волинського князівства; про антів, як безпосередніх предків українців; про вагомість українського внеску до скарбниці східнослов‘янської культури тощо[15]. Прикметно, що значно прихильніше російські

---

[13] *Грушевський М.С.* Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 207.

[14] *Евг. Л.*: Статьи по славяноведению. Выпуск I. Спб., 1904 // Вестник Европы. – 1905. – № 4. – С. 864-865; *Флоринский Т.Д.* Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетские известия. – 1905. – № 11. – С. 184-189.

[15] *Михайлов П.*: Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. I. Введение. Территория и население в эпоху образования государства. С-Пб, 1911. стр. 490 // Журнал Министерства Народного Просвещения. Новая серия. – С-Пб., 1913. – Часть XLVII. – Октябрь. – С. 389-403; *Кизеветтер А.*: Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. I. Введение. Территория и население в эпоху образования государства. С-Пб, 1911. стр.

дослідники поставилися до томів «Історії» т.зв. «козацького циклу», завжди підкреслюючи позитивний внесок українського козацтва та особисто Хмельницького у зростання могутності Московської держави й перетворення її на імперію[16]. Цікаво, що з цієї ж причини козакознавчі студії М.Грушевського зазнали нищівної критики у середовищі польських дослідників, котрі наголошували на фатальності козацьких рухів для долі Речі Посполитої[17]. Цей приклад є одним із найбільш промовистих стосовно кристалізації національних традицій інтерпретації ключових постулатів української Кліо та поглядів її найпомітнішого на той час представника.

Цікаво, що саме з російського інтелектуального середовища вийшла перша оцінка наукового доробку М.Грушевського з позицій історичної теорії марксизму. Її автор – один з перших російських істориків-марксистів М.Рожков у своєму критичному огляді наукових творів львівського професора зазначив, що дивиться на всю його історіографічну працю як на цікаву пам‘ятку українського «лівого націоналізму», а на самого автора, як на «засліпленого націоналістичним ентузіазмом»[18]. Саме ці обставини, на переконання критика, зумовили численні слабкі моменти книги. Серед найбільших недоліків він називає сепаратний розгляд внутрішньої та зовнішньої історії; хибне зображення генези українського народу та української державницької традиції; недооцінку економічної складової історичної еволюції; невірне розуміння економічних та соціальних законів людського поступу; національне, а не класове пояснення цілого ряду культурних, суспільних та економічних явищ тощо. Попри наголошення на «дрібнобуржуазності» історичних поглядів М.Грушевського, рецензент все ж віднаходить і сильні сторони його

490 // Русская мысль. – 1911. – № 2. – С. 46-47; *Пресняков А.Е.*: Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. І. Введение. Территория и население в эпоху образования государства. С-Пб, 1911. стр. 490 // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. – С-Пб., 1913. – Том XVII. – Кн. 1. – С. 291-299.

[16] *Вернадский Г.*: Проф. М. Грушевский. История украинскаго казачества. Том первый. Спб., 1913 // Русская мысль. – 1913. – № 12. – С. 462-463; Проф. М.Грушевский. История украинскаго козачества. До соединения с московским государством. Том первый. До начала XVII века. – Спб., 1913 // Вестник Европы. – 1913. – № 1. – С. 169. Огляд був наведений без авторства.

[17] *Rawita-Gawroński Fr.*: Profesor Hruszewskij i jego Historia Ukrainy-Rusi // Świat Słowiański. – Kraków, 1911. – Rocznik VII. – Maj. – S. 337-356.

[18] *Рожков Н.*: Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. – С.-Петербург, б.г. // Современный мир. – 1913. – № 4. – С. 119-121.

праці. Такими для нього є зображення розвитку сільського господарства в українських землях XVII ст., ґенези козаччини, боротьби козаків із польським гнітом. Загалом, характеризуючи рецензію М.Рожкова з перспективи подальшого поглиблення та урізноманітнення грушевськознавчої рефлексії в історичній науці XX ст., можемо говорити про становлення синтезу класичного для російської історіографії та типового для марксизму комплексу дискусійних проблем в обговоренні творчої спадщини М.Грушевського, а через його особу й ключових постулатів української національної історичної думки. Подальшого поглиблення полемічна база цієї дискусії набуде в радянській історичній науці 20 - 30-х років, а довершеності – в 50–80-х роках.

Досить зацікавлено до наукових ідей М.Грушевського поставилися представники чеської історіографії. Знаходячись у подібних з українцями умовах імперського гніту, чеські інтелігенти симпатизували українському національному руху та з великою симпатією відгукувалися про різнопланову діяльність львівського професора[19]. Чеські дослідники в цілому солідаризувалися із основними ідеями теоретичної моделі українського вченого, порівнюючи його внесок в українську науку зі значенням праць Ф.Палацького для чеської історіографії. Особливо сміливими, на їх думку, були твердження М.Грушевського про спадкоємність і нерозривність української державницької традиції від часів Київської Русі та наголошення ваги давньоруської культурної спадщини у становленні московської, литовської та й цілої східноєвропейської ідентичності. Втім, поряд із цими словами високого визнання наукового рівня головної праці українського історика, чеські науковці не оминули також її спірних моментів. Вони зауважили недостатню доказовість висунутої М.Грушевським гіпотези про ґенезу українського народу, надмірну категоричність у її відстоюванні, що дисонує з загальною бідністю відомих і доступних історичних джерел[20].

---

[19] *Kadlec K.*: Mychajlo Hruševśkyj // Slovansky Přehled. – 1909. – № 11. – S. 163-167.

[20] *Kadlec K.*: Hruševśkyj Mychajlo, Istorija Ukrainy-Rusy (6. svazek, Lvov, 1907) a Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes (I sv. Lipsko, 1906) // Sbornīk Vēd Prāvnīch a Stātnīch. – 1909. – Ročnik IX. – S. 298-305; *Slavik Jan*: Hruševśkyj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig: Teubner, 1906. I Band // Českỳ Časopis Historickỳ. – Praha, 1908. – Sešit 2. – S. 214-217; *Slavik Jan*: Hruševskyj Michajlo, Istorija ukrainskoj Kozaččini. T. I. do roku 1625. Kijev-Lvov, 1909. Kripjakevič

Завдяки перекладацько-популяризаторській діяльності М.Грушевського його праці стали доступними та відомими й поза межами слов‘янського світу. Німецьке видання першого тому «Історії України-Руси» викликало дискусію довкола творчих ідей львівського професора в широких колах представників європейської історіографії. Так, саме на німецьке видання головної праці М.Грушевського відгукнулися румунські дослідники, котрі пером найвидатнішого свого представника Ніколає Йорги продемонстрували власне ставлення до української національної моделі минулого. Як і у випадку з поляками та росіянами, румунські інтелектуали, конструюючи історичну модель великої румунської нації, спеціальну критичну увагу звернули на ті сторінки «Історії України-Руси», котрі були відведені характеристиці слов‘янської колонізації карпатського регіону. Також для румунських істориків незрозумілим було те, чому український учений всіляко уникає вживання етноніму "румуни", надаючи перевагу застарілому "волохи"[21].

Надзвичайно рефлективно на творчі ідеї українського вченого відреагували також законодавці тогочасної історичної моди німці. Провідні німецькі історичні часописи регулярно знайомили своїх читачів зі здобутками українського наукового руху, особливо наголошуючи на плідній діяльності його лідера. Справжню хвилю зацікавлення серед німецьких дослідників викликала поява німецького видання першого тому «Історії України-Руси». Не шкодуючи слів визнання фаховій стороні праць М.Грушевського, німецькі дослідники відзначали колосальну кількість опрацьованих ним джерел і літератури, що таким чином значною мірою були введені у коло читання європейських фахівців. Разом із тим, вони відзначали своєрідність «Історії України-Руси» як ідеологічного маніфесту молодого українського національного руху, закликали обережно ставитись до ідей її автора. Саме ідеологічні, а не наукові аргументи, на думку німецьких славістів, лягли в основу антинорманської теорії українського вченого та пов‘язаної з нею моделі реконструкції шляхів зародження та напрямків еволюції державних форм у східних слов‘ян. Незважаючи на критичне сприйняття теоретичних ідей автора «Історії

Ivan. Materiali do istorii ukrainskoj Kozaččini. T. I. Dokumenti po rik 1631. Lvov, 1908 // Českỳ Časopis Historickỳ. – Praha, 1910. – Sešit 3. – S. 335-339.

[21] *Jorga N.*: Hruševškyj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906 // Literarisches Zentralblatt für Deutschland. – Leipzig, 1907. – № 17. – S. 533-534.

України-Руси», німецькі оглядачі традиційно підносили його дослідницьку сумлінність, спокійний та об‘єктивний підхід до досліджуваних проблем, намагання відобразити якомога ширший спектр історіографічних оцінок, чому прислужилися численні та розлогі коментарі й екскурси[22].

Загалом, як свідчить проаналізована нами різноманітна та різнопланова критична й аналітична література, історичні праці М.Грушевського вже від кінця XIX ст. стали значним явищ ем не тільки української, але й всієї європейської історіографії. В ході полеміки, розгорнутої довкола запропонованих ним нау кових концепцій, виявилося ставлення до його творчості не лише з боку різних напрямків в українській історичній думці, але й було окреслено особливості бачення ідей ученого в російській, польській , чеській, румунській та ширше – західноєвропейській історіо графії. В українському інтелектуальному просторі було окреслено два основних підходи до концепцій М.Грушевського – з традиційних позицій прихильників «звичайної схеми» та з погляду представників національної культури. Перші як носії загальноросійської наці ональної ідентичності заперечували спробу М.Грушевського відсепарувати український історичний процес з класичної схеми російської історії Погодіна та Соловйова. Представники другого напрямку, попри захопливе ставлення до наукової праці М.Грушевського, тако ж були неоднозначними у її сприйнятті. Накопичення цілого комплексу конфліктних моментів у середовищі української інтелігенції, зміцнення опозиційних настроїв по відношенню до М.Грушевського по обидва боки Збручу, мали наслідком більш критичне ставлення до окремих тез історика. Щоправда, ці зауваження носили, переважно, корегуючий або компенсаторний характер – вказувалося на деякі неточності у працях ученого, недостатню обґрунтованість гіпотез чи не зауважені дослідницькі аспекти. Загалом же, М.Грушевський напередодні війни уважався загальновизнаним науковим авторитетом і політичним лідером.

[22] *Stübe R. Dr.*: Eine Geschichte der Ruthenen (Hruševśkyj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906) // Beilage zur Allgemeinen Zeitung. – München, 1907. – Band III. – S. 617-623; *Hötzsch Otto*: Hruševskyj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig, 1906 // Historische Vierteljahrshrift. – Leipzig, 1907. – B. X. – S. 223; *Goetz Leopold Karl*: Hruševśkyj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906 // Deutsche Literaturzeitung. – Berlin, 1908. – № 8. – B. XXXIX. – S. 495.

В інших національних історіографічних школах розпочалися дискусії довкола тих ліній, за якими М.Грушевський намагався відокремити українську історію від "звичайних схем" сусідів, творячи національний гранд-наратив. Так, у російській науці найбільш гарячими були дискусії із тезами вченого про українські племена як автохтонне населення Наддніпрянщини, а звідси – бачення Київської Русі як першого досвіду українського державотворення, розширення східного кордону українського розселення. Польські дослідники опонували М.Грушевському у баченні ним етнічних процесів на польсько-українському порубіжжі, відсунення західного етнічного кордону українського розселення за червенські міста, розуміння козаччини як важливого чинника національно-визвольного руху від кінця XVI ст. Західноєвропейські історики одноголосно не погоджувалися з ревізією М.Грушевським норманської теорії, оскільки це підважувало звичну для них візію минулого Східної Європи та суттєво зміщувало традиційні дослідницькі акценти. Загальні пункти критики рецензентів торкалися зображення М.Грушевським історії первісної української колонізації та його бачення норманської теорії і початків київської держави. Недоречною вони вважали категоричність ученого у відстоюванні власних гіпотез без відповідного розширення джерельної бази. Таким чином, можемо говорити про становлення національних традицій у вивченні спадщини львівського професора, а через його особу – й ключових постулатів всієї української національної науки.

До сильних сторін наукових студій М.Грушевського практично всіма рецензентами відносилась ґрунтовність в узагальненні джерельної бази та історіографічної літератури. Підносилась також оригінальність погляду вченого на, здавалося б, усталені наукові проблеми, що дозволило поновити їх обговорення з позицій альтернативної моделі. Висловлені на адресу М.Грушевського критичні зауваження як з боку його опонентів, так і прихильників, не тільки виявили певні помилки в його працях, але й привернули увагу істориків до важливих проблем, котрі ще належало висвітлити дослідникам українського минулого. Справедливі зауваження були зроблені М.Грушевському у зв‘язку з тим, що він надмірну увагу приділяв схематизації історичної дійсності, що призводило до невиправданої категоричності висновків та подекуди втраті індивідуального виміру у вивченні минулого. Принципове значення мали й зроблені рецензентами зауваження, котрі акцентували

стилістичні моменти його праць, домінацію аналітичної складової у його дослідженнях. Безперечно, численні корективи та уточнення, що торкалися різних окремих питань, сприяли вивченню цих проблем як самим М.Грушевським, так і іншими дослідниками східноєвропейського минулого.

Простежені нами дискусії М.Грушевського та його опонентів у цей час свідчать, що вчений залишився вірним обраній концептуальній моделі дослідження минулого українського народу. Поряд із цим, враховуючи різноманітні зауваження рецензентів, львівським професором були внесені численні корективи історіографічного, методичного та методологічного характеру, що особливо впадало у вічі при підготовці ним оновлених видань вже опублікованих праць [23]. Загалом же, обговорення проблем, сформульованих у працях М.Грушевського цього періоду, відіграло важливу роль у подальшому розвитку вітчизняної науки. Зі всією чіткістю було поставлено питання про необхідність подальшої інтенсивної роботи у напрямку створення синтетичної праці, в котрій історія України була би розглянута цілісно з погляду внутрішньої закономірності історичного процесу.

---

[23] Див. напр.: *Тельвак В.* Перший том "Історії України-Руси" М.Грушевського (до проблеми еволюції історико-теоретичних поглядів) // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – Львів, ЛНУ ім. Франка, 2000. – Вип. 3. – С. 252-256.

ЕЙДОС
3'2008

Володимир Ващенко
Дніпропетровськ

Наративна психологія та легітимація українського "історіографічного метанаративу".

Легітимація "історіографічного метанаративу" у полі теоретичних конструкцій наративної психології: концепція Д. Брюнера

Недовіра, яку спровокував "стан постмодерну" стосовно метанаративів взагалі та наративної форми презентації знань про минуле, зокрема, примушує істориків шукати засоби легітимації власної наукової діяльності, яка все ще полягає в конструюванні гранд наративів, що претендують бути "істинними". Така сучасна підозра до наукових претензій історичних метанаративів була спричинена, головним чином, появою текстів Жана Франсуа Ліотара – одного з провідних теоретиків постмодернізму. Саме він, ввівши до наукового обігу концепт "гранд наративу" (праця "Стан постмодерну"), протиставив "наративний" тип знань, типовий для стародавніх суспільств (коли "істинність" розповіді гарантується особливим статусом *наратора* у межах суспільства) – "науковому" типу (в якому на *авторі* лежить обов'язок забезпечити власними доказами валідність тверджень). Але проблема, на думку Ж. -Ф. Ліотара полягає в тому, що науковий дискурс не здатний самотужки гарантувати власну валідність і протягом всього XIX ст. наука шукала власну легітимацію в "гранд наративах", розгортаючи пояснення, що репрезентували наукове знання як інструмент історичного самоусвідомлення алегоричного героя у вигляді причини, свободи, держави, людського духу. Таким чином, гранд наративи, успадкувавши фундаментальну роль міфів стосовно суспільства й розподіляючи їх темпоральний плин, мали справу безпосередньо з абсолютизацією Історії. Зрозуміло, що епоха деміфологізації та деконструкції, проголосивши смерть метанаративу, проголосила одночасно і смертний вирок історіописанню.

Своєрідну “нейтралізацію” вироку Ж.-Ф. Ліотара здійснив американський психолог Джером Брюнер (Jerome Bruner), який на початку 80-х рр. XX ст. шляхом інверсії концепції французького постмодерніста поновив в правах авторитет наративної форми пізнання й подарував надію на воскресіння традиційної парадигми історіописання.

В двох найвідоміших книгах Д. Брюнера – «Актуальні свідомості, можливі світи» та «Дії значення»[1] він розв’язав фундаментальну онтологічну проблему функціонування людського розуму у доволі простий та вичерпний спосіб. Д. Брюнер запропонував два відмінні шляхи знання, тобто, дві модальності когнітивного функціонування, кожна з яких дозволяє нам у свій власний специфічний спосіб конструювати реальність. Ці дві модальності мислення не можуть б ути зведені одна до одної без очевидного ризику втратити багатство спродукованої ними відмінності думки. Більш того, ці два шляхи пізнання є *автономними* з двох перспектив: а) як в *принципах функціонування*, так і б) *у верифікаційних критеріях*, якими знання досягаються. Цим двом шляхам пізнання світу Д. Брюнер дав назву *парадигматичної* та *наратологічної* модальності.

Парадигматична або у інших термінах *“логічно-сцієнтична”* модальність намагається бути *математичною*, *формальною* системою *опису* та *пояснення*. Відповідною метафорою тут слугує *комп’ютер.* На сьогодні відомо багато прикладів такої модальності у дітей та дорослих. Саме вона дозволяє вирішити більшість *практичних проблем* у *повсякденному житті*. Для більшості людей це і є єдиний *спосіб думання*, який взагалі існує для них.

Наративний спосіб думання менше відомий. Однак він *найдавніший* у людській історії. Він *передував парадигматичній модальності*. Наративний образ знання полягає в організації досвіду за допомогою проекту, що передбачає *інтенційність людського знання*. *Наративне мислення складається з розповіді історій собі та іншим*. Розповідаючи ці історії собі та іншим ми конструюємо значення, через які наш досвід набуває сенсу. Це і є фундаментальна людська діяльність, в яку ми задіяні.

І парадигматична, і наративна модальність реалізують *здатність людини до абстрагування* – але кожна у свій власний спосіб.

Так, парадигматична модальність веде нас до абстракцій, тому що її інтересом є універсальні чи загальні концептуальні аспекти, у той час

---

[1] Див.: *Bruner J.* S. Actual minds, possible worlds. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1986.

як здатність абстрагування у наративному мисленні витікає з інтересу до особливого. Розповідь історій – процедура протилежна парадигматичному мисленню з моменту, відколи історія виникла з того, що є абсолютно особливим, неочікуваним, нерегулярним та ненормальним. З речей, які не мають траплятися, але траплялися. *Абстракція* наративного мислення *виникає з образів*, які *не підкоряються лінеарній логіці*. Вона за природою аналогічна і виступає функцією аналогії, подоби.

Отже, як видно, історична наука може віднайти своє конституювання та епістемологічну базу у цій наративній моделі людського мислення. А серед фахових істориків існують і представники першого способу думання (парадигматичного) й другого (наративного).

Концепція Д. Брюнера, немов, навмисне сформована фаховим психологом для фахового історика, може викликати у останнього стан deja vju, оскільки поворот до наратології може усвідомлюватися як поворот до тих дискусій, які точилися наприкінці XIX ст.. між неокантіанцями та позитивістами в історичній науці.

Реабілітація "історіографічного метанаративу" з терапевтичних перспектив наративної психології: концепція ідентичності В. Гвідано та "інтерпретація" "неврозу"

Окрім повернення прав (мета)наративу на *загальнотеоретичному (гносеологічному) рівні*, що спостерігається у концепції Д. Брюнера, у галузі наративної психології відбулася також реабілітація наративу на *рівні терапевтичному* у працях представників так званого *конструктивістського постраціонального когнітивного напрямку,* найбільше – у дослідженнях Вітторіо Гвідано (Vittorio Guidano).

Італійський психотерапевт В. Гвідано у низці праць спробував формально ввести суб'єкт наративного сюжету в свої терапевтичні моделі й зіткнувся з проблемою, пов'язаною з питанням формування персональної ідентичності у персональних наративах[2]. В. Гвідано

[2] Див., насамперед, останнє значне дослідження В. Гвідано, що торкається пункту перетину наратології, ідентичності та когнітивної терапії – "Розвиток постраціналістської когнітивної терапії" (*Guidano V. F.* Desarrollo de la Terapia Cognitiva Post-Racionalista // Editorial Instituto de Terapia Cognitiva / Ed. by A.Ruiz. – Santiago de Chile, 1995). Серед інших знакових праць цього авторитетного фахівця-психотерапевта, присвячених проблематиці когнітивної терапії, соціального конструктивізму та наратології можна виокремити: *Guidano V. F., Liotti G.* A constructivistic foundation for cognitive therapy // Cognition and Psychotherapy / Ed by M. J. Mahoney, A. Freeman. – New York, 1985; *Guidano V. F.* Cognitivismo e sistemi complessi // Ecologia della Mente. – 1987. – № 4. – P. 6 – 25; *Guidano V. F.* De la revolución cognitiva a la intervención sistemica en términos de complejidad: la relación

виходить з уявлень про людську психіку як відкриту систему, що самоорганізується. (Як виглядає, ці ідеї були сформовані не без впливу революціонізуючих концепцій синергетики). Італійський дослідник наголошує на тому, що система такого типу підтримує єдність себе як системи протягом усього життєвого циклу й у такий спосіб підтримує власну, що називається, "ідентичність". Але ця "ідентичність" не є статичною, тобто, виступає *конструкцією*, а не *репрезентацією*. Це конструювання "ідентичності" передбачає роботу з "індивідуалізації". А така "індивідуалізація", як акт *диференціації* (відокремлення себе як від іншого, так і від світу у цілому), передбачає конструювання індивідуальних значень через конструювання наративів. До цього визначального моменту побудови розповіді, "втілення" власного досвіду у певному сюжеті взагалі не існує ніякої ідентичності. Таким чином, ідентичність *конструюється*.

Відомий представник наративної психології американець Алдаір Мак Інтайр (Aldair MacIntyre) у книзі "Після розуміння тонкощів мистецтва"[3] як синонім терміну "конструювання ідентичності" використав вираз "наративна єдність життя", відсилаючи таким чином до наративного сюжету, який є *унітарною тривалістю сенсу себе*.

Як же з такого ракурсу – перспектив представників наративної психології тлумачиться механізм виникнення психопатології?

Якщо (дещо спрощуючи) звести до спільного знаменника позицію як В. Гвідано, так і А. Макінтайра, то загальна схема формування психічних відхилень (невротичного та психотичного характеру) набуває такого вигляду. Не так вже й рідко у житті людини трапляється ситуація, коли подія або серія подій не може бути інтегрована у сюжет її життєвої історії й внаслідок цього певна особа демонструє неспроможність сконструювати цілісність власної розповіді. Ця подія трансформується в психопатологічний симптом. З точки зору такого підходу *психопатологія й розглядається як порушення (пертурбація) безперервності наративного сюжету*, яке відбувається в силу того, що події, які спричинилися до емоційних пертурбацій залишаються не інтегрованими в життєву історію

---

entre teoría y practica en la evolucion de un terapeuta cognitivo // Revista de Psicoterapia. – 1990. – № 1. – P. 113 – 129; *Guidano V. F.* Affective change events in a systems approach to cognitive therapy // Emotion, Psychotherapy & Change / Ed. by J. D. Safran, L. Greenberg. – New York: Guilford, 1991; *Guidano V. F.* La terapia cognitiva desde una perspectiva evolutivo constructivista // Revista de Psicoterapia. – 1993. – № 14 / 15. – P. 89 – 112; *Guidano V. F.* A constructivist outline of human knowing processes // Co gnitive and Constructive Psychotherapies / Ed. by M. J. Mahoney. – New York: Springer, 1995.

[3] *MacIntyre A.* After virtue: a study in moral theory. – Notre Dame, Incl.: University of Notre Dame Press, 1981.

суб'єкта. З такої наратологічної перспективи психопатологія не розглядається у термінах *"контенту"* (змісту, задоволення, обсягу, – що притаманне психоаналізу З. Фройда). Як зазначалося, такий наративний підхід до психопатології виходить зі специфічного тлумачення особистості як системи, що самовпорядковується й самоорганізовується й звідси, з перспектив наративної психології, нормальність, неврози чи психози не можуть відсилати до категорій, які вказують на об'єктивну зовнішню реальність.

Таким чином, з конструктивістської постраціональної позиції, у переважаючому просторі якої розвивається сучасна наративна психологія[4], норма бачиться як здатність людини пристосовувати як функцію гнучкість в різних життєвих ситуаціях.

Звідси, *невротиками* будуть ті індивіди з *пониженою гнучкістю та адаптивністю*, що дотримуються жорстких точок зору і не здатні генерувати *теорії*, що дозволяють їм інтегрувати "травмуючі події" в їх наративний сюжет.

---

[4] Про точки перетину соціального конструктивізму та наративної психології див. статті автора підручника з наративної психології (*Crossley M.L.* Introduction to Narrative Psychology: self, trauma, and the construction of meaning. – Buckingham & Philadelph.: Open University Press, 2000. – 200 p.) М. Л. Кросслі: *Crossley M. I.* Narrative psychology, trauma and the study of self / identity // Theory & Psychology. – 2000. – № 10. – P. 527-546 та *Crossley M. L.* Formulating narrative psychology: The limitations of contemporary social constructionism // Narrative Inquiry. – Nov. 2003. – Vol. 13. – № 2. – P. 287-300. У вищезазначених статтях М. Кросслі поставила за мету розглянути специфіку застосування наративного психологічного підходу при дослідженні себе / ідентичності. Наративний психологічний підхід може бути класифікований як один з напрямів соціального конструктивізму остільки, оскільки він намагається дослідити культурну структурацію індивідуального досвіду (див. з цього приводу: *Bruner J. S.* The narrative construction of reality // Critical Inquiry. – 1991. – № 18. – P. 1 – 21 та *Gergen K.* The social constructionist movement in modern psychology // American Psychologist. – 1985. – № 40 (3). – P. 266 – 275). Проте, ґрунтуючись на недавній критиці певних підходів в галузі соціального конструктивізму М. Кросслі аргументує, що ці підходи мають тенденцію втрачати зв'язок з феноменальною та експериментальною реальністю повсякденного, практичного життя. Звідси, вони ігнорують дезорганізуючу, хаотичну, варіативну та гнучку природу досвіду себе. Виходячи з недавніх досліджень травматичних досвідів таких як серйозні захворювання, автор аргументує, що переривистість та фрагментарність, заманіфестована у таких досвідах слугує у якості корисних значень, що висвітлюють сенс єдності (цілісності), значення та когерентність ("наративну конфігурацію"). Більш того, коли розлад і некогерентність превалює – як у випадку з травмою – наративи використовуються для реконструкції (перебудови) розшатаного сенсу індивідуальної ідентичності та досвіду.

Натомість *психоз* характеризується абсолютним дисконтинуїтетом безперервного процесу наративного сюжету [5].

З такого ракурсу психотерапія має бути візуалізована як процес, в якому індивід через повторні реконструкції набуває здатності інтегрувати події, що переживаються як екстремальні, у тканину власної розповіді, ліквідуючи при цьому розриви автонаративу. У такий спосіб уможливлюється реорганізація, яку індивід проробляє з власною життєвою історією. Ця терапевтична робота здійснюється на сесіях, в яких пацієнт працює та активно співпрацює при реконструкції послідовності травмуючих подій та ситуацій.

Таким чином, здатність особистості сконструювати власний життєвий наратив (під якими б масками "індивідуальних" чи "колективних" історій він не приховувався, яка б ідентичність – "індивідуальна" чи "національна" не вибудовувалася) розглядається у наративній психології як *норма,* а розрив сюжету (мета)наративу – як *патологія*. Отже, (мета)наратив проголошується нормою, а професія історика, з такого ракурсу, набуває функцій *терапевтичних*, причому, власне фахова здатність історика перепрописувати історію, переконструйовувати сюжети наративів набуває ознак лікування.

Таким чином, з двох перспектив *наративної психології* – *теоретичної* (коли високий статус "наративу" гарантується визнанням його у якості первинного *модусу пізнання – ідеї Д. Брюнера*) та *терапевтичної* (коли вдале конструювання наративу конституюється як психологічна "норма" – *концепції А. МакІнтайра*, *Т. Сарбіна*, *В. Гвідано*, *М. Кросслі*) історична наука, що концентрує власну увагу навколо питання побудови метанаративу, отримує засоби власної дисциплінарної легітимації.

---

[5] При тому, що найбільше уваги у просторі наративної психології все ще приділяється "неврозам", проте й сфера психопатології не залишається поза увагою репрезентантів цієї дисципліни. Так, наприклад Ернест Кін (E. Keen) ще на зорі повстання дисципліни (у 1986 р.) дослідив клінічні умови параної як особливої наративної стратегії, чиї риси включають горизонт майбутнього як катаклізму, полярність добра та зла й абсолютний розподіл між індивідуумом та іншими (див.: *Keen E.* Paranoia and cataclysmic narratives // Narrative Psychology: The Storied Nature of Human Conduct / Ed. by In T. S. Sarbin. – New York: Praeger, 1986. – P. 174 – 190). Такому ж підходу слідував Кевін Мюррей (K. Murray) при дослідженні текстів популярної психології, які по контрасту з їх фаховими еквівалентами апелювали радше до сценаріїв роману, ніж трагедії (за класифікацією Н. Фрая) (див.: *Murray K.* Finding literary paths: The work of popular life constructors // Narrative Psychology: The Storied Nature of Human Conduct / Ed. by T. S. Sarbin. – New York: Praeger, 1986. – P. 276 – 290).

Конструювання українського історіографічного метанаративу з перспектив наративної психології: інтерпретація "Звичайної схеми..." М. Грушевського

Наскільки концепції наративної психології, що, вочевидь, на теоретично-терапевтичному рівні компенсують для історії як дисципліни негативні наслідки постмодерністської дискредитації метанаративів, можуть бути застосовані як інтерпретаційний ресурс при тлумаченні повстання українського історичного гранд наративу кінця XIX – початку XX ст.? Інакше кажучи, чи задовольняє наративна психологія очікуванням не лише "істориків-теоретиків", які ведуть теоретичні баталії на полі захисту прав "наративів як особливого модусу пізнання", але й "істориків-практиків", чия праця полягає у інтерпретації конкретних текстів ("джерел")? Сумніви щодо можливостей дієвості методів наративної психології, які можуть лунати з боку "істориків-практиків", спробуємо розвіяти, запропонувавши модель інтерпретації одного знакового тексту М. Грушевського, чия визначальна роль в конструюванні українського історичного метанаративу є незаперечною.

Але спочатку, спираючись на постулати наративної психології, побудуємо алгоритм такого дослідження, дозволивши собі певні повтори.

1.Наративна психологія потрактовує *розрив сюжету* наративу як ознаку *неврозу* (чи *психозу*) – в залежності від подальшої реакції. Якщо такий розрив є абсолютним (тобто, сюжетна лінія не поновлюється і особа не здатна переформулювати сюжет в інших термінах), то йдеться про *психоз,* а коли розрив є відносним, тобто, наратору вдається таки поновити цілісність сюжету, переформулювавши його у вигляді іншої сюжетної лінії – то йдеться про *невроз.* Причому, вдале переформулювання сюжету певною особою має розглядатися як терапевтична процедура на шляху подолання невротичного стану. Якщо перенести ці теоретичні постулати на "Історію України-Руси" М. Грушевського – текст, в якому реалізовувався проект українського гранднаративу, то можемо зафіксувати такий розрив сюжету з 1901 (поч. 1902 р.) по 1905 р. До того часу, починаючи з 1898 р., М. Грушевський, як заведений годинниковий механізм, рік за роком публікував по тому "Історії України-Руси", розвиваючи її сюжетну лінію. Представник наративної психології інтерпретував би це порушення безперервності наративного сюжету у термінах *неврозу* чи *психозу*.

2.Сама ця *зупинка письма* та відповідно *дисконтинуїтет сюжету*, з точки зору наративної психології, мають бути пов'язані з тим, що окрема подія (чи серія подій), що переживається певною

особою як екстремальна, не може бути інтегрована у її життєву історію. Про яку ж подію у випадку з життям М. Грушевського йдеться? Якщо відштовхуватися від дат 1901 р. (початок 1902 р.), коли відбулася зупинка реалізації істориком його багатотомного проекту, то такою подією може виступати смерть батька М. Грушевського – Сергія, що власне датується 1901 р. Отже, припускаємо, смерть батька була тією екстремальною подією, яка важко піддавалася інтеграції у життєву історію та національний гранднаратив історика й спричинила розрив наративної тканини. Власне, це припущення й має бути підтверджене чи спростоване.

3.Проте, наскільки наша *гіпотеза* щодо *неврозу* як причини припинення проекту "Історії України-Руси" та "смерті батька" М. Грушевського як події, що випадала з простору конструювання українського історичного метанаративу й фіксувалася у цьому неврозі може бути підтверджена з перспектив самоаналізу М. Грушевського та його текстів. Щодо самоаналізу, то, як відомо, М. Грушевський пов'язав неможливість дописати "Історію України-Руси" власною "неврастенією"[6] і такі твердження історика лише верифікують постулати наративної психології щодо "неврозу як причини розриву нарації". Таким чином і для самого М. Грушевського "неврастенія" слугувала символом розриву "наративного сюжету".

4.Існує інший текст, своєрідна "*коротка редакція"* "Історії України-Руси", так би мовити український історичний метанаратив у його дистильованому вигляді, текст, в якому відбулося *згортання письма* М. Грушевського до рівня "схеми". Йдеться тут про відому статтю "Звичайна схема...". Ми зараховуємо цю статтю М. Грушевського до *"текстів-заповітів"* у тому сенсі, що історик, відчуваючи неможливість власноруч завершити "Історію України-Руси" з причин неврастенії залишає учням "схему", яку вони, відповідно до інструкцій метра, змогли б розгорнути. Нагадаємо, що цей текст було написано М. Грушевським у 1903 р. – на вершині загострення "неврастенії" ("Автобіографія" 1906 р.). Якщо знову звернутися до певних пунктів наративної психології, то "невроз" на відміну від "психозу", характеризується тим, що невротична особистість, демонструючи розриви наративної тканини, тим не менш

---

[6] Запис у "Щоденнику" М. Грушевського, датований 19 лютого 1904 р., прямо пов'язує неможливість завершення написання "Історії України-Руси" з "депресією" ("неврастенією") історика: "Перед тим... думав, що мене поминули й се ***прийшлося до моєї депресії***, яку очевидно в зв'язку з нездоровєм та всякими невдачами переживаю вже від довшого часу. Здається часами, що це вже мині кінець приходить і навіть не жалую сього. Часами – але здається – більше по привичці, ***жаль, що Історія не буде докінчена*** [виокр. – В. В.]" (*Грушевський М.С.* Щоденники (1904-1910 рр.) // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С.13).

здатна до переформулювання сюжету. Терапія "неврозу" у такому випадку може полягати у вдалій спробі певної особи відкинути старий наративний сюжет, що не здатен інтегрувати певні події й демонструє розриви наративу й переформулювати його в інших термінах, сконструювавши наратив, в якому новий сюжет здатен повернути інтегративну цілісність особистості, переформулювавши події її життєвої історії. "Звичайна схема..." й являє собою такий *терапевтичний текст*, який структурно відсилає до двох (*мета*)*наративів:* а) *старого імперського* (*"невротичного"*), тяглість сюжету якого трималася на *патріархатній генеалогії* й відповідно зі смертю патріарха зазнавала колапсу, демонструючи абсолютний розрив наративної тканини (що сприймалося істориком як "нераціональності"); б) *нового українського національного метанаративу ("терапевтичного")*, в якому на нових *генетичних* засадах поновлювалася сюжетна цілісність наративу й ліквідувалися існуючі структурні розриви, притаманні попередньому наративу. Чи була "самотерапія неврозу", здійснена М. Грушевським у "Звичайній схемі..." вдалою? Судячи з того, що у новому (мета)наративі ("раціональній" схемі "руської" історії) йому вдалося поновити цілісність сюжету – то так.

Запропонована тут модель інтерпретації "дисконтинуїтетів" та "континуїтетів" при конструюванні наприкінці XIX – початку XX ст. українського історичного метанаративу, безумовно, є всього лише одним з можливих підходів. Іншими перспективними підходами нам бачаться – *(пост)структуралістський* та *(нео)фройдистський (психоаналітичний).* Щодо першого – постструктуралістського ракурсу, то варіант такого прочитання розривів українського *народницького метанаративу (*стосовно текстів М. Костомарова та В. Антоновича*),* нами було запропоновано у одній з статей у журналі "Київська старовина" під назвою "Порівняльний аналіз історіософських поглядів М. Костомарова та В. Антоновича" [7].

Щодо класичного психоаналітичного (наприклад фройдистського) підходу, то варто було б коротко окреслити ті принципові відмінності, які могли б виникнути між "ортодоксальним" психоаналітиком та наративним психологом при тлумаченні вищенаведеного тексту М. Грушевського (йдеться все ще про статтю "Звичайна схема..."). Але спочатку трошки теорії...

Глибинні розходження між цими психологічними підходами випливають, по-перше, з різного тлумачення *наративною психологією* та *психоаналізом* наративу та наративного сюжету й, по-друге, з різних

[7] *Ващенко В. В*. Порівняльний аналіз історіософських поглядів М. Костомарова та В. Антоновича // Київська старовина. – 2006. – № 4. – С. 61 – 69.

смислових акцентів, які відповідають за розподіл ролей “лікаря” та “пацієнта” у процесі *терапії*[8].

Психоаналіз виходить з розуміння *наративу як репрезентації,* наративна психологія – *як конструкції*. Звідси, психоаналітик вважає, що наратив, який функціонує виключно як *референція*, відсилає до “психіки” як іншої, прихованої реальності. Ця прихована наративом (“свідомістю”) реальність і є для психоаналітика справжньою, є його остаточною метою. Саме вона – топос психічних конфліктів й завдання психоаналітика – подолати спротив пацієнта на шляху до прихованої істини, що de facto визначає ставлення до чисельних розповідей пацієнта як таких, що здатні завести на манівці. У процесі психоаналітичної інтерпретації відбувається перекодування наративних повідомлень пацієнта у термінах добре розробленої сексуально-орієнтованої мови психоаналізу. Одна мова при цьому (психоаналітика) отримує статус “істинної”, а інша (пацієнта) – “хибної”, й, відповідно, одні наративи перебувають у площині істинного, а інші – хибного.

Натомість наративний психолог виходить з того, що сама ця “психічна реальність” конструюється через наративний сюжет , інтегруючи у тканину сюжету нові події життя. Й до процесу такого конструювання, поза цим конструюванням ніякої цілісної прихованої реальності “Я” не існує. Звідси невроз не є тим, що ховається за наративним сюжетом, а є тим, що обриває сам цей сюжет. І його не можна інтерпретувати шляхом перекодування, оскільки він знаходиться поза межами цього сюжету, вислизає з нього. Сюжет не відсилає до нього як смислу, скільки б і у який би спосіб інтерпретатор не намагався його перекодовувати. На онтологічному рівн і така відмінність між психоаналітиком та наративним психологом обумовлюється постмодерністською опозицією “присутності / відсутності”.

Друга базова відмінність психоаналізу та наративної психології – це роль лікаря і пацієнта у процесі терапії. Для нарат ивної психології, яка ставиться до особистості з перспектив парадигми синергетики, людина – це система, що самоорганізується, а засобом такої самоорганізації є наратив. І від самої особи, а не лікаря (як у психоаналізі) залежить, чи вдасться їй інтегруват и певну подію у

[8] До ранніх (й по сей день доволі рідкісних) спроб поєднати психоаналіз з наративним підходом належить розвідка Дональда Спенса (Donald Spence), опублікована у переломному для розвитку наративної психології збірнику есе за ред. Т. Сарбіна: *Spence D.* Narrative smoothing and clinical wisdom // Narrative Psychology: The Storied Nature of Human Conduct / Ed. by T. S. Sarbin. – New York: Praeger, 1986. – P. 211 – 232. Для Д. Спенса процес психоаналізу викликає (спричиняє) наративізацію досвіду, який інакше затримуєт ься як травматична помилка значення.

сюжетну тканину нового, переформульованого наративу, чи ні. Такий підхід робить фахового історика, завданням якого виступає постійне конструювання наративів, лікарем-себе par excellence. Історія як фах перетворюється на психотерапію як професію. І не дарма, діагностувавши у себе "неврастенію", фаховий історик М. Грушевський як фаховий конструктор наративів одночасно поставив собі діагноз й провів відповідну, вдалу терапію (себе і нації) у "Звичайній схемі...". Перефразуючи назву відомої монографії де Капри "Writing history, writing trauma" ("писати історію, писати травму") можемо сказати, що написання історії – то дійсно терапія певної травми.

Звертаючись до відмінностей інтерпретації "Звичайної схеми...", яка супроводжує підходи наративного психолога та психоаналітика, зазначимо, що обидва вони звернули б увагу на смерть батька як подієву для М. Грушевського, але, при цьому – з кардинально відмінних причин. Психоаналітик "класичного розливу", ймовірно, відсилаючи до міфології психоаналізу, задіяв би універсальний концепт "едипова комплексу" й шукав би у смерті батька М. Грушевського травмуючу подію, так як він це робив би стосовно будь-кого іншого. Наративний психолог відправною точкою власної інтерпретації обрав би не апріорні метафізичні побудови власної "школи", а тексти та сам процес письма – виходив би з фіксації наративних розривів. Психоаналітик міг би проінтерпретувати "раціональність" "Звичайної схеми..." як спосіб "раціоналізації" смерті батька й з такого ж ракурсу розглядав би критику М. Грушевським *патріархатної генеалогії* як каркасу існування імперського історичного метанаративу. При цьому, напевно питання переформулювання істориком старого (нераціонального) метанаративу у термінах нового (раціонального) й розглядалося б як процес раціоналізації смерті батька.

Відкритим з таких перспектив залишалося питання того, чи хворів на неврастенію М. Грушевський чи ні. Для наративного психолога таке питання не стоїть, оскільки про це свідчать розриви наративного сюжету, власне, як не стоїть питання, чи вдалося історику подолати невротичний конфлікт: запорукою цього виступає сам процес подолання у конструкціях нового наративу розривів сюжетних ліній.

Підбиваючи підсумки зазначимо, що в епоху постмодернізму, недовіри до гранд наративів, наративна психологія як на *теоретичному*, так і на *терапевтичному* рівнях може надати історіописанню, що займається постійним продукуванням *(мета)наративів* (у т.ч. й "національних") вичерпні засоби *наукової легітимації*. На *теоретичному рівні* історіописання може підсилити

власний *епістемологічний каркас* за рахунок, наприклад, авторитетної концепції *наративного знання* Д. Брюнера. З *терапевтичної* перспективи наративної психології сама фахова діяльність історика з деконструкції одних наративів та продукування інш их шляхом "імплантації" у тканину їх сюжету "нових фактів" отримує дисциплінарне виправдання як лікувальний засіб, спрямований на подолання невротичних станів. Історія, що лікує, створюючи (гранд)наративи – така історія бачиться з ракурсу наративної психології.

4 МЕТОДОЛОГІЯ: ІСТОРІЯ І ПРАКТИКИ

Вадим Осин
Дніпропетровськ

История контент-анализа: версии и безмолвствующие импликации

> В каузальном способе рассмотрения сбивает с толку то, что он подводит нас к утверждению: «Естественно, так и должно было случиться». В то время как следует думать: это могло произойти так – и многими другими способами.
>
> ***Л. Витгенштейн***

Общепризнанно, что одним из наиболее распространенных методов в социальных и гуманитарных науках выступает т. н. контент-анализ; и масштабы применимости последнего не могут не впечатлять. Если в 1970-х гг. было ясно, что «15 % всех исследований в области социальных наук в ФРГ используют этот метод» [30, с. 85], то в самом начале нового века К. Криппендорфф обнаружил следующее: «В августе 2003 года поиск по Интернету на “контент-анализ”, с использованием поисковой системы Google, обнаружил 4,230,000 документов. Для сравнения: поиск на “опросное исследование” выявил 3,990,000 попаданий, а на “психологический тест” – 1,050,000» [44, p. 17].

В этих условиях употребление термина «контент-анализ» не представляется ни рискованным, ни неточным.

Однако в самой подобной распространенности есть что-то настораживающее, хотя К. Криппендорфф, пытаясь, по всей видимости, быть честным, невольную гордость от осознания величия

того, чем он занимается, заменил на удивление: «Со времен каузального введения данного термина в 1941 г., то есть по частоте его употребления, корпус исследований, выполненный при помощи контент-анализа, очевидно возрос до вызывающего удивление объема» [44, p. 17]. Ситуация грозит еще более запутаться, если не упускать из виду того обстоятельства, что хотя в исторической науке своеобразной монополией на применение контент-анализа обладает особая субдисциплина (клиометрика), подлинные масштабы его использования становятся понятными лишь в том случае, когда знакомишься с наблюдением Б. Н. Миронова: «Историки нередко самостоятельно вырабатывают методику анализа данных, не зная о том, что в других дисциплинах она давно разработана, доведена до строгой процедуры и практически готова для использования в исторических исследованиях» [12, с. 14].

Наблюдение это отнюдь не единично, поскольку американский историк Джон Гарети (Garraty) еще раньше отмечал, что одна из разновидностей контент-анализа, т. н. стандартизированная идентификация качественных характеристик содержания и подсчет частоты их встречаемости, *практически* используется многими учеными [49, p. VII–VIII]. И пусть современные исследователи в ранг несомненного контент-анализа возводят то, что еще каких-то тридцать-сорок лет назад Р. Норту, О. Холсти, М. Заниновичу й Д. Зайнсу казалось курьезом, а именно способность историков получать сведения о прошлом из доступных текстов [44, p. 26–27], уже нельзя скрыть того, что «популярность, как известно, всегда влечет за собой вульгаризацию. Не избежал такой судьбы и этот исследовательский инструмент. Очень часто можно услышать в самых различных ситуациях…, что такие-то и такие-то выводы сделаны на основании контент-анализа. При этом объяснить, что конкретно было проведено, докладчики обычно затрудняются» [8, с. 343].

В этих условиях употребление термина «контент-анализ» уже представляется и слишком рискованным, и весьма неточным: кто теперь на самом деле поручится за то, что *знает*, чем в действительности является «контент-анализ»?

Подозрения и страх, пришедшие на смену прошлой уверенности, не то, чтобы подтачивают, а фактически полностью разрушают тотальную очевидность восприятия «контент-анализа», и вопросы отныне формулируются почти автоматически. Например, каков путь был пройден «контент-анализом» перед тем, как он достиг своего сегодняшнего статуса все-подавляющего-научного-метода? Или: кто сможет указать характеристики (научного) знания, поставляемого

«контент-анализом» в масштабах, которые оценить возможно лишь в соотносительно, но никак не в абсолютных показателях?

Конечно же, получить ответы на все поставленные вопросы в рамках одной статьи вряд ли удастся; в конце концов, время, требуемое для постижения «контент-анализа», может ничем не уступать длительности его существования. Впрочем, тлеет надежда на успешный и относительно недолгий поиск *обозначаемых*, совокупность которых и приведет к искомому результату. И первый шаг в этом направлении – он преимущественно формальный, поскольку предусматривает деконструкцию официального историописания с тем, чтобы за ослепляющими и суть маскирующими ухищрениями, из которых, как бы, сотканы практически все истории «контент-анализа», чуть ли не наглядно увидеть тот действительный путь, что был проделан одним (ли?!) алгоритмом, ставшим в итоге легитимным научным методом.

Официальная история «контент-анализа»: краткий курс

В качестве исходного пункта прослеживания некоторых объяснительных схем, находящих свое применение в процессе историописания «контент-анализа», я выбрал историю, написанную К. Криппендорффом [44, p. 3–17], поскольку убежден в том, что никто еще в этой области не пытался согласовать друг с другом столь огромное число элементов, на сегодняшний день атрибутируемых в качестве «контент-аналитических», никто не пытался придать видимость порядка столь неоднородному. Вот этот флер логичной стройности я и предлагаю исследовать на предмет установления ее конституирующих посылок.

С этим и связана необходимость скорейшего избавления от тягостного чувства недоумения, вызванного тем, что краткий курс официальной истории «контент-анализа», вкупе с ее безмолвствующими импликациями, основывается, по сути, лишь на одном источнике: искажения результатов, получаемых на столь шатком, казалось бы, фундаменте, избежать невозможно.

В оправдание можно высказывать много соображений, но все они фактически сводятся к одному: поскольку все истории «контент-анализа» являются двутипными, то наиболее полная из них будет в концентрированной форме выражать все то, что *пробалтывалось* всеми остальными. Два *типа* – это истории, своим исходным пунктом имеющие сам «контент-анализ», а потому включающие последний в (широкий) социальный контекст; и истории, своим исходным пунктом имеющие создателей «контент-анализа», а потому свое основное внимание сосредотачивающие на личных обстоятельствах и

интеллектуальных свойствах. Между подобными *типами* располагаются *все* исторические конструкции *ученых*.

Скажем, Х.-Ф. Сайх й С. Е. Шеннон явили миру первый вариант истории «контент-анализа», что состоит из *исторического курьеза* («контент-анализ» имеет долгую историю, датируемую восемнадцатым столетием в Скандинавии), *вводной части* (в США «контент-анализ» в качестве аналитической техники был использован в начале XX ст.), *констатации факта* (первоначально «контент-анализ» применялся либо как количественный, либо как качественный метод; позднее он стал использоваться преимущественно в качестве количественного метода, который иногда обозначается «количественным анализом качественных данных») и *цели изложения* (последняя разновидность «контент-анализа» не является предметом этой статьи, поскольку совсем недавно был осознан потенциал «контент-анализа» как метода качественного анализа для исследований в области здравоохранения) [41, p. 1278].

Л. Готтшалк [39, p. 4–17; 38, p. VII–XIII] и С. Рейнхарц [50, p. 144–145] дает совершенно иной образец истории все того же «контент-анализа». К примеру, в истории феминистического «контент-анализа» вводятся две знаковые фигуры – Х. Мартино и И. Уэллс. Именно последние сформулировали особенности современного этапа: первая тем, что создала теорию, которая служит рамками нынешним дебатам в этой области, а вторая тем, что в силу своей профессии журналиста способствовала продвижению именно этого «метода» [50, p. 144–145].

Каждая из этих историй примечательна своими умолчаниями, искажениями и просто противоречиями, начиная с игнорирования вопроса о том, почему «контент-анализ» свои корни обнаруживает то в XVIII в. (первый тип), то в самом начале XIX ст. (второй тип), но «научным методом», собственно говоря, становится значительно позже. И отнюдь не заканчивая постулированием сомнительных утверждений, согласно которым «контент-анализ» изначально обладал двумя *противоположными* разновидностями [1] (первый тип). Либо же имплицитно допуская действительную преемственность давно забытых рассуждений двух женщин и современного «контент-анализа». И все это венчает пренебрежение к тому, что каждая дисциплина создает свои, зачастую совершенно уникальные, варианты «контент-анализа», согласованные друг с другом... никак .

---

[1] Причем делается это со ссылкой на Б. Берельсона (Berelson), чье определение фиксирует подчеркнуто количественный характер «контент-анализа»: «Контент-анализ – это исследовательская техника для объективного, систематического и количественного описания явного содержания коммуникации» (цит. по [53, p. 11])

…А вообще, как заметила по сходному поводу А. Вежбицкая, «было бы смешно критиковать Рут Бенедикт за особое внимание, которое она уделяла японским словам giri и on, или Мишель Розальдо за ее особое внимание к слову liget языка илонго на том основании, чт о ни та ни другая не объяснили, что привело их к заключению, что указанные слова стоят того, чтобы на них сосредоточиться, и не оправдали свой выбор на основе каких-либо общих процедур открытия. Важно, привел ли Бенедикт и Розальдо их выбор к существенным идеям, которые могут оценить другие исследователи, знакомые с рассматриваемыми культурами» [5, с. 282–283]…

Покончив, таким образом, с приготовлениями, одновременно и откладывающими проведение исследования, и создаю щими саму возможность присвоения совокупности усилий статуса научных, обратимся к официальной истории «контент -анализа».

К. Криппендорфф историю «контент-анализа» структурно подразделил на несколько частей (с чрезвычайно эклектическими критериями), каждая из которых означает тот или иной этап, пройденный «контент-анализом» в своем развитии. Всего таких этапов насчитывается семь.

Некоторые предшественники [44, p. 3–4], включая всех тех исследователей, что задолго до каузального введения самого термина «контент-анализ» (1941), не говоря уже об официальном закреплении последнего (1961), занимались разработкой концептуального обоснования или же практическим применением алгоритма, сегодня уверенно идентифицируемого как «контент-анализ». Список начинается с указания на даты трех анонимных диссертаций по теологии (1690, 1695 и 1699), после чего следует упоминание исследования, выполненного в Швеции (XVIII в.), а заканчивается призывами Ю. Лёба (1903) и М. Вебера (1910), а также статистической деконструкцией *Евгения Онегина*, выполненной А. Марковым (1913).

Количественный анализ газет [44, p. 5–6], нижняя граница которого совпадает с работой Г. Спида *Сообщают ли сейчас газеты новости?* (1893), а кульминационной точкой полагается образцовая книга М. Уилли *Провинциальная газета* (1926). Между двумя этими датами располагается целый ряд исследований Д. Уилкокса (1900), А. Стрита (1909), Ф. Фентона (1910), Р. Уайта (1924) и особенно А. Тенни (1912), попытавшегося чуть ли не впервые в истории, и достаточно удачно, привести сложившуюся к тому времени практику изучения газет в соответствие с совокупностью норм, ответственных за квалификацию чего-либо в качестве научного. В качестве причин появления данной группы работ указывается газетный бум и

необходимость в научном обосновании журналистских аргументов [44, p. 5].

Ранний контент-анализ [44, p. 6–8], датируемый двумя десятилетиями прошлого столетия (1930-е и 1940-е гг.), в ходе которых было проведено огромное число соответствующих работ, поддающихся осознанию лишь в том случае, если отталкиваться от арифметической или, еще лучше, геометрической прогрессии. Фактически отмечается две группы факторов, так или иначе обусловивших развитие «контент-анализа» в этот период, общественно-политические [44, p. 6] и внутринаучные [44, p. 7–8]. Итог: «Первое четкое представление этих концептуальных и методологических результатов под новым зонтичным понятием *контент-анализ* появилось в 1948 г. в мимеографическом тексте, озаглавленном *Анализ содержания коммуникации*, за авторством Берельсона и Лазарсфельда, который позже был издан в виде берельсоновского *Контент-анализа в коммуникационном исследовании* (1952)» [44, p. 8].

Анализ пропаганды [44, p. 8–11], продолживший начатый ранее «переход от количественного анализа газет… к контент-анализу» [44, p. 7]. Своеобразие нового этапа преимущественно заключается в: **материалах**, на которых тестировалась новая техника (разнообразные виды пропагандистской продукции, включая радиовещание); преследуемых **целях** («исследователи анализировали тексты с тем, чтобы идентифицировать “пропагандистов”, указать пальцем на индивидуумов, которые пытаются влиять на других…» [44, p. 8]); **организационных формах**, аккумулирующих усилия многих ученых (*Института анализа пропаганды* (1937), группы *Федеральной комиссии по коммуникациям,* ФКК). Ориентировочные временные границы данного периода составляют две мировые войны (они же ответственны и за все отличительные черты рассматриваемого этапа), а знаковыми книгами считаются *Язык политики: исследования по квантитативной семантике* (1949, под редакцией Х. Лассуэлла, Н. Лейтеса, И. де Сола Пула) [45], а также *Анализ пропаганды* (1959, автор – А. Джордж). На это же время приходится первая критика доминирующего в то время количественного подхода к «контент-анализу».

Распространенный контент-анализ (content analysis generalized) [44, p. 11–12], занимающий несколько десятилетий после окончания Второй мировой войны. Сущность данного периода – распространение «контент-анализа» по многочисленным дисциплинам, что напрямую связывается с «массовостью доступных коммуникаций, продолжавших привлекать ученых, смотревших на масс-медиа с новой перспективы»

[44, p. 11]. Именно на этом этапе «контент-анализ» теряет свой центр (focus): «Кажется, что контент-анализом является все, а сам анализ символических явлений превращается в контент-анализ» [44, p. 12]. Вместе с тем «эта тенденция также расширила сущность данной техники, включив в нее то, что, может быть, составляет сущность человеческого поведения…» [44, p. 12]. А началось все это в 1955 г., когда прошла первая специализированная конференция, по результатам которой публикуется сборник материалов под редакцией И. де Сола Пула.

Компьютерный текстовый анализ [44, p. 12–15], новая фаза в развитии «контент-анализа», отсчет которой приходится на конец 1950-х гг., хотя подлинное начало вполне уверенно можно связывать с публикацией в 1966 г. т. н. коллективной монографии *The General Inquirer: A Computer Approach to Content Analysis* [2]. Отмечается влияние, оказанное на активное применение компьютерных технологий при проведении «контент-анализа», стремлением психологов построить модель человеческого познания, не говоря уже об усилиях филологов осуществить изощренную синтаксическую и семантическую интерпретацию лингвистических выражений [44, p. 13]. Но все же важнейшим импульсом в развитии компьютерного «контент-анализа» признается «возрастающая доступность текста в цифровой форме» [44, p. 15], спровоцированная «фантастическим объемом сырых текстовых данных» [44, p. 15]. Вывод: «Существующая в настоящее время культура исчисления толкает контент-анализ в направлении многообещающего будущего» [44, p. 15].

Качественные подходы [44, p. 15–17], появление которых объясняется уже не позитивно, как было раньше, а гипотетически: «Возможно, в ответ на то, что в настоящее время относят к “количественному анализу газет” столетие назад или в качестве одной из форм компенсации за иногда пустые (shallow) результаты, сообщаемые контент-аналитиками пятьдесят лет назад, появилось большое разнообразие исследовательских подходов, которые называли себя *качественными*» [44, p. 15–16]. К числу последних относятся *анализ дискурса*, олицетворяемый именем Т. ван Дейка, *социальный конструктивизм*, берущий свое начало с выдающейся работы Л. Флека [31], *риторический анализ*, традиция которого столь велика, что легче указать конкретные примеры, *этнографический контент-анализ*, ассоциируемый с Д. Альтейде [33], и *анализ разговоров* (conversational analysis), возводимый к исследованиям Х. Сакса (Sacks) [44, p. 16–17].

---

[2] Трудное для однозначного перевода словосочетание « general inquirer» может быть передано как «универсальный вопрошатель».

Безмолвствующие импликации официальной истории «контент-анализа» I: совокупность разновидностей, или Монстры при свете дня

Изложенный выше краткий курс (официальной) истории «контент-анализа», конечно же, далек от того, чтобы служить надежным ориентиром, указывающим дорогу всем, кто желает обнаружить путь, *в действительности* пройденный «контент-анализом». Свет, отбрасываемой маяком (официальной) истории «контент-анализа» столь же сумеречен, сколь загадочным *кажется* весь процесс трансформации последнего, начиная с появления некой совокупности действий, достаточно аморфной, чтобы претендовать на что-либо рискованное, и заканчивая обретением ею статуса несомненного «научного метода».

Но при всей своей неудовлетворительности и недостаточности, сумеречное освещение официальной истории «контент-анализа», делающее искаженными или даже неверными очертания слишком многих вещей, тем не менее позволяет увидеть кое-что, какой-то гротеск, располагающийся на границе света и тени и именно благодаря этой игре отблесков приобретающий поначалу значение, сопоставимое с тем, что всегда было присуще *монстрам*.

Одним из таких созданий, наиболее, пожалуй, значительным и интригующим, являются традиционно выделяемые фазы (периоды, этапы…), которые, по молчаливому соглашению специалистов, проходит в своем развитии «контент-анализ». Любой огарок свечи позволяет увидеть игнорируемое в официальной истории: история «контент-анализа» есть взгляд Настоящего, а потому **все вышеперечисленные стадии есть не что иное, как различные варианты «контент-анализа».**

Такая гипотеза, конечно же, на первый взгляд кажется маловероятной: все еще слишком сильна склонность рассматривать историю какого-либо явления не иначе, как с точки зрения порой увлекательного, в какой-то мере необходимого, но в целом малоинтересного или даже неактуального занятия. Может показаться, что в данном случае «контент-анализ» не есть исключение, ибо разве не было как-то заявлено В. Е. Семеновым относительно одной группы «контент-аналитических» исследований: «Методики качественно-количественного анализа содержания документов, применявшиеся в 20-е годы, в целом нельзя назвать строгими. Таковыми они тогда еще и не могли быть в силу объективного положения в эмпирических социальных исследованиях, методология которых только начинала складываться» [22, с. 46-47]?!

Однако второй взгляд, обычно, хотя и не всегда, бросаемый поверх и вдогонку предыдущему, позволяет заметить некоторую странность, не вяжущуюся со взглядом на историю как на музейную коллекцию пропылившихся «метких словечек», анекдотичных историй, «гениальных догадок и озарений». Нет, нет и еще раз нет! Прошлое в пространстве «контент-анализа» не есть нечто преодоленное и в своих истоках познанное – по статусу оно как минимум равно настоящему. Чтобы убедиться в сказанном, достаточно обратиться к датировкам или к превалирующей функции исследований-в-истории. Например, и это только один пример, Л. Н. Федотова [29] свободно пользуется образцами подобных работ по всему тексту в целях иллюстрации тех или иных особенностей «контент-анализа», особенно в первых двух частях своей книги [29, с. 8-92].

Более того, со значительной частью исследований, составляющих основу официальной истории «контент-анализа», также связаны отнюдь не старомодные ассоциации. Например, многие работы, относящиеся к самым первым периодам в развитии «контент-анализа», K. Krippendorff использовал в качестве примеров, иллюстрирующих (наилучшим образом) те или иные особенности его применения. Сказанное, в частности, относится к работе Г. Спида *Дают ли газеты сейчас новости?* [44, p. 49], отечественному читателю известной по многочисленным переложениям; не менее знакомым идеям А. Тенни [44, p. 48], эмпирическим исследованиям Л. Лоуэнталя [44, p. 49], Э. Шанаса [44, p. 49], Т. Себеока и Л. Орзака [44, p. 49–50], Б. Мэтьюса [44, p. 55], Ф. Эша [44, p. 55], Л. Эшейма [44, p. 52], теоретическим моделям Л. Лассуэлла [44, p. 60] или И. Джаниса [44, p. 54].

Другими словами, практически ни одно из «контент-аналитических» исследований, классифицированных в рамках официальной истории на несколько периодов, вместе с тем не может быть рассмотрено в качестве устаревшего, на примере которого наглядно демонстрируется тернистый и извилистый путь, пройденный «контент-анализом»; и даже сверх того, если протестировать ранние «контент-анализы» на недостатки, обычно столь зримо выступающие при сравнении с более поздними образцами, то никакой принципиальной разницы не обнаруживается вообще.

Есть, безусловно, изменения в списке ученых, равно как и в продуцируемых ими исследованиях, однако нет сколь-нибудь серьезного отличия между «контент-анализами» вековой или еще большей давности. Ведь, что и примечательно, все подобные работы, с одной стороны, соседствуют с более поздними исследованиями, включая самые современные. С другой стороны, они снабжаются

весьма показательными характеристиками: от констатации некоего «контент-аналитического статуса» работы Г. Спида 1893 г. («в одном из наиболее ранних контент-анализов, когда-либо проведенных…» [44, p. 49]) до признания высокого, по любым меркам, исследовательского потенциала работы Р. Бейлиса 1950 г. («…привели ко многим интересным контент-анализам») [3] [44, p. 51].

Здесь, конечно, можно было бы поставить в вину игнорирование одного важного обстоятельства, согласно которому в такого рода контексте упоминаются не все «контент-анализы», а лишь наиболее примечательные с точки зрения качества их исполнения. Однако подобное замечание, своей целью имеющее указание на преемственность в развитии «контент-анализа», легко опровергается либо ссылкой на то, что сам К. Криппендорфф нигде не дает ни малейшего основания для предпочтения каких-либо одних работ тех времен, либо ссылкой на невозможность соответствующего цитирования, вследствие их многочисленности, всех релевантных работ. Более того, этап *Некоторые предшественники* заставляет усомниться в том, что развитие «контент-анализа» носило столь последовательно трансформативный характер, как это пытается представить его официальная история.

Но если подобное допущение *вер(ь)*но, то также несомненно *вер(ь)*ными должны оказаться и ожидания, относительно истории «контент-анализа» в виде некоего набора методов, разновидностей или вариантов последнего. И действительно, официальная история «контент-анализа» фактически есть не что иное, как совокупность как минимум трех групп исследований, причем с весьма смутными принципами регулирования взаимных отношений.

Одно из таких созвездий – это работы, объединяемые рубрикой «некоторые предшественники». И в данном случае нетрудно заметить, что К. Криппендорфф весьма далек от снисходительного отношения к истории. Относительно «одного из предшественников», исследования

3 В качестве еще одного примера, иллюстрирующего этот тезис, можно привести сборник работ под редакцией М. Левера (2001), где подавляющее большинство исследований выполнялось при помощи «контент-анализа» [37]. Что примечательно, так это постоянное использование термина «контент-анализ» без прояснения его значения. Последнее уточняется лишь в работе А. Волкенса [55, p. 34] – и речь идет об одобрительном цитировании «классического» определения Б. Берельсона. Остальные работы этого сборника пестрят и другими знаковыми именами, но лишь в контексте обсуждения проблем надежности (и иногда валидности). Такая вот «цепочка асинхронизмов»: вроде устаревшее и давно преодоленное понимание «контент-анализа» внезапно оказывается массово востребованным, и это не мешает свободно пользоваться литературой более современной во всех смыслах – при том, что фактически вся она в части общей интерпретации «контент-анализа» противоречит мнению бывшего декана Чикагского университета.

апокрифических гимнов *Песни Сиона* (XVIII в.), он заявил: «Эта дискуссия продуцировала много идей, которые сейчас являются частью контент-анализа, и стимулировала дебаты вокруг методологии, которые продолжаются и сегодня» [44, p. 4].

Другая группа представляет собой еще один этап в официальной истории «контент-анализа», с более чем смутными основаниями (хронологическими или даже логическими) своего выделения. «Качественные подходы», характеризуемые тотальным сомнением как в отношении правомерности своего отделения («я ставлю под сомнение валидность и полезность данного различения между количественным и качественным контент-анализами» [44, p. 16]), так и по поводу причин появления («возможно, в ответ на то, что в настоящее время относят… столетие назад или в качестве одной из форм компенсации… пятьдесят лет назад…» [44, p. 15–16]). Что, впрочем, мало препятствует появлению новых «качественных» версий «контент-анализа», *историчность* которых удивительнейшим образом уживается с абсолютно недавним временем их конституирования в ответ на стимулы сто- или даже пятидесятилетней давности: например, *этнографический контент-анализ*, однозначно связываемый с Д. Альтейде, уверенно датируется 1987 г. [33].

Наконец, **последний круг** «контент-аналитических» исследований развивается от «количественного анализа прессы», затем, минуя «ранний контент-анализ», достигает «анализа пропаганды», после чего наступает период «подведения итогов», несколько оживившийся с появлением «компьютеризированного контент-анализа», но не более того. «Не более того» потому, что «наиболее важным стимулом в развитии компьютеризированного (computational) контент-анализа, однако, была возросшая доступность текста в цифровой форме» [44, p. 15].

Много сказано о стимулах, но практически ничего – о реакции: «Существующая культура исчисления толкает контент-анализ в направлении многообещающего будущего» [44, p. 15]. И вновь история, характерной чертой которой оказывается ее современность: кажется, что помимо невнятного намека на пустоту получаемых результатов, никаких более весомых аргументов для сдачи *некоторых* подобных работ в утиль и не находится. Напротив, текст испещрен ссылками на многие из них, а временные рамки «компьютерных контент-анализов» столь широки, что не охватывают разве что исследования, выполненные уже *после* даты выхода в свет версии официальной истории «контент-анализа» К. Криппендорффа.

Таким образом, *многие из перечисленных стадий, если не все, нельзя рассматривать в качестве попыток и результатов*

последовательного и взаимного преодоления. Ведь даже термины, описывающие или объясняющие процесс развития «контент-анализа», свидетельствуют о последнем: не «радикальная трансформация» (за несколько-то столетий и десятилетий!), а «миграция», не «переструктурирование проблемного поля» (как бы «естественное» следствие необычайно широкого применения), а «прояснение многих методологических вопросов» [4] [44, p. 17].

Отсюда история «контент-анализа», по крайней мере в настоящее время, приобретает черты живого диалога прошлого с настоящим в условиях, когда прошлое таковым предстает лишь в силу временно́й, чисто хронологической, но никак не осознаваемой протяженности; прошлое «контент-анализа» еще просто не успели концептуализировать в форме героической эпохи, с присущим исключительно ей сплавом молодецкого оптимизма, детской наивности, гениальных прозрений и неконтролируемой энергии.

Он либо один, либо его бесконечное множество: преддверие тератологии «контент-анализа»

Поскольку ранее речь шла о неких группах «контент-аналитических» исследований, выделявшихся *вне* генеральной направленности демаркационной политики официального историописания, то далее будет рассмотрено утверждение, что более правил(ь)-но говорить не «контент-анализ», а «контент-анализ**ы**», не «метод контент-анализа», а «метод**ы** контент-анализа» и т. п. И я предлагаю обратиться к краткому рассмотрению вариантов «контент-анализа», в качестве объектов науки о монстрах, то есть тератологии.

Сколько же на самом деле существует «контент-анализов» – на этот счет исследователи затрудняются ответить; можно лишь с уверенностью утверждать, что, говоря о «контент-анализе», обычно подразумевают некую совокупность «контент-аналитических» методов, приемов, практик, техник, процедур и т. д. Не слишком обнадеживающее суждение, поскольку число элементов,

---

[4] Другой известный исследователь, К. Робертс, предоставляет еще один, уже упоминавшийся пример отношения к прошлому, свойственного «контент-аналитикам». Так, сначала совершенно однозначным образом выделяется *классический «контент-анализ»* [52, p. 2697–2698], потом, отнюдь не совсем ясно, *репрезентационная* и *инструментальная интерпретации* [52, p. 2698] и, наконец, указывается, что в период 1970-х – 1990-х гг. *к классическому «контент-анализу» добавляются* методы *семантического* и *сетевого текстового анализа* [52, p. 2698]. На мой взгляд, вся терминология («добавляется») вкупе со всей неопределенностью в наименовании и различении («классический контент-анализ», воплощающийся в «тематическом», «инструментальная» и «репрезентационная» интерпретации [современного «контент-анализа»], а также новые «методы текстового анализа»), – все это демонстрирует, по всей видимости, принципиальную непреодолеваемость тех или иных этапов исторического развития «контент-анализа».

составляющих *совокупность* «контент-анализа», разнится, причем значительно [5].

Скажем, во многих словарях и других энциклопедических изданиях, предусматривающих несколько упрощенное, но изложение все же компендиума соответствующей информации, предпочитают говорить не о «контент-анализ**ах**», а об одном, и только одном «контент-анализ**е**» [4, с. 326; 18, с. 560; 24, с. 232; 26, с. 108].

Первый шаг на пути разрушения *унитарности* последнего заключается в постулировании, как минимум, двух разновидностей «контент-анализа». В этом направлении шли Дж. Б. Мангейм и Р. К. Рич, выделившие *содержательный* (substantive) и *структурный* (structural) «контент-анализы» [9, с. 277–285]; Е. Я. Таршис, исходившая из того, что «существует два вида К. -а. (в зависимости от характера представления содержания текста): неколичественный и количественный» [25, с. 128], а также Л. Уайт и Р. Кларк, различавшие *частотный* и *вероятностный* «контент-анализы» [56, p. 123].

Акцент на *двуединстве* предусматривает различение отнюдь не двух видов «контент-анализа». Ведь отличия между *количественным* и *неколичественным*, *частотным* и *вероятностным*, *содержательным* и *структурным* «контент-анализами», несмотря на все сложности их внятного формулирования, интуитивно постигаются без особого труда. Потому мало удивления должна вызывать способность других ученых обнаруживать и соответствующим образом описывать еще большее число «контент-анализов», начало которому было положено революционным расщеплением единого «контент-анализа» на хотя бы две его версии.

И «контент-анализ», уже с самого начала своей истории, демонстрирует расщепленность в самом себе. Первой попыткой подобного рода можно полагать выделение И. Джанисом в 1943 г. трех разновидностей «контент-анализа»: *прагматической*, *семантической* и *анализа знаконосителей* (sign-vehicle analysis), причем в условиях,

---

[5] Надо сказать, что идентификация вариантов «контент-анализа» затруднена, помимо всего прочего, также путаницей, которую вносят сами исследователи, выделяющие несколько оснований для той или иной классификации, безо всякого согласования между ними. С одной стороны, Л. Готтшалк указывает то на два вида «контент-анализа» (формальный анализ и собственно «контент-анализ» [39, p. ix]), то на три (классический, прагматический, лингвистический) [39, p. 6–8], то на четыре (к трем предыдущим добавляется тот, что был разработан им совместно с Г. Глезер). При этом вся информация подается в ключе, максимально затрудняющем понимание и критериев выделения этих разновидностей, и того общего, что есть между ними, и авторского отношения ко всему этому. Потому далее во внимание я постараюсь принимать те классификации, авторы которых в состоянии сформулировать более-менее внятные ее критерии.

когда вторая из вышеперечисленных распадается, в свою очередь, еще на три [42, p. 57].

Далее слово предоставляется Ю. А. Святцу: «Досвід вивчення текстів фахівцями різних галузей гуманітарних знань... створив кілька видів контент-аналізу залежно від мети їх дослідження – документалістичний, наукометричний (цитаційний), дипломатичний, лінгвістичний, семантичний» [21, с. 71]. Американский социолог Р. К. Мертон упоминает шесть разновидностей «контент-анализа»: *метод подсчета символов*, *одномерная классификация символов, анализ деталей*, *тематический анализ*, *структурный анализ* и *анализ пропагандистской кампании* [10, с. 723–724].

По распространенной в спорте формуле «шесть плюс один» В. С. Коробейников добавляет, как минимум, еще один вариант, разработанный Х. Лассуэллом и представляющий собой совокупность «тестов, базирующихся на использовании принципов анализа содержания. Цель их – обнаружение пропаганды определенного типа в тех или иных материалах… Лассуэлл предложил своеобразный вариант процедуры анализа содержания, основанного на сравнении, и назвал его методом «обнаружения» (detection). Этот метод включал восемь тестов…» [7, с. 142–143].

Наконец, последняя группа, которую условно можно назвать «плюс бесконечность», преодолев на одном дыхании рубеж в десять разновидностей «контент-анализа», уже никак не ограничивает число последних.

Так, в одной методической работе, статус которой обязывает и ориентирует, как-то мимоходом указывалось, что «все разновидности КА – а их насчитывается до 16…» [11, с. 12]. Дальше – больше, предвестником чего выступает до боли неопределенное заявление, сделанное в *Рабочей книге социолога*: «Желание избавиться от субъективности традиционного анализа породило разработку принципиально иных, формализованных, или, как часто их называют, количественных методов анализа документов (контент-анализ). Суть этих методов…» [20, с. 292].

М. Пешё, один из основателей т. н. французской школы анализа дискурса, выделяет две группы в рамках «контент-анализа»: *нелингвистические методы* и *окололингвистические методы*. В свою очередь, если *нелингвистические методы* распадаются на *метод частотного анализа* и *анализ по тематическим категориям*, то *окололингвистические методы* предусматривают достаточно неопределенное число вариантов, среди которых весьма произвольно выделяются те, что связываются с такими дисциплинами, «как этнология, литературная критика или изучение знаковых систем,

используемых так называемой массовой культурой…» [16, с. 307].

П. Серио, вначале назвав «контент-анализ» *методом обработки информации*, в дальнейшем квалифицирует его «как совокупность *второстепенных технических приемов* для общественных наук…» [23, с. 17]. В чем-то схожее замечание принадлежит Е. Я. Таршис: «Поэтому правильнее говорить о том, что во всех этих дисциплинах существует своя методика анализа содержания текстов» [27, с. 70]. В подтверждение сошлемся на существование, к примеру, лингвистического «контент-анализа» [36], основания выделения которого не вызывают ни малейшего сомнения.

Сюда также можно добавить мнение Р. Тернера, о том что «контент-анализ включает большое разнообразие различных процедур, начиная с чисто интуитивных и кончая четкими количественными методами…» [28, с. 185]. Но своеобразный апогей был достигнут Л. Ньюманом, по поводу «контент-анализа» заметившего: «…Это не собственно метод, а свободное собрание измерений. Они связаны с контент-анализом, возможности которого еще не выявлены во всей полноте… в этих приемах имеется мало общего...» [14, с. 119]. Или А. Молем, респектабельным французским исследователем, мысль о единстве «контент-анализа» высказавшем в одних терминах («…являются предметом особой научной дисциплины, называемой контент-анализом…» [13, с. 66–67]), а о разнородности – в других («по сути дела, существует столько же типов контент-анализа, сколько есть аспектов в изучаемом содержании» [13, с. 81]).

Но первое место среди этой группы работ, в силу, прежде всего, невнятности осуществляемой классификации, я бы отдал французским исследователям Р. Пэнто и М. Гравитц, соответствующий подпараграф (*Разные типы контентного анализа*) работы которых включает: **«1) Поисковый и контрольный анализ. Направленный и ненаправленный анализ… 2) Количественный анализ и качественный анализ… 3) Непосредственный или косвенный анализ, репрезентативная и инструментальная коммуникация… 4) Структурный анализ…»** [19, с. 329–332].

Разброс критериев просто поражает, еще более захватывает дух при оправдании включения в состав разновидностей «контент-анализа» структурного анализа («двусмысленность самого термина «структура» позволяет применять структурный анализ в исследованиях разных типов» [19, с. 331]) и тех, кто имплицитно зачисляется по крайней мере в концептуализаторы «контент-анализа» (Р. Барт, к примеру [19, с. 331]).

Позволю себе указать на целый ряд вариантов взглядов на состав «контент-анализа», разрабатываемых исследователями

самостоятельно, но, кажется, безо всякого сознательного соотнесения с уже имеющимися разновидностями.

Многолетние усилия Т. М. Дридзе привели к разработке совершенно оригинального информативно-целевого анализа содержания текстовых источников, основанного на «семиосоциопсихологической концепции социальной коммуникации. Эта концепция акцентирует свое внимание на семиотических механизмах общения, формирующих действия порождения текстов и их интерпретации» [6, с. 86].

П. Ливи наряду со многими подлинно заинтересована в ответе на следующий вопрос: «…Что сделает мой контент-анализ "феминистическим" по сути?» [47], то есть отличным от «контент-анализа», практикуемого представителями т. н. malestream'а? Задача тем более актуальная в условиях распространенности такого представления о последнем: «Это – идеологическая форма, вырастающая из реалий патриархатной доминации», что актуализирует т. н. нормальное социальное исследование, зачастую проводящееся «в соответствии с паттернами изнасилования: исследователь вторгается, достигает успеха и убегает» [15, с. 344, 340].

К. Карли – одна из тех, кто сегодня чрезвычайно продуктивно работает в направлении, предполагающем значительно больший объем заимствований со стороны «контент-анализа» концептуального оснащения современной лингвистической теории; развиваемый ею в последнее время *сетевой текстовый анализ* [34] является прекрасным примером перспективы, рамки которой и сделали возможным появление большого числа т. н. эмпирических исследований [43].

А. Ахувиа, не так давно (2001) предложивший как два новых типа «контент-анализа», так и откорректированную классификацию всего соответствующего пространства: *Традиционный, Интерпретативный и Основанный на восприятии Контент-анализы* [32]. Д. Альтейде, в свою очередь, не слепо воспроизведший уже обсуждавшуюся дихотомичность «контент-анализа»: «Этнографический контент-анализ (ЭКА) может быть противопоставлен конвенциональному, или более количественному контент-анализу (ККА) в подходе к получению данных, анализу и интерпретации данных» [33, p. 66].

Уже по инерции и в качестве краха попыток (упорядочивания, ранжирования, измерения) «контент-аналитического» пространства, добавлю – со все более увеличивающейся степенью несвязанности – еще несколько попыток. Ч. Осгуд, предложивший т. н. методику *анализа совместной встречаемости* (contingency analysis), детально описанную К. Криппендорффом [44, p. 205–208], а также т. н. метод *семантического дифференциала*, о применимости которого в области

«контент-анализа» также было сказано немало [6] [44, p. 136–137]. Или создание «дискурсивного контент-анализа» при весьма странном списке литературы. Наконец, Э. Уилсон как-то вынес на суд научного сообщества чрезвычайно увлекательный способ автоматического соединения ключевых связей в тексте, основанный на интеграции «контент-анализа» и т. н. дискурс-анализа [57].

То, что в случае предыдущего автора можно полагать поиском скрытых допущений, в случае с представителями факультета информационного менеджмента Королевского университета, что в Белфасте, Д. Р. Ньюманом, Б. Уэббом и К. Кохрейном [48], становится абсолютно ничем не прикрытой явью: *фактически каждое приложение «контент-анализа» к новой проблеме продуцирует появление нового варианта последнего*.

В итоге, наблюдается дрейф *в интерпретации «контент-анализа» от совокупности неких приемов ко все уменьшающемуся, параллельно с увеличением классов охватываемых явлений, числу универсальных принципов оперирования объектами, природа которых в силу этого максимально безлична и неопределенна*.

В этом можно видеть воплощение научного подхода, но также - и нечто иное: своеобразную эволюцию от *реального* (о-пределенного исследовательского алгоритма) к *идеальному* («духу», присущему множеству соответствующих работ).

Одним из последствий подобного *перманентного смещения* можно полагать изменение, как бы высказался Ф. Стоун, в исследовательской повестке дня: *теперь наблюдается соседство формально равноправных типов «контент-анализа», невзирая на все существующие между ними различия*. Все-таки т. н. классический семантический и/или тематический «контент-анализы» и их современные аналоги разделяет не просто большая временная дистанция, но и, что более важно, концептуальная, какой бы незаметной последняя не выглядела в случае тематического [54] или более явной – в случае семантического [51]. Но не различия сегодня выходят на первый план, а нечто прямо противоположное: все «методы контент-анализа» являются «методами» именно «контент-анализа». Все они в итоге оказываются одинаково современными, даже невзирая на то, что многие из них относятся к исторической, во всех смыслах этого слова, эпохе.

Безмолвствующие импликации официальной истории «контент-анализа» II: проблема классов, оснований классификации, парадокс имени

---

[6] Несколько более подробно о перспективах *семантического дифференциала* в области «контент-анализа» можно прочитать в статье [2].

Ранее официальная история «контент-анализа» была с неимоверной легкостью представлена в виде совокупности вариантов исследуемого «метода». Кроме того, полученные ранее результаты недвусмысленно указывают на то, что сами «контент-аналитики» не только имеют весьма смутное представление о сколь-нибудь точной цифре или даже числе «методов контент-анализа», но также – еще более нечеткое знание о работе, проделанной в этой области их предшественниками и современниками. О чем *может* свидетельствовать противоречивость щедро предлагаемых классификаций.

Поскольку речь шла об основаниях классификации, то все устроилось таким образом, чтобы принять форму широкоизвестного парадокса Б. Рассела, самим автором выраженного в письме к Г. Фреге[7]. Применительно к открытиям, спровоцированным кратким курсом т. н. официальной истории «контент-анализа», парадокс Рассела (имени и классификации) можно изложить следующим образом.

Некая совокупность «контент-аналитических» исследований, обычно относимых к какой-либо научной дисциплине или какому-либо одному «контент-анализу» (семантическому, информационному, лингвистическому и т. п.), интуитивно рассматривается в качестве класса объектов, где под последним понимается конкретное «контент-аналитическое» исследование.

В свою очередь, классы объектов, то есть совокупности «контент-аналитических» исследований в вышеуказанном смысле, сами могут рассматриваться как некоторые объекты. К примеру, можно говорить о классе всех качественных «контент-аналитических» исследований; подобным же образом можно говорить о классе классов «контент-аналитических» исследований, или даже о классе всех классов «контент-аналитических» исследований.

Все такие классы относятся к одному из двух видов, которые можно назвать собственными и несобственными классами. Собственные классы – это такие классы, которые не являются членами

---

[7] «Я обнаружил, что полностью согласен с Вами во всех главных вопросах… только в одном пункте я встретился с трудностью. Вы утверждаете (с. 17), что функция может быть неопределенным элементом. Я тоже раньше так думал, но сейчас этот взгляд вызывает у меня сомнение из-за следующего противоречия. Пусть *w* есть предикат «быть предикатом, который не приложим к самому себе». Приложим ли предикат *w* к самому себе? Из любого ответа на этот вопрос вытекает его противоположность. Поэтому мы должны заключить, что *w* не есть предикат. Точно так же не существует класса (как целостного образования) тех классов, которые – как целостные образования – не содержат самих себя. Отсюда я заключаю, что при определенных условиях понятию класса не соответствует чего-либо целостного» (цит. по [3, с. 42]).

самих себя; несобственные классы – это такие классы, которые являются членами самих себя.

Скажем, класс «контент-аналитических» исследований, выполненных в рамках политологии, или же класс количественных «контент-аналитических» исследований – все это есть примеры собственных классов, поскольку мы не можем сказать, что класс политологических «контент-аналитических» исследований является членом самого себя: исключительно определенная совокупность «контент-аналитических» исследований составляет этот класс. В то же время класс всех классов «контент-аналитических» исследований (содержательных, структурных, количественных…; исторических, социологических, политологических…) является несобственным классом, поскольку члены этого класса – сами классы.

Исходя из несколько вольной трактовки *парадокса имени* можно утверждать, что **понятию «контент-анализ» не соответствует какое-либо целостное образование.** Другими словами, в рамках определенной научной традиции имя «контент-анализ» сравнительно легко может быть присвоено тому или иному корпусу работ, особенно в случае, когда последний выполнен в рамках данного круга ученых . В то же время сохранение одного и того же имени в отношении всего массива «контент-аналитических» исследований представляется уже проблематичным, и трудность лишь отчасти объясняема распространенностью «контент-аналитического»; скорее, обстоятельством, обусловившим размах подобной экспансии.

В данном случае особенности разрушаемой *доксы* заключаются в *возможности* отрицания объяснения единства «контент-анализа», исходя из того, что всегда представлялось наиболее сильным доказательством в пользу целостности всего процесса его исторического развития: *имеется множество разновидностей «контент-анализа», сохраняющих, вопреки и благодаря, генетическую связь с некой совокупностью общих принципов* .

Уже заинтересованный взгляд на официальную историю «контент-анализа» показал, что последняя, по всей видимости, есть не что иное, как совокупность тех или иных разновидностей «контент-анализа», к тому же крайне неудачно распределенных по хронологическому признаку. Наконец, *парадокс имени* позволяет предположить, что единство «контент-анализа» конституируется и постоянно воспроизводится чем-то иным, отличным от объяснительных конструкций, принятых в традиции «контент-анализа».

Безмолвствующие импликации официальной истории «контент-анализа» III: разрушение тератологии и необходимость

ис-хода

Трудности только начинают появляться, ведь официальная история «контент-анализа», полна аномалий, противоречий, и каждый волен составить свой собственный список. Со своей же стороны, отмечу лишь три наиболее важные странности. Акцент будет сделан на том, что представляется наиболее уместным в свете заявленной цели (оставшаяся аномалия).

Во-первых, непонятны критерии, отталкиваясь от которых *конструируются* те или иные этапы в историческом развитии «контент-анализа».

Во-вторых, вызывает отторжение хронология этапов и событий, в той или иной мере обусловивших и историю «контент-анализа», и своеобразие его сегодняшнего облика.

В-третьих, неприятное ощущение оставляет перечень факторов, детерминировавших развитие «контент-анализа» на каждом (новом) этапе.

Скажем, сам факт существования этапа «количественного анализа газет», по сути *первого периода, осознаваемого в то время рождения чего-то нового*, объяснялся сколь кратко, столь исчерпывающе: «В Соединенных Штатах газетный бум создали массовые рынки и заинтересованность в общественном мнении. Появились журналистские школы, руководствовавшиеся требованиями к этическим нормам и эмпирическим исследованиям феномена газет. Эти требования плюс несколько упрощенное понимание научной объективности пересеклись в том, что мы сегодня называем количественным анализом газет» [44, p. 5].

В свою очередь, следующий период был обусловлен *уже* четырьмя социальными факторами, среди которых упоминаются: появление в США большого числа проблем, спровоцированных экономическим кризисом 1929 г. и, по представлению «многих американцев», масс-медиа; появление новых мощных средств массовой информации, таких, как радио и телевидение; политические вызовы демократии, связанные новыми масс-медиа; возникновение бихевиоральных и социальных наук, а также рост их общественного признания [44, p. 6].

Тем не менее К. Криппендорфф счел необходимым добавить точнее, эксплицировать целый ряд иных обстоятельств: участие выдающихся ученых, вследствие чего были заданы новые вопросы; были предложены понятия с бóльшим теоретическим содержанием и одновременно операционально определяемые, что в итоге позволило переориентировать проблемное поле; начинает использоваться более продвинутая статистическая техника, заимствованная из социологии и

экспериментальной психологии; «контент-анализ» становится частью общих исследовательских усилий и отныне уже не развивается отдельно от других методов [44, p. 7–8].

Казалось бы, после столь подробной детализации этиологии «контент-анализа», дальнейшее изложение истории последнего должно осуществляться по отработанной схеме. Но впечатление это обманчиво: столь подробный перечень оказывается апогеем, а не преодолением невнятности начала официальной истории (молчание относительно «некоторых предшественников»). Более того, последующее указание факторов, обусловивших развитие «контент-анализа», по своему имплицитному характеру начинает напоминать выделение первого и последнего периодов. Так, «анализ пропаганды», само собой, был вызван необходимостью превентивной реакции на вражескую пропаганду, особенно во время Второй мировой войны [44, p. 8].

Но если «анализ пропаганды» еще сопровождается указанием на что-то конкретное, то обусловленность следующего этапа поясняется в манере, резко контрастирующей с предшествующим категоричным тоном: «После Второй мировой войны и, возможно, как результат первой целостной картины контент-анализа, обеспеченной Берельсоном (1952), использование контент-анализа распространяется на многочисленные дисциплины» [44, p. 11]. Последний всплеск в осознании причин существующего в настоящее время «контент-анализа» приходится на период фантастического по масштабам и темпам внедрения компьютерных технологий (невиданный объем цифровой информации), после чего наступает полное замешательство при попытке определить, что же ответственно за появление качественных версий «контент-анализа» [44, p. 15–16].

В каком же виде предстает история «контент-анализа»? Сразу видно, что некоторые этапы сопровождаются подробным указанием на многочисленные и разнообразные факторы, так или иначе повлиявшие на современное состояние «контент-анализа», в то время, как другие периоды в официальной истории «контент-анализа» лишены подобной привилегии вообще. Подобная непоследовательность кажется странной, не говоря уже об *отсутствии даже попытки установления соотношения между различными группами вышеназванных факторов*.

Сказанного, впрочем, вполне достаточно чтобы заподозрить неладное, попыткой преодоления которого можно полагать следующую гипотезу: официальное историописание потому полно аномалий и противоречий, что **история «контент-анализа» не поддается постижению в тех категориях, каковые при ее написании обычно используются.**

Отсюда необходимо отказаться от всех объяснительных конструкций официальной истории «контент-анализа» с тем, чтобы попытаться сформулировать такую историю последнего, которая бы в большей мере соответствовала специфике социально сконструированного феномена, каким является «контент-анализ».

И первый шаг на этом пути предполагает обнаружение ис-хода, что придаст видению «контент-анализа» временно́е измерение, способное, в свою очередь, лишить изучаемый феномен отупляющей очевидности. Чтобы в полной мере оценить как сам процесс распространения «контент-анализа», и его особенности, необходимо четко представлять себе тот пункт, с которого для «контент-анализа» все и началось.

Относительно ис-ходного пункта, установить который большая проблема, вопреки уверенности многих исследователей. Я думаю, что проблему ис-хода «контент-анализа» можно переформулировать, если отказаться от традиционно используемого алгоритма, по условиям которого фиксируется присутствие/отсутствие «контент-анализа», но при этом ничего нельзя сказать относительно масштабов его распространенности [8]. Потому необходимо ввести разграничение между **институционализацией** «контент-анализа» в той или иной научной дисциплине и **спорадическими** попытками его (первого) применения.

Скажем, любой человек, начавший исследовать «контент-анализ», может сделать вывод, что этот «метод» зародился одновременно в нескольких дисциплинах, а потому не имеет смысла пытаться установить, откуда он начал свое триумфальное шествие. В данном случае меня интересует не то, где и кем «контент-анализ» впервые был проведен, а скорее то, в какой дисциплине он впервые начал широко применяться многими исследователями, сообщающими ему, таким образом, статус легитимного научного метода.

Это достаточно разные вещи: институционализация и пример первого применения. Не очень хорошо, но это понимали и многие «контент-аналитики», не уделяя этому обстоятельству большого внимания. Например, К. Криппендорфф *мимоходом*, отмечал первый пример в психологии – 1942 г., когда Г. Оллпорт опубликовал книгу

[8] Попытка Д. Дайфенбаха атрибутировать *массовую коммуникацию*, *политическую науку*, *психологию* и *литературоведение* в качестве своеобразных «ареалов наибольшей распространенности компьютерного контент-анализа» [35, p. 17–31] представляет собой прекрасную иллюстрацию того, как можно все запутать, если не ставить себе целью получить необычайно содержательные выводы наподобие того, что «история контент-анализа богата и разнообразна», а сам «контент-анализ» просто незаменим в случаях получения из документов информации, касающейся индивидуумов, обществ и культур [35, p. 31].

Использование личных документов в психологической науке, в которой не просто включил личные документы, отчеты очевидцев и письма в репертуар психологических исследований, но предложил определенную концептуальную схему, подпадающую под определение «контент-анализа», данное К. Криппендорффом [44, p. 27]. Однако устоявшимся (established) «методом» он стал лишь в 1965 г., когда под редакцией все того же Г. Оллпорта вышел знаменитый сборник *Письма от Дженни*, включающий, помимо статей самого Г. Оллпорта, ряд работ других ведущих психологов [44, p. 27].

Таким образом, различие между *институционализацией* и *спорадичностью* таково: **спорадичность большинства первых «контент-анализов» выступает производной от его институционализации,** то есть лишь когда данный «метод» в той или иной научной дисциплине стал восприниматься в качестве обычного алгоритма действия в определенных ситуациях, начинается поиск его аналогов в прошлом, обещающий *укоренение* (например, через снижение меры хаотичности в истории)[9].

Политическая наука – ис-ходный топос институционализации «контент-анализа»

С такой декларацией я, конечно, рискую ошибиться как никогда в этом исследовании, ибо разве не сказано было великое множество раз: «Массовая коммуникация является архетипической областью контент-анализа» [44, p. 28], а исторические корни «контент-анализа» лежат в журналистике и массовой коммуникации [44, p. 46]?! Однако *все существующие истории «контент-анализа» богаты ссылками на работы, безо всякого труда самими «контент-аналитиками» относимые к эмпирическим*. Но при этом – тишина в отношении работ, отсылающих не то чтобы к институционализации «контент-анализа», а вообще демонстрирующих какой бы то ни было стабильно высокий уровень осознанности; тем более, что общее число теоретических работ, если обратиться к О. Холсти, оставалось невысоким на протяжении длительного периода времени [40, p. 21].

В то же время, первой институционализирующей работой такого рода был знаменитый сборник *Язык политики*, вышедший в 1943 г.

[9] Уже этим обстоятельством можно – хотя неизбежно частично, формально – пояснить хронологическую несогласованность, наблюдавшуюся между различными типами/этапам «контент-анализа»: ведь именно институционализация последнего в одной науке инициировала как поиск его дисциплинарных аналогов, так и схожие по характеру акты провозглашения суверенитета в самых разнообразных научных областях, где к тому времени «контент-анализ» или не осознавался в качестве самостоятельного «метода», или же не получил широкого признания. Хорошо известные отличия между теми или иными дисциплинами провоцируют и различную степень успешности этих поисков.

под редакцией Х. Лассуэлла [45]. Последний, как видно из названия сборника, был политологом, одним из представителей т. н. Чикагской школы: «Наряду с Госнеллом и Лассвеллом, все свое время посвятившим осуществлению “чикагской революции” в области политологии…» [1, с. 86].

Помимо этих соображений, можно также привести еще несколько. Во-первых, появление *Языка политики*, равно как и обозначаемые этим трудом усилия, приходятся, по сведениям О. Холсти, на период, когда число «контент-аналитических» исследований начинает возрастать настолько, что самое время вспомнить о геометрической прогрессии [40, p. 20]. Тем более важное обстоятельство, поскольку институционализация «контент-анализа» (имплицитно) предполагает появление перед тем весьма значительного числа соответствующих работ, не говоря уже о появлении новой группы ученых, принявшихся активно разрабатывать «контент-анализ»…

Во-вторых, среди всех возможных сопутствующих обстоятельств О. Холсти особо отмечает невиданный рост «контент-аналитических» работ, выполненных в рамках политической науки, когда в 1940-х гг. приблизительно четверть от всех соответствующих исследований являются политологическими, выполненными на основе пропагандистских материалов [40, p. 21–22]. Впоследствии указывается, что столь «доминирующее влияние политологических исследований в ходе Второй мировой войны» в итоге отразилось на одном из первых определений «контент-анализа», данном коллегой Х. Лассуэлла А. Капланом: «Контент-анализ представляет собой статистическую семантику политического дискурса» (цит. по [40, p. 21]). Как видно, сразу же после введения в научный оборот самого термина «контент-анализ», последний напрямую связывался с политической наукой, поскольку именно ее проблемы, обусловленные Второй мировой войной, и продуцировали исследования в числе, необходимом для получения «контент-анализом» статуса устоявшегося метода. Вначале – в политологии…

В-третьих, сам Х. Лассуэлл, рассматривая в качестве своих возможных предшественников («контент-аналитические») работы Д. Уилкокса, А. Тенни и Дж. Вудворда [46, p. 46], *вроде бы* преодолевающих недостатки более раннего исследования Дж. Томпсона [46, p. 44–46], в не нуждающейся в рекламе статье *Почему количественный?* отмечал: «В общем, эти исследования не связывались намеренно с политической наукой. Они были выполнены статистиками, заинтересованными в том, чтобы что-то подсчитать, или социологами, исследовавшими общий социальный процесс» [46, p. 46].

Даже еще более четко по этому поводу он высказался в связи со сходством «контент-анализа» и совсем уж ранних статистических подсчетов в литературоведении: «Этот термин легитимно может использоваться только в том случае, когда “счет” проводится в соотнесении с общей теорией коммуникативного процесса. В этом смысле “контент-анализ” представляется достаточно недавним» (в примечаниях: [46, p. 387]).

Таким образом, хотя в других дисциплинах и обнаруживаются работы, могущие, преимущественно по формальным показателям, претендовать на статус «контент-аналитических», но все они не выполнены политологами, а посему «контент-аналитическими» не являются. Каковы бы ни были *действительные* основания связывать «контент-анализ» с политической наукой, у Х. Лассуэлла таковые, по всей видимости, были, и это симптоматично…

В-четвертых, все тот же Х. Лассуэлл, перечисляя в одной из своих статей цели обращения к «контент-анализу», указывает лишь на сугубо политические, вроде предсказания врага, обнаружения политической пропаганды или улучшения контроля/управляемости в процессе проведения политики (policy) [46, p. 48–51]. Не должно вызывать удивления в этой связи и то, что Р. К. Мертон, один из наиболее известных ученых того времени, в своей книге *Социальная теория и социальная структура* (последнее издание – 1968 г.) «контент-анализ» раскрывал исключительно на примерах работ в области пропаганды [10, с. 723–724].

И последнее: Б. Берельсон, автор первой кодификации «контент-анализа» в его истории, в 1952 г. указал на семнадцать направлений использования «контент-анализа», представляющих собой наименование некоего корпуса работ, выполненных в рамках соответствующего пространства. Часть подобных «применений» прямо указывает на взаимосвязь с политическими потребностями («разоблачение пропагандистских техник», «идентификация существования пропаганды (преимущественно для легальных целей)» или «обеспечение политических и военных [разведывательных] служб»), в то время как оставшаяся *может* быть просто более обобщенной формой выражения сходной тенденции («выявление фокуса внимания», «обнаружение международных различий в содержании коммуникации» или «воспроизведение установок, интересов и ценностей (культурных образцов) групп населения») [44, p. 45–46].

Теперь – самое последнее: что может свидетельствовать о топосе институционализации «контент-анализа» более убедительно, чем дисциплинарные рамки выхода первого в истории учебного пособия в

этой области? Знакомьтесь с продуктом коллективного творчества Р. Норта, О. Холсти, М. Заниновича и Д. Зайнса (1963) *Контент-анализ: Пособие с приложениями для изучения международного кризиса* [49]. Само название недвусмысленно намекает на характер поднятых проблем, а беглый взгляд по тексту данного учебного пособия убеждает, что заинтересованность в политических вопросах, впервые исследованных Х. Лассуэллом сотоварищи, составляет сущность данной книги. Вполне оправданно полагая, что выход в свет учебника возможен лишь в случае соединения *актуальности* и имеющихся разработок, а также, припоминая политические события, предшествовавшие 1963 г., еще раз убеждаешься в том, что дисциплиной, пошедшей на институционализацию «контент-анализа», была политическая наука.

Summa. Соответственно стратегиям предлагаемого исследования, вся эта официальная история, буквально сотканная из *у-молчаний*, представляет собой **указание на факторы конституирования и воспроизводства «контент-анализа»**. Поистине неисчислимые *сегодняшние* описи становления «контент-анализа» в роли пресловутого научного метода можна интерпретировать как проговаривание факторов.

В силу этого история «контент-анализа» интересует меня именно со своей *со*-держательной стороны, с точки зрения того, что ею *обозначается*. Скажем, если в официальной истории упоминаются две разновидности обстоятельств, внешненаучные, или объективные (экономический кризис, появление новых масс-медиа или политические вызовы демократии), и внутринаучные, или субъективные (представления «многих американцев», развитие общественных наук, а также сложившиеся к тому времени нормы и стандарты научности), то и речи нет о механическом воспроизведении некоего объема информации.

Я полагаю, что найден один из важнейших факторов, повлиявший/обусловивший конституирование и воспроизводство «контент-анализа» в социальных и гуманитарных науках. И он таков: *если политология является первой дисциплиной, предоставившей «контент-анализу» столь желанный многими статус «(устоявшегося) научного метода»*, то **история развития научного знания, обычно обозначаемого именем «контент-анализ», есть не что иное, как производная от политических факторов.**

Другими словами, поскольку *именно* политика представляет собой главный интерес для политической науки, то новый путь в ее исследовании оказывается и связанным, и причастным к особенностям функционирования последней. В свете предыдущего вывода

совершенно или даже абсолютнейше необходимо **проследить историю становления «контент-анализа» с точки зрения того, что последний способствует разрешению важных и актуальных политических проблем** [10].

При этом необходимо избегать ловушки, в которую неоднократно попадали все предыдущие составители многочисленных историй, развитие «контент-анализа» мыслившие производным от разнообразных «социальных факторов», будь то внутринаучные и/или внешненаучные обстоятельства. В итоге, вместо того, чтобы обратить внимание на «контент-анализ», его адепты пытались пояснить последний при помощи неких отчужденных «причин», хотя последние следовало бы пояснять, в частности, при помощи самого «контент-анализа». По крайней мере, «социальные обстоятельства» и «контент-анализ» должны получить назад свой статус активных, созидающих и созидаемых процессов…

ЛИТЕРАТУРА

1. Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины // Политическая наука: новые направления: Пер. с англ. М. М. Гурвица, А. Л. Демчука, Т. В. Якушевой. – М.: Вече, 1999. – С. 69–112.

2. Батов В. А., Сорокин Ю. А. К вопросу о применении метода семантического дифференциала для установления авторства текстов // Общая и прикладная психолингвистика / Отв. ред. А. А. Леонтьев, А. М. Шахнарович. – М.: Акадмия наук СССР, Ин-т языкознания, 1973. – С. 202–208.

3. Бирюков Б. В. Введение. Готтлоб Фреге: современный взгляд // Фреге Г. Логика и логическая семантика: Сборник трудов: Пер. с нем. Б. В. Бирюкова под ред. З. А. Кузичевой. – М.: Аспект Пресс, 2000. – С. 8–62.

4. Большой толковый социологический словарь (Collins): Пер. с англ. – М.: Вече, АСТ, 1999. – Т. 1 (А–О). – 544 с.

5. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов // Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков: Пер. с англ. А. Д. Шмелева под ред. Т. В. Булыгиной. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 263–502.

[10] Все это, конечно, не более чем гипотеза, смысл которой *поначалу* заключается в попытке дать связное и целостное изложение генезиса «контент-анализа», обретения им сегодня ничем не поколебленного статуса общепризнанного научного метода, и все это – с одной-единственной точки зрения, вполне отдающей себе отчет в (намеренном) искажении истории развития «контент-анализа». Иногда условное разделение оказывается важнее максимальной всеохватываемости, а сознательное искажение – стремления соблюсти пресловутую адекватность.

6. Дридзе Т. М. Информативно-целевой анализ содержания текстовых источников // Методы сбора информации в социологических исследованиях: В 2 кн. / Отв. ред.: В. Г. Андреенков, О. М. Маслова. – М.: Наука, 1990. – Кн. 2. Организационно-методические проблемы опроса. Анализ документов. Наблюдение. Эксперимент. – С. 85–103.

7. Коробейников В. С. Редакция и аудитория. Социологический анализ. – М.: Мысль, 1983. – 255 с.

8. Кутлалиев А., Попов А. Эффективность рекламы. – М.: Эксмо, 2005. – 416 с. – (Профессиональные издания для бизнеса).

9. Мангейм Дж. Б., Рич Р. К. Политология. Методы исследования: Пер. с англ. – М.: Весь мир, 1997. – 544 с.

10. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура: Пер. с англ. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 873 [7] с.

11. Методические указания к курсу «История СССР. Источниковедение» по теме «Контент-анализ как метод исследования социальных процессов: опыт применения и перспективы использования историками». – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1985. – 49 с.

12. Миронов Б. Н. История в цифрах. Математика в исторических исследованиях. – Л.: Наука, 1990. – С. 14–28.

13. Моль А. Социодинамика культуры: Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1973. – 408 с.

14. Ньюман Л. Неопросные методы исследования // Социологические исследования. – 1998. – № 6. – С. 119–129.

15. Оукли Э. Гендер, методология и модусы человеческого знания: проблематика феминизма и парадигматические дискуссии в социальных науках // Введение в гендерные исследования / Под ред. С. В. Жеребкина. – Харьков: ХГЦИ; СПб.: Алетейя, 2001. – Ч. II: Хрестоматия. – С. 336–364.

16. Пешё М. Контент-анализ и теория дискурса // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса: Пер. с фр. и португ. / Общ. ред. и вступ. ст. П. Серио.– М.: Прогресс, 1999. – С. 302–337.

17. Погорецкий В. Г. Дискурсивный контент-анализ. Факторы инструментального конструирования // Социальные коммуникации в новой информационной среде. – М.: КомКнига, 2006. – Т. 26. – С. 76–94.

18. Политическая энциклопедия: В 2 т. / Рук. проекта Г. Ю. Семигин. – М.: Мысль, 2000. – Т. 1. – 750 с.

19. Пэнто Р., Гравитц М. Методы социальных наук: Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1972. – 607 с.

20. Рабочая книга социолога / Отв. ред. Г. В. Осипов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука, 1983. – 477 с.

21. Святець Ю. А. Контент-аналіз та комп'ютерні технології його реалізації в історичних дослідженнях // Наукові записки. Острозька академія. – Острог, 1999. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 71–78.

22. Семенов В. Е. Качественно-количественный анализ документов (контент-анализ) // Методы социальной психологии / Под ред. Е. С Кузьмина и В. Е Семенова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1977. – С. 43–61.

23. Серио П. Как читают тексты во Франции. Вступительная статья // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса: Пер. с фр. и португ. / Общ. ред. и вступ. ст. П. Серио. – М.: Прогресс, 1999. – С. 12–54.

24. Словарь практического психолога / Сост. С. Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1997. – 800 с.

25. Социология: Словарь-справочник / Отв. ред. Г. В. Осипов – М.: Наука, 1991. – Т. 4. Социологическое исследование: методы, методика, математика и статистика. – 357 с.

26. Тадевосян Э. В. Словарь-справочник по социологии и политологии. – М.: Знание, 1996. – 272 с.

27. Таршис Е. Я. Перспективы развития методики анализа содержания текстов СМИ // Социологические проблемы общественного мнения и СМИ. – М.: Печатно-множительная лаб. Ин-та социол. иссл-ний АН СССР, 1975. – С. 68–81.

28. Тернер Р. Контент-анализ биографий // Сравнительная социология: Избранные переводы. – М.: Academia, 1995. – С. 173–190.

29. Федотова Л. Н. Анализ содержания – социологический метод изучения средств массовой коммуникации. – М.: Научный мир, 2001. – 214 с.

30. Федотова Л. Н. Социологи анализируют прессу // Вестник МГУ. – Серия XI. (Журналистика). – 1976. – № 6. – С. 82–85.

31. Флек Л. Возникновение и развитие научного факта // Флек Л. Возникновение и развитие научного факта: Введение в теорию стиля мышления и мыслительного коллектива: Пер. с англ., нем., польского яз. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999. – С. 25–167.

32. Ahuvia A. Traditional, Interpretative, and Reception Based Content Analysis: Improving the Ability of Content Analysis to Address Issues of Pragmatic and Theoretical Concern // Social Indicators Research. – 2001 (May). – № 54 (2). – P. 139–172. Available at: http://www.som.umd.umich.edu/about-ahuvia-ca.doc

33. Altheide D. L. Ethnographic Content Analysis // Qualitative Sociology. – 1987. – № 10. – P. 65–77.

34. Carley K. M. Network Text Analysis: The Network Position of Concepts // Text Analysis for the Social Sciences: Methods for Drawing Statistical Inferences from Texts and Transcripts / Ed. b y C. W. Roberts. – New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1997. – P. 79–103.

35. Diefenbach D. L. Historical Foundations of Computer-Assisted Content Analysis // Theory, Method, and Practice in Computer Content Analysis / Ed. by M. D. West. – Westport. CT: Ablex, 2001. – P. 13–41.

36. Eltinge E. M. Assessing the Portrayal of Science as a Process of Inquiry in High School Biology Textbooks: An Application of Linguistic Content Analysis // Text Analysis for the Social Sciences: Methods for Drawing Statistical Inferences from Texts and Transcripts / Ed. by C. W. Roberts – New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1997. – P. 159–170.

37. Estimating the Policy Positions of Political Actors / Ed. by M. Laver. – London and New York: Routledge, 2001. – 252 p.

38. Gottschalk L. A. Content Analysis of Verbal Behavior: New Findings and Clinical Applications. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1995. – 228 p.

39. Gottschalk L. A., Gleser G. C. The Measurement of Psychological States Through the Content Analysis of Verbal Behavior. – Los Angeles: University of California Press, 1969. – 322 p.

40. Holsti O. R. Content Analysis for the Social Sciences and Humanities. – Massachusetts: Addison-Wesley Publishing Company, 1969. – 240 p.

41. Hsieh H.-F., Shannon S. E. Three Approaches to Qualitative Content Analysis // Qualitative Health Research. – 2005 (November). – Vol. 15. – No 9. – P. 1277–1288.

42. Janis I. L. The Problem of Validating Content Analysis // Language of Politics. Studies in Quantitative Semantics / Ed. by H. D. Lasswell, N. Leites and associates. – Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press, 1965. – P. 55–83.

43. Kleinnijenhuis J., Ridder J. A. de., Rietberg E. M. Reasoning in Economic Discourse: An Application of the Network Approach to the Dutch Press // Text Analysis for the Social Sciences: Methods for Drawing Statistical Inferences from Texts and Transcripts / Ed. by C. W. Roberts – New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1997. – P. 191–209.

44. Krippendorff K. Content Analysis: An Introduction to its Methodology. – 2nd ed. – Thousand Oaks, CA: Sage, 2004. – 413 p.

45. Language of Politics. Studies in Quantitative Semantics / Ed. by H. D. Lasswell, N. Leites and associates. – Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press, 1965. – 400 p.

46. Lasswell H. D. Why Be Quantitative? // Language of Politics. Studies in Quantitative Semantics / Ed. by H. D. Lasswell, N. Leites and associates. – Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press, 1965. – P. 40–55.

47. Leavy P. Feminist Content Analysis and Representative Characters [70 paragraphs] // The Qualitative Report [On -line serial]. – 2000 (May). – №. 5 (1/2). // Available at: http://www.nova.edu/sss/QR/QR5 -1/leavy.html).

48. Newman D. R., Webb B., Cochrane C. A Content Analysis Method to Measure Critical Thinking in F ace-to-Face and Computer Supported Group Learning // Available at: http://www.qub.ac.uk/mgt/papers/methods/contpap.html

49. North R. C., Holsti O. R., Zaninovich M. G., Zinnes D. A. Content analysis: A Handbook with Applications for the Study of International Crisis. – Northwestern University Press, 1963. – 184 p.

50. Reinharz S. (with the assistance of L. Davidman). Feminist Methods in Social Research. – New York: Oxford University Press, 1992. – 414 p.

51. Roberts C. W. Semantic Text Analysis: On the Structure of Linguistic Ambiguity in Ordinary Discourse // Text Analysis for the Social Sciences: Methods for Drawing Statistical Inferences from Texts and Transcripts/ Ed. by C. W. Roberts – New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1997. – P. 55–79.

52. Roberts C.W. Content Analysis // International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences / Editors -in-Chief N. J. Smelser, P. B. Baltes. – Elsevier, 2001. – Volume 4. – P. 2697–2702.

53. Shapiro G., Markoff J. A Matter of Definition // Text Analysis for the Social Sciences: Methods for Drawing Statistical Inferences from Texts and Transcripts / Ed. by C. W. Roberts. – New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1997. – P. 9–35.

54. Stone Ph. J. Thematic Text Analysis: New Agendas for Analysing Text Content // Text Analysis for the Social Sciences: Methods for Drawing Statistical Inferences from Texts and Transcripts / Ed. by C. W. Roberts. – New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1997. – P. 35–55.

55. Volkens A. Manifesto Research since 1979. From Reliability to Validity // Estimating the Policy Positions of Political Actors / Ed. by M. Laver. – London and New York: Routledge, 2001. – P. 33–49.

56. White L. G., Clark R. P. Political Analysis. Technique and Practice. – Monterey, California: Brooks / Cole Publishing Company, 1983. – 286 p.

57. Wilson A. Towards an Integration of Content Analysis and Discourse Analysis: The Automatic Linkage of Key Relations in Text // Unit for Computer Research on the English Language Technical Papers 3. 11 pages// Available at:http:/www.comp.lancs.ac.uk/ucrel/pa pers/techpaper/ vol3.pdf.

Вадим Ададуров
Львів

Досвід мікроісторичного аналізу зовнішньої політики Наполеона: «ефект олітературнення» оповіді історика

Що, на перший погляд, може бути більш відповідним позитивістській парадигмі історіописання, ніж дослідження п ланів, які снувалися, неначе павутиння, урядовцями, дипломатами, політичними та військовими діячами у затишку їхніх кабінетів і штабів? Перо більшою чи меншою мірою відомих історичних персонажів залишило на понищеному часом папері захоплюючі дух і спокусли ві для розуму пропозиції, в яких історики-позитивісти вбачали ключ до зрозуміння епох, які досліджували. Вважалося, що дослідникові слід було лишень критично проаналізувати ці документи, щоб розкрити зміст і мотиви задумів великих діячів минулого, які свої ми планами немов передвизначали долю цілих народів. Характерним прикладом такого підходу до вивчення планів може слугувати французька історіографія політики Наполеона стосовно Росії. Усі визначні дослідники доби Наполеона – від Адольфа Тьєра до Жана Тюлара – були лишень ретельними переказувачами дипломатичного та військового листування доби Наполеона.

Питання про те, чи можна досліджувати плани історичних діячів більш сучасними, абстрагованими від споглядальної описовості позитивістського історіописання, методами, постало перед нами у процесі праці над монографією, яку було присвячено ставленню уряду наполеонівської Франції стосовно південно-західного пограниччя Російської імперії[1]. Для з'ясування обставин появи, апробації чи відкинення певних планів діяльності як один з найбільш оптимальних методологічних підходів ми обрали мікроісторичний аналіз. Попри

[1] *Ададуров В*. "Наполеоніда" на сході Європи. Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на поч атку XIX ст. Львів: Видавництво УКУ, 2007. 560 с.

істотні різниці, які існують у національних традиціях мікроісторії, спільним для них стало зміщення уваги дослідника від зовнішніх щодо "історичних акторів" процесів до внутрішнього світу згаданих акторів, із зверненням особливої уваги стосовно глибинного рівня мотивації поведінки осіб, інтимних спонук поведінки та взаємодії індивідів [2]. Ці особи зовсім не були абстрактними, подібними до математичних іксів та ігреків, функціями, якими їх надто часто зображують у своїх працях послідовники соціологізуючої парадигми, вони мали плоть і кров, відчуття, амбіції, їм не були чужі заздрість, гординя, ностальгія, схильність до інтриги, розрахунку або афективних станів. На їхній спосіб мислення впливали їхні власні фізичний і моральний стани, дороги і погода, пейзажі та люди, які проходили перед їхніми очима. Таким чином, не лишень світоглядні установки і соціальні потреби, але й часто-густо неусвідомлені смаки, відчуття, схильності, емпіричний досвід, одним словом – власне *ego*, яке проявлялося у конкретних історичних інтер'єрах чи пленерах, мали свій, іноді суперечний раціональним мотивам поведінки, вплив на ставлення історичних діячів щодо тих чи інших варіантів військової та політичної діяльності. Таким чином, проекти стосовно розчленування Росії знайшли сприятливе підґрунтя у нестримній гордині Наполеона, а неприязнь його міністра закордонних справ Шарль-Моріса Талейрана щодо проектів відбудови Польщі наснажувалася не тільки прагматизмом згаданого політичного діяча, але й усталеним на ментальному рівні зневажливим ставленням цього західноєвропейця до Східної Європи та її "варварського" населення [3]. Ці персональні особливості ставлення людей минулого до реальності, яка їх оточувала, потребують ретельного відтворення істориком.

Досить успішний приклад застосування мікроісторичного аналізу у дослідженні війни 1812 р. нещодавно продемонстрував російський дослідник Володимир Зємцов. Використовуючи в якості методологічного взірця модель стикування різних рівнів соціальної реальності, опрацьовану в класичних працях Фернана Броделя ("Середземномор'я") та Жоржа Дюбі ("Бувінська неділя"), згаданий дослідник не погодився із трактуванням вояків 1812 р. як заручників об'єктивних обставин соціального чи географічного роду, а здійснив перехід від оповіді про рухи і втрати частин до характеристики того, як відчували і спостерігали події вояки "Великої армії" Наполеона, як поєднувалися повсякденність існування вояка з подіями грандіозного

[2] *Burke P*. The Social Microscope // *Ejusd*. History and Social Theory. Second edition. Cambridge, 2005. P. 38-43.

[3] Див.: *Саїд Е. В.* Орієнталізм. Пер. з англ. Київ, 2001; *Wolff L.* Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment. Stanford (Calif.), 1994.

історичного значення[4]. Такі переходи є особливо вражаючими, коли події і наслідки Бородінської битви аналізуються через призму фізичного самопочуття Наполеона, котрий був у цей день апатичним через вірусну інфекцію[5], і немов переломлюються через призму останнього дня життя її рядового учасника – французького офіцера Фердинанда Лярібуазьєра[6].

Науковий досвід згаданого російського історика, який видається інноваційним навіть порівняно із доробком французької історіографії, став цікавим і повчальним для нас. Відтак за допомогою техніки "мікроскопу" у щільній тканині соціальної історії, яка стала об'єктом нашого дослідження, нами було збільшено лишень три фрагменти, що, тим не менше, дало можливість виопуклити структуру згаданої тканини, немов зітканої з неповторних за своїми психологічною мотивацією та вольовими спонуками рішень індивідів. Слідуючи методологічній настанові "батьків мікроісторії" Карло Гінцбурга та Карло Поні стосовно того, що "винятковість є швидше нормою, ніж винятком в історії"[7], в основу кожного зі згаданих прикладів застосування мікропідходу було покладено документи (меморандуми, листи, спогади), зміст яких було відчутно позначено специфікою індивідуальності їхніх авторів. За допомогою аналізу та співставлення цих документальних свідчень було відтворено унікальні ситуації опрацювання планів дій Луї Потера – у Парижі 1806 р. (**Додаток № 1**), Шарль-Морісом Талейраном – у Варшаві 1807 р. (**Додаток № 2**), імператором Наполеоном – у московському Кремлі 1812 р. (**Додаток № 3**).

Відповідно до зміни ракурсу відображення минулого, необхідної зміни мусив зазнати і наратив дослідження, якому, подібно до зміни об'єктів, що їх починає розрізняти наш зір при переході від звичайного спостереження до користування мікроскопом, слід було відтворити недоступні раніше нашій увазі дрібні деталі, як от настрій, бажання, матеріальну обстановку і духовну атмосферу життєдіяльності індивідів. Відтак необхідною стала більша "поетичність" мови історика, її відчутніша, ніж у випадку звичайного історичного наративу, організація відповідно жанру художньої літератури, яка,

---

[4] *Земцов В. Н.* Великая армия Наполеона в Бородинском сражении. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Екатеринбург, 2002. 36 с.

[5] *Земцов В. Н.* Наполеон в Бородинском сражении (опыт микроисторического исследования) // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. Москва, 2000. С. 56-84.

[6] *Земцов В. Н.* Смерть Фердинанда Ларибуазьера, су-лейтенанта карабинеров // Историческая наука на рубеже веков. Екатеринбург, 2000. С. 183-192.

[7] *Ginzburg C., Poni C.* La micro-histoire // Le Débat. Paris, 1981. № 17. P. 134.

втім, зовсім не применшила науковості тексту, побудованого на основі документів і суджень дослідників[8]. Створені цією зміною "оптики" дослідження картини минулого не є відірваними від загального контексту соціального життя, а залишаються його інтегральними частинами, немов дрібними молекулами у тілі своєї історичної епохи.

Згадану вище зміну тональності історичного наративу ми назвали "**ефектом олітературнення**", маючи при цьому на увазі відхід від зовнішніх ознак сцієнтизації наративу, який (цей відхід) є необхідним для наратора у момент переходу від дослідження соціальних процесів середнього масштабу і тривалості (за поданою у "Середземномор'ї" Ф. Броделя класичною класифікацією ритміки історичного розвитку людства, згідно якої до таких середніх процесів належить також зовнішньополітична діяльність, зокрема війна) до рівня мікроісторичного аналізу, спрямованого на конкретні, здебільшого нещоденні ситуації. Історичний наратив навіть за умови крайніх математизації (притаманній квантитативним дослідженням із їхньою претензією щодо перетворення історика у інформатика, який висловлювався б точною мовою алгоритмів) чи соціологізації (притаманної, наприклад, структуралізмові à la Braudel, котрий замінив персонажі позитивістської історіографії структурами у час довгої тривалості, швидкоплинний час короля Філіппа – практично нерухомим часом Середземного моря), однаково зберігає всі ознаки тексту, що конструюється згідно принципів літературної оповіді (після досліджень Поля Рікера і Жака Рансьєра ця істина не піддається сумніву навіть заповзятими противниками наративної історії), має свою фабулу, інтригу (за Мішелем де Серто) і чотири головні літературні прийоми організації тексту (за типологізацією Гайдена Вайта)[9].

"Ефект олітературнення" історичного наративу чітко ілюструють наведені нижче уривки з нашого монографічного дослідження. Як видно на їхньому прикладі, згаданий ефект не лишень не применшує ознак науковості історичного тексту (оповідь винятково на основі критичного аналізу та співставлення документальних свідчень), але й дозволяє історикові зробити минуле немов ближчим, інтимнішим уяві "звичайного" читача, який на світанку XXI ст. виявляє все більшу

---

[8] *Уайт Х.* Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века. Пер. с англ. Екатеринбург, 2002. С. 7–8; *Certeau M., de*. Opération historique // Faire de l'histoire / Sous la direction de J. Le Goff et P. Nora. Paris, 1974. P. 11; *Ricœur P*. Temps et récit. Paris, 1983. T. 1. P. 133; *Rancière J*. Les Mots de l'Histoire. Essais de poétique du savoir. Paris, 1992. P. 7.

[9] *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В*. Французька історіографія ХХ століття. Львів, 2001. С. 49–50.

примхливість, коли йдеться про доступність змісту та образність викладу наукових знань.

Додаток № 1

«У помешканні, яке знаходилося у будинку за номером 15 на паризькій вулиці Жонор, за горіховим секретером, найкращі літа якого припали на півзабуту епоху Людовіка XVI, працював літній чоловік. Він ретельно, рядок за рядком, переносив на чисті аркуші паперу власні думки з багато разів правленої, рясно покресленої його рукою чернетки. Попри те, що був різдвяний день, 25 грудня 1806 р., чоловік провів над цим заняттям чимало часу, адже текст, який він каліграфічно, бісерними літерками, виводив кінчиком пера, періодично торкаючись останнім коричневого атраменту, зайняв чотири аркуші *in-2*. Втім, чоловік не поспішав, воліючи ще раз обдумати кожне слово, кожен мовний зворот, бо знав, що ці, на перший погляд, другорядні деталі могли у кінцевому результаті вплинути на те, яким чином висока особа, котра читатиме його меморандум, сприйме викладені у ньому проекти. Цією високою особою був сам імператор Наполеон, на ім'я котрого протягом 1804–1806 рр. літній чоловік скерував вже п'ять меморандумів. Тому, звертаючись до імператора в черговий раз, цей чоловік не забув смиренно відзначити, що "навіть не насмілюється сподіватися, що котрісь з-поміж тих роздумів стосовно політичної та військової ситуації Пруссії, Польщі, Росії, Австрії, Персії та Туреччини, які від довшого часу скеровувалися перед найясніші очі Вашої Величності, вплинули на якісь з рішень Вашої Величності". Водночас, він висловив несміливу надію, що викладені у його останньому меморандумі думки "хоч якоюсь мірою буде втілено у життя"[10].

Новини стосовно перемог Наполеона, які надходили до Парижу протягом двох останніх місяців 1806 р., напрочуд легко захоплювали уяву віддалених від театру військових дій спостерігачів, відтак поділ Пруссії, розчленування Росії та відновлення на руїнах цих ворожих

---

[10] Je n'ai point la présomption de croire que les détails politiques et militaires sur la Prusse, la Pologne, la Russie, l'Autriche, la Perse et la Turquie qu'à différentes époques j'ai pris la liberté de rassembler sous les yeux de Votre Majesté, aient pu déterminer aucunes de ses résolutions; cependant je ne puis me défendre d'un secret sentiment d'orgueil, lorsque je prenne mes pensées sur la conduite savante et les résultats prodigieux de la campagne la plus glorieuse et la plus étonnante dont l'histoire ancienne et moderne fasse mention et que j'aperçois que quelques des dispositions générales que je proposais ont été exécutées et que les succès que j'annonçais quoique véritablement inconcessibles ne sont les moins réalisé (Archives Nationales (далі – AN), série "AF IV", carton 1696/3, doc. № 15, f. 1 [Mémoire de M. de Poterat à Sa Majesté l'Empereur et Roi en date du 25 décembre 1806]).

Франції держав залежної від останньої Польщі у межах від Одеру до Дніпра видавалися паризькій публіці логічними наслідками блискучого розгрому уславленої пруссько армії під Ієною й Ауерштадтом (14 жовтня), наступного зайняття французами Берліну (26 жовтня), Познані (4 листопада) та Варшави (26 листопада). Наприкінці 1806 р. у паризьких салонах сформувалася загальна думка, що "для цієї армії, для цього полководця немає нічого неможливого", відтак з уст в уста передавалася фраза з листа одного з наполеонівських генералів: "Ми побачимо Париж не раніше, ніж повернемося з походу в Китай" [11].

Доказом того, що успіхи Наполеона заволоділи уявою не лишень паризьких обивателів, але також досвідчених у питаннях зовнішньої політики експертів, був меморандум чоловіка з вулиці Жонор, котрий улесливо окреслив кампанію 1806 р. як "найблискучішу та найдивовижнішу з-поміж усіх, які лишень знала стародавня та сучасна історія"[12]. На своєму віку упорядник меморандуму встиг побачити чимало: народжений 1742 р. в Парижі у сім'ї придворного, він успадкував титул маркіза та привілейоване становище у суспільстві, однак перейшов на бік Революції й став одним з кращих дипломатичних агентів останньої, виконавши протягом 1790 –1798 рр. низку доручень свого уряду в Берліні, Відні, Варшаві, Санкт-Петербурзі. Однак, у 1806 р. кращі роки життя та кар'єри цього чоловіка були вже позаду: після того як Міністерство закордонних справ очолив інший колишній аристократ, маркіз де Перігор – Шарль-Моріс Талейран, він потрапив у немилість і в 1803 р. був змушений залишити дипломатичну службу [13]. Попри це, не полишав надії на повернення, періодично нагадуючи про себе імператорові аналітичними записками стосовно актуальних питань зовнішньої політики. З цією надією він також працював над меморандумом 25 грудня 1806 р.

Коли стрімкі зимові сутінки оповили помешкання на вулиці Жонор і відблиски вогню в каміні лягли на посічене зморшками обличчя літнього чоловіка, той поставив свій підпис під документом – "Луї Потера́, вірнопідданий слуга Вашої Імператорської та Королівської Величності". Наступного дня меморандум було доправлено до канцелярії державного секретаря, звідкіля його було переслано у далеку Східну Пруссію, в ставку імператора. Мандруючи засніженими дорогами воєнного лихоліття, згаданий меморандум потрапив до рук свого високого адресата лишень у лютому 1807 р.».

---

[11] *Манфред А. З.* Наполеон Бонапарт. 5-е изд. Сухуми, 1989. С. 445.

[12] AN, AF IV, carton 1696/3, doc. № 15, f. 1.

[13] Poterat, marquis de // Larousse du XXe siècle en 6 vol. / Sous la direction de P. Augé. Paris, 1932. T. 5. P. 743.

Додаток № 2

«Через вікно кабінету в палаці Пепперів[14] на Варшаву споглядав високий, схильний до огрядності, чоловік. Посивілі скроні чоловіка було сховано під ретельно завитими буклями старомодної перуки. Його постать немов зійшла з портретної галереї колишніх володарів палацу, які, видавалося, пильно стежили за кожним рухом незнайомця. Останній, втім, волів не звертати уваги на ці потьмянілі від часу парсуни у пишних перуках, бо вважав, що епоха зображених на них магнатів, нестримні гординя і захланність яких допровадили до цілковитої руїни колись розлогої та могутньої Речі Посполитої, залишилася у минулому, а нині він, чужоземець, народжений під небом далекої, милої його серцю, безсніжної і небесно-блакитної Франції, є справжнім володарем цього палацу, міста та частини країни, яку окупували французькі війська. Йому було відомо, що поза очі його називали "некоронованим королем Польщі". Проте подумки цей чоловік не переставав задавати собі одне й те саме запитання: "Що робить він за сотні льє від власної оселі, у цій забутій Богом, заметеній снігом, варварській країні, оточений у висоті свого становища натовпами місцевої знаті, яка хизувалася на балах у французьких урядовців барвистістю своїх яскравих сарматських кунтушів та чванилася дідівськими шаблями, якими вона вже віддавна розвчилася послуговуватися і воліла покладатися лишень на гроші та лестощі?"[15] Якби його воля, він негайно полишив би Польщу та повернувся до свого паризького палацу, за затишними покоями та бібліотекою якого він не переставав сумувати вглибині серця. Але попри свої повноваження фактичного правителя окупованих французами польських земель, він не міг цього зробити, бо був вимушений невідступно перебувати у Варшаві та робити те, що наказувала йому владна воля іншої людини, ім'я котрої не переставали повторювати щомиті тисячі тисяч вуст по всій Європі – від Англії та Італії до Росії та Туреччини. Ця незвичайна людина знаходилася десь ген там далеко, за нескінченними польськими рівнинами, але немов завжди перебувала поруч, у Варшаві, завдяки своїм щоденним депешам, в яких її могутню волю було спресовано до обсягу декількох фраз. У цих депешах,

---

[14] *Борисов Ю. В*. Шарль-Морис Талейран. Москва, 1986. С. 211.

[15] Див., наприклад, опис урочистого прийому з нагоди річниці битви під Аустерліцом, який дав імператор французів 2 грудня 1806 р. у Познані: "Поляки цілими натовпами юрбилися там, їхні національні костюми вражали своєю пишністю, а обличчя світилися від радісних посмішок" (*Barante, baron de*. Souvenirs 1782 – 1866. Paris, 1890. T. 1. P. 203).

підписаних добре відомою чоловікові у білій перуці закарлючкою *N*, містилися накази та доручення, які він призвичаївся сумлінно виконувати протягом семи років свого перебування на посаді міністра закордонних справ Франції. Однак, останнім часом цей чоловік, яким був Шарль-Моріс Талейран, усе більше тяготився волею імператора Наполеона, й тоді, нічим не видаючи своїх почуттів, він намагався непомітно, але послідовно знівелювати її дію, згасивши чи то радше скерувавши в інший бік невтомний порив авантюрних пристрастей, які надихали вдачу володаря, народженого в гарячому кліматі Корсики [16].

Погляд Ш.-М. Талейрана застиг на нечітких, оповитих морозною імлою цього ще по-справжньому зимового ранку, 9 березня, обрисах варшавського середмістя, брукованими вулицями якого карбували свій крок декілька тисяч вояків у блакитних одностроях [17]. У цей ранній час Варшавою прямувала колона баварців під командуванням маршала Андре Массени, готова вирушити на з'єднання з головними силами імператора[18]. Стосовно того, які види мав Наполеон щодо використання цих білявих, блакитнооких піхотинців, була поінформована в цю мить тільки одна людина у Варшаві й цією людиною був саме міністр закордонних справ Французької імперії.

На міністерському секретері лежали отримані вчора вдень та сьогодні вночі дві свіжі депеші від імператора, датовані 6 березня. У першій з них йшлося про задум послати резервний корпус маршала А. Массени для здійснення диверсії у Волині й Поділлі та потребу долучити до цих сил п'ятнадцять тисяч польських повстанців. Від досвідченого ока міністра не сховалася інша сторона цього проекту, яка обіцяла принести користь навіть у разі відмови від плану військової операції. Наполеон писав, що “зовсім не розлютиться, якщо ці новини прямо потраплять до табору росіян”, для чого наказував повідомити про свій намір поляків [19]. Знаючи нестриманість останніх,

[16] Польська дослідниця Текля Кротоська відзначала, що “Талейран підкориться волі Наполеона, візьме на себе виконання різних обов'язків, які були пов'язані з польським питанням, але буде намагатися погамувати надмірно різкі пориви свого володаря”. Ця двозначність поведінки міністра особливо чітко простежується дослідницею на прикладі ставлення щодо проектів диверсії у Волині, Поділлі й Наддніпрянській Україні, які пропонувалися польськими діячами (*Krotoska T.* Stosunek Talleyrand'a do sprawy polskiej w dobie I Cesarstwa i Kongresu Wiedeńskiego. Kraków, 1935. S. 22-23, 46-48).

[17] *Оливер М., Партридж Р.* Армия Наполеона. Самый полный справочник по армии Франции и ее союзников 1799 – 1815. Пер. с англ. Москва, 2005. С. 195-196.

[18] Lettres inédites de Talleyrand à Napoléon 1800–1809/ Publication par P. Bertrand. Paris, 1889. Doc. № 247. P. 336 [lettre en date du 9 mars 1807, six heures du soir].

[19] Archives du Ministère des affaires étrangères, série “Mémoires et documents divers”, sous-série “France”, vol. 1778, f. 51[lettre de S. M. l'Empereur et Roi à S. A. M. le prince

Ш.-М. Талейран ані на мить не сумнівався, що вже за певний час про плани французького командування стане відомо також росіянам, і останні, перейнявшись небезпекою повстання у своїх польських володіннях, неодмінно скерують туди частину війс ьк, які протистояли армії Наполеона. Відтак міністр розпочав діяти негайно і ще вчора зустрівся з членами Урядової комісії, а також з військовим директором, яких "втаємничив" у проект Наполеона. Більш докладну розмову Ш.-М. Талейран провів лишень з польськ им урядовцем Станіславом Потоцьким, який мав значні земельні володіння в околицях Кам'янця-Подільського[20].

Другий лист, натомість, істотно стурбував Ш. -М. Талейрана. До цього листа було долучено копію польського меморандуму стосовно організації повстання у "південних провінціях Польщі". Пробігши очима цей документ, міністр збагнув, що сталося те, чого він ось вже як три тижні намагався не допустити, а саме відбулося ознайомлення Наполеона з досить авантюрним, як на погляд Ш. -М. Талейрана, проектом діячів "Патріотичної асоціації Київської, Подільської та більшої частини Волинської губерній", які сподівалися зусиллями французів повалити владу Росії у згаданих губерніях. Меморандум Ю. Неймана було надійно "поховано" у одній з шухлядок секретера Ш. -М. Талейрана, але як виявилося ці польські "інтригани" все ж знайшли спосіб оминути всесильного міністра на шляху до імператора. Свою істинну думку щодо поляків цей високий французький урядовець ретельно приховував й удостоїв честі почути її лишень австрійського посланника барона Карла де Сен-Вінцента, який прибув до Варшави з метою домогтися від французького уряду зобов'язання не підтримувати повстання, що задумувалося польськими патріотами у Галичині. У своїх спогадах Ш.-М. Талейран згадає про свою "обіцянку використати всі засоби, а вони були в той час величезними, для придушення у зародку всіх спроб повстання, яке готувалося поляками у різних місцевостях Галичини"[21]. Міністр, який дотримувався таких поглядів, не міг бути прихильним щодо проектів повстання у Волині та Поділлі. Якраз у той час, коли діячі "Патріотичної асоціації" лобіювали свій проект перед французьким урядом, 6 березня, Ш. -М. Талейран заявив К. де Сен-Вінцентові: "Я добре вивчив цю країну. Я ще ніколи

---

de Bénévent en date du 6 mars 1807]; Опубліковано в: Correspondance de Napoléon Ier, publiée par ordre de Napoléon III. Paris, 1863. T. 14. Doc. № 11943. P. 479.

[20] Lettres inédites de Talleyrand à Napoléon 1800–1809. Doc. № 246. P. 334 [lettre en date du 9 mars 1807, dix heures du matin].

[21] *Talleyrand, prince de.* Mémoires. Paris, 1891. T. 1. P. 424.

не зустрічав більш легковажних і непослідовних людей , ніж поляки. Усі ці люди є шаленими...”[22]

Міністр жодним чином не сумнівався стосовно того, яким чином Наполеонові стало відомо про проект діячів “Патріотичної асоціації”. Очевидно, що така дрібна фігура як А. Городиський (у своєму листі Наполеон навіть спотворив його прізвище, назвавши Статориським [Statoriski]) могла доправити свій меморандум імператорові тільки за сприяння цього новітнього куртизана, безталанного як політика, але безмежно амбітного і заздрісного щодо нього, Ш. -М. Талейрана, царедворця, яким був Ю.-Б. Маре. Однак, того, що сталося, вже не виправити, і слід було подумати про мінімалізацію наслідків існуючої ситуації. Можливо інший, менш досвідчений політик, став би переконувати імператора у неслушності його задуму, але міністр закордонних справ збагнув, що коли проект диверсії настільки захопив Наполеона, суперечити йому не слід, оскільки б це зіграло на руку Ю. -Б. Маре. Відтак слід було обрати інший шлях, а саме – якнайретельніше виконати доручення імператора, при цьому вигравши час і поступово спустивши справу реалізації проекту на гальмах. Передусім, Ш.-М. Талейран вирішив повідомити Наполеонові про меморандум Ю. Неймана, пропозиції якого не вносили нічого нового у проект “Патріотичної асоціації”. По-друге, щоб зосередити в своїх руках усю інформацію стосовно цієї диверсії й уникнути нових безпосередніх звернень польських діячів до Наполеона, слід було нав’язати контакти з А. Городиським і Ю. Нейманом. Відтак міністр, нічим не видаючи свого роздратування, звичним, спокійним, але сповненим владної сили голосом, наказав своєму секретареві негайно розшукати цих осіб».

Додаток № 3

«Новий володар кремлівського палацу обживав свої апартаменти зі свідомістю того, що саме звідси брала початки могутність Росії, саме тут протягом багатьох століть знаходилося її історичне та політичне серце. Споглядаючи малахіт і мармур, позолоту та кришталь, старовинні ікони у коштовних окладах, якими було оздоблено палати московських царів, величаві бані кремлівських соборів, схожий на мечеть храм Василія Блаженного, французький імператор мусив більше, ніж в будь-який інший момент його блискучої кар’єри, почуватися неперевершеним генієм військової стратегії[23]. Хіба ж не

[22] *Dard É.* Napoléon et Talleyrand. Paris, 1935. P. 149.
[23] Див.: *Земцов В. Н.* Наполеон о Москве и московском пожаре // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. Москва, 2007. С. 152-165.

був він правий, обравши всупереч скептичним думкам більшості його маршалів, той шлях, який привів його сюди? Адже, як він і передбачав, росіяни не змогли встояти перед силою напору його звитяжних військ, штандарти яких – золоті орли – злетіли на мури московського Кремля. Згідно вислову Ф. де Сегюра, "образ взятої у полон Москви опанував його (Наполеона. – *В. А.*) уяву"[24].

Хто може знати про потаємні думки Наполеона у Кремлі? Про велич його задумів свідчать лише слова, які імператор, у пориві екзальтації, сказав ще напередодні кампанії 1812 р. безмежно враженому почутим своєму генерал-ад'ютантові, іспанському графові Л. де Нарбонну: "Уявіть собі Москву завойованою, Росію розбитою, царя згідного на мир або мертвого, і скажіть мені тоді, чи для Великої армії французів, яка досягнула Тифлісу, не відкрився би шлях до Гангу і французька шпага не стала б панею Індії?" Ще одним, цього разу мовчазним, свідком грандіозності задумів Наполеона була захоплена росіянами у особистих речах імператора французів гігантська мантія. Правдоподібно її планувалося використати після підписання миру у Москві, цьому "третьому Римі", під час церемонії коронування Наполеона в якості імператора Європи[25]. Якщо задуми французького полководця мали такий розмах, то яким жорстоким ударом для його психіки мусило бути усвідомлення потреби залишити Москву, не домігшись упрагненого миру? Немов ображена й озлоблена дитина, якій не дали звабливої цяцьки, Наполеон, намагаючись продовжити свої ілюзії та, водночас, вразити уяву сучасників, наказав обдерти до нитки Кремль і, навіть, підірвати його в якості напучення шаленим московитам, які насмілилися не скоритися йому. За задумом імператора, скарби кремля повинні були прикрасити Париж і підкреслити значення цього міста як столиці об'єднаної силою його зброї Європи. Наприклад, золотий хрест з дзвіниці собору Івана Великого передбачалося піднести на купол церкви Дому інвалідів, цього монументу французької військової звитяги. Але більше, ніж золото, самолюбство Наполеона втішали військові трофеї – турецькі та персидські знамена, свідки перемог Петра Великого, які, за його думкою, теж мусили стати окрасою паризького Дому інвалідів[26].

Таким чином, французькому полководцю було не до снаги перестати вважати себе переможцем. Однак, яким способом він міг

---

[24] *Ségur, comte de*. Histoire de Napoléon et de la Grande Armée pendant l'année 1812. 2–ième éd. Paris–Bruxelles, 1825. T. 1. P. 224.

[25] *Tulard J*. Préface // *Ratchinski A*. Napoléon et Alexandre Ier. La guerre des idées. Paris, 2002. P. 5.

[26] *Las-Casès, comte de*. Mémorial de Sainte-Hélène, ou Journal où se trouve consigné, jour par jour, ce qu'a dit et fait Napoléon durant dix-huit mois. Paris, 1823. T. 5. P. 398.

узгодити цей психосоматичний стан з очевидною потребою відмовитися від наочного символу перемоги – Москви, адже такий крок неодмінно був би потрактований як відступ, а відтак – як вияв слабкості? Відповідь прийшла до французького імператора сама собою: слід було зробити так, щоб цей відступ був схожий на наступ, адже тільки таким чином можна було зберегти тонку психологічну грань між переможцем і переможеним. 19 жовтня вояки "Великої армії" залишали ворожу столицю у цілковитому переконанні про те, що йдуть звідсіля як переможці. "Той, хто не бачив виходу французької армії з Москви, той не зможе отримати чіткого уявлення про грецькі та римські війська, які залишали руїни Трої чи Карфагену. Кожен, хто споглядав у цю мить на нашу армію, міг бачити повторення тих самих сцен, описами яких так хвилюють нас Тіт Лівій і Вергілій", – зафіксував у своїх записках цей історичний момент один з вояків Наполеона, провівши чітку історичну паралель з наснажуючою уяву сценографією великих діянь античності[27].

Лишень взявши до уваги небажання Наполеона визнати себе переможеним, можна зрозуміти логіку його планів у жовтні 1812 р. Покидаючи розорену Москву, французький імператор зовсім не мав наміру залишати межі Російської імперії, більше того – він навіть не припускав, що може поступитися завойованими Литвою та Смоленськом. До планів Наполеона надалі входило примусити росіян до підписання миру, і для того, щоб домогтися цієї мети, такий майстер генеральної баталії як Наполеон міг передбачати тільки один дієвий засіб – нову битву. Оскільки дані розвідки повідомляли про концентрацію головних російських сил під Калугою та Тулою, слід було виступити їм назустріч, а для того, щоб змусити їх прийняти бій, не існувало кращого засобу, ніж розпустити чутки про намір прорватися у ще не заторкнуте війною хлібне та збройне, багате людськими ресурсами запліччя Російської імперії, яким були її південно-західні губернії. У тому ж разі, коли б росіяни ухилилися від битви, Наполеон передбачав спустошити Калузьку та Тульську губернії, забезпечивши таким чином свою армію всім необхідним, та спокійно попрямувати до Смоленська, де, за його наказом, здійснювалися спроби згромадження припасів. Від самого початку французький полководець задумував свій відхід як тактичний маневр, що мав за мету не похід у нові, незвідані далі, а повернення до старої оперативної лінії "Смоленськ – Вітебськ", оминаючи при цьому розорений смоленський тракт. Наполеон, котрий завжди намагався

---

[27] Из воспоминаний Лабома // Французы в России. 1812 год в воспоминаниях современников-иностранцев Сборник, составленный А. М. Васютинским, А. К. Дживелеговым, С. П. Мельгуновым. Пер. с фр. Москва , 1912. Т. 2. С. 124.

використати у своїй стратегії фактор несподіванки, припускав, що головною запорукою його перемоги може стати приховання від ворога напрямку просування. Тому, здійснюючи відступ з Москви калузьки м трактом, він мав на меті переконати супротивника у відсутності в нього бажання укріпитися вздовж Дніпра».

ЕЙДОС
3'2008

Юрій Святець
Дніпропетровськ

Злами в історії як точки біфуркації

Ідеальною метою науки є не єдність, а велична множинність.
Ян Хакінґ

Безумовно, пошуком факту заради самих фактів можна займатись достатньо довго. Але колись розум людини, насичений рясними даними, неминуче дійде висновку, що всю цю множину фактів необхідно у певний спосіб упорядкувати.
Арнольд Тойнбі

Дарма ти ганиш за непостійність рок.
Він не зашкодить − ось тобі урок!
Коли б робив він вибір a priori −
То черги не дочекався би ніколи!
Омар Хайям

Осягнення історії, писав А. Тойнбі, як і будь-яка інша соціальна діяльність, підпорядковується панівним тенденціям певного часу та місця. На думку історіософа в його час життя західного світу визначали «два інститути: індустріальна система економіки і так *само заплутана* [курсив наш. − *Ю.С.*] політична система, яку ми називаємо «демократією». Змалювавши такі основні чинники формування концепцій історичної науки свого часу А. Тойнбі поставив за мету здійснити деконструкцію цих «стовпів», які на його думку не можуть бути універсумами буття цивілізації. А. Тойнбі наголошував, що суспільство протягом життя вирішує у певний спосіб цілу низку завдань. Кожне з них є викликом історії. Внаслідок таких випробувань члени суспільства дедалі більше диференціюються. Щоразу хтось програє, а хтось вдало розв'язує проблему, але незабаром деякі з рішень стають недолугими за нових умов, натомість інші зберігають

свій *status quo* навіть всупереч обставинам. У такому процесі годі осягнути індивідуальну поведінку за умов одиничного випробування, але вкрай доцільно зіставити її з поведінкою інших за умов послідовності викликів як послідовності подій у житті суспільства в цілому. Для того, щоб осягнути окреме, необхідно як слід зосередитися на цілому.

А. Тойнбі звернув також увагу на те, що при вивченні часових відношень необхідно розрізняти два рівні невпинності: по -перше, між послідовними періодами та фазами в історії одного й того ж суспільства, а, по-друге, у часовому зв'язку самих суспільств.

Автор «Дослідження історії» у передньому слові власного оригінального твору висловив фактично синерґетичну програму історичної науки. По-перше, йдеться про те, що історичний процес є складна система взаємодій різноманітних компонентів. По -друге, історія постає як ієрархія коґерентних систем. По -третє, динаміку історичних систем визначають латентні чинники. По -четверте, історичний процес не є лінійним, оскільки хід історії визначає складний комплекс *взаємозв'язків* елементів, які дають несподівані результати. Власне на таких позиціях була написана відома рання праця А. Тойнбі «Якби Філіп та Артаксеркс вціліли…» [1]. Колектив математиків на чолі з академіком РАН С. П. Курдюмовим 2004 р. змоделювали умови, що описав А. Тойнбі [2]. У результаті дослідники отримали пару альтернативних моделей античної історії, що надало зайвого арґументу щодо слушності постановки питання істориком. Безумовно більшість варіантів (96 %) розрахунків відобразили саме той варіант, який нині відомий кожному школяреві, − «є Рим й історія відбулася саме так, як відбулася». Але у 4 % результатів історія набула іншого контексту, в якому бракує місця для Риму, а отже «не існує римської цивілізації, а форсованим темпом розвивається Греція» [3]. Подібні дослідження одержали світове визнання. Класичним прикладом може слугувати контрфактичне дослідження «Залізниці та економічне зростання Америки: нариси з економетричної історії» (1964) Нобелівського лауреата кліометриста Роберта Фоґеля, який доводив, що якби залізниць в США не було, то при використанні каналів та екіпажів економіка XVIII–XIX ст. затрималася б у розвитку

[1] *Тойнби А.* Если бы Филипп и Артаксеркс уцелели…// Знание − сила. − М., 1994. − № 8. − С. 60−65.
[2] *Курдюмов С. П.* Историческая динамика. Взгляд с позиций синергетики: Препринт / С. П. Курдюмов, Г. Г. Малинецкий, А. В. Подлазов. − М.: ИПМ им. М. В. Келдыша РАН, 2000.
[3] Там само.

тільки на пару років[4]. Йому ж належить й інша резонансна праця, написана спільно з С. Енґерман, «Час на хресті» (або, через полісемічність англійського *Cross*, «Час на перехресті»)[5], в якій автори зробили спробу пояснити, чому в умовах капіталістичного промислового американського суспільства таким тривалим було плантаційне рабство. Дослідники на основі економетричних моделей доводили вигідність й високу продуктивність саме рабської праці на плантаціях Півдня США, а також кращі економічні умови рабів порівняно зі становищем робітників капіталістичних підприємств.

Можна подати низку інших прикладів, в основі яких покладено відмінності інформаційних маніпуляцій істориків. Зокрема, Р. Фоґель провів межу між традиційними істориками та кліометристами, виокремивши два типи вчених, які, на його думку, глибоко різняться у виборі предмету дослідження, кола джерел, способів доведення, а також у ставленні щодо розбіжностей поглядів, співпраці та контактом з читачами історії. Відмінності за названими ознаками є настільки глибокими та різкими, що їх можна було б визначити, за словами Р. Фоґеля, як своєрідну «культурну війну»[6]. Основне правило історичного дослідження проголошує, що історик повинен прагнути використовувати усі доступні джерела, які стосуються справи, для того, щоб скласти повне уявлення про досліджувані явища. Як літературні (словесні), так і числові джерела часто містять фактичні похибки та викривлення, відбиваючи недоліки тих людей, які їх збирали, але в кожному разі історикові потрібні спеціальні знання, щоб успішно аналізувати джерело. Обидва типи джерел зазвичай у різний спосіб перевіряють та узагальнюють до остаточної оповіді. В обох випадках учений повинен пояснювати проміжні стадії своєї роботи, щоб уникнути суперечок. Як літературні, так і кількісні джерела набувають значення у прямому зв'язку з можливостями окремих дослідників та їх здатністю знайти місце для своїх висновків у ширшому контексті.

Традиційно методом редукції історик намагається мінімізувати кількість невідомих та параметрів для простого описування основних рис явища. Захоплення таким методом зазвичай спричиняє хибний висновок, що «подія відбулася випадково», хоча насправді без очевидної причини. Але «те, що ми називаємо випадком, пояснюється

[4] *Fogel R.W.* Railroads and American Economic Growth: Essays in Econometric History. − Baltimor: Johns Hopkins Press, 1964.

[5] *Fogel R.W.* Time on the Cross: the Economics of American Negro Slavery / R. W. Fogel, S. L. Engerman. − Boston; Toronto, 1974. − Vol. 1−2.

[6] *Fogel R.W.* «Scientific» History and Traditional History // Logic, Methodology and Philosophy of Science / Ed. by L.J. Cohen et al. – N.Y., 1983

нашим незнанням дії механізму причинності»[7]. Зазвичай під причиною розуміють початкові умови, які відповідно до динаміки системи викликають певний результат, тобто – наслідок. У стабільних системах причина завжди вагома і співвимірна з наслідком. У нестійких процесах незначна величина зміни параметра спричиняє наслідки, які за масштабами не є спвимірними з причиною. За таких обставин відбувається заміна понять – причиною постає не зовнішній вплив (незначана зміна параметра), а внутрішня властивість системи (нестійкість).

Більшість історичних процесів динамічні, а *динаміка* – це наукове осягнення об'єктів, що змінюються в часі й просторі. «А серце динаміки – це дослідження механізмів, які породжують часові зміни та пояснюють спостережені траєкторії»[8]. Розрізняють процеси зростання та процеси розвитку. Традиційно історики мають справу з першими, оскільки їх дуже просто описувати неформальною вербальною мовою. Спостерігається поступова та монотонна зміна певного параметра протягом тривалого часу (настільки тривалого, що складається ілюзія про незмінність явища), яка супроводжується повільною зміною стану об'єкта (системи) вивчення. Це й зумовлює уявлення про історичний процес як лінійно-поступальний у часі. Але якоїсь миті поступовість уривається і стан системи стрімголов змінюється, система перестрибує на якісно новий рівень. Такої «миті» система колапсує, лихоманково перебудовує свої порядки, *катастрофічно* змінює форму[9], аби продовжити своє життя. Поведінка системи перестає бути лінійною, про що свідчить миттєвий стрибок її стану. Ернст Трельч (*Ernst Tröltsch*) в історико-філософському дослідженні «Історизм та його проблеми» наголошував, що зображувати такі епохи складно, навіть неможливо, оскільки доводиться дотримуватися розпорошених, відокремлених об'єктів, які певною мірою можна вважати за ціле чи то вибірку чогось неосяжного. Щоправда, чим більшим постає значення випадку, тим чіткіше, на думку філософа, окреслюється, з іншого боку, усвідомлення того, що можливості волі обмежені, що тиск з боку природи є регулярним та рівномірним, що пластичні сили сенсу повсякчас підкоряють собі випадок і діють, спрямовуючи рух

---

[7] *Борхес Х.Л.* Божественная комедия // *Борхес Х. Л.* Письмена Бога. – М.: Республика, 1992. – С. 387.

[8] *Turchin P.* Historical Dynamics. – Princeton: Princeton University Press, 2003. – P. 3.

[9] *Евин И. А.* Модели развития и теория катастроф / И. А. Евин, А. И. Яблонский // Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник. 1982. – М.: Наука, 1982. – С. 98.

переважно прямими лініями. І тоді знову стають доступними перегляд можливостей, статистичний аналіз та духовне осягнення[10].

А «порядок» – поняття відносне. К. Поппер мудро зауважив, що ми не можемо оцінити впорядкованість чогось певного, ми можемо лише констатувати, що певний порядок наявний або відсутній, або ж, в окремих випадках, установити його рівень[11]. Ми можемо виявити лише ті порядки, якими ми вже володіємо; у кращому разі ми можемо виявити лише різницю між нашими відносними порядками та порядками у довкіллі[12].

Мірою умовного порядку постає цінна інформація. Інформація, не будучи ні матерією, ні енергією, може існувати тільки в зафіксованому вигляді. Об'єкт, який зафіксував певну інформацію, називають її носієм. Способи фіксації інформації можуть бути умовними – безвідносними до семантики (змісту явища). До *умовної інформації* зараховують код, знак та мову[13]. Визначальною рисою умовної інформації є потреба в узгодженні між знаком та його значенням. Цінною кодова інформація може бути тільки якщо її опанувало кілька об'єктів (осіб), тобто вона пов'язана з колективною поведінкою (суспільною діяльністю). Цінність інформації – це ефект її умовності. *Безумовна інформація* з'являється як результат реальних подій. Вона не потребує узгодження і її рецепція здійснюється інформаційною системою без участі людини. Така інфомація не випадкова – її носієм постає сама реальність. В основі самої події – випадковість, вибір, але зафіксована вона цілком закономірно – державна документація покликана забезпечувати функціонування державної системи. Історики довідуються про цю подію з документів. Рецепція події таким чином позбавлена елемента випадковості.

Умовна інформація з'явилася тоді, коли історики почали оцінювати цю подію та вписувати її в історіографічний контекст. Тому повідомлення здебільшого містять як умовну, так і безумовну інформацію, які розшарувати буває доволі складно. Але умовна інформація має тенденцію до уніфікації, оскільки внаслідок цього зростають її цінність та ефективність. Прикладом тому можуть слугувати історіографічні традиції, наукові школи, імперії, монополії, коаліції, тобто макроскопічні системи. Річ у тім, що зафіксувати, або «запам'ятати» інформацію, означає перевести систему в певний

---

[10] *Трёльч Э.* Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии и стории / Пер. с нем. М. И. Левиной, С. Д. Сказкина; Отв. ред. Л. Т. Мильская. – М.: Юрист, 1994. – С. 47.

[11] *Popper K.R.* The Logic of Scientific Discovery. – Basic Books, 1959. – P. 89.

[12] *Цопф Г. (мл.).* Отношение и контекст // Принципы самоорганизации: Пер. с англ. / Под ред. А. Я. Лернера. – М.: Мир, 1966. – С. 402.

[13] *Див.*: *Панов Е. Н.* Знаки, символы, языки. – М.: Знание, 1983. – 247 с.

стійкий стан. Отже, таких станів повинно бути принаймні два. Кожен з цих станів повинен бути достатньо сталим, інакше система може самовільно вийти з відповідного стану, внаслідок чого інформація (і система) зникне.

Властивість запам'ятовування притаманна тільки макроскопічним системам, які складаються принаймні з двох елементів. Запам'ятати щось, маючи тільки один «атом», неможливо, оскільки «атом» (як феномен) може перебувати тільки в одному сталому (основному) стані[14]. Це і є основна причина утворення суперсистем (імперій). Якщо система має структуру достатньо впорядковану, то кількість інформації невелика, оскільки набагато стислішим стає саме пояснення, яке потрібне для того, щоб її осягнути[15]. Задля функціонування необхідне творення, експансія та поширення в структурах, які перебувають у нерівноважному стані. Навпаки, великий обсяг суперечливої інформації про певну подію свідчить про нестійкий стан системи. Вона в такому разі перебуває в особливій зоні межі стійкості й мала зміна параметрів робить більш імовірним потрапляння її в ділянку нестабільності, ніж у ділянку стабільності. Це не що інше, як відомий принцип крихкості гарного [16].

Корвалью Родрігеш стверджує, що «будь-яка структура однієї із систем сумісна лише з тією кількістю інформації, яка їй властива. Якщо кількість інформації значно зростає, то система змінюється» [17]. На його думку, «система, яка містить в собі значну кількість інформації і вимагає для її описування більших пояснень, характеризується тим, що її спостерігач з самого початку є значною мірою невігласом, оскільки структура, що надає їй форму, вищою мірою невпорядкована». Якщо ж «структура достатньо упорядкована, по відношенню до неї ми свідомі, нам необхідна менша кількість інформації для того, щоб її осягнути» [18]. Іншими словами, в основі складної поведінки будь-яких систем, в т. ч. й історичних, лежить інформаційний компонент. Велика кількість інформації про систему парадоксально збільшує незнання про неї спостерігача (самовидця) й сама структура дедалі більше постає як невпорядкована. Але людське суспільство − це система, яка має здатність навчатися, завдяки чому −

---

[14] *Чернавский Д. С.* Синергетика и информация. – М.: Наука, 2001. – С. 64.

[15] *Корвалью Родригеш Ф.* Новые технологии, будущее империй и четыре всадника Апокалипсиса / Пер. с португ. В. Якунина. – М.: Мир, 1996. − С. 29–30.

[16] *Арнольд В. И.* Теория катастроф. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – С.26.

[17] *Корвалью Родригеш Ф.* Указ. твір. − С. 13.

[18] Там само. − С. 14.

змінюватися, еволюціонувати, тобто позбуватися неуцтва, створювати системи з малою кількістю інформації[19].

Корвалью Родрігеш показав, що структура зберігає свою сталість завдяки домінуванню певного фактора. При чому втрата структурою стійкості внаслідок руйнування основного фактора зростає з прискоренням. Оскільки системи функціонують в умовах багатьох чинників, то це створює передумови до появи альтернатив у тій же реальності. Вчений стверджує, що «коли ймовірність руйнування провідного чинника перевищує значення, яке дорівнює величині, оберненій до числа *e=2,72*, то одну структуру змінює інша структура. Якщо ймовірність її руйнування вища за значення $^1/_e$, що відповідає приблизно 36 % від максимуму, – це означатиме, що відновити знищену структуру буде вкрай складно. Можна сказати, що відродити таку структуру майже неможливо»[20]. Якщо система знаходиться в нестійкому стані, то їй властива максимальна кількість інформації, спричинена дезорганізацією, нехтуванням провідним чинником, з яким вона стає несумісною. Подолавши значення, яке спричиняє несумісність, система припиняє своє існування з колишньою структурою й інша структура посідає її місце[21]. До того ж «для руйнування того, що прийнято вважати силою, немає потреби в конфліктах значної інтенсивності. Достатньо, щоб розміри втрат за тривалий період часу змінювалися саме так, щоб втрата стійкості невідворотно зростала»[22]. У такий спосіб дрібні конфлікти (малої інтенсивності) можуть переростати в глибоку кризу й навіть поразку для найбільш структурованої сторони, тобто спричиняти нерівноважний стан. Дрібні конфлікти можуть зруйнувати владу, яка підтримує таку структуру[23].

Історію людства супроводжують війни. Людство споконвіку створювало таку структуру захисту та нападу, яка передбачала високий рівень стійкості, – армію. Це є типова структура, далека від термодинамічної рівноваги внаслідок своєї високої ієрархічності. Водночас поряд із структурою Збройних сил співіснує інша структура, яка найбільше наближена до рівноваги в термодинамікному плані й яка відома як людський натовп. Це дві взаємовиняткові структури. Втрата стійкості армії залежить від імовірності появи втрат. Аналіз даних численних битв за п'ять тис. років дозволяє виявити такі

---

[19] *Marchetti Ch.* Society as a Learning System: Discovery, Invention and Invention Cycles Revisited // Technol. Forecasting and Social Change. – 1980. – Is. 18. – P. 267–282.
[20] *Корвалью Родригеш Ф.* Указ. твір. – С. 33.
[21] Там само. – С. 45.
[22] Там само. – С. 45.
[23] Там само. – С. 45.

закономірності. Вкрай проблематично, щоб армія, яка зазнала 10 % втрат, змогла б відновитися. Неможливо зберігати стійкість армії, яка мала понад 15 % втрат. А якщо армія загубила понад третину особового складу, то така армія зазвичай перетворюється на іншу структуру, позбавлену ієрархії, – натовп[24]. Поразка шведсько-козацького війська у Полтавській битві є прикладом стрибкоподібної зміни траєкторії суспільного руху, що сталася внаслідок поступового нагромадження змін в арміях супротивників. Шведська армія «мандруючи» Європою та не уникаючи з відомих причин низки битв неминуче зазнавала кількісних та якісних втрат бойового складу. Приєднання до цієї армії як внутрішньо цілісної системи, що структурно відповідала вирішуваним воєнним завданням, принципово відмінного за структурою, досвідом та моральним духом козацького війська, радикально змінило загальний баланс та розстановку сил в об'єднаному війську. За таких умов завжди постає проблема взаємодії у спільних воєнних операціях і неабияку роль відіграє людський (психологічний) фактор. Для досягнення мети в бою воєначальник має бути впевненим у виконанні його воїнами поставлених завдань. Дисциплінована шведська армія була розбавлена козацькою «демократією», що вже внесло нестабільність у військо як систему. Натомість московська армія, підкорена тиранії царя Петра I та його соратників, трималася хоч і на «паличній», але дисципліні. До того ж ця армія набула значного досвіду в попередніх боях зі шведами, мала резерви для поповнення кількісного складу та тилового забезпечення. За таких умов достатньо було дрібній випадковості, щоб шальки воєнних сил схилити на бік однієї з сторін. Однією з таких «дрібничок» стало поранення сліпою кулею в ступню шведського короля Карла XII під час рекогносцировки напередодні битви. І проблема не тільки в тому, що полководцю доводилося у відповідальний момент не стільки дбати про тактику бою, скільки вгамовувати нестерпний біль, який паралізував думки. Будучи віруючими людьми і шведи, і козаки не могли не вбачати в цьому пораненні знаку Божого, який віщував невтішний результат майбутньої битви. Катастрофа не забарилася й наслідки її були жахливими.

У зв'язку з цим ілюстративним є й приклад Нікколо Мак'явеллі, поданий у творі «Державець», де автор пояснював «чому царство Дарія, завойоване Олександером, не повстало проти спадкоємців Олександера по смерті останнього»[25]. Представник доби Відродження подав дві моделі держави – турецьку й французьку. «На чолі

[24] Там само. – С. 43–44.

[25] *Мак'явеллі Н*. Флорентійські хроніки; Державець / Пер. з іт. А. Перепадя. – К.: Основи, 1998. – С. 403–405.

Туреччини стоїть один султан, усі інші його раби; поділивши свою імперію на санджаки, він посилає туди намісників, міняє і зміщує їх як йому заманеться. Зате король французький оточений численними вельможами, визнаними і цінованими своїми підданцями, у цих вельмож є привілеї, і король без ризику для себе забрати їх не може»[26]. У першому разі маємо систему з мінімумом інформації, а відтак близьку до термодинамічної стійкості. В іншому випадку державна система породжує ієрархію, яку не контролює владна структура, і як наслідок збільшення інформації, а отже близькість такої системи до нерівноважного стану. І справді, Н. Мак'явеллі пише: «Причини труднощів завоювання турецької імперії полягають у тім, що напасник не може бути закликаний тамтешньою верхівкою, ні розраховувати полегшити собі завдання заколотом султанського наближення. … Але коли той уже переможений, розбитий у бою і не може знову зібрати військо, то боятися слід хіба що роду колишнього володаря; коли з ним розправитися, то опасуватися більше нікого, бо народ іншим не йме віри»[27]. На противагу до цього у Франції «не досить буде тобі викоренити династію Державця: адже вціліє родова знать, яка й очолить нові перевороти, і ти, не маючи змоги ні вдовольнити її, ні розчавити, втратиш цю державу, тільки-но трапиться нагода»[28]. І далі Н. Мак'явеллі пояснював, що царство Дарія було подібне до турецької моделі. Тому сконцентрувавши основний удар на рід Дарія Олександер майже спокійно перебрав те царство під власну зверхність. «Й Олександерові спадкоємці панували б собі цілком безпечно, якби не пішли між ними самими усобиці. В державі цій не бувало ніяких заколотів, окрім тих, які вони викликали самі»[29]. Не даремно Корвалью Родрігеш стверджував: «Скоріше невігластво, ніж свідомий вибір, переважає у відповідних діях тих, хто програє війни. … Основною причиною поразок … є погана, а найчастіше огидна, оцінка іншої сторони конфлікту»[30].

Інший приклад з названого твору Н. Мак'явеллі дає уявлення про *біфуркацію* історичної системи. «Сицілієць Агафокл став царем Сіракуз, вийшовши не те що з народу, а з самісінських низів. … вступивши до війська і дослужившись усіх чинів, він вийшов на претора Сіракуз. Діставши цю посаду, він надумав посісти трон і, не зобов'язуючись перед іншими, утримати лише насильством владу, вже дану йому спільною згодою. Змовившись для цього з Гамількаром

---

[26] Там само. − С. 404.
[27] Там само.
[28] Там само. − С. 405.
[29] Там само.
[30] *Корвалью Родригеш Ф.* Указ. твір. − С. 45.

карфагенським, який воював зі своєю армією в Сицилії, Агафокл якось уранці зібрав народ і сенат сіракузький, нібито для обговорення деяких справ республіки, і на поданий знак звелів своїм воякам перебити всіх сенаторів і найзаможніших представників народу; після такої розправи з ними він уже без усілякого опору громадян захопив і утримав панування над цим містом»[31]. Отже ми маємо приклад «стратегії фактів, що здійснилися»[32]. Описана модель відповідає ситуації, коли суспільство, фактично діє як одна особа, яка стверджує «держава − це я». Точки біфуркації збігаються з викликами історії. «З одного боку, перед нами непомітний («той, що не визнається») відносно високий рівень раціональності поведінки, яка за своєю метою ви дається повністю ірраціональною, − вона «зрозуміла» для нас саме завдяки цій раціональності. З іншого боку, маємо безліч випадків (особливо з історії культури), котрі свідчать, що явища, які нібито є безпосередньо раціонально-доцільно зумовленими, насправді історично виникли завдяки цілком ірраціональним мотивам, хоча згодом, коли нові умови життя надали їм високої міри технічної «раціональної *правильності*», вони «адаптувалися» і подекуди набули значного поширення» [33] Саме в точці біфуркації проявляє себе осн овний фактор − людська особистість, саме в точці біфуркації наявне соціальне замовлення на видатних діячів − на тих, хто започатковує, закладає підвалини, обирає нові шляхи, а не на тих розвиває, удосконалює, продовжує [34].

В історії людства збереглися відом ості про зникнення цілих спільнот. Такі зникнення не обов’язково були спричинені 100% смертністю. Населені пункти втрачали або змінювали свій статус за значно нижчого рівня. Найбільш складним цивільним утворенням (спільнотою) людства безумовно є місто. Але місто є структурою достатньо складною, упорядкованою і віддаленою від точки рівноваги. Саме завдяки цьому воно перебуває у постійному розвитку − так званому урбанізаційному процесі. Сталість влади у місті пов’язана із рівнем смертності населення. За рівня смертності в 1 % (10 ‰) така система втрачає приблизно 14 % сталості. Коли ж рівень смертності сягає 4 % (40 ‰), то втрата стійкості сягає вже $^2/_5$ (приблизно 42 %)[35]. За рівня смертності в 10 % (100 ‰) місто як система втрачає $^2/_3$

---

[31] *Мак’явеллі Н.* Указ. твір. − С. 415−416.

[32] *Капица С. П.* Синергетика и прогнозы будущего / С. П. Капица, С. П. Курдюмов, Г. Г. Малинецкий. − М.: Наука, 1997. − С. 68.

[33] *Вебер М.* Про деякі категорії соціології розуміння // *Вебер М.* Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілого. − К.: Основи, 1998. − С. 112.

[34] *Капица С. П.* Синергетика и прогнозы будущего / С. П. Капица, С. П. Курдюмов, Г. Г. Малинецкий. − М.: Наука, 1997. − С. 69.

[35] *Корвалью Родригеш Ф.* Указ. твір. − С. 51.

(близько 60 %) стабільності. Дані історії свідчать, що коли голод та чума винищували десяту частину населення міста, кількість інформації в його структурі зростало на стільки, що невігластво, породжене в самій організації (уряді міста), її ж і зруйнувало, і тут же змінювався статус міста. Так епідемія чуми, що в XVII ст. винищила майже 10 % населення Лондона або Данціґа, вимусила королів та уряди покинути ці населені пункти, позбавивши їх не тільки столичного, а й міського статусу. Історія дала й приклади, коли населення внаслідок чуми зменшувалося більше ніж на третину ($^{1}/_{e}$). Так протягом 1630−1631 рр. у Венеції померло 46 489 осіб від загальної чисельності населення у 141 тис. Чи не з того самого часу Венеція втратила статус Республіки й надалі не відігравала ролі найважливішого торговельного пункту. Так само у Вероні, найбільшому центрі Північної Італії, протягом 1630−1631 рр. померло 282 644 осіб. Навіть через століття цьому нині славетному оперному центру не судилося відновити колишню чисельність населення. У долинах Наварри, на півдні та в центрі Німеччини чума забрала також понад 36 % життів, у результаті чого ці території зазнали значної депопуляції − ніколи більше в них не утворювалися громадянські високоорганізовані структури[36]. У вітчизняній історії як приклад можна назвати долю теперішньої столиці України та колишнього стольного граду Київської Русі. Після взяття Києва Батиєм це місто не тільки втратило свій столичний статус, а й навіть у XIX ст., будучи центром генерал-губернаторства за чисельністю населення у 1,5−2 рази поступалося Одесі. Зокрема 1825 р. у Києві налічувалося 24,4 тис. мешканців, то в Одесі − 40,7 тис., а 1860 р. у Києві проживало 70,6 тис. осіб, тоді як в Одесі − 120 тис.[37]

Іншим прикладом нелінійності в історії може слугувати аграрна історія непівського періоду, коли більшовицька влада ніби поставила собі за мету провести експеримент щодо перевірки працездатності ринкової економіки за граничних умов. Найвразливішим компонентом того експерименту стало саме селянське господарство, що 1920-х рр. в УСРР було складною динамічною відкритою соціально-економічною системою. Господарства постійно отримують ззовні певні порції енергії, речовини, інформації, споживаючи та перетворюючи які частково повертають до навколишнього середовища. Такі системи характеризуються функціонуванням, яке не можна назвати врівноваженим. Одержувані ззовні енергія (сонячна, біохімічна тощо),

---

[36] Там само. − С. 54.

[37] *Кульчицький С. В.* Матеріали для картографування промисловості і торгівлі на Україні в 30−50-ті рр. XIX ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Республ. міжвідомч. зб. / Редкол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.) та ін. − К.: Наук. думка, 1981. − С. 50−51.

речовина (вода, мінеральні компоненти тощо), інформація (агротехнічна, кон'юнктурна, синоптична та ін.) використовуються саме для підтримання нерівноваженості. Врівноваженість притаманна лише „анігільованим", ізольованим, тобто „мертвим" об'єктам. Стан таких об'єктів у кожній точці абсолютно однаковий, що не дозволяє розрізняти їхньої внутрішньої будови, тобто структури. Функціонуючі системи зазвичай характеризують як високо організовані структури, дуже часто ієрархічної архітектури. Така будова достатньо адекватно асоціюється з основним положеннями об'єктно-орієнтованої парадигми, а саме − з структурами об'єктів та структурами класів. Мірою упорядкованості (організованості) системи вважають ентропію − найважливішу характеристику хаотичного руху у фазовому просторі довільної вимірності. Більш суворо ентропія є мірою інформації, необхідною для визначення місцерозташування системи у деякому стані, тобто є мірою незнання про систему[38]. Іншими словами складність систем спричиняє непрогнозовані зміни в них за мінімальної варіації якогось неврахованого зовнішнього чинника. Тому цілком зрозумілим є висновок Р. Мей, зроблений у статті „Прості математичні моделі з ускладненою динамікою", вміщеній 1976 р. до часопису Nature: „Ймовірно, для усіх нас було б значно краще, якби не тільки під час навчання або наукової роботи, але й у щоденному політичному та економічному житті якомога більша кількість людей зрозуміли, що прості динамічні системи не обов'язково мають просту поведінку"[39].

У відкритих системах, які постійно одержують із зовнішнього середовища від'ємну ентропію (негаентропію) та речовину, можуть виникати стаціонарні неврівноважені стани з високим рівнем упорядкованості. Передумовою для цього є скоординована (кооперативна) поведінка підсистем, яка за певних умов може виникнути у деяких системах, відділених від рівноваги. Досліджуючи їхню сталість шукають рішення, яке має певний фізичний сенс − стійкість по відношенню до флуктуацій (коливань). Нестабільний стан, навпаки, характерризується зростанням флуктуацій (розгойдуванням), внаслідок чого система прагне перейти до нового стабільного стану. При цьому новий стан цілком може мати вищий рівень упорядкованості[40], тобто структурованості.

---

[38] *Шустер Г.* Детерминированный хаос. Введение / Пер. с англ. Ф. М. Израйлева, М. И. Малкина, А. М. Реймана; Под ред. А. В. Гапонова-Грехова, М. И. Рабиновича. − М.: Мир, 1988. − С. 115.

[39] Цит. за: *Шустер Г.* Детерминированный хаос… − С. 46.

[40] *Эбелинг В.* Образование структур при необратимых процессах. Введение в теорию диссипативных структур / Пер. с нем. А. С. Доброславского; Под ред. Ю. Л. Климонтовича. − М.: Мир, 1979. − С. 14.

Високому рівню організованості системи відповідає низька ентропія. Максимальна ентропія означає найнижчий рівень організованості і відповідно найвищу невпорядкованість, можлив ий за даних умов. З цим саме й пов'язані труднощі теоретичного осягнення високоорганізованих систем[41], у тому числі й соціальних. Селянське господарство безпосередньо залежить від кількості сонячної енергії, яка падає на земну поверхню. Енергетичні процеси, що відбуваються у відкритій системі завжди дисипативні, тобто відповідає зменшенню та розпорошенню енергії. Дисипація енергії − основна ознака поточної рівноваги[42]. Коли система істотно відхиляється від рівноваги, її параметри відповідають вже не лінійним закономірностям, як це зазвичай намагаються описати історики, а більш точним нелінійним моделям. *Нелінійність* є важливою і загальною рисою процесів, що відбуваються на відстані від стану рівноваги. Передумовою для формування упорядкованих структур у таких відкритих системах, як селянське господарство, є існування певного співвідношення між виробництвом ентропії та обміном ентропією із середовищем. Іншими словами, для того, щоб у системі розпочалося формування структури, віддача ентропії повинна перевищити п евне критичне значення. А надкритична віддача ентропії можлива лише за наявності особливої внутрішньої структури системи. Це означає, що самоорганізація не є універсальною властивістю матерії, а існує лише за певних внутрішніх та зовнішніх умов[43]. Бельгійський математик І. Пригожин запропонував називати просторові, часові або просторово -часові структури, що можуть виникати на віддалі від рівноваги у нелінійній ділянці, коли параметри систем перевищують критичне значення, *дисипативними структурами.*

Стійка система до певної міри є „нечутливою" до відхилів, оскільки процеси самодійних зрушень системи не спричиняють посилення флуктуацій. Нестійка ж система має ніби резонасну реакцію на відхили, внаслідок якої зростає амплітуда коливань і система спонтанно покидає початковий стаціонарний стан (Рис. 1).

Основною особливістю, за якою розвиток відрізняється від інших динамічних процесів (наприклад, від процесу зростання) є якісна зміна в часі параметрів стану системи, що розвивається. На противагу зазначимо, що у про цесі зростання йдеться лише про кількісні зміни значень параметрів. Поступова і монотонна зміна певного параметра протягом відповідного часу супроводжується поступовою зміною стану системи. Але в певний момент відбувається розрив поступовості

[41] Там само. − С. 23.
[42] Там само. − С. 28.
[43] Там само. − С. 31.

і стан системи змінюється стрибкоподібно, тобто система переходить на якісно інший рівень, тобто кількість переходить у якість. Потім увесь цей процес повторюється, але вже на якісно новому рівні [44]. Здатність до розвитку мають тільки такі системи, які здатні тимчасово ставати нестійкими до дії певних чинників. Гіперстійкість позбавляє систему можливості для розвитку. Але перманентна нестійкість − це інша крайня ситуація, яка так само „шкодить" системі, як і гіперстійкість, оскільки вона виключає так звану „пам'ять" системи, тобто адаптивне закріплення корисних для виживання у даному середовищі характеристик системи [45].

Найпростішим і водночас неодноразово підтвердженим на емпіричному матеріалі описом циклу розвитку системи, коли в міру вичерпання ресурсів відбувається перехід від експоненти (нестримного зростання) до логісти (насичення), називають логістичний розвиток, наприкінці якого виникає нестійкість системи та перехід до якісно нового стану [46]. Такий тип поведінки системи на етапі стрибкоподібного переходу є загальносистемною закономірністю.

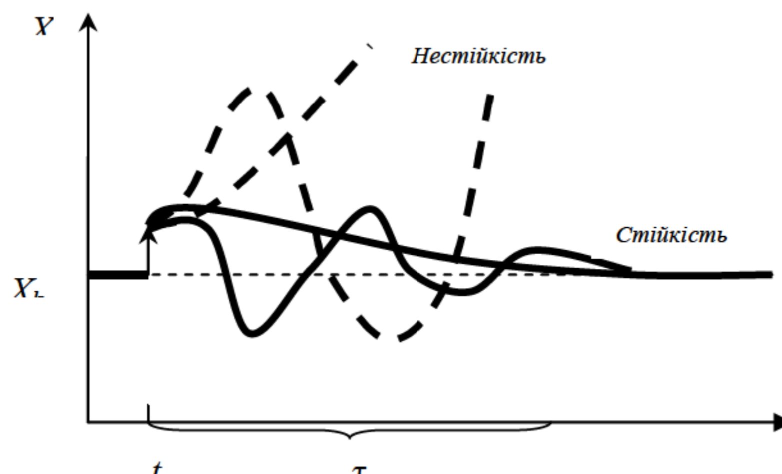

Рис. 1. Поведінка стійких (суцільні криві)та нестійких (пунктирні криві) системпри відхиленні від стаціонарного стану

Функціонування динамічної системи, що розвивається, зручно описувати системою диференційних рівнянь, які відтворюють зміну станів системи (першу похідну) як функцію від стану системи та її параметрів:

[44] *Евин И. А.* Модели развития и теория катастроф / И. А. Евин, А. И. Яблонский // Сист. исследования. Методологич. пробл. Ежегодник. 1982. − М.: Наука, 1982. − С. 98.
[45] Там само. − С. 102.
[46] Там само. − С. 100.

$$\dot{x}_i = f_i(x_1, x_2, \ldots, x_n; \lambda_1, \lambda_2, \ldots, \lambda_m), i = 1,2,\ldots,n \quad (1)$$

У цій системі x_i означає змінну стану системи, відому також як *фазова змінна* (*фаза* означає стан системи), внутрішня або ендогенна змінна. Набір з n таких змінних $\{x_i\}$, $i=1,...,n$ визначає стан системи. Наприклад, розміри надільної площі, кількість осіб робочого віку, кількість голів робочої худоби, кількість плугів тощо визначають стан селянського господарства окремого округу чи іншої адміністративної одиниці. Набір з m змінних $\{\lambda_j\}$, $j=1,...,m$ визначає параметри системи, відомі як управляючих, зовнішніх, або екзогенних параметрів. Вони відображають вплив певних фіксованих чинників, наприклад кон'юнктури цін, відсотка оподаткування, кількості опадів, середньої температури тощо.

Важливим для динамічної системи (1) є поняття *стаціонарного стану*, тобто стану спокою, за якого фазові змінні $\{x_i\}$, $i=1,...,n$ не залежать від часу, тобто достатній час не змінюють значень. Тільки в такому разі можна говорити про реальне існування та можливість вивчення систем і структур.

При зміні зовнішніх параметрів форма функцій f_i не змінюватиметься, але зміниться картина стійкості. За таких обставин особливої уваги заслуговують такі значення параметрів, за яких якісно змінюється фазовий портрет системи. Такі значення називають критичними або *біфуркаційними точками*, або точками галуження[47]. Тобто при переході крізь критичні режими змінюється фазовий портрет системи, що й спричиняє стрибкоподібний перехід системи до нового якісно іншого стаціонарного стану (рис. 2). Тобто при досягненні параметрами у процесі змін критичних значень стан системи стає нестабільним. За таких обставин подальша мала зміна параметрів спричиняє спрямований стрибкоподібний перехід системи до нового сталого стану, після чого цикл знову повторюється.

[47] Там само. − С. 106.

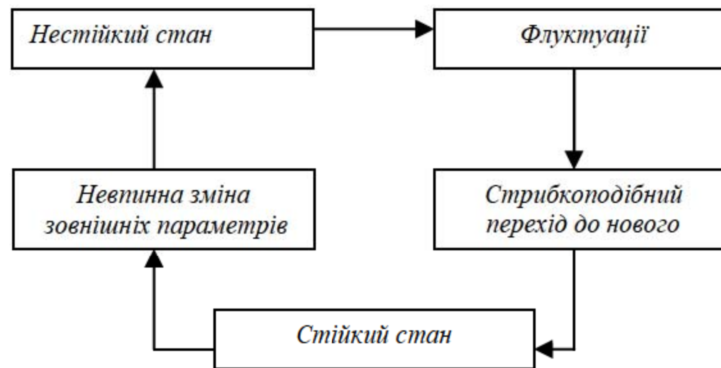

Рис. 2. Цикл розвитку систем, що розвиваються

Поняття структурної стійкості, що змінюється нестійкістю в критичних випадках покладено в основу *теорії катастроф*, що виникла як узагальнення таких розділів прикладної математики, як теорія стійкості динамічних систем, теорія біфуркацій тощо. Особливістю теорії катастроф є дослідження стрімкої, стрибкоподібної зміни стану певної системи за безперервної зміни її параметрів, що й використовують при моделюванні відповідних явищ [48].

Одним з авторів теорії катастроф називають Рене Тома, який розробляв динамічну теорію морфогенезу (формоутворення) у біології[49]. Поняття морфогенезу Р. Том використовував „для означення довільного процесу виникнення (або руйнування) форми, причому ми залишимо осторонь як природу субстрату форм, що розглядаються, так і природу сил, що викликають подібні зміни” [50]. Одним з джерел теорії динамічного морфогенезу він називав „топологічні та аналітичні дослідження з проблеми так званої структурної стійкості: нехай дана певна „форма”, яку геометрично визначає, наприклад, графік функції $F(x)$; потрібно з’ясувати, чи має ця функція „структурну стійкість” [51]. Методи теорії катастроф використовували для моделювання стрибкоподібних процесів не тільки у природничих науках (фізиці, біофізиці), але й у гуманітарних (психології, соціології, економіці тощо)[52].

---

[48] Там само. – С. 107.
[49] *Том Р.* Динамическая теория морфогенеза // На пути к теоретической биологии. I. Пролегомены / Пер. с англ. С. Г. Васецкого; Под ред. и с предисл. Б. Л. Астаурова. – М.: Мир, 1970. – С. 145–157.
[50] Там само. – С. 145.
[51] Там само.
[52] *Постон Т.* Теория катастроф и ее приложения / Т. Постон, И. Стюарт / Пер. с англ. А. В. Чернавского. – М.: Мир, 1980. – 588 с.; *Присняков В.* Человеческий капитал как интеллектуальная сила. Опыт математического моделирования / В. Присняков, Л. Приснякова. – Д.: [Б.и.], 2004. – 225 с.; *Таранин М.В.* Обнаружение хаоса в

Теорія катастроф являє собою теорію структурної стійкості спеціального класу диференційних рівнянь з довільною кількістю фазових змінних, коли праву частину цих рівнянь можна подати як градієнтну систему, тобто як рух у полі потенціальних сил з потенціалом $F(\bar{x},\bar{\lambda})$. Набір рішень $\bar{x}(t) \equiv \{x_1(t),...,x_n(t)\}$ системи диференційних рівнянь (1) за певних початкових умов та фіксованих значень параметрів можна розглядати як точку у просторі станів. Тоді множина точок $\bar{x}(t)$ описуватиме у цьому просторі конкретну фазову траєкторію. Сукупність фазових траєкторій сис теми, що відповідають різним початковим умовам визначає *фазовий портрет системи*. При фіксованих значеннях параметрів система має конкретний фазовий портрет, який відображає всі якісні властивості її поведінки. Якщо параметри починають безперервно змінювати ся, то структура фазового портрету може залишатися незмінною лише до певних критичних (біфуркаційних) значень цих параметрів. Досягнення таких значень викликає стрімку зміну структури фазового портрету і відповідно зміну поведінки системи, викликану поруше нням її структурної стійкості[53].

В разі, якщо кількість параметрів не перевищує чотирьох (3 просторових та 1 часовий), можна побудувати загальну класифікацію усіх типів структурних сталостей, які й одержали назву елементарних катастроф. Класифікаційною те оремою Тома доведено, що за таких умов існує лише сім різних типів стрибка (елементарних катастроф) незалежно від кількості фазових змінних[54]. У багатьох сучасних моделях використовують лише одну фазову змінну. За таких умов налічується тільки чотири елемен тарні катастрофи, кожна з яких відповідає адекватній кількості параметрів, а кожну систему можна вважати градієтною[55].

Найпростішу елементарну катастрофу американський математик Хасслер Вітні назвав „складкою"[56]. Поведінка системи задається її потенціалом (енергією). Потенціал F її у диференційному рівнянні має вигляд $F(x,c) = \frac{x^3}{3} - cx$[57]. Катастрофа з двома зовнішніми

соціально-экономических системах // Мат. модели ист. процессов: Сб. ст. / Отв. ред. Л. И. Бородкин. − М.: [Б.и.], 1996. − С. 113−119.

[53] *Евин И. А.* Модели развития и теория катастроф … − С. 108.

[54] *Том Р.* Динамическая теория морфогенеза… − С. 150; *Постон Т.* Теория катастроф и ее приложения…−С. 134−163.

[55] *Евин И. А.* Назв. твір. − С. 109.

[56] *Том Р.* Назв. твір. − С. 150; *Арнольд В.И.* Теория катастроф. − 2-е изд., доп. − М.: Изд-во МГУ, 1983. − С. 6.

[57] *Евин И. А.* Назв. твір. − С. 109.

(екзогенними) параметрами *a* та *b* має функцію $F(x,a,b)=\frac{x^4}{4}-b\frac{x^2}{2}-ax$[58] і її називають „зборкою” (англ. *cusp*)[59]. У разі іншої кількості внутрішніх (ендогенних) та зовнішніх змінних можна отримати інші катастрофи, які мають не менш естетичні назви: ластівчин хвіст, метелик, вігвам. Ці типи стрибків належать до класу *каспоїдних*. Іншу сукупність катастроф називають *омбілічними* (від лат. *umbilicus* − пуп)[60].

Х. Вітні 1955 р. у творі „Про відображення поверхні на площину” довів, що будь-яка гладка функція має стійкі особливості тільки типу „складки” та „зборки”[61]. Решта ж особливостей руйнуються при малому ворушінні тіл або напрямів проектування поверхні на площину[62]. Тому на прикладі катастрофи „зборка” можна розглянути основні якісні особливості, що широко використовують для моделювання різноманітних явищ.

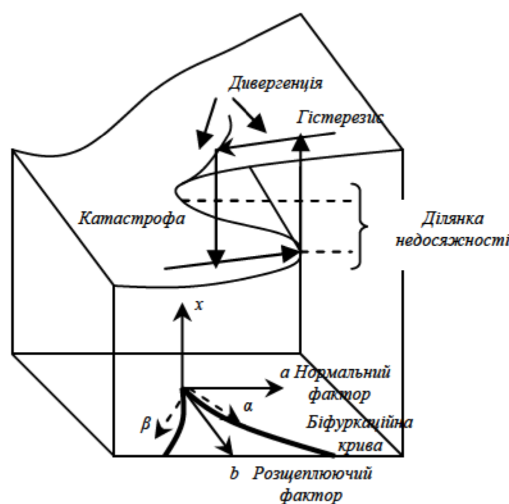

Рис. 3. Якісні особливості катастрофи „зборка”

Відклавши у тривимірному просторі по осі аплікат (вертикальній) положення *x* дійсних стаціонарних точок, а по осям абсцис та ординат параметри *a* та *b* (рис. 3), то можна побачити, як при зміні факторів *a* та *b* у поведінці системи моделюються якісні зміни в системі.

---

[58] *Евин И. А.* Назв. твір. − С. 109; *Постон Т.* Назв. твір. − С. 108, 125.
[59] *Том Р.* Назв. твір. − С. 150; *Арнольд В. И.* Назв. твір. − С. 6.
[60] *Постон Т.* Назв. твір. − С. 161−162.
[61] Див.: *Евин И. А.* Назв. твір. − С. 109.
[62] *Арнольд В. И.* Назв. твір. − С. 5.

Катастрофа „зборка" має п'ять якісних особливостей, які широко використовують при моделюванні різних явищ.

1) У ділянці в межах біфуркаційної кривої система за одних і тих самих значеннях параметрів може перебувати в одному з двох протилежних станів (бімодальність − *bimodality*).

2) На осі станів *x* існує ділянка поведінки, в середині якої система не може перебувати (ділянка недосяжності − *inaccessible behaviour*).

3) За безперервної зміни параметрів можливий стрімкий перехід (стрибок) з одного стану в інший (катастрофа − *catastrophe*).

4) Стрімка зміна поведінки системи залежить від передісторії процесу (гістерезис − *hysteresis*).

5) Дві системи, що на початку руху мало розрізняються у поведінці, за однакового характеру змін параметрів можуть опинитися внаслідок нестабільності системи в станах, що істотно відрізняються один від одного (дивергенція − *divergence*).

Параметр *a* одержав назву *нормального фактора*, параметр *b* − *розщеплючого фатора*. Останній називають розщеплюючим внаслідок того, що при $b>0$ поверхня поведінки розщеплюється на дві гілки. Осі α та β повернуті на 45° у площині параметрів, називають *конфліктними* (пунктирні стрілки на рис. 3).

Змістовного наповнення ці фактори (параметри системи) набувають при описуванні катастрофою „зборка" відповідного конкретного процесу. Тому поряд з визначенням фазової змінної *x*, однією з головних проблем при побудові такого опису (моделі) постає саме виокремлення пари провідних факторів *a* та *b*, зміна яких визначає стрибкоподібні (катастрофічні) переходи у відповідному процесі.

Катастрофу „зборка" достатньо часто застосовують для побудови конкретних моделей теорії катастроф, описуючи найрізноманітніші процеси, у т. ч. і моделювання процесу зміни суспільних формацій [63]. Ця модель є достатньо простою, наочною і такою, що відповідає природним уявленням про стрибкоподібний перехід як результат взаємодії (у найпростішому разі) саме двох суперечливих факторів. Окрім того окремі уявлення про типи катастроф дозволяють сформувати теоретичні уявлення про стійкість соціально-економічних процесів.

---

[63] *Zwick M.* Dialectics and catastrophe // Sociocybernetics. − Leiden etc., 1978. − Vol. 1. − P. 129−154; *Хакен Г.* Синергетика: Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах / Пер. с англ. Ю. А. Данилова под ред. Ю. Л. Климонтовича. − М.: Мир, 1985. − 423 с.; *Присняков В.* Человеческий капитал как интеллектуальная сила. Опыт математикческого моделирования / В. Присняков, Л. Приснякова. − Д.: [Б.и.], 2004. − 225 с.

Криві у фазовому просторі, утворені послідовними станами процесу, називають *фазовими кривими*. У околі точки, яка не є пунктом рівноваги, розбиття фазового простору на фазові криві подібне до розбиття на паралельні прямі, а сімейство фазових кривих можна перетворити на сімейство паралельних прямих гладкою заміною координат. Натомість у околі точки рівноваги картина значно складніша. Анрі Пуанкаре, який увів поняття *біфуркація* (від лат. *bifurca* − роздвоєння, розгалуження), показав, що поведінка фазових кривих на фазовій площині у системі загального стану може мати такі тенденції, як їх зображено на рис. 4. Доведено, що всі складні випадки перетворюються у зображені за загальної малої зміни системи [64].

В. І. Арнольд стверджував, що системи, які описують реальні еволюційні процеси зазвичай мають загальне положення. Така система завжди залежить від параметрів, які ніколи не бувають відомі точно. Проте невелика зміна параметрів перетворює систему незагального положення до системи загального стану [65]. При підході параметра до біфуркаційного значення стан рівноваги „помирає”, злившись з іншим (або ж народжується пара станів рівноваги). З двох народжуваних (або помираючих) разом станів рівноваги один є стійким, а інший нестійким. У момент народження (або смерті) обидва с тани рівноваги рухаються з необмеженою швидкістю. Стійкий стан рівноваги („вузол”) наражається при зміні параметра з нестійким („сідлом”), після чого обидва зникають. Якщо стійкий стан рівноваги описує звичний режим певної системи, то при її злитті з неста більним станом рівноваги система вимушена виконати стрибок, перейшовши цілком в інший режим: при зміні параметра рівноважний стан у аналізованому околі зникає. Стрибки такого роду й породили термін „теорія катастроф”[66].

Застосування ідей та методів теорії катастроф для вивчення та моделювання еволюції соціально-економічних систем, де кількісний опис системи утруднений, а поведінку системи визначають здебільшого якісні закономірності, має багато перспектив. Річ у тім, що розвиток будь-якої системи являє собою проходження низкою нестійких станів, а тому дослідження таких нестійких станів для соціально-економічних процесів достатньо важливе. Точки нестійкості є критичними пунктами або критичними режимами, вихід з яких, як доводить теорія катастроф, не завжди виводить систему на новий

---

[64] *Арнольд В.И.* Теория катастроф. − 2-е изд., доп. − М.: Изд-во МГУ, 1983. − С. 15.
[65] Там само.
[66] Там само. − С. 18.

рівень розвитку: вихід може полягати й у руйнуванні системи [67]. Нестійкості у соціально-економічних системах мають прояв у виникненні різних критичних ситуацій при зміні відповідних параметрів внаслідок впливу середовища, соціальних зрушень, науково-технічного прогресу тощо. Такі критичні ситуації відіграють провідну роль у зміні стану соціально-економічної системи. Тому таким важливим є їх аналіз, передбачення і розв'язання, що не можна здійснити без моделювання відповідної кризової ситуації.

У цьому дослідженні ми навмисне уникаємо суворих математичних моделей теорії катастроф. Для дослідження й описування загальних закономірностей розвитку селянського господарства УСРР протягом 20-х рр. ХХ ст. використовується провідна ідея цієї теорії щодо нелінійності соціально-економічних процесів. У літературі з теорії катастроф такий підхід називають спекулятивним, оскільки не застосовуються диференційні рівняння для описування катастроф. Головна проблема застосування їх у гуманітарній сфері полягає у специфіці її даних. Історик здебільшого оперує описовими, аніж статистичними даними. Але навіть наявна статистика не завжди може правити за емпіричний матеріал для теорії катастроф. Зрештою сама ця теорія виникла на емпіричних даних зовсім іншої природи – диференційного обчислення. Але вона запропонувала для пояснення багатьох процесів, у т. ч. й соціально-гуманітарних, типові моделі якісного переходу з одного стану до іншого, а також засоби виявлення не стабільних станів систем, які можуть спричиняти при малих змінах керованих параметрів стрімкі, стрибкоподібні зрушення у системах. Наслідками таких зрушень можуть бути як нова якість системи, так і її „анігіляція".

Досліджуючи соціально-економічні процеси в роки нової економічної політики історики чимало уваги приділяли неабияким досягненням цього періоду. Але щоразу виникали утруднення при спробах пояснити прояви кризових явищ у другій половині 1920-х рр. Прагнучи знайти теоретичне обґрунтування постійного існування у цей період передумов до кризи, які випливали з об'єктивної складності соціально-економічної системи, у даному дослідженні зроблена спроба застосувати емуляцію теорії катастроф як найбільш адекватну в методологічному плані для з'ясування того, на скільки стабільною і самодостатньою соціально-економічною системою було селянське господарство УСРР у першій половині 20-х рр. ХХ ст. Поняття „емуляція" (англ. *emulation*, фр. *emulsion* від лат. *emulgeo* – дою) запозичений з галузі інформатики та обчислювальної техніки, де він

[67] *Евин И. А.* Модели развития и теория катастроф / И. А. Евин, А. И. Яблонский // Сист. иссл-ния. Методологич. пробл. Ежегодник. 1982. – М.: Наука, 1982. – С. 113.

означає імітацію функціонування всієї системи у такий спосіб, що за допомогою системи-імітатора обробляються такі самі результати, що і в імітованій системі[68]. У нашому разі імітованою системою виступатиме теорія катастроф (точніше її базові принципи), а системою-імітатором − селянське господарство України.

Для побудови моделі катастрофи типу складка чи зборка потрібні три фактори, які б описували поведінку соціально-економічної системи. Матеріали вибіркового перепису надають біля сотні різних показників стану селянського господарства навесні певного року. Для виявлення потрібних факторів можна застосувати метод головних компонентів, сутність якого полягає в тому, щоб згенерувати латентні фактори на основі аналізу матриці парних лінійних кореляцій. Параметри системи, які тісно корелюють між собою, за методом головних компонентів утворюють конгломерат зв'язків завдяки дії на них загального фактора. Враховуючи, що такі фактори реконструюють як ортогональні, тобто лінійно незалежні, їх цілком можна використовувати як осі для нелінійної системи. До того ж головні компоненти за природою є поляризованими осями, або розщеплюваними факторами. У такий спосіб сукупність об'єктів (округів, селянських господарств тощо), які є вибіркою з генеральної сукупності, можна розглядати як окремі точки певної поверхні у тривимірному просторі головних компонентів. Існують методи апроксимації (реконструкції) поверхні, адекватної наявним точкам. Реконструювавши таку поверхню можна визначити, чи є стійким стан аналізованої соціально-економічної системи не тільки у даний момент часу, а й у минулому та майбутньому.

---

[68] Новий російсько-українсько-англійський тлумачний словник з інформатики. Основні терміни: близько 3300 термінів / За ред. М.Д. Гінзбурга. − Х.: Корвін, 2002. − С. 521.

ЕЙДОС
3'2008

Олександр Лисенко
Київ

Україна у двох світових війнах: воєнна історія й антропологія

Не хотілося б повторювати банальні речі, але все ж необхідно зазначити, що радянська історіографічна й методологічна спадщина має доволі відчутну інерцію, що виявляється в надмірній увазі до воєнно-політичної історії, макропроцесів і якомусь обережному (коли не боязкому) ставленні до проблематики мікроісторії, соціальної історії, морально-психологічних аспектів війни.

Людський вимір війни так і не став у нас самостійним напрямом дослідницьких зусиль, хоча представники молодшого покоління істориків наполегливо виводять його з-за громіздких лаштунків позитивізму на авансцену наукового зацікавлення.

Усвідомлюючи дещо зашироку постановку тему доповіді, слід обмежити предмет розмови певним колом питань. По-перше, в географічному сенсі маються на увазі ареали, заселені переважно українцями у складі різних європейських держав. По-друге, йдеться не про етнічну чи національну спільноту як таку, а про політнічний соціум, що складався з різних груп і категорій населення, які так чи інакше позиціонували своє ставлення до подій воєнної доби чи обирали певну модель поведінки.

По-третє, з усього комплексу проблем воєнної антропології зупинимося на тих, які дозволяють провести паралелі чи встановити асоціативний ряд між двома найбільшими збройними конфліктами в історії людства.

Першим відправним пунктом для з'ясування передвоєнної ситуації може стати антиципація – очікування війни. У широкому сенсі йдеться про два рівні: один з них пов'язаний з ідеологічними, військово-політичними й морально-психологічними кроками, спрямованими на підготовку до війни та відповідними очікуваннями; інший – з настроями і переживаннями пересічних людей у передчутті

екзистенційної ситуації. Але й цей перший рівень містить дві складові: з одного боку, – зусилля урядів, дипломатів та інших державних органів, з іншого – акції громадських, релігійних та інших недержавних об'єднань.

Оскільки підготовка головних дійових осіб, тобто країн, до обох війн вже досить об'ємно висвітлена в літературі, звернемо увагу лише на одну обставину: в кінці XIX – на початку XX ст.. у провідних геополітичних гравців формується своєрідний культ війни як універсального і надзвичайно ефективного засобу розв'язання найскладніших міжнародних, внутрішньополітичних завдань, однієї з необхідних умов гарантії безпеки цілих держав і народів. За інтелектуальної підтримки філософів війни у суспільній свідомості все більше набували ореолу вищого прояву життєвої енергії цілих спільн от і окремих індивідів, могутнім імпульсом оновлення світу, вивільнення людства від застарілих форм суспільного життя, які перешкоджали його поступу. Та якщо на початку XX ст. відвертими апологетами мілітаризму й рушіями воєнних механізмів виступали прихил ьники консервативної частини істеблішменту на чолі з монархами, то в кінці 30-х рр. – диктатори, які очолювали одіозні тоталітарні режими. Водночас схожою рисою було те, що з масштабними військовими конфліктами певні політичні сили пов'язували сподівання н а створення суверенної української держави. Так, Головна українська рада, що виникла у серпні 1914 р. у Львові, у своєму маніфесті застерігала, що перемога у війні Росії „мала би принести українському народові Австро-Угорської монархії те саме ярмо, в якім стогне 30 мільйонів українського народу в російській імперії... І чим більша буде поразка Росії, тим швидше виб'є година визволення України" [1]. У практичній площині ГУР домігся від властей санкції на створення національного збройного формування – легіону Українських сечових стрільців (УСС). Провіденську позицію займали провідники Українського інформаційного комітету А. Жук, В. Степанківський, Л. Юркевич, В. Липинський, а також Союзу визволення України (СВУ) — той самий А. Жук, В. Дорошенко, Д. Донцов і Й. Назарук. Проросійські сили, що гуртувалися в „Карпато -Руськом освободительном комитете", не визнавали за українцями права на самовизначення й обстоювали ідею об'єднання всіх слов'ян довкола

[1] *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. – Львів, 1929. – Т. II. – С. 487490.

Росії. Ця позиція викликала жорстокі репресії австро -угорської влади і жертви навіть серед тих, хто був далеким від москвофільства [2].

Різним було ставлення до війни в українського політикуму на території Російської імперії. Так, С. Петлюра закликав українців виконати свій громадський обов'язків перед Батьківщиною і вислови в сподівання на те, що після завершення війни російський уряд поставить „українське питання на порядок денний" [3]. Обстоюючи автономію України, лідер УСДРП В. Винниченко висунув гасло „Геть війну!" Натомість керівництво ТУП стояло на позиції нейтралітету.

Дещо іншою була диспозиція напередодні Другої світової війни.

Розрахунки на те, що зіткнення західноєвропейських держав з СРСР здатне сформувати передумови для відродження національної форми державності на українських теренах, плекали громадсько - політичні діячі право-консервативних сил української діаспори за океаном і в Західній Європі. На цей час розгорнула діяльність Організація українських націоналістів, головним пунктом програми якої ставилося завоювання Україною незалежності.

Не існувало повної єдності в оцінці перспектив, пов'язаних з війною і в середовищі інтелігенції УРСР. Зрозуміло, що переважаюча її частина свідомо підтримувала власний уряд. Поряд з цим чимало тих, хто різко критикував методи реалізації сталінської політичної доктрини — репресії, примусову колективізацію, голодомор, уніфікацію суспільного життя, централізацію, перетворення людей на покірну юрбу, що легко скеровується в будь -яке русло. Прорахунки більшовицьких вождів, принизливі поразки в ході „Зимової війни" з Фінляндією, політична лінія більшовиків у соціокультурній, етноконфесійний сферах викликали чимало нарікань і песимістичних прогнозів серед представників наукової і творчої еліти. Адекватну оцінку ситуації давали й безпосередні виконавці — військовослужбовці радянських Збройних сил. Червоноармійці 138-ї стрілецької дивізії з приводу Фінської компанії між собою говорили: „Червона армія знищує цілу державу. Розгромлює міста, населені пункти позбавляє цивільне населення житла і залишає голодним. Те саме виходить і в нас: наші родини ходять по дворах і жебракують, ще трохи повоюємо – і всі станемо жебраками". У вересні 1939 р., коли українське населення Польщі радо вітало Червону армію і висловлювало надію на краще життя, бійці казали: „Вони нас вітають, цілують, а ось почнуть

---

[2] *Дорошенко Д.* Історія України. – Ужгород, 1932. – Т. I. – Доба Центральної Ради. – С. 11.

[3] *Петлюра С.* Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – Т. I. – С. 184–187.

отримувати на 200 грамів на трудодень, як ми у колгоспах, тоді дізнаються, що таке радянська влада”[4].

За визначенням американського соціолога Дж. Гелбрейта напротивагу XIX ст., в якому панувала „визначеність”, XX ст. позначений „невизначеністю” й невпевненістю в майбутньому цивілізації, духом сумнівів, бажання змін і страху перед ними, недовіри до можливості людини й усвідомлення її безсилля перед фатальним рухом часу і глобальними катаклізмами. Після революції 1905–1907 рр. українське суспільство в Російській імп ерії перебувало в індиферентному стані і революційні чи мілітаристські тенденції в ньому були доволі слабкими.

Напередодні Другої світової війни радянська влада володіла ресурсом, який дозволяв їй розраховувати на підтримку „активного” міжнародного курсу. Системна обробка масової свідомості в поєднанні з розвитком фізкультури, й воєнно-прикладних видів спорту, постійна експлуатація класово-політичних гасел, протиставлення „переваг” першої країни соціалізму „невдахам” – капіталістам творили своєрідний ментальний симбіоз і тип свідомості, в якій перепліталися готовність терпіти незгоди в ім’я „світлого завтра”, безмежне захоплення вождями, радянський патріотизм і войовничість. Абсолютна переконливість у тому, що вона будує найсправедливіший лад в історії, у необхідності світової революції, непереможності збройних сил перетворювали радянську людину на погано навчений і підготовлений, але витривалий і добре керований інструмент в руках керівництва країни.

Престижність військової служби, певний соціальний статус, який вона давала, спричинили позитивне ставлення до армії. Полишаючи осторонь політичні мотиви, звернемо увагу на суто рефлективні імпульси, що визначали лінію поведінки пересічних громадян в умовах війни. Очікування війни на початку XX ст. не супроводжувалося передчуття загальноцивілізаційної, глобальної катастрофи, оскільки людство ще не знало війни світового масштабу, а наслідки попередніх збройних зіткнень не були такими трагічними.

Пам’ятаючи досвід Першої світової війни, її безпосередні учасники вже обережніше ставилися до перспектив розв’язання нової бійні такого розмаху. Однак за два десятиліття зросло покоління молоді, яке не знало жахіть Першої світової і бажало використати свій шанс здобути військові лаври і самоствердитися.

[4] Політична історія України. XX століття. У шести томах. – Т. 4. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2003. – С. 71, 75.

Як би там не було, але і в першому і в другому випадках природжене почуття самозбереження і пацифізм як його усвідомлене оформлення поступилися мілітаризму, авантюрності, жадобі наживи.

У безпосередньому зв'язку з феноменом войовничості, мілітаризації свідомості на масовому й індивідуальному рівнях перебуває проблема „своїх” та „чужих” у світових війнах.

У професійних арміях, що воювали до того, поняття „ворог” виступало як синонім „супротивника” і не набувало гіпертрофовано ідеологічного забарвлення. Армії XX ст. поповнювалися на засадах загальної військової повинності й тотальної мобілізації, що змінювало психологію їх солдатів, робило її, з одного боку, більш розмитою, несвідомою, а з іншого, – надмірно конкретизувало й локалізувало образ ворога з залежності від конкретної ситуації.

Скажімо, східногалицькі москвофіли сприймали російську армію зовсім по-іншому, ніж національно зорієнтована українська спільнота. Через два десятиліття ситуація змінилась докорінним чином і вже українці Галичини асоціювали ворога № 1 з поляками, а в Червоній армії вбачали визволителів від польського гноблення. Ще швидше зміна образу ворога відбулася за час першої радянізації Західної України. На традиційний життєвий уклад мешканців краю була накинена жорстка матриця більшовицьких порядків. Типовий прибулець – „східняк” вражав своїм атеїзмом, брутальністю, зневагою до української мови та місцевих звичаїв, безапеляційністю й переконаністю у своїй виключній правоті. Польський літератор і громадський діяч Є. Путрамент ділився своїми враженнями про радянських функціонерів: „Вони не мали поняття про всю делікатність проблем, які виникли перед ними у Львові. Їх попередній досвід був перш за все господарським, дуже обмеженим і прямолінійним. ... Були вони різні, розумніші й дурніші... Наскільки часто стикався з такою відвертою дурістю, що змушений був для власного споживання виробити цілу територію”[5]. Приїжджа партійно-радянська номенклатура, співробітники „силових” структур дивували місцеве населення систематичними застіллями й пиятиками. М. Марченко, якого призначили ректором Львівського університету, зізнався, що його „дуже вражала бідність вечоринок, які влаштовувала львівська інтелігенція... І горілки і вина вживається дуже мало, п'ють якимись лікарськими дозами, закуски також бідні. Немає тієї широкої, щедрої, гостинної натури у людей, яка спостерігається у нас в Україні”[6].

---

[5] *Putrament J.* Polwieka. Wojna. Wid.4-e. Warszawa, 1969. – С. 25–27.

[6] *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – К., 1944. – С. 327.

Для поляків та німців і більшовики були агресорами й ворогами, які позбавили їх власної державності й принизили національну гідність. Саме проти двох тоталітарних режимів боролося польс ке національне підпілля до завершення війни. Антирадянська платформа залишалась одним з програмних напрямів у діяльності українських самостійницьких сил. Квазідержавна, більшовицька форма не влаштовувала тих, хто сповідував ідею суверенної, соборної Україн и. Ілюзії щодо німецької прихильності цим ідеям швидко розвіялися, як тільки нацисти захопили перші райони УРСР. Гітлерівський окупаційний режим (як і румунський у Трансністрії) швидко перетворив агресорів у ворогів народу України. Так вже сталося, що образ „чужого" в роки війни демонізувався на міжнаціональному рівні – у свідомості польського й українського населення західноукраїнського регіону. Історичні образи і кривди трансформувалися у стійкі негативні стереотипи, що визначали крайні форми збройного протистояння, апогеєм яких стали т.зв. „Волинська трагедія". Гіпертрофані (здебільшого штучно й зумисно) негативні риси українців і поляків на рівні побутової рефлексії запускали і стимулювали механізм взаємного насильства й фізичного знищення.

Нацисти намагалися створити серед поневоленого населення європейських країн ще один (окрім більшовиків) образ „чужого". Ним мали стати євреї. Юдофобія і до Другої світової війни існувала в Україні більш чи менш виразно на побутовому рівні. Однак надати їй рис масової психології і поведінки гітлерівцям так і не вдалося. Разом з тим без наслідків нацистські методи «остаточного вирішення єврейського питання». Священик Павло Олійник занотував свої враження про те, як люди реагували на масові вбивства євреїв. Незрідка стаючи свідками тортур і знищення єврейства, місцевий люд «привикав до таких злочинців, бо навіть вдома батьки розказували дітям, що бачили в місті. Тоді можна було запримітити сцени страшної демонстрації навіть серед шкільної молоді: на перерві школярі бавляться біля школи і найбільше улюбленою їхньою забавою тепер є «розстрілювання жидів». Одні хлопці стоять на насипі над ровом, а другі «крісами» прицілюються до них і на їх оклик: паль, паль — хлопці на насипі падають і рів «убитими»[7]. Враховуючи непоодинокі факти антиєврейських вчинків представників інших національностей, які мешкали в Україні, все ж слід наголосити, що не вони визначили загальне ставлення до методів остаточного розв'язання, єврейського питання". Кількість праведників світу та людей, які в той чи інший спосіб допомагали євреям у роки Голокосту переконують у тому, що вони сприйняли цю біду як власні загрози і горе.

[7] о. Павло Олійник. Зошити. — К., 1995. — С. 75.

В роки Першої світової війни українці, розділені кордонами, воювали на обидва боки лінії фронту. Події цього періоду заклали в масовій свідомості українців та росіян маркери, що позначили вектори міжнаціонального протистояння. Галицькі селяни не мали вибачити російській армії реквізиції та брутальне ставлення до греко-католицького духовенства (з засланням митрополита А. Шептицького до російської «глибинки»). Натомість їх опоненти перетворили на трагічний символ австрійський табір для російських військовополонених у Талергофі (хоча тут перебувало і загинуло чимало вихідців з Надніпрянщини).

В період Другої світової війни образ ворога демонізувався не тільки у зв'язку з тотальним характером бойових дій та окупаційних заходів, а й через крайні, радикальні форми ідеологічного та морально-психологічного забезпечення збройних сил воюючих сторін. Нацисти ставилися до слов'янських народів як до «унтерменців», а європейське населення взагалі прирікали на повне винищення.

Нової якості набуває почуття патріотизму в роки Першої і Другої світових війн.

Та найбільш рельєфного наповнення поняття «ворог» набуває на лінії фронту. В роки Першої світової війни німці оцінювали російську армію в таких тонах: «Брак освіти та воєнної підготовки у російського піхотинця заступає його витривалість, тобто здатність легко переносити всі негаразди природи… Російський піхотинець, слухняний і виконавський, не має, однак, жилки бажання перемоги». «У росіян не вистачає духу офензиви (наступу — Авт.), в той час як вони відмінно обороняються і дуже здібні до партизанської війни». А ось враження російської розвідки про австро-угорську армію: «Офіцери запасу, виявляючи в бою слабку волю і розгубленість і зовсім не вміючи керувати своєю частиною, в той же час не менше стройових офіцерів користувалися шаблею та особливим канчуком для підтримки свого престижу та дисципліни, яка починала падати» [8].

В період Другої світової війни образ ворога демонізувався не тільки у зв'язку з тотальним характером бойових дій та окупаційних заходів, а й через крайні, радикальні форми ідеологічного та морально-психологічного забезпечення збройних сил воюючих сторін. Нацисти ставилися до слов'янських народів як до «унтерменшів», в єврейське і циганське населення взагалі прирікали на повне винищення. Практика перевершила навіть ті зловісні плани, які складалися до війни та на її початковому етапі. Звісно, це не могло не позначитися на ставленні радянських військовослужбовців до агресора, яке окрім офіційної пропаганди («палій війни», «кровожерні фашисти», «віроломний»,

[8] Мировые войны XX века. — Кн.1. — С. 529.

«агресор» тощо) набувало цілком конкретних образів («безжальний ворог», «жорстокий, впертий противник»). Зверхнє ставлення до червоноармійців як до безвольної, погано озброєної і навченої маси змінилося після того, як бойові дії перейшли у позиційну фразу. «Росіяни — гарні солдати …воює, щоб врятувати свою країну, і вірить, що має на це право», — писав рідним липні 1942 р. Х. Ліндер[9]. Повний кавалер ордена Слави К. Мамедов зазначив: «Про німця як супротивника можна сказати, що це був сильний противник. Я думав про це, — хто б ще був спроможний таким супротивником виявитися? І не можу знайти хоча б найближчого порівняння. Це була вимуштрувана воєнна машина, що володіла бойовою технікою і якій, напевно, — та навіть не напевно, а просто не було рівної у світі…» [10]

Як правило, в кожній країні, що вступає у війну, знаходиться чималий відсоток людей, беззастережно готових служити своєму урядові: Однак завжди є частка тих, хто з різних причин засуджує війну як засіб вирішення будь-яких проблем, свідомо стоїть на платформі пацифізму чи виявляє ознаки дефетивної поведінки. Цілком природно, що більш освічені верстви населення свідомо обирають певну позицію і доволі рельєфно її позначають. Натомість так звана „сіра маса” рекрутованих в армію селян зазвичай має доволі примарне уявлення про те, за що їм доводиться проливати кров. Генерал О. Брусилов з прикрістю згадував у своїх мемуарах: „Навіть після оголошення війни прибулі з внутрішніх областей Росії поповнення зовсім не розуміли, яка це війна звалилась їм на голову, – нібито ні з того, ні з цього... Виходило, що людей вели на забій невідомо з-за чого, тобто за примхою царя... Чи можна було за такої моральної підготовки до війни очікувати піднесення духу і викликати сильний патріотизм в народних масах?! Солдат не тільки не знав, що таке Німеччина і тим більше Австрія, але він поняття не мав про свою матінку Росію. Він знав свій повіт і, певно, губернію, знав, що є Петербург, і на цьому закінчувалося знайомство зі своєю Вітчизною. Звідки ж було взятися тут патріотизму, свідомій любові до великої батьківщини?!” [11]

У складі армії II Речіпосполитої у вересні 1939 р. протистояли вермахту близько 200 тис. етнічних українців. Свідомо виконуючи свій громадянський обов’язок, вони виявляли справжній патріотизм і самовідданість, захищаючи інтереси Польщі.

---

[9] По обе стороны фронта: Письма советских и немецких солдат 1941—1945 гг. — М., 1945. — С. 123.

[10] *Симонов К.* На Эльбе и в Берлине // Венок Славы: Антология художественных произведений о Великой Отечественной войне. — М., 1986. — Т. 11. — С. 328.

[11] *Брусилов А.А*. Мои воспоминания. – М., 1963. – С. 81–81, 88.

На особливу увагу заслуговує радянський патріотизм. Поряд з незаперечними масовими виявами справжньої любові до власної батьківщини доводиться говорити, про так би мовити, штучний, організований „згори" демонстративний, показний патріотизм. Тоталітарна система за тривалий час привчила людей всіляко підтримувати й навіть виявляти захоплення заходами керівництва, безмірну відданість особі вождя. Саме тоді, очевидно, і з'явилось дихотомічне означення „добровільно-примусовий", яке розкривало дійсний механізм моральної та фізичної мобілізації населення на виконання політичних заходів уряду. Патріотичні акції, які мали широкий резонанс й охоплювали широкі верстви населення, здебільшого ініціювалися центром й завдяки зусиллям агітаційно-пропагандистського апарату набували вигляду всенародного волевиявлення. Йшлося про мобілізацію до діючої армії, винищувальних заходів, акції на зміцнення обороноздатності країни (підписка на облігації державної військової позики, збирання коштів у фонд оборони тощо), раціоналізаторський рух та організацію інтенсивних форм праці – все це спрямовувалося й контролювалося партійними, комсомольськими, профспілковими комітетами. Незрідка, примусове насадження таких форм співучасті населення у військових зусиллях держави викликало негативну реакцію людей, глухий спротив кампанійщині. „Зобов'язалівка" за умов матеріальної скрути дратувала громадян, які й без того потерпали від війни. „Як прийшли більшовики, то кожну копійчину забирають"[12]. Доходило й до трагічних випадків. Не витримавши тиску представника влади, який вимагав підписки облігацій військової позики на суму 3 тис. руб., наклала на себе руки селянка, що незадовго до того втратила на фронті чоловіка і сина (він підірвався на міні).

Водночас яскравими виявом патріотизму і гуманізму слід вважати допомогу військовим госпіталям, донорський рух, який охопив 325 тис. громадян України. Серед нагороджених знаком „Почесний орден СРСР – О. Нестерук (52,7 літра зданої крові), М. Терновенко – 38 літрів, А. Климкін – 25,7 літра[13]. Аналогічні приклади характеризують патріотизм населення України в роки Першої світової війни.

Найтиповішим учасником будь-якого збройного конфлікту виступає солдат, офіцер, генерал. „Людина зі зброєю" бачить війну не збоку, а зсередини, перебуваючи в гущавині подій, в епіцентрі та

[12] ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 46, спр. 318, арк.. 8.
[13] *Коваль М.В.* Общестенно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К., 1977. – С. 124.

згусткові людських воль, сподівань, особистих драм, колективних трагедій та тріумфів.

Одним з критеріїв оцінки організації фронтового побуту є рівень постачання і матеріального забезпечення. Під час масштабних бойових дій, особливо в умовах застосування маневрової тактики , цілком можливі збої у постачанні. З листів та щоденників німецьких і австрійських вояків зі Східного фронту 1914─1917 рр. видно, що вони часто голодували, в той час як офіцери мали не лише, пристойні харчі, а й вина. Російські ж полонені справляли враження людей, яких систематично забезпечували продуктами харчування. Так, сол дат 51-го піхотного полку 19 листопада 1914 р. писав, що на марші він зустрів „кілька великих партій військовополонених росіян. Це доволі міцні і, можна сказати, добре годовані люди”[14].

Німецькі війська були краще забезпечені харчовими запасами, однак виявилися непідготовленими до суворих кліматичних умов. Негативний досвід Фінської війни сприяв суттєвому перегляду поглядів на зимове екіпірування червоноармійців, які дістали ватники, валянки, шапки вушанки, тепла рукавиці і т.п. Натомість армія противника масово страждала від обморожень і хвороб, пов’язаних з переохолодженням.

Та спочатку не ці чинники визначали хід війни.

Зовсім по-іншому складалося ситуація і 1941 р. Відступ, який часто перетворювався на панічну втечу, оточення великих контингентів військ, дезорганізація ближнього тилу й постачання ускладнювали становище червоноармійців. Поразки початкового етапу війни породили масовий дефетизм і дезерцію. До прорахунків радянського командування, додалися гіркі спогади бійців про голодомор, розкуркулювання, примусову колективізацію, репресії. Все це негативно впливало на морально-психологічний стан воїнів Червоної армії, підривало їх довіру до влади і командирів, зменшувало бойовий дух, породжувало невпевненість. Д. Волкогонов наводить уривок з листа О. Лугової (серпень 1941 р.), яка стала очевидцем такої картини: „Місцевість Мелітополь – Бердянськ – Осипенко. Тисячі мобілізованих з різних місць, уже зайнятих, і з прифронтові слуги ходять з місця на місце. Мети не знають. Порядку не відчувають. Без обмундирування. 20 % босих. Без зброї. Дисципліна погана... Дехто з мобілізованих підходить до наших жінок і повідомляє погані вісті: „У нас немає зброї, обмундирування, німецька техніка непереможна: розбирайте зерно, однаково йому тут пропадати, розбирайте худобу...” Народ хвилюється дуже. Керівники виїжджають, рятуються їхні

[14] Мировые войны XX века. В четырех кн.– Кн. 1. Первая мировая война. Исторический очерк. – М., 2005. – С. 528.

дружини, які не працювали, а нас кидають на погибель; керувати були мастаки, а захищати немає нікого... Газети наші не висвітлюють недоліки, замовчують їх, а це породжує зневіру" [15].

Важкі поразки і втрати викликали швидку зміну настроїв з шапкозакидацьких до пригнічених і песимістичних. «А говорили малою кров'ю на чужій території… Гітлер сильніший за нас і технічно і стратегічно», — казали деякі бійці після перших сутичок з ворогом. «Дух німецької армії сильніший за дух нашої армії. До того ж Гітлер іде під гаслом «за визволення» [16].

Аналогічну реакцію знаходимо в середовищі цивільного населення. Так, письменник Кундзич в одній з розмов сказав: Становище наше жахливе, на фронтах все тріщить… Тон наших газет несерйозний, оцінка становища поверхова. До цих пір ще в моді роблена, натягнена бадьорість, як методу застосовують бравурність… Час вже розуміти, що це досі не допомагало, і серйозніше оцінювати стан, щоб не підірвати авторитет преси вкінець і діяти іншими словами, а на фронті іншими ділами». Ще різкіше висловився директор Інституту мистецтва і народної творчості Грінченко: «Обв'язати себе гранатами і кинутися під танки противника, як зробили 16 гвардійців — це результат безвихідного становища. Повідомлення про подібні вчинки друкуються не вперше, і я не раз думаю, чи потрібно це? Було б значно краще, якби таких випадків не було, оскільки це свідчить про те, що завдяки нашій слабкості, нашій неорганізованості окремі люди потрапляють у безвихідь і діють за власною ініціативою… Це говорить про те, що нікому керувати цими людьми, нікому планувати битв, немає у нас стратегів» [17].

Упродовж останнього десятиліття вітчизняними науковцями здійснено прорив у вивченні проблеми військового полону, хоча більшою мірою це стосується періоду Другої світової війни. Напевне, важко знайти іншу категорію людей, яка б перебувала в такому складному становищі. Незважаючи на великі контингенти військовополонених в роки Першої світової, військове командування й уряди воюючих держав здебільшого намагалися дотримуватися міжнародних угод, які регулювали становище полонених. Однак зафіксовано чимало випадків знущання і вбивства військових бранців. Один з офіцерів австрійського піхотного полку писав: «Наприкінці

[15] *Волкогонов Д.А*. Тріумф і трагедія: Політичний портрет Й.В.Сталіна: У 2 кн. – К., 1990. – Т. 2. – С. 212.
[16] Політична історія України. — Т. 4. — С. 139.
[17] ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 42, арк.. 8—12; Головко М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи в період Другої світової війни. 1939 —1945. — К., 2004. С. 263.

квітня і в травні (1915 р. — *Авт.*) при відході росіян до ріки Сян, до мене неодноразово прибігали мої солдати — чехи, поляки і русини — і з жахом доповідали, що десь поблизу німецькі і часто австрійські солдати — німці займаються мордуванням російських полонених, закатовуючи їх до смерті. Скільки разів … я бачив дійсно жахливу картину. В різних місцях валялися кинуті спотворені та понівечені трупи російських солдатів… Коли я звертався до німецьких офіцерів …, вони відповідали: «Так слід чинити з кожним російським полоненим, і допоки ви, австрійці, не будете, робити те саме, ви не будете мати жадного успіху. Тільки озвірілі солдати добреб'ються» [18].

Всього в полоні померло від ран, хвороб, голоду, в результаті самогубств і нещасних випадків, розстріляно і замордовано понад півмільйона громадян держав-учасниць Першої світової війни, в тому числі 190 тис. з Росії, 72 тис. — Сербії, 70 тис. — Австро-Угорщини, 60 тис. — Італії, 56 тис. — Німеччини, 19 тис. — Франції[19].

Значно гіршим виявилося становище військовополонених в роки Другої світової війни. Не очікуючи такої гігантської кількості полонених (а лише в перші місяці близько 2,5 млн. червоноармійців потрапили в полон), німецьке командування не змогло забезпечити їх належне утримання. Сотні тисяч погано одягнених, хворих і поранених радянських солдатів та офіцерів утримувалися під відкритим небом й етапувалися в тилові райони, масово гинули від голоду, холоду і хвороб. Це вже пізніше, усвідомивши можливості їх працевикористання, німці відпустили додому значну частину (понад 600 тис) мешканців України, які мали забезпечити збирання врожаю. Такі ж місця як «Дарниця», «Гросс-лазарет Славута», «Уманська яма» та інші стали символами трагічної долі військовополонених.

Використання дармових трудових ресурсів супроводжувалося порушенням всіх міжнародних норм і приписів. Харчування не забезпечувало навіть мінімального відтворення робочої, сили. Для ілюстрації наведемо такі раціони для полонених. Згідно з наказом німецького командування від 8 жовтня 1941 р. на одного полоненого упродовж 28 днів передбачалося видавати 9 кг хліба, 80 г м'яса, 250 г жирів, 900 г цукру. Зайняті на другорядних роботах мали одержувати 6 кг хліба, 440 г жирів, 600 г цукру. На ділі ж асортимент харчування військових бранців ніколи не відзначався задекларованого різноманітністю. Так, радянські полонені в Яновському таборі щодня отримували 2 склянки ерзац-кави, 100 г хліба з домішками тирси, тарілку супу з картопляного лушпиння[20]. Досить часто полоненим не

[18] Мировые войны XX века. — Кн. 1. — С. 526.
[19] Мировые войны XX века. Кн. 1. — С. 630.
[20] Безмертя. Книга пам'яті України. — К., 2000. — С. 558.

видавали їжі по кілька днів, або видавали зіпсовані продукти харчування. Траплялося, кидали у натовп трупи вбитих під час обстрілів коней, свійських тварин. Смертність від голоду та спричинених ним хвороб перевищувала всі інші чинники.

Сталін вважав тих, хто здався в полон, зрадниками, тому, на відміну від полонених військовослужбовців інших держав, вони не отримували по лінії Червоного Хреста харчових посилок з батьківщини. У спогадах тих, хто пережив полон, домінують сюжети про умови утримання і харчування.

Колишній моряк Пінської військової флотилії С. Юренко згадував про своє перебування в німецькій неволі: «Полонені влаштували табірний базар, на якому продавали одяг, взуття, тютюн, баланду, хліб. Петро Сергійович (Дерибасов – командир С. Юренка. – *Авт.*) купив для мене один черевик і один гумовий чобіт без підошви. Я не їв шість днів хліба (видавали по шматочку, грамів 100 –200 і зумів виміняти кавалерійську довгу і теплу шинель»[21]. Показово, що убивство полонених якось відходить на другий план, можливо, тому, що смерть сприймалася як порятунок від страхітливих моральних та фізичних страждань.

Якщо проблематика військового полону знайшла своїх дослідників, то ціла низка напрямів воєнної антропології залишається «цілиною». «Окопне братство», «Окопне братство», позастатутні стосунки і правопорушення в армії, методи стимулюванн я боєздатності бійців та офіцерів, заохочувально-каральна практика («наркомівські 100 грамів», дисциплінарні стягнення, функціонування нагородної системи тощо), адаптація до фронтових умов, посттравматичний синдром, морально-психологічна й фізична реабілітація учасників світових війн, – ці та інші читання потребують концентрованих наукових зусиль. Саме це дослідницьке поле володіє значним евристичним потенціалом і має стати в найближчій перспективі місцем прикладання інтелектуальних зусиль істориків війни.

---

[21] *Смирнова В.І.* Документальні спомини колишніх учасників оборони Києва, в'язнів фашистських таборів як історичне першоджерело (на матеріалах із фондозбірні Меморіального комплексу «Музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 –1945 рр. – Рукопис. – С. 15.

НЕЛІНІЙНЕ ПИСЬМО

Алла Сальникова
Казань

«Остров достоверности»: «детский» текст и его специфика

Из уст младенцев и грудных детей
Ты устроил хвалу, ради врагов твоих,
дабы сделать безмолвным врага и
мстителя.
Псалтирь. Псалом 8. Стих 3

История любой эпохи – это еще и история текстов, лежащих в ее основе. Тексты эти разнолики и разноречивы, но именно в этой «разноликости» и «разноречивости» историк находит прямое отражение неисчерпаемого богатства и полноты самой жизни. «Люди…в стихах и прозе, в дневниках, в письмах наговорили много несогласуемого, - замечала в своем эссе «Человек за письменным столом» литературовед Л.Гинзбург. – Но не ищите здесь непременно ложь, а разгадывайте великую чересполосицу» [1]. Призыв этот отнюдь не утратил своей актуальности и в наши дни, более того, он стал, вероятно, еще более актуальным в связи с расширением источникового поля современной исследовательской практики – фактически, вплоть до безграничности. Общепринятое сегодня понимание исторического источника как продукта целенаправ ленной человеческой деятельности, как явления культуры (в самом широком смысле этого слова) ориентирует исследователя на системное изучение всех источников, на обращение ко всему комплексу произведений культуры, созданных в процессе человеческой деятельнос ти и отразивших социальные,

[1] *Гинзбург Л.* Человек за письменным столом: Эссе: Из воспоминаний: Четыре повествования. - Л., 1989. - С.300.

психологические, ментальные, историко-географические, информационно-коммуникационные, правовые и другие аспекты развития общества и личности, власти и управления, мотивов, правил и стереотипов человеческого поведения[2]. Методология источниковедения опирается, таким образом, на фундаментальное единство своего объекта как результата индивидуального и коллективного творчества людей.

Источники по истории российского/советского детства составляют особый пласт документов. Социо-антропологическое начало проявляется в них особенно сильно. Не следует, однако, думать, что эти источники представляют собой какую-то особую, изолированную от других, группу. Напротив, в исследовательской литературе не раз отмечалась готовность историков детства использовать самые разные источники, некая «всеядность» в отношении источников[3], поскольку, непосредственно или опосредованно, фиксация фактов, событий, условий детской жизни либо их восприятие и оценка откладываются в той или иной форме в любом документе. Это происходит не только и не столько благодаря многообразию детской дискурсивной практики, сколько из-за ее неразрывности с повседневными практиками взрослых людей. Если рассматривать в этом контексте повседневность, как форму протекания человеческой жизни, то по существу всякий документ может быть привлечен, как остаток прошлого и носитель информации о нем, причем такого прошлого, которое было «населено» и «наполнено» детьми[4]. Так, при рассуждении о сохранившихся остатках материальной культуры часто априорно предполагается, что эти предметы пришли к нам из «мужского мира». В действительности же, многими из них могли в равной степени пользоваться и женщины, и

[2] Об этом см.: *Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцева М.Ф.* Источниковедение: Теория: История: Метод: Источники российской истории: Учебное пособие. - М., 1998.

[3] См., например: *Baxter J.E.* The Archaeology of Childhood: Children, Gender, and Material Culture. - Walnut Creek; Lanham; N.Y.; Toronto; Oxford, 2005. - P.2.

[4] Правда, далеко не все исследователи согласны с возможностью применения категории повседневности по отношению к детству. «Детство не имеет развитого темпорального сознания, - пишет В.Д.Лелеко. - Подростковый и юношеский возраст не знают повседневности, т.к., во-первых, ежедневно открывает для себя, в том числе и в повторяющемся, что-то новое, во-вторых, настоящее мыслится как подготовка к будущему», тогда как «повседневность есть развитое себедовлеющее, самоценное настоящее». (*Лелеко В.Д.* Пространство повседневности в европейской культуре. - СПб., 2002. - С.106-107).

дети, хотя последние едва ли были их прямыми производителями или единственными потребителями[5].

Эти выводы вполне могут быть распространены и на источники вербального ряда. В самом деле, письменные источники любого вида – законодательные, делопроизводственные (как общая, так и специальная документация), мемуаристика, статистика, периодика и т.д. – с разной степенью достоверности и полноты – способны отражать и воспроизводить те или иные аспекты истории российского/советского детства. Но приоритет видов источников по значимости в данном случае меняется в зависимости от поставленных исследователем задач: если первостепенной исследовательской проблемой является проблема конструирования детского мира «сверху», то приоритет, безусловно, должен быть отдан документам официального происхождения. Но не следует забывать о том, что жизнь детского мира относительно автономна, здесь действуют свои логики и практики, которые, хотя и сильно зависимы от «властных» и просто «взрослых» решений, привносят в них и много своего, насыщают их опытами своих «маленьких детских жизней», в результате подчас изменяя эти решения до неузнаваемости. Поэтому когда речь идет о функционировании и бытовании детского мира «изнутри», на первое место выступают не официальные документы, а источники личного происхождения, где «личная» жизнь каждого ребенка складывается в «общую» «детскую» жизнь эпохи.

Ряд основополагающих бинарных моделей, сложившихся в источниковедении и целиком применимых к рассматриваемому комплексу источников – официальные – личные, вербальные – невербальные, документальные – нарративные, письменные – устные – может быть продлен за счет еще одной фундаментальной бинарной оппозиции – детское - взрослое. Не секрет, что большинство источников о детях и детстве создаются взрослыми. Но, помимо «взрослых», существуют еще и источники, созданные самими детьми. Специфичность происхождения и функционирования этих текстов в культуре обусловила специфичность их содержания и формы.

Дети, в отличие от взрослых, практически не оставляют после себя «служебных» «формализованных» автоисточников (заявлений, личных листков по учету кадров, служебных автобиографий и т.п.) Документы делопроизводственного и учетно-статистического характера, которые заводятся на детей, составляются, как правило, взрослыми. Основная же масса сохранившихся «детских» документов представлена источниками нарративными, а так же материалами

[5] *Baker M.* Invisibility as a Symptom of Gender Categories in Archaeology // *Moore J., Scott E.* (eds.) Invisible People and Processes. - L., 1997. - P.188.

различного рода опросов и анкетирований, когда дети либо сами письменно отвечали на предлагаемые вопросы, либо ответы записывались взрослыми с их слов. Значительная часть документов, созданных детьми, по сути своей представляет тексты -воспоминания (изложенные, однако, в разных формах – в форме школьных сочинений, рассказов, стихов, дневниковых записей, развернутых ответов на вопросы анкет, писем и корреспонденций в газеты и журналы и пр.). При этом в преобладающем большинстве своем и эти источники есть источники «провоцированные», продуцированные, т.е. составленные не по собственной инициативе детей, а по просьбе, а зачастую - и при прямом вмешательстве взрослых. Поэтому наряду с фиксацией, интерпретацией и актуализацией событий, явлений и состояний, значимых для ребенка и отложившихся в его памяти, они содержат то, что было важным и существенным в тот момент для «работавших» с ним (а, как правило, и над ним) взрослых.

Зарубежные историки давно пишут о значении такого источника, как автобиографические воспоминания о детстве[6]. В отечественной историографии также накоплен достаточно большой опыт работы с такого рода текстами и обобщены его результаты. Если говорить о российской исследовательской традиции, то едва ли не наибольших успехов в этом направлении добилась на сегодняшний день созданная в 1997 г. при кафедре педагогики, истории образования и педагогической антропологии Университета Российской академии образования проблемная инициативная группа по исследованию автобиографических текстов о детстве. Результатом деятельности группы явились не только публикации автобиографических текстов взрослых о детстве[7] и обобщающие исследования исторического,

---

[6] См.: *Coe R.* When the Grass was Taller: Autobiography and the Experience of Childhood. - New Haven, L., 1984; *Ross B.M.* Remembering the Past: Descriptions of Autobiographical Memory. - Oxford, 1991; *Burnett J.* (ed.). «Destiny Obscure»: Autobiographies of Childhood. Education and Family from the 1820s to the 1920s. - L., N.Y., 1994; *Kirschenbaum L.* Small Comrades. Revolutionizing Childhood in Soviet Russia, 1917-1932. - N.Y., L., 2001 и многие др. О современных «западных» подходах в изучении автобиографистики детства см., например: *Безрогов В.Г.* Виды коллективной памяти в автобиографиях // Сотворение истории: Человек. Память. Текст: Цикл лекций / отв. ред. *Е.А.Вишленкова.* - Казань, 2001. - С.48-60.

[7] Природа ребенка в зеркале автобиографии: Учеб. пособие по педагогической антропологии/ под ред. *Б.М.Бим-Бада и О.Е.Кошелевой.* - М., 1998; Память детства: Западноевропейские воспоминания о детстве от поздней античности до раннего Нового времени (III-XVI вв.): Учеб. пособие по педагогической антропологии. - М., 2001; Память детства: Западноевропейские воспоминания о детстве эпохи Рационализма и Просвещения (XVII-XVIII вв.): Учеб. пособие по педагогической антропологии. - М., 2001 и др.

психологического и историко-педагогического характера[8], но и создание в 2000 г. Архива воспоминаний о детстве, где уже на начало 2003 г. было собрано свыше 500 неопубликованных биографий, эссе и интервью[9]. Существенный теоретический вклад в изучение проблем специфики автобиографической памяти и ее роли и места в историческом исследовании внесли работы В. Г.Безрогова и О.Е. Кошелевой[10].

Однако в большинстве вышеуказанных случаев речь шла об оценке взрослыми людьми опыта своих ранних лет. Воспоминания же детей о себе есть также источник, связанный с автобиографической памятью, но источник особого рода[11]. Сопоставляя воспоминания детей с воспоминаниями взрослых о детстве, исследователи не раз отмечали их качественную противоположность. «К тому времени, когда дети оказываются в состоянии давать себе отчет в своих словах, они уже не являются детьми, и их мемуары отражают отныне как детские, так и взрослые толкования и эмоции», - утверждает американская исследовательница Л.Киршенбаум[12]. Прекрасный знаток человеческой психологии, А.Куприн писал в рассказе «Славянская душа»: «Чем дальше я углубляюсь в прошлое и дохожу, наконец, до событий, сопровождавших мое детство, тем сбивчивее и недостовернее

---

[8] См., например: *Кошелева О. Е.* «Свое детство» в Древней Руси и России эпохи Просвещения. - М., 2000; *Нуркова В.В.* Свершенное продолжается: Психология автобиографической памяти личности. - М., 2000 и др.

[9] *Безрогов В.* Архив воспоминаний о детстве Университета Российской академии образования // Развитие личности. - 2003. - №1. - С.186-204.

[10] *Безрогов В.Г.* Память текста: автобиографии и общий опыт коллективной памяти // Сотворение истории. С.5-38; *Он же.* Виды коллективной памяти в автобиографиях // Там же. - С.39-61; *Безрогов В.Г., Кошелева О.Е.* Детство в зеркале автобиографии // Вестник УРАО. - 2001. - №1. - С.105-124; *В.Г.Безрогов, О.Е.Кошелева, Е.Ю.Мещеркина, В.В.Нуркова.* Воспоминания о детстве как объект междисциплинарных исследований // Вестник УРАО. - 2003. - №2. - С.3-63 и др.

[11] «Автобиографическая память - это субъективное отражение пройденного человеком отрезка жизненного пути, состоящее в фиксации, сохранении, интерпретации и актуализации автобиографически значимых событий и состояний, которым определяется самоидентичность личности как уникального, тождественного самому себе психологического объекта». (*Нуркова В.В.* Методы исследований автобиографической памяти в психологии // Вестник Университета Российской Академии образования. - 1999. - №2. - С.12-13). Историки предлагают свое понимание этого феномена, связывая его с категорией «индивидуального прошлого» и понятием «персональной истории». (Об этом см., например: *Репина Л.П.* «Новая историческая наука» и социальная история. - М., 1998. - С.267-268). Одна из новейших отечественных публикаций, рассматривающих проблему памяти, в том числе и автобиографической, не только в репрезентативном и источниковедческом, но и в интерпретационно-аналитическом аспекте: Век памяти, память века: Опыт обращения с прошлым в XX столетии: Сб. ст. - Челябинск, 2004.

[12] *Kirschenbaum L.* Small Comrades. - P.165.

становятся мои воспоминания. Многое, вероятно, было мне рассказано впоследствии, в более сознательное время, теми, кто со вниманием и любовью наблюдал мои первые шаги; многого со мною и не было вовсе, а, слышанное или читанное когда-то, оно слишком тесно приросло к моей душе. Кто поручится, где в этих воспоминаниях кончается фактическая сторона, где начинается давнишняя, обратившаяся в привычную истину сказка и где, наконец, гра ница, на которой та и другая так причудливо мешаются?»[13] Воспоминания становятся, таким образом, оценочно и содержательно недостоверными, поскольку восприятие взрослыми своего детского опыта, «взрослая» память о нем и восприятие его же детьми есть совершенно различные, подчас противоположные вещи[14]. Причем существенные расхождения просматриваются не только в содержательной и оценочной стороне, но и в самой лексике текстов, изменения которой обусловлены не только развитием словаря самого ребенка, но и эволюцией языка как такового[15].

Обращение к «детским» текстам способствует, помимо всего прочего, процессу демифологизации представлений взрослых о детях и детстве, которая присутствовала, присутствует и, вероятно, будет присутствовать всегда. Память взрослых о дет стве всегда светла и, как правило, идеализирована, независимо от того, каким было это детство и удалась человеку его последующая жизнь или нет[16]. Дело в том, что для большинства взрослых детство становится воплощением «того природного состояния радости и бе ззаботности, из которого человек вынужден был уйти в сферу жестких социальных норм»[17], неким «потерянным раем». Дети же смотрят на свое недавнее прошлое

---

[13] *Куприн А.И.* Славянская душа // Собр.соч. - Т.1. - М., 1957. - С.136.

[14] Так, психоаналитик Д.Лоуб характеризует свои воспоминания о детстве как «память взрослого» и предполагает, что «события, запомнившиеся и испытанные, лежали далеко от нормальной способности ребенка моего возраста». (*Laub D.* An Event Without a Witness: Truth, Testimony, and Survival // Testimony: Crisis of Witnessinng in Literature, Psychoanalysis, and History. - N.Y., 1992. - P.76).

[15] Об этом см.: *Wachtel A.* The Battle for Childhood: Creation of a Russian Myth. - Stanford, 1990. - P.165. На эту особенность взрослых воспоминаний о детстве обратил вниманиеи В.Набоков. В романе «Защита Лужина» он писал о своем герое: «Мысль его… возвращалась снова и снова к области его детства. То, что он вспоминал, невозможно было выразить в словах, - просто не было взрослых слов для его детских впечатлений». (*Набоков В.* Защита Лужина. Приглашение на казнь. - Казань, 1990. - С.81).

[16] Не случайно метод «возврата в детство» используется в качестве одного из универсальных механизмом психотерапии. Об этом см., например: *Сандомирский М.Е.* «Возврат в детство» как универсальн ый метод психотерапии: Введение в метод Ретри // URL<http://flogiston.ru/articles/therapy/marks>

[17] *Безрогов В.Г.* Виды коллективной памяти в автобиографии. - С.47.

гораздо более объективно и критично. Отсюда - непреходящая самоценность именно «детских» источников, необходимость использования их в исторических исследованиях.

За всей кажущейся простотой (и даже отчасти – упрощенностью) содержания «детских» источников многие из них содержат некое тайное знание, скрытый подтекст, который подлежит обязательной расшифровке. Поэтому одной из существенных проблем источниковедческой критики такого рода текстов является интерпретация их содержания. Помимо выявления явного (манифестного) смысла этих источников, т.е. изучения содержащейся в них информации в том виде, в котором ее фиксируют, переживают, рассказывают или помнят дети-авторы, особое внимание необходимо уделять их скрытому (латентному) содержанию. «Детский» гипертекст, макротекст складывается из множества микротекстов, и задача исследователя максимально репрезентативно и полно восстановить всю совокупность микротекстов и адекватно интерпретировать их, достичь понимания текстов «путем терпеливого систематического наблюдения и реконструкции»[18]. Именно так историк может получить ключ к пониманию прошлого, который лежит в «понимании прошлых пониманий»[19]. В противном случае автор источника и историк-исследователь будут говорить между собой на разных языках.

К сожалению, на протяжении долгого времени «детские» источники оставались вне внимания историков-профессионалов[20]. Это объяснялось не только отсутствием у них интереса к детям и детству

[18] Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика: Учебник / под ред. *А.К.Соколова.* - М., 2004. - С.52.

[19] *Steinberg M.* Stories and Voices: History and Theory // Russian Review. - July 1996. - V.55. - №3. - P.349.

[20] На протяжении достаточно долгого времени отношение к документам, возникшим в личностной, общественной и государственной сферах, выглядело дисбалансированным за счет преобладания нормативно-распорядительной документации. М.Ферро саркастически замечал по этому поводу: «Источники.., которыми пользуются историки, составляют незыблемый свод, представляющий собой столь же строгую иерархию, что и общество, которому они посвящаются. Так же, как и это общество, все документы поделены на категории, среди которых можно указать привилегированных, деклассированных, разночинцев и люмпенов… Во главе кортежа самые авторитетные документы - государственные архивы, затем идет когорта печатных источников, с которых снят уже гриф секретности, юридические тексты или какие-либо другие, например, газеты...» (*Ферро М.* Кино и история // Вопросы истории. - 1993. - №2. - С.47). А.К.Соколов утверждает, что в последние годы эту тенденцию удалось преодолеть, однако по-прежнему сохраняется интерес «к какой-либо отдельной группе источников, стремление к их абсолютизации и соответственно недооценка комплексного синтетического подхода в источниковедении». (Источниковедение новейшей истории России. - С.647).

как таковому, но и недооценкой значимости самих «детских» текстов. Источники, созданные детьми, всерьез не принимались и либо вообще игнорировались, либо использовались в качестве случайных, единичных свидетельств, дабы «расцветить» повествование (хотя едва ли кто из специалистов мог избежать обращения к таким всемирно - известным «детским» свидетельствам, как блокадные записи Тани Савичевой или дневник голландской школьницы Анны Франк). Соответственно, не предпринималось особых усилий и по собиранию «детских» источников. А, учитывая тот факт, что многие их разновидности носили исключительно интимный характер (например, личные дневники детей) и общественный механизм их сохранения отсутствовал, они были безвозвратно утрачены.

Активное проникновение психоанализа в западную биографистику и развитие жанра «психобиографии» в 50 -60 годы XX в. поставило перед исследователями трудноразрешимую (хотя и вполне объяснимую в свете всего вышесказанного) проблему - они столкнулись с нехваткой адекватных источников о детстве и юности своих героев, прежде всего - автоисточников, документов, созданных этими людьми в детстве. Прошло немало времени, пока эти информационные «лакуны» были заполнены.

Сегодня возможность привлечения детей в качестве основных, а подчас и единственных информантов о прошлом признается многими специалистами. В частности, методолог «устной истории» Филипп Жутар считает, что «беседа с более молодыми информаторами может быть неожиданно очень плодотворной по сравнению с беседой с людьми предшествующих поколений»[21].

Проблема полноты и сохранности имеющейся источниковой базы, проблема нехватки «детских» источников ощущается особенно остро при изучении переломных, кардинально значимых периодов, этапов и событий в истории. «Детские» источники позволяют взглянуть на них с совершенно неожиданной точки зрения, увидеть такие нюансы и аспекты, которые неподвластны восприятию взрослого. Факты, оценки и сюжеты «детских» источников кардинально отличаются от проблематики и проблемной приоритетности источников «взрослых». Обращение к «детским» источникам выявляет и другую важную закономерность: оказывается, что такие структуры коллективной памяти, как «память отцов» и «память детей», могут не только взаимодействовать и взаимодополнять друг друга, но и существенно друг от друга отличаться, а иногда - и явно противоречить. Поэтому без свидетельств

---

[21] *Жутар Ф.* Региональный проект по исследованию этнических текстов // Анналы. Устные архивы: другая история. - 1980. - №1. - С.181.

маленьких современников, очевидцев, а иногда и непосредственных участников событий никак не обойтись. Не случаен поэтому тот особый интерес, который уделяется новейшей историографией проблемам детской памяти в «эпохи катастроф» [22].

С одной стороны, кажется, что круг «детских» источников и источников по истории детства должен быть достаточно многочислен, поскольку у каждого человека было «свое» детство, смыкающееся на макроуровне в целостное детство, присущее той или иной эпохе. С другой стороны, в сложившемся источниковом комплексе наличествуют существенные пробелы, порождающие известные перекосы и несоответствия, неравномерность и отчасти несоотносимость источников между собой. В первую очередь, это касается документов личного происхождения.

Дети могут создавать различные разновидности, виды и даже типы источников личного происхождения, так или иначе отражающие «начало» их жизни. При этом выясняется, что делопроизводственные «автоисточники», составленные на детей взрослыми, сохранились гораздо лучше, нежели личные источники нарративного характера, хотя сохранность и учет «официальных» документов в советский период не всегда были в должной степени налажены. При обращении к нарративным ego-документам исследователь сталкивается с еще более значительными информационными пробелами. Как известно, чтобы стать автором источников автобиографического характера, человек должен обрести биографическую самоидентификацию, осознать значимость собственной судьбы для истории собственной страны. Требовать этого от ребенка попросту невозможно. Дети саморепрезентируются в таких видах и разновидностях источников, которые соответствуют их возрасту - в стихах и рассказах, письмах и дневниках, а еще чаще и охотнее - в детском фольклоре или источниках невербального ряда, степень сохранности которых подчас весьма проблематична.

Не следует забывать также и о том, что вплоть до 1917 г. основная масса российского населения оставалась вне письменной

---

[22] *Marten J.* (ed). Chidren and War: a Historical Anthology. - N.Y., L., 2002; *Naumovic S., Jovanovic M.* (ed). Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19-th and 20-th Century. - Belgrade, 1999; *Popoff A.* Aber die Kindheit, die lieebe Kindheit, ist vergangen und kehrt nie mehr zuruck – Jugendliche erinnern sich in Schulaufsatzenan den Russischen Burgerkrieg: Geschichten vom Uberleben und Weiterleben // Internationale Schulbuchforschung / International textbook Reseach. - 2002. - Jahrgang. - Vol.24. - №4. - S.405-426; *Ristovic M., Stojanovic D.* (ed.). Childhood in the Past: 19-th and 20-th century. - Belgrade, 2001; Зимина В.Д. Дети русской эмиграции: выживание ради самосохранения России // Новый исторический вестник. - 2004. - №2(11) - С.183-197 и др.

культуры. По утверждению Н.Н.Козловой, до 1917 г. в русской культуре существовало две традиции – большая – традиция «размышляющего меньшинства» и малая – традиция «неразмышляющего большинства»[23], два потока мысли и действия и, соответственно, два отношения к письменной традиции, четко разграничивающих «своих» и «чужих». И если дети «пишущего меньшинства» создавали достаточное количество текстов, где иногда содержались сведения не только об их собственной жизни, но и о жизни детей «других», то мальчики и девочки «пролетарско-крестьянского» происхождения принадлежали в то время к социальному пространству, не рассказываемому «изнутри», и не стремились к письменному самовыражению. Впрочем, общий уровень грамотности детей был достаточно высок: по данным переписи 1920 г. грамотными среди детей 12-16 лет (т.е. посещавших школу до 1917 г.) в европейской части России было 71% мальчиков и 52% девочек [24].

Немедленно изменить ситуацию после революции 1917 г. оказалось невозможно. Субъективной основой новой, единой, советской культурной традиции по замыслам большевиков должны были стать «новые люди» – представители прежнего «непишущего большинства». Как отмечала Н.Н.Козлова, эти люди оказались выпавшими из истории – у них не было воспоминаний, т. к. не было лип, под которыми прошло их детство[25]. Приобщить пролетарских детей к прелестям социалистической культуры также оказалось непросто. Часто этому препятствовали их же собственные родители: «родители говорили: "Брось, сынок, учиться, обувь бить"»[26].

Что касается «старого» «пишущего меньшинства», то оно тоже не было особенно склонно к откровенным рассказам о своем «старорежимном», и даже, в отдельных случаях, «контрреволюционном», по меркам новых понятий, детстве. Если уж у советских людей существовали двойные (а нередко и «тройные», и «четверные») биографии – биографии «для себя» и биографии «для других», то для чего было фиксировать это письменно и, таким

---

[23] *Козлова Н.Н.* Горизонты повседневности советской эпохи (голоса из хора). - М., 1996. - С.69.

[24] Грамотность в России. - М., 1922. - С.10-11. См. также: *Черных А.* Становление России советской: 20-е годы в зеркале социологии. - М., 1998. - С.104.

[25] *Козлова Н.Н.* Горизонты повседневности советской эпохи (голоса из хора). - С. 72.

[26] *Рыбников Н.А.* Автобиографии рабочих и их изучение: Материалы к истории автобиографии как психологического документа. - М., 1930. - С.51. Опрос 2000 жителей Старо-Минского района Донского округа, проведенный в 1925 г., показал, что 79 % опрошенных считают достаточным 4-хклассного образования для своих детей, причем 30% ограничили срок образования «одним-двумя годами». (*Гурьянов В.* Школа в деревне, как она есть // Народный учитель. - 1925. - №10. - С.30-47).

образом, рассказывать о тщательно скрываемом всем и каждому? Благоразумнее было молчать, что люди и делали. Молчать учили и детей[27]. Причем главными «учителями» в данном случае становились не только взрослые, но и те экстремальные условия, в которых эти дети зачастую оказывались. Дети - и мальчики, и девочки - волей-неволей были включены в эту взрослую жестокую игру утаивания-разоблачения, и, как показывают многие жизненные истории, пронесли этот неизбывный страх через всю жизнь.

Таким образом, в условиях социальных потрясений и катаклизмов «детских» источников могло появиться и сохраниться крайне мало, что требовало и требует особо бережного и сознательного отношения к ним со стороны взрослых и в повседневной, и в исследовательской практике. Примеры такого отношения к собиранию и публикации «детских» текстов мы находим как в русской дореволюционной, так и в ранней советской и эмигрантской археографической традиции. Начало им было положено публикацией в годы первой мировой войны «детских» нарративных текстов в российских дореволюционных психолого-педагогических изданиях (в частности, в журналах «Вестник воспитания» и «Русская и школа» - наиболее крупных и успешных среди них)[28]. В 1920-е гг. эта традиция была продолжена Педагогическим бюро по делам средней и низшей школы за границей, которое активно публиковало сочинения детей-эмигрантов о революции и гражданской войне в России[29], а также аналогичными публикациями воспоминаний детей в советских педагогических и педологических журналах «Вестник просвещения», «На путях к новой школе», «Педологический журнал», «Трудовая школа» и др.

С собиранием и публикацией «детских» источников на местах дело обстояло значительно хуже. К примеру, издававшийся в Казани в 1921-1924 гг., находящийся в ведении Татнаркомпроса журнал «Вестник просвещения ТССР» практически не содержал такого рода источников. В 1925 г. при Институте экспериментальной психологии в Москве была создана специальная комиссия по изучению детского языка, в задачи которой входило, помимо прочего, проведение

[27] Современница, тогда 7-милетняя, вспоминала, как в 1939 г. ее отец, вернувшись с работы, собрал все имевшиеся в доме детские журналы и вырезал оттуда и уничтожил все портреты наркома Ежова. (Воспоминания *Г.А.Сальниковой*, 1932 г. рождения // Архив автора).

[28] Кстати, заметим, что в психолого-педагогических журналах, выходивших в России во время русско-японской войны и революции 1905 -1907 гг., подобный аналог практически отсутствует. Об этом см.: *Cohen A.* Flowers of Evil // Children and War: a Historical Anthology. - N.Y., L., 2002. - P.38.

[29] См.: Воспоминания 500 русских детей. - Прага, 1942.

анкетирований детей, а также собирание и публикация собранных текстов. В Казани был образован филиал комиссии под руководством профессора Казанского университета, филолога В.А.Богородицкого[30]. Однако ни публикаций, ни архивных документов, свидетельствующих о работе этого филиала, не сохранилось. Имеющиеся оригинальные источники носят по преимуществу «властный» характер и отражают политику местных властей по «конструированию» «нового» советского ребенка.

В 1920-е гг. «детские» источники не только публиковались, но и специально создавались. Принцип организации их написания мог быть различным. Дети писали сочинения в произвольной форме, как это было принято в эмигрантской традиции[31]. Они подвергались анкетированию в соответствии с жестко сформулированными вопросами, как это было распространено в традиции советской. Но - вне зависимости от способов и методов создания источников - все они, в той или иной мере, являлись результатом целенаправленного «впечатывания» в сознание детей «взрослых» оценок и истин и представляли собой продукт социального конструирования. При этом дети обязательно вносили и фиксировали в источниках опыт своей социальной группы. В результате здесь воспроизводилась некая наивная картина мира, опирающаяся на детскую интуицию и детскую память.

[30] *Рыбников Н.* Язык ребенка. - М., 1926. - С.81.

[31] В предисловии к публикации выдержек из сочинений, осуществленной в 1924 г. в «Бюллетене Педагогического бюро по делам средней и низшей русской школы за границей», председатель Педагогического бюро В.В.Зеньковский писал о том, что соблазн предложить детям вопросник был очень велик. По его мнению, во-первых, это облегчило бы задачу, стоящую перед детьми, а, во-вторых, позволило бы формализовать и структурировать полученную информацию при последующей обработке. Однако русские педагоги не поддались этому соблазну и отказались от анкетирования. «Метод анкеты, - пишет Зеньковский, - с однообразными вопросами и допускающими вследствие этого сравнение - ответами, был бы удобнее, но он лишил бы детей свободы и непринужденности, столь необходимых в этом случае. Метод анкеты дал бы в наше распоряжение ряд детских высказываний по одним и тем же вопросам, но он не дал бы нам возможности заглянуть в детскую душу так, как это возможно для нас в свободных изложениях детей. Сохранить всю непосредственность детских переживаний, дать им полный простор в выявлении того, что особенно близко каждому из детей, важнее, чем добиться большей доступности материала для обобщающего исследования». Составителей публикации беспокоили также соображения морально-этического порядка: «Раны, нанесенные детской душе всеми событиями последних лет, так глубоки, так свежи, что прямое прикосновение к ним совершенно недопустимо». (*Зеньковский В.В.* Предисловие, которому три четверти века // Дети русской эмиграции: Книга, которую мечтали и не смогли издать изгнанники. - М., 1997 (далее - ДРЭ). - С.21-22).

Не удивительно, что и усвоенные детьми в переломную для России эпоху 1910-х – 1920-х гг. элементы социального опыта взрослых, и их собственные социокультурные практики этих лет породили особые, очень специфические «детские» тексты - воспоминания. Анализ рассмотренных нами детских источников позволяет сделать вывод о том, что при всем их жанровом и содержательном многообразии, при всей социальной неоднородности, а подчас - коренной противоположности их происхождения, их объединяют такие общие признаки, как высокая эмоциональность и усиленная гиперболизация, пестрота революционной (или контрреволюционной) риторики, фантазийность представлений, символичность образов. Есть и еще один важный, объединяющий их признак - «плохость», несовершенство письма вне зависимости от происхождения источника.

В последние годы в исследовательской литературе все прочнее утверждается понятие «примитивного» («наивного») письма, которое очень часто соотносится с «культурой бедности»[32]. Это понятие с полным правом может быть экстраполировано и на «детские» тексты с революционной семантикой, но не как на «образцы культурно иного изнутри культуры письма»[33], а как на образцы письменной культуры Детства, еще не утраченной и не до конца приобщившейся к письменной культуре взрослых. Без сомнения, социальный статус и образовательный уровень пишущего играли здесь не последнюю роль. И если в эмигрантских текстах мы видим постепенное изживание «наивизации» письма по мере взросления и, соответственно, роста грамотности ребенка, то в «пролетарских» и «крестьянских» текстах эти факторы оказываются совершенно независимыми друг от друга. Вот типичный образец «пролетарского» детского текста, написанного подростком (приводится с исправленной орфографией): «Я теперь живу очень хорошо, а не плохо. Мне полюбилось в школе, а не дома. В школе мы узнаем много интересного, а дома ничего. Я ем очень хорошо, а не плохо. Я хожу в школу каждый день. Я берегу лицо в чистоте. Мне жить весело. Я ходил в лавку 28 марта за мылом и маслом»[34].

---

[32] *Levis O.* A Study of Slum Culture. - N.Y., 1968; Valentine Ch. Culture and Poverty. - Chicago; L., 1968; *Comrie B., Stone G., Polinsky M.* The Russian Language of the Twentieth Century. - Oxford, 1996; *Козлова Н.Н., Сандомирская И.И.* «Я так хочу назвать кино»: «Наивное письмо»: Опыт лингво-социологического чтения. - М., 1996 и др.

[33] *Козлова Н.Н., Сандомирская И.И.* «Я так хочу назвать кино». - С.14.

[34] *Рыбников Н.А.* Автобиографии рабочих и их изучение. - С.40. Очевидно, лексически текст этот построен на основе фраз из букваря.

Однако общие признаки «наивных» текстов - клишированность изложения (в особенности при переходе от фиксации событий микропланового характера к освещению макроплановых явлений), наличие фрагментов посторонних языковых дискурсов, парадоксальность и непредсказуемость выводов и заключений, деиерархизация событий здесь, безусловно, сохраняются. Все эти особенности «детских» текстов, в сущности, являются прямым отображением особенностей детской памяти. Вот как, например, вспоминает маленький мальчик недавно свершившуюся Февральскую революцию: «За обедом я узнал, что все стали равны и могут что угодно делать. После обеда мне бонна давала рыбий жир, которого я не любил. Я не захотел его пить и сказал, что теперь свобода, и я не приму рыбий жир. Через неделю приехал Керенский и говорил речь» [35]. Данный текст наглядно демонстрирует одну из важнейших особенностей «детского» письма - деиерархизацию явлений и проблем (Керенский рядом с рыбьим жиром!). «Ехали (в эмиграцию - А.С.) мы очень весело, - сообщает другой маленький автор. - Папа заболел, и нас ограбили»[36].

Однако, отдавая должное стилистической несовершенности, скупости, а подчас - и беспомощности «детского» языка, нельзя не подчеркнуть высокую степень его непосредственности, эмоциональности и открытости, оригинальности восприятия и запоминания действительности, которую ребенок на доступном ему языке фиксирует в тексте. «Скудость» языка в полной мере окупается высокой внутренней достоверностью и, если можно так выразиться, предельной честностью ребенка, желанием в воспоминаниях воспроизвести все так, как это было на самом деле. «Я пишу теми словами, какими мне все это казалось», - так начинает свое сочинение один из подростков[37]. «Я не умею врать, а пишу, что правда», - заявляет 12-летняя беспризорница из Ярославской губернии [38]. Внутреннее побуждение детей к искренности проявилось, в частности, в стремлении писать сочинения «по первому внутреннему им пульсу», без черновиков, а сразу - набело: «В одиннадцать собрались. Нам раздали эту самую бумагу. Дали и для черновой. Но начерно никто почти не писал. Психология»[39].

Степень искренности детей во многом зависит и от их возраста. Это довольно отчетливо можно проследить на примере детских

---

[35] Дети эмиграции: Воспоминания. - М., 2001. - С.193.
[36] Что я помню о России // Достоинство. - 2006. - №16 (622).
[37] Дети эмиграции. - С.65.
[38] *Гринберг А.* Рассказы беспризорных о себе. - М., 1925. - С.123.
[39] ДРЭ. - С.397.

текстов-воспоминаний. В психологии давно замечено, что для маленьких детей характерен особый тип воспоминания, интерпретируемый как «воспоминание обобщенное». Оно характеризуется тем, что способно «вырвать предмет мышления и з конкретной временной и пространственной ситуации, в которую он включен, и, следовательно, может установить между общими представлениями связь такого порядка, которая в опыте ребенка еще дана не была»[40]. Вот как объясняли в 1924 г. некоторые собирательные, в том числе и сложные для них «политические» понятия, 6-летние дети: «милиционер - он землю меряет, и собак стреляет, и воюет»; «красноармеец - это такой солдат, он занимается, на собрании бывает, еще в театре они бывают»; «театр – там пионеры ходят, спектакли бывают, ребята кричат "ура", с барабаном ходят»; «школа – это там ученики учатся, Ленин в классе», коммунисты - «они в бога не веруют» [41]. Это – очень непосредственные и, в общем, довольно независимые свидетельства. Главным видом памяти в дошкольном возрасте остается память непроизвольная. Такое непроизвольное запоминание может быть точным и прочным, подчас сохраняющимся на всю оставшуюся жизнь, если пережитые события имели для ребенка особую эмоциональную значимость и произвели на него сильное впечатление[42]. Современница, на момент описания событий семилетняя, рассказывает: «У нас дома был обыск. Забрали трюмо, этажерку, бархатный диван и два сундука с мануфактурой и все это увезли на подводе. Брат Саша - ему было лет 16 - подошел и сказал: "Оставьте этот отрез. Мне его на именины подарили на костюм". Ответили: "И без костюма обойдешься". Я это хорошо помню»[43]. Другое дело, что не только в дошкольные, но даже и в ранние школьные годы дети еще не обладают развитой письменной речью как средством коммуникации и самовыражения, поэтому такие воспоминания трудно фиксируются и сохраняются, как правило, не в оригинале, а через свидетельства взрослых. Вот некоторые образцы сочинений-воспоминаний 7-8-милетних детей-эмигрантов на тему «Мои воспоминания с 1917 года до поступления в гимназию»: «Когда я первый раз вышел из дома, я думал, что на каждом шагу, думал, что меня укусит собака, и что я боялся привидений. У нас были знакомые.

---

[40] *Выготский Л.С.* Обучение и развитие в дошкольном возрасте // Умственное развитие в процессе обучения. - М., Лг., 1935. - С.26.

[41] *Рыбников Н.* Язык ребенка. - С.65-70; *Кажданская Ю.* Социально-политические представления детей, поступающих в школу // Вестник просвещения. – 1926. - №9. - С.66.

[42] Об этом см.: *Мухина В.С.* Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. - М.,1999. - С.207-281.

[43] Интервью с *Е.М.Савиной*, 1910 г. рождения //Архив автора.

У них были две дочери и один сын. Мне тетя поймала ежа. Я еще помню, что я ехал на тендере, и больше ничего не помню»; «Я был на острове, потом я уехал в город Новый Сад, а на острове видел медузы. Я больше ничего не знаю»; «Я жил в Одессе. И на Лемносе. Я ехал на пароходе "Владимир". Я был в Константинополе. И оттуда приехал в Земун. Я больше ничего не помню»[44]. Еще одним отличительным признаком ранних детских воспоминаний является их фантазийность. Дочь Марины Цветаевой, Ариадна Эфрон, также принимавшая участие в анкетировании, вспоминала, что один из ее одноклассников начал свое сочинение фразой: «Когда я родился, мне было пять лет», а закончил словами: «Там меня съел лев, там меня и похоронили» [45].

По мере взросления ребенка его воспоминания постепенно трансформируются за счет накопления жизненного опыта и языковой культуры, но вместе с тем и утрачивают свою непосредственность. Так, уже в текстах 10-11-летних детей довольно отчетливо прослеживается «сатанизация» образа большевиков в эмигрантских источниках, выработанная под влиянием трагических жизненных обстоятельств, но, вероятно, и не без вмешательства антисоветского воспитания, и идеализация, «романтизация» этого образа в источниках советских, обусловленная, судя по клишированности характеристик, сильным влиянием советской пропаганды и советской школы. Сравним: «обыск проводила банда матросов со зверскими лицами», «к нам стали приходить одна за другой компании большевиков со зверскими физиономиями» и т.п. [46] и «коммунист - защитник свободы», «коммунисты освободили Россию, они нам дали свободу и поравняли всех», «они устанавливают хорошие порядки», «они справедливые», «они честные»[47].

Воспоминания старших зачастую состоят из прямых газетных штампов и устойчивых идеологических стереотипов, что в отдельных случаях делает их достаточно тривиальными, если не сказать, банальными[48]. «Я это пишу, как читал в газете», - поясняют многие авторы сочинений.

---

[44] ДРЭ. - С.457.

[45] Что я помню о России // Достоинство. - 2006. - №16 (622).

[46] ДРЭ. - С.58, 139.

[47] *Познанский Н.* Революция и дети // Вестник просвещения. - 1923. - №1. - С.124.

[48] «Под влиянием неблагородных, жаждущих "свободы" людей Император Николай Александрович II должен был отказаться от престола из-за того, чтобы дать место на престоле своему брату Михаилу Александровичу, но и этот отказался, и рабочая масса получила "свободу"... Предводитель "свободы" появился внезапно, его привезли в запломбированном вагоне, и он вступил на эстраду своей деятельности и сделал переворот, и народ разделился на "большевиков" и "меньшевиков"; и уже в 1918 году началась "великая бескровная война", начались расстрелы». (ДРЭ. - С.110).

Воспоминания более взрослых детей подчас велеречивы и риторичны: «Ярким заревом пожара вспыхнула внезапно наша русская "Великая бескровная" революция… Русский народ разделился на два непримиримых лагеря - на белых и красных. Белых было мало, но верны были Родине они и защищали ее до последней капли крови от позора, стыда и анархии, и несли эти белые на алтарь Отечества самое дорогое человеку - жизнь. Рыцари без страха и упрека!.. Защитники высокой чести нашей православной Руси! Идея белых еще больше окрепла, и сплотила их в железную броню среди сильных буранов Седого Кавказа и в диких широких степях Донского казачества» [49].

Это сочинение приведено почти целиком, чтобы показать не только стереотипность мышления и рассуждений автора, но и стандартизированность его лексики. Гиперболизированная риторика, пристрастие к высокопарным сравнениям и метафорам, попытки подражания былинному стилю изложения должны были, по мнению автора, уверить читателя в истинной приверженности его Белому движению, показать величие и значимость последнего. В действительности, результат получился прямо противоположный. Выспренность стиля, отсутствие четко выраженного авторского «я», наличие избитых лексических штампов («ярким заревом пожара», «до последней капли крови», «алтарь Отечества», «Седого Кавказа» и др.) лишает текст убедительности и искренности, а, следовательно, и эмоциональной достоверности.

Многие гимназисты старших классов вводят в текст повествования поэтические цитаты, чаще всего - это отрывки или полный текст белогвардейских песен и романсов, а некоторые авторы просто заменяют ими собственный рассказ [50]. Но и такого рода «закрытые» источники представляют интерес, поскольку само появление подобной «закрытости», причины, способы и средства ее осуществления и, конечно, преследуемые при этом цели вполне могут стать одним из направления анализа подростковой и юношеской мемуаристики. Появление подобных официально-исторических клишированных или поэтизированных рассказов связано зачастую с теми негативными ассоциациями, которые препятствуют «вспоминанию» событий и их вербализации [51].

Помимо возрастных различий, при работе с «детскими» источниками обращают на себя внимания и различия гендерные, что было обусловлено как психосоматическими, так и социальными

[49] ДРЭ. - С.474.

[50] ДРЭ. - С.273-275.

[51] Об этом см.: *Разумова И.* Родословие: Семейные истории России // Семейные узы. - Кн.1. - С.102.

детерминантами мальчиков и девочек в обществе. Эти различия прослеживаются и в способах приобщения детей к новому политическому пространству (мальчики – преимущественно через улицу, девочки – через семью, школу); и в превалировании цвето-звуковых образов и чувственно-эмоциональной памяти о революции у девочек над предметно-вещественной символикой и рационально-логическим описанием ее у мальчиков; и в совершенно различной персонификации ими образов революции; и даже в самом языке «мужских» и «женских» «детских» текстов. Эти и другие отличия позволяют выделить созданные девочками источники в особую группу документов ментального рода, аккумулировавших в себе в явном или неявном виде оценки, понятия, представления, живые образы и свидетельства прошлого, отложившиеся в детском «женском» сознании.

Созданные девочками воспоминания сочетали в себе все особенности, присущие как «женскому», так и «детскому» письму. Еще современники отмечали такие признаки советских девичьих текстов, как высокая эмоциональность и открытость, рефлективность и естественность. Так, учительница В.Лукашевич, анализируя языковые отличия в ведении школьной летописи мальчиками и девочками – учениками 1-ой Самарской опытной школы второй ступени в 1921-1922 гг., отмечала: «Стиля сухого, книжного у девочек не встречается. Нет у них и карикатурности, утрировки, шаржа. Все летописи девочек ярко эмоциональны. Они более лиричны, более углублены в себя, чем во внешний мир». Впрочем, далее она указывала на такие негативные, по ее мнению, качества «женского» письма, как постоянное переключение на не связанную с ситуацией письма тематику и излишне аффектированную лексику («ах, нам привезли чулки, какие хорошие чулки!», «ах, какой хороший учитель К.И., как мы его любим!»), в чем советский педагог усматривала признаки «чего-то специфически женского, мещанского» и называла такие тексты «ура»-текстами[52]. Высокую степень откровенности при подчас излишней гиперболизации (особенно часто, к месту и не к месту, употреблялось в этих текстах слово «очень»: «мы очень жили хорошо», «теперь очень пошла жизнь плохая»), соединенную с искренним желанием открыто и обстоятельно написать о себе, находит А.Гринберг у девочек-

[52] *Лукашевич В.* Молодая республика: (Быт и психология учащихся и школьная летопись 1921-1922 гг.). - М., 1923. - С.23. «Поток сентиментальности», как специфическую особенность девичьих текстов, отмечает и М.М.Рубинштейн. Так, 14-летняя девочка, обращаясь к матери в своем дневнике, называет ее «дорогая мамуля», «сосуля», «бескася», «муся». (*Рубинштейн М.М.* Юность по дневникам и автобиографическим записям. - М., 1928. - С.40).

беспризорниц из Пензенской, Челябинской, Ярославской, Саратовской и Самарской губерний, помещенных в московские детприемники: «Случались малограмотные и неграмотные, которые, несмотря на препятствия, продирались к столам, к бумаге, к скупо розданным ручкам, добивались места и пера и, перекрестившись, в течение нескольких часов благоговейно и бережно чертили, выводили, расспрашивая соседей, переписывая и сличая с обрывками случайных, печатных страниц растерзанной книги»[53].

Эти же особенности были присущи и девичьим сочинениям-воспоминаниям, написанным в эмиграции (хотя в целом, безусловно, разительно отличавшимся общим уровнем письменной культуры от сочинений советских девочек-ровесниц). Сравнительно-текстологический анализ эмигрантских «детских» источников убедительно подтверждает это. В сочинениях девочек больше используется эпитетов, шире применяется прямая речь, внутренняя речь автора, чаще встречаются яркие, нестандартные характеристики настроений и поведения людей. И мальчики, и девочки обычно довольно подробно фиксируют событийную сторону произошедшего, но у девочек часто даже в небольших по объему сочинениях присутствует интрига. Язык девочек более эмоционально окрашен, свободен от идеологических клише. Приведем в качестве примера сочинения 14-летних девочки и мальчика:

«Прошло уже около месяца со дня объявления революции. Мой папа служил в военной службе… Было около 8 часов вечера; мы поужинали и, убрав со стола, сидели около камина. Мама вязала кружево, а я, подперев голову руками, смотрела, как быстро мелькали спицы у мамы в руках. Мама сказала мне, чтобы я повторила свой урок на рояле. Я нехотя встала, медленно достала ноты, открыла крышку и принялась играть. Так прошло минут 10. Мама встала и ушла на кухню. Медленно-медленно тянулся этот вечер. Мне послышалось, будто бы кто-то звонит. Я прислушалась, звонок повторился. Я встала и пошла в переднюю. "Кто там? - спросила я. Ответа не было. Я приоткрыла дверь, и крик радости сорвался у меня. Я опрометью бросилась в кухню к маме. "Папа, папа!" - кричала я и, повернувшись, помчалась обратно. Папа вошел уже в переднюю и снял с себя пальто. "Папочка!" - крикнула я и бросилась к нему на шею. Светло и радостно было в этот вечер у нас… Спокойно и тихо проходило время… Как вдруг после Крещения пронеслась ужасная весть. Большевики подходили к городу».

«Я помню, что тогда была война, что она должна была кончиться после окончательного сражения; помню, как пронеслась весть о

[53] *Гринберг А.* Рассказы беспризорных о себе. - С.6, 107, 111, 118, 121, 124 и др.

революции. По издании манифеста о революции и об отречении Императора Николая II от престола стали собираться разные партии, стали голосовать об избрании Временного правительства. Фабрики распустили рабочих, города наполнились ими, они образовали банды, грабили; усмирить их было некому, ибо все были на фронте... Настало тяжелое время правления Ленина и Троцкого» [54].

Нельзя не отметить особо заостренную ориентацию девочек на фиксацию проблем повседневности, быта, «особость» присущих им ценностных установок и устремлений. Основную цель и смысл своего существования в эти трудные годы они видят в «нормальной» жизни, когда «будут более или менее человеческие условия» [55]. Этой своей трезвой рациональностью сочинения девочек разительно отличаются от сочинений мальчиков. Если девочки сомневаются, рассуждая о своем будущем, боятся сразу и до конца поверить в возможные радужные перспективы («может быть, мы выйдем в люди», «не знаю, что дальше будет – лучше или хуже», «а дальше не знаю, что будет… что было, то сплыло, вперед не загадывай») [56], а некоторые даже заявляют с угрюмым фатализмом: «Что Бог пошлет, то и ладно» [57], то мальчики бодро заканчивают свои сочинения пламенными призывами: «Провались вся мировая буржуазия! Воскресни, пролетариат!», «Да здравствует победа над капиталом!» [58] или «Скорее бы истребили и избавили от антихристов нашу избитую и истерзанную Родину!», «Правда восторжествует, и Россия светом Христовой веры озарит весь мир!», «Сыны Родины с окрепшими силами и верой в правое дело станут на русский берег и освободят Россию от власти Интернационала!» [59]

Эта же особенность прослеживается и в рукописных гимназических журналах. Если девочки пишут преимущественно о школе, о любимых и нелюбимых учителях, о собственных взаимоотношениях, дают характеристики одноклассницам (материалы «Случай в N-ской гимназии», «Из жизни гимназии», «Кое-что о нашем классе» и др.) [60], то мальчики более склонны к романтично-

[54] ДРЭ. - С.113, 162.
[55] *Лукашевич В.* Молодая республика. - С.59,102,120
[56] *Гринберг А.* Рассказы беспризорных о себе. - С.108, 111, 118.
[57] Такой ответ дали 7% учениц российских школ в 1921 г. в ответ на вопрос: «Что бы вы больше всего хотели иметь?» (*Рыбников Н.* Идеалы современного ребенка // Современный ребенок. - М., 1923. - С.53).
[58] *Гринберг А.* Рассказы беспризорных о себе. - С.107 и др.
[59] ДРЭ. - С.395, 446,454 и др.
[60] Отдел рукописей и редких книг Научной библиотеки им. Н.И.Лобачевского Казанского государственного университета (далее - ОРРК НБ КГУ). Ед. хр. 9662(1), 9662(2).

возвышенному отображению действительности (стихотворение «Вперед!», рассказ «Кровавый бой»), к рассуждениям на общие морально-этические темы (эссе «Оптимизм и пессимизм», «Ложный стыд» и др.)[61].

Все эти особенности четко вписываются в концепцию гендерного «женского» письма, предлагаемую и разрабатываемую современной наукой[62]. При этом особенности «женского письма» накладываются и пересекаются с особенностями «письма детского», тем более что по сути своей они очень близки. По мнению французского философа и феминистского теоретика Э.Сиксу, писать текст и для женщины, и для ребенка - это значит длить ситуацию незавершенности и бесконечности: такой текст не имеет ни начала, ни конца, и не поддается присвоению. В нем отражается наивное, не отягощенное рефлексией восприятие, существующее до всяких языковых категорий, основанное на «телесной» коммуникации с физическим миром вещей[63].

Правда, в нередких случаях исследователю, работающему с «детскими» воспоминаниями 1920-х гг., бывает достаточно сложно определить половую принадлежность их авторов. Советские издатели часто не затрудняли себя указанием имени и пола ребенка, эмигрантские – тоже предпочитали анонимные публикации детских сочинений. Вот пример такого текста: «В 1917 году мы жили в городе Николаеве… Мы жили рядом с госпиталем. Я помню, как пришли немцы, и мы прятались в подвале, потому что мы жили на третьем этаже, и пулей уже пробило окно и нас могло бы убить. Потом я еще помню, как должны были прийти большевики, и мы хотели уехать…»[64] Пол ребенка в данном случае может быть установлен только исходя из контекста.

Одной из существеннейших проблем источниковедческого анализа «детских» текстов является их «верификация», установление степени достоверности изложенных в них сведений, суждений и оценок. Впрочем, содержащаяся здесь прямая фактическая информация не всегда имеет первостепенное значение, ибо зачастую речь не идет об изучении на основании этих документов так

---

[61] ОРРК НБ КГУ. Ед. хр. 8833(1), 8833(2).

[62] Об основных положениях теории «женского письма» см., в частности: *Пушкарева Н.Л.* «Пишите себя!» (Гендерные особенности письма и чтения) // Сотворение истории. - С.241-273; *Она же.* Гендерная проблематика в исторических науках // Введение в гендерные исследования. Ч.1: Учебное пособие/ под ред. *И.Жеребкиной.* - Харьков; СПб., 2001. - С.299-302; *Жеребкина И.* Феминистская литературная критика // Там же. - С.553-556 и др.

[63] *Cixous H.* The Laugh of Medusa // Signs. - Summer, 1976. - №1. - P.875-899.

[64] ДРЭ. - С.37-38.

называемой «катакомбной истории», «взрослые» источники которой настолько искажены, недоступны или утрачены, что приходится реконструировать прошлое на основании «детских» материалов и «детского» опыта. Созданные детьми источники значительно более ценны с точки зрения предоставляемой ими возможности взглянуть на известные исторические события с совершенно оригинальной точки зрения, прислушаться к откровенным суждениям детей, во многом отличающимся от стереотипных оценок взрослых. Эти источники обогащают нашу историю новыми сюжетами, новыми типажами, новыми событиями, не нашедшими отражения в документах «взрослого» происхождения.

Дарина Андросова-Байда
Київ

«Жіноче письмо» в історіографічному дискурсі України: до постановки проблеми

Одним із напрямків досліджень в постструктуралістській методології історії стала теорія впливу суб ´єкта, який пізнає.[1] Ця теорія легітимізувала твердження про те, що жінка, вивчаючи минуле, напише «свою» історію інакше, аніж чоловік, який займається тією ж проблематикою. Як зазначає російська дослідниця Наталія Пушкарьова: «Жінка, яка написала текст, є цікавою для історика, що пізнає цей текст, і як авторка певного наративу про щось конкретне, і як носій певних традицій, стереотипів, норм і звичок свідомості, ритуалів їх вираження, певних соціальних практик». [2]

Неабияке значення для становлення нової дослідницької позиції щодо жінки – суб´єкту наукової діяльності мало також затвердження лінгвістичного повороту (linguistic turn), який надає новий статус мові, розглядаючи її як частину дискурсу влади. Основне положення linguistic turn полягає в тому, що мова та дискурс визнаються основними чинниками творення соціальної дійсності. Як зазначають Крістоф Конрад та Мартіна Кессель (Christoph Conrad & Martina Kessel): «...у владі (мови і дискурсу) встановлювати в соціальних практиках та суспільних інститутах систему соціальних, символічних та психічних співвідношень, в яких чоловіки та жінки займають нерівні позиції»[3].

---

[1] Визгин В.П. Постструктуралистская методология истории: достижения и пределы // Одиссей. 1996. – М., 1996. – С.40.
[2] Пушкарева Н.Л. Гендерные исследования: рож дение, становление, методы и перспективы // Вопросы философии. — 1998.- №6.- С. 76
[3] Conrad Ch., Kessel M. Geschichte schreiben in der Postmoderne. Beiträge zur aktuellen Diskussion. Stuttgart. 1994. S. 27.

Результатом означених методологічних зсувів став підвищений інтерес до *постаті жінки-науковця*. В російській гуманітаристиці цей напрямок жіночих студій є дуже популярним, про що свідчить велика кількість робіт, присвячених різним аспектам жіночого існування у науковому просторі.[4] Бурхливий розвиток цього напрямку дозволяє говорити про формування російської дослідницької традиції у вивченні феномену жінки – представниці наукової корпорації. Серед пріоритетних напрямків досліджень з даної проблематики виділяють такі: 1). Соціологічні, психологічні та філософські дослідження, які присвячені феномену жінки в науці; 2). Історичні праці, об´єктом яких є історія жіночої вищої освіти, дискусії про «ученість жінок», розвиток фемінізму; 3). Біографії жінок-науковців; 4). Дослідження з історії вищої школи, наукових установ, науки взагалі та її галузей, в яких оцінюється внесок конкретних жінок в науку та в організацію наукових досліджень.[5]

Втім, поза увагою все ще залишається *продукт інтелектуальної творчості жінки-науковця – науковий текст*. Отже, об´єктом нашого дослідження є творчий доробок жінки-історика.

Розкриття особливостей письма жінки-історика вимагає розширення історіографічного тезаурусу шляхом впровадження терміну «жіноче письмо».

Поняття «жіноче письмо» було запроваджене французькою письменницею Хелен Сіксу (Helen Cixous). В роботі «Сміх медузи»[6] (1972) вона проголошує «жіноче письмо» (écriture feminine) унікальним засобом подолання агресії маскулінності мови, можливістю досягнення жінкою нового рівня самосвідомості.

Інша французька дослідниця, Люсі Ірігарей (Luce Irigaray), розглядає жіноче письмо як *унікальну мову*, в якій жінка постає в незвичній для патріархатного дискурсу ролі *спокусниці*.

Таким чином, Х.Сіксу та Л.Ірігарей розглядали «жіноче письмо» як простір, вільний від політичних та економічних систем – основної зброї приниження жінки, механізмів нав´язування їй ролі пасивного учасника соціального буття.

---

[4] Див. напр.: Виноградова Т.В. Феминистская критика науки. Научно-аналитический обзор. – М., 2001. Агамова Н.С., Аллахвердян А.Г. Российские женщины в науке и высшей школе: историко-научные и науковедческие аспекты // ВИЕТ. – 2000. - №1. – С.141-153.; Пушкарева Н.Л. Женщины-ученые в российском постсоветском фольклоре // Этнографическое обозрение. – 2006. - №4. – С.39-58.; Еремеева А.Н. Женщины-ученые как объект исследования в проектах по устной истории науки // Человек на исторических поворотах XX века. – Краснодар, 2006. – С. 50-59.

[5] Еремеева А.Н. Женщины-ученые как объект исследования... – С. 51.

[6] Сиксу Э. Хохот медузы // Гендерные исследования. – 1999. - № 3. – С.71-88

Початково концепт «жіноче письмо» базувався на засадах фройдівського психоаналізу, приділяючи особливу увагу отриманню насолоди через прописання жінкою своєї тілесності. «Жіночий стиль» у письмі розглядався як незалежний від біологічної статі автора (тобто такий, яким у равній мірі може володіти як жінка, так і чоловік) засіб репрезентації носія бісексуальності.

Неоднозначність цього концепту найяскравіше характеризує теза однієї з його авторок, Х.Сіксу, згідно з якою «неможливо дати визначення жіночої практики письма... вона завжди буде затеоретизованою, закритою, закодованою, але це не означає, що її не існує взагалі».[7] До того ж, визнання «інтимності» жіночого письма у рамках зазначеної теорії значно обмежувало кількість наративних жанрів, в яких жінка отримала визнання своєї присутності.

Подальший розвиток досліджень феномену «жіночого письма» відбувався водночас за кількома напрямками у рамках феміністичного літературознавства, проте домінуючими серед них виявилися два – французький та англоамериканський. Різниця між н ими полягала у визначенні приоритетних векторів досліджень. Так, представники французького напрямку, який базується на психоаналітичній теорії Зігмунда Фройда із домішками теорії деконструкції та постструктуралізма (представленими у рамках даного напрямку роботами Жака Дерріда та Ролана Барта), спеціалізуються на дослідженні репрезентацій суб´єкта «жіночого письма», тобто внутрішньому аспекті. Натомість, основним проблемним полем для англо-американського напрямку стали «зовнішні відносини» жіночого письма із позатекстуальним простором.

Над відмінностями жіночого та чоловічого стилів письма розмірковувала ще англійська письменниця Вірджинія Вулф. Важливою особливістю жіночого письма вона вважала зосередження авторської уваги на *індивідуальному*, а не *суспільному* досвіді. В цьому, на думку В.Вулф, проявляється відмова від маскулінної ідеології, згідно з якою сцена на полі бою завжди вважається значущіщою за відчуття жінки у вітальні.

Робін Лакофф (Robin Lakoff) до особливостей жіночого письма відносить *небажання нав´язувати власну точку зору, описовість* та *компромісність*. Ці характеристики, на думку дослідниці, створюють враження, що авторка невпевнена в своїй позиції, сама не вірить в компетентність своїх суджень.[8] Пізніше ці спостереження були використані німецькою дослідницею Зентою Трьомель-Пльоц (Senta

[7] Сиксу Э. Хохот медузы… – С.71.
[8] Lakoff R. Language and Woman's Place. N.Y., 1973. P. 72

Trömel-Plotz) для створення теорії «дефіцитності» жіночого письма[9], тобто нестачі впевненості, агресивності, домінантності та інших «чоловічих» якостей.

Згодом центр дослідницької уваги у вивченні феномену жін очого письма був зміщений з проблем «дефіцитності». На зміну йому прийшло усвідомлення *диференціації* чоловічої та жіночої вербальної поведінки. Як зазначає Наталія Пушкарьова, теорії Інгрід Замель (Ingrid Samel) та Беттіни Барон (Bettina Baron) заклали основи концепції «гендерлектів»[10] (по аналогії з діалектами – «чоловіча» та «жіноча» мови). Неабияку роль в становленні цього концепту відіграли також дослідження соціальних психологів, результатом яких стало визначення гендерних розбіжностей у проявах емоційн ості. Так, жінки часто переживають та висловлюють емоції, які свідчать про безпорадність та вразливість, а також сприяють встановленню та підтримці соціальних зв´язків. Натомість чоловіки якщо й відчувають подібні емоції, висловлюють їх дуже рідко та неохо че.

В той же час, чоловіки із задоволенням виражають емоції, які можуть підвищити їхній статус, підкреслити переваги.[11]

Традиційна класифікація текстів виділяє серед них *офіційне* та *приватне* письмо, незалежно від статі автора, тобто чоловіки теоретично знаходяться в такій самій ситуації як і жінки. Але це не так. Більшість із підвидів обох класів письма (офіційного і приватного) у чоловічому виконанні носить все ж таки публічний характер (тобто орієнтований на стороннього читача). Це стосується навіть таких інтимних видів письма, як щоденники, приватне листування тощо.

У жінок все навпаки. Інтимне письмо супроводжується кодуванням інформації. Особливо це стосується писання щоденника, що породжує феномен «подвійної пам´яті» (коли автор щоденникового запису сам не може розшифрувати власне закодоване повідомлення). Причиною подібного «заплутування слідів» сучасні дослідниці вважають особливості автобіографічного жанру. На думку Ненсі К.Міллер (Nancy K.Miller), розповідь від першої особи робить жінку дуже вразливою[12]. Річ навіть не в тому, що жінка напише компромат, яким може скористатися «чужий»; автобіографічний текст Н.К.Міллер розглядає як сцену і вихід на неї є порушенням патріархатного табу.

---

[9] Trömel-Plotz S. Linguistik und Frauensprache // Linguistische Berichte. 1978. V.57. S.49-68.

[10] Пушкарева Н.Л. Гендерная лингвистика и исторические науки // Этнографическое обозрение. – 2001. – №2. – С.31.

[11] Иванова Е. О гендерных особенностях памяти // Гендерные исследования. – 1999. - №2(3). – С.243.

[12] Miller Nancy K. Subject to Change: Reading Feminist Writing. Columbia Univ. Press, 1988. P. 47-64.

Інша дослідниця, Домна Стентон (Domna Stanton), продовжуючи тему чужинності жінки в традиційному дискурсі, вважає *розірваність* та *подвійність* основними ознаками жіночого висловлювання, оскільки жінка водночас *протестує* і *просить вибачення*.[13] Ось вони – Сцилла і Харібда – обмежувачі творчих проявів жіночого «Я»: з одного бок у – потреба у самопрезентації, а з іншої – необхідність відповідати соціокультурним нормам та очікуванням. І тому жінка *пише курсивом* (термін Н.К.Міллер).

Сьогодні дослідження, присвячені особливостям жіночих репрезентацій у текстуальних просторах, є важли вим напрямком гендерних студій. Зазвичай такі дослідження мають полідисциплінарний статус, оскільки базуються на методологічних платформах таких гуманітраних наук як-от філософія, історія, психологія, лінгвістика, літературознавство, стилістика тощо.

В Україні розробка проблематики, пов´язаної із феноменом жіночого письма відбувається у межах т.зв. феміністської літературної критики. Відомими представницями вітчизняного феміністського руху є Саломія Павличко, Віра Агеєва та Людмила Таран.

Неабияку роль у розвитку гендерних досліджень в Україні і, зокрема, проблеми жіночого письма, відіграє Харківський центр гендерних досліджень на чолі з Іриною Жеребкіною.[14]

Важливим завданням подібних досліджень авторки часто визначають розвінчення міфу про особливу роль жін ки в українській культурі. Зокрема, Соломія Павличко в статті «Чи потрібна українському літературознавству феміністична школа?» зазначала: «Ми, звичайно, можемо і вміємо себе обдурювати, говорити... мало не про якийсь традиційний український матріархат, як ий при ближчому розгляді приписує жінці роль Берегині – своєрідної богині-раби, такої, що береже домашнє вогнище, поки чоловіки воюють, пиячать або займаються інтелектуальними вправами»[15]

Серед робіт, присвячених феномену жіночого письма в українській літературній традиції, необхідно відзначити монографію Віри Агеєвої «Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму»[16]. Об´єктом дослідження виступила «нова жінка» в

---

13 Domna C. Stanton. Autogynography: Is the Subject Different? // Domna C. Stanton ed., The Female Autograph: Theory and Practice of Autobiograp hy from the Tenth to the Twentieth Century. Chicago, 1987. P. 13.

14 Сайт Харьковского Центра Гендерных Исследований: http://www.gender.univer.kharkov.ua/

15 Павличко С. Чи потрібна українському літературознавству феміністична школа? // Павличко С. Фемінізм. – К., 2002. – С.25.

16 Агеєва В. Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму: Монографія. – К., 2003.

соціокультурній традиції українського модернізму, представниця переможного жіночого руху у «війні статей» кінця XIX ст.. Творчі шляхи Марії Маркович (Марка Вовчка), Ольги Кобилянської, Лесі Українки в інтерпретації авторки стали яскравими ілюстраціями до теми пошуків нової ідентичності жінкою, яка стала не тільки свідком, але й активним учасником процесу руйнування традиційних (читай патріархальних) цінностей.

Певний інтерес представляє також робота київської дослідниці Людмили Таран «Жіноча роль», яка присвячена постаті жінки -автора у сучасній українській прозі.[17] Авторка аналізує особливості жіночої творчості в літературному просторі українського сьогодення як -от прагнення подолати синдром патріархальної закритості через оприлюднення найінтимніших подробиць власного життя.

Цікаво, що розмірковуючи над причинами появи нової постаті «жінки-автора» в українському соціокультурному житті, Л.Таран проводить паралелі із попереднім fin de siècle. Продовжуючи думку В.Агеєвої про те, що «модернізація 1990 -х починалася не в останню чергу... з перепрочитання модернізму й осягненням тяглості пе вних тенденцій»[18], вона наполягає на існуванні спільного символічного простору між жінками різних епох: між письменницями -класиками (Лесею Українкою, Ольгою Кобилянською та іншими) та новою реальністю сучасної літератури.[19]

Втім, незважаючи на популярність (особливо у західній гуманітаристиці) «жіночого напрямку», до сих пір не вироблено цільної методологічної стратегії дослідження жіночого письма, що в вкотре доводить неоднозначність цього феномену в оцінках його дослідників. Так, Хельга Котхофф (Helga Kotthoff) серед основних проблем розвитку теорії жіночого дискурсу артикулює, зокрема, такі:

1). Невідповідність між глобальними узагальненнями та емпіричними даними, на основі яких будуються теоретичні моделі;

2). Омнірелевантність (гіперболізація) категорії «гендер» як найбільш впливової складової ідентичності;

3). Неадекватна історична та ситуаційна контекстуалізація гендера.[20]

Одна із можливих стратегій дослідження місця жінки в офіційному дискурсі поєднує в собі співставлення двох точок зору –

---

[17] Таран Л. Жіноча ролью. – К., 2007.

[18] Агеєва В. Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму: Монографія. – К., 2003. – С.307-308.

[19] Таран Л. Вказ.праця.

[20] Kotthoff H. New Perspectives on Gender Studies in Discourse Analysis // Доклады Первой Международной конференции «Гендер: Язык, Культура, Коммуни кация». – М, 2001. – С.11-12.

«чоловічої» (образ та статусність жінки, прописаний чоловіками) та «жіночої» (дослідження жіночого досвіду існування в інтимному та соціальному просторах). Таку стратегію дослідження використала Барбара Гелдт (Barbara Heldt). Її робота «Жахлива досконалість. Жінки в російській літературі»[21] (1987), присвячена положенню жінки в російській літературі XIX ст. структурно складається з двох частин. В першій частині твору авторка аналізує образи жінок в творах російських класиків. Вона доводить, що більшість авторів (за виключенням хіба що Льва Толстого та Антона Чехова), хоча й обстоювали інакшість жінки, але робили це пишучи не про жінок, а про ту роль, яку вони відігравали в житті чоловіків.

У другій частині Б.Гелдт зосереджує увагу на маргінальній традиції жіночих дискурсивних практик, представлених мемуарами і автобіографіями видатних жінок, а також лірикою Анни Ахматової і Марини Цвєтаєвої. Авторка доводить, що основним мотивом приходу жінки до письмових репрезентацій не були пошуки «досконалості», як вважали чоловіки-сучасники, але альтернативним способом самовираження.

Таким чином, німецька дослідниця доходить висновків, що, незважаючи на загальні тенеденції до ідеалізації жінки, російську літературу означеного періоду можна охарактеризувати як доміновану чоловічу традицію.[22]

На сьогодняшній день існує численна кількість концепцій стосовно впливу та прояву гендеру у вербальних репрезентаціях. Їх діапазон коливає від визнання «абсолютного домінування» гендеру у мовних практиках чоловіків та жінок до повного його (тобто вли ву та прояву гендеру) заперечення. Власне автор дотримується позиції, згідно з якою стать автора хоча і є впливовим фактором формування певних вербальних стратегій, але може розглядатися лише у рамках певного соціокультурного контексту та з урахуванням соціального статусу суб´єкта письма. Така позиція є співзвучною із теорією «гендерного концепту» англійської дослідниці Джоан Скотт (Joan Scott), яка наполягала на можливості розгляду гендеру лише у мережі інших стратифікаційних категорій.[23]

На користь такої позиції у діслідженні письма жінки-історика свідчать, зокрема, результати серії експериментів, проведених Оленою Горошко, згідно з якими мінімальні гендерні розбіжності

---

[21] Heldt Barbara. Terrible Perfection : Women in Russian Literature. – Bloomington, 1987.
[22] Heldt Barbara. Terrible Perfection …P.24.

[23] Scott J. Gender: A Useful Category of Historical Analysis // American Historical Review, 1986, V.91, N5, pp.1053-1075.

спостерігаються у осіб з вищою освітою, які зайняті у сферах інтелектуальної діяльності.[24]

З огляду на вище зазначене, серед основних напрямків дослідження феномену жіночого письма в українському історіографічному дискурсі ми виділяємо такі:

1. Аналіз мотивації авторської активності серед жінок, яка обумовила прихід жінки в історіографічний дискурс.

Особливу роль соціального статусу у формуванні особистості жінки-автора відзначала ще Вірджинія Вулф, адже першою почала писати «жінка з середнього класу».[25]

Сучасні дослідниці підтримують позицію письменниці. Зокрема, Ірина Савкіна наполягає на необхідності визначення періоду, коли нові жіночі амплуа (жінка-письменниця, жінка-поет, жінка-історик) отримують суспільне визнання і з рангу «милих курйозів та сімейних надбань» перетворюються на явища, які мають певний *суспільний, культурний статус*.[26]

В українській історичній науці таким періодом стали 20-ті рр. ХХ ст. – саме цей час позначився появою в академічному співтоваристві цілої плеяди талановитих дослідниць: Наталії Полонської-Василенко, Катерини Грушевської, Наталії Мірзи-Авак´янц, Ольги Багалій-Татарінової, Катерини Лазаревської та інших.

Стрімкий зліт наукової активності жінок-істориків, який співпав із піднесенням самої історичної науки в Україні 1920-х рр., був перерваний із утвердженням радянської ідеології. Протягом тривалого часу імена репрезентанток були просто викреслені із офіційного дискурсу.

Ситуація змінилася напочатку 1990-х рр., коли вітчизняні історики отримали можливість переосмислити події. Пошук нових інтерпретаційних моделей актуалізував дослідження творчої спадщини «забутих» імен дослідників української минувщини. Серед них відшукалося й чимало жіночих імен.

«Жіночі студії» сьогодні можна охарактеризувати як популярний напрямок української історіографії. Щоправда, найчастіше вони обмежені використанням персонологічного підходу і мають на меті

---

[24] Горошко Е.И. Особенности мужского и женского стиля письма // Гендерный фактор в языке и коммуникации: Сб. науч. тр. МГЛУ. – Вып.446. – М.. 1999. – С.44-60.

[25] Вулф В. Власний простір. – К., 1999. – С.62.

[26] Савкина И. «Чужое – мое сокровище»: женские мемуары как автобиография («Воспоминания» С.В.Капнист-Скалон) // Гендерные иследования. – 1999. - №1(2). – С.180.

реконструкцію життєвого шляху конкретної героїні, наприклад, представниці історичної науки.

До числа таких робіт відносимо монографічні дослідження Ярослава Малика[27], Ірини Матяш[28], Василя Гориня[29] та Ігоря Верби[30], а також численні статті, присвячені постатям жінок-істориків (Н.Полонській-Василенко[31], К.Грушевській[32], Н.Мірзі-Авак´янц[33], О.Багалій-Татаріновій[34]).

Подібні праці є цінним джерелом інформації щодо соціалізації жінок-істориків, їхньої професійної ідентифікації. Вони надають можливість реконструювати мікросоціальний простір інтелектуального становлення жінки-науковця.

В той же час маємо відзначити й поодинокі спроби реконструкції «жіночого досвіду» в українському соціокультурному та інтелектуальному рухах. Маємо на увазі роботу Людмили Смоляр «Минуле заради майбутнього» (1998), яка присвячена історії розвитку жіночого руху Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст.[35] та

---

[27] Малик Я. Катерина Грушевська. - Львів, 1991.

[28] Матяш І.Б. Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997.

[29] Горинь В.І. Катерина Грушевська (1900-1943). Що стояла на сторожі «огню в світогляді українського народу». – Львів, 2000.

[30] Верба І. Життя і творчість Н.Д.Полонської-Василенко (1884-1973). – К., 2000; його ж. Н.Д.Полонська-Василенко // Київська старовина. – 1995. - №5; його ж. Н.Д. Полонська-Василенко: сторінки життєвого та творчого шляху // УІЖ. – 1993. - №7-8

[31] Верба І.В., Овчаренко П.Д., Рубльов О.С. Н.Д.Полонська-Василенко: історико-біографічний нарис життя і діяльності // Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук. – К., 1993; Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета // Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.1. – К., 1992; Винар Л. Матеріали до біографії Наталії Полонської-Василенко // УІ. – 1983.- Ч.2-3; Мазур І.Д., Водотика С.Г. Н.Д.Полонська-Василенко як історик Запоріжжя // Шляхи розвитку слов´янських народів. – К.,1992. – Вип.2/3.

[32] Матяш І. Думознавчі студії Катерини Грушевської // Родовід. – 1997. - №15; Її ж. Curriculum vitae Катерини Грушевської // Пам ять століть. - 1997. - №3; Малик Я. Фольклористична та етнографічна діяльність Катерини Грушевської // Народна творчість та етнографія. – 2004. - №5.

[33] Верба І.В. Історик Н.Ю.Мірза-Авак´янц // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип.4. – Студії на пошану Руслана Пирога. – К., 2001; Супруненко О. Доля історика // Козацькі старожитності Полтавщини: Збірник наукових праць. – Полтава, 1994. – Вип.2; Водотика С.Г. Професор Київського університету Н.Ю.Мірза-Авак´янц // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті: Матеріали Республіканської науково-практичної конференції, Київ, 20-21 жовтня 1992 р. – К., 1993.

[34] Березюк Н. О.Д.Багалій-Татарінова: сторінки біографії // Студії з архівної справи та документознавства. – 2002. – Т.8; Богдашина О.М., Кравченко В.В. Багалій-Татарінова Ольга Дмитрівна // Українські архівісти. Біобібліографічний доівідник. – Вип. 1. (XIX ст. – 1930-ті рр.). – К., 1999.

[35] Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст.. Сторінки історії. – Одеса, 1998.

ґрунтовну працю Катерини Кобченко, в якій висвітлюються питання набуття українськими жінками права на вищу освіту на прикладі діяльності Київських вищих жіночих курсів.[36]

2. Дослідження проблеми легітимізації жінки-історика в історіографічному дискурсі

Наукова література є одним з найважливіших каналів комунікації у межах наукового співтовариства.

Як зазначає Тамара Булавіна, функціональним призначенням наукової літератури є перетворення суб´єкта пізнання з «культурного» на «наукового».[37] Оскільки здатність оперувати специфічними науковим термінами характеризує знання та адекватне розуміння комунікативного контексту, *право писати* наукові тексти є *ознакою легітимації* в науковому співтоваристві.

Особливої уваги, на наш погляд, заслуговують перші «проби пера», оскільки вони дозволяють проаналізувати передумови приходу жінки в науковий дискурс, а також прослідкувати механізми легітимації (наприклад, через отримання протекції).

Яскравим прикладом «дебютного виходу» з протекцією є робота Катерини Грушевської «З примітивної культури. Розвідки і доповіді К.Грушевської»[38], із передмовою її батька – Михайла Грушевського, виданої в 1924 р.

На нашу думку, символічним є сам факт написання батьком передмови до роботи своєї доньки, адже він наголошує не тільки на династійності, як передачі повноважень у певній сфері, але й на отриманні нового статусу (в даному випадку батьківське *попереднє слово* може розцінюватися як факт легітимізації присутності доньки в *історичному текстологічному просторі*).

На перший погляд цей факт може бути сприйнятий як спроба протекції (прохання про дозвіл), проте глибше занурення «в текст» розкриває зовсім інші передумови свого існування. Читач зіштовхується із директивним прописанням нового «соціологічного» дискурсу, якого потребує не тільки історична наука, але й сама культурна ситуація, бо він відкриє «...надзвичайно інтересні перспективи дальшому дослідові не тільки на ґрунті культурно нижчих народів, але й на нашім власні ґрунті».[39]

---

[36] Кобченко К. Жіночий університет Святої Ольги: історія Київських вищих жвночих курсів. – К., 2007.

37 Булавина Т.В. Коммуникации в науке: проблема идентичности. Дис…канд.философ.наук. – Харьков, 2000. – С.41.

[38] З примітивної культури. Розвідки і доповіді Катерини Грушевської. З передмовою акад. М.Грушевського. – К., 1924.

[39] Там само. – С.13.

Отже ми спостерігаємо трьохрівневу легітимізацію нового імені - бренду «Катерина Грушевська» у полі українського історичного дискурсу 1920-х років:

1. На рівні національному (присутності соціологічного напрямку вимагає культурна (+ політична та соціальна) ситуація в Україні);
2. На рівні наукового співтовариства (при цьому читач опиняється у заручниках імені батька, адже «...се праці, виготовлені (або зачаті і потім де-инде докінчені) в Семінарі примітивної культури «*Українського Соціольогічного Інституту»* (виділено М.Грушевським) організацією котрого *я* (!. – Авт.) займався протягом п΄яти літ».[40]
3. На рівні особистісному, оскільки батько представляє читачеві свою доньку як перспективного дослідника перспективного-таки напрямку досліджень: «...мені особливо важливим здавалась робота проведена в семінарі примітивної культури Інституту».[41]

Таким чином, ми можемо стверджувати, що в зазначений період впливовим чинником «приходу» жінки в науку є саме династичний, при цьому він певною мірою обумовлює не тільки рішення про власну самореалізацію у сфері професійної науки, але й вибір певної галузі дослідження (в даному випадку, дочка виступає продуктом інтелектуального дітища батька – а саме «Українського соціологічного інституту», у лавах якого вона не тільки сформувалася як дослідник, але й змогла отримати право на письмо).

Принагідно зазначимо, що в подальшому М.Грушевський продовжував опікуватися питаннями створення найкомфортніших умов задля дончиної творчої самореалізації. Маємо на увазі створення Кабінету примітивної культури, яким завідувала Катерина Грушевська, а також видання друкованого органу Асоціації культурно-історичного досліду України «Первісне громадянство і його пережитки в Україні», незмінним редактором якого вона була і в якому постійно друкувала свої наукові розвідки.

Показово, що подібні рухи виклакали незадоволення з боку інших представників наукового співтовариства. Втім, найчастіше вони мали не ідеологічне (маємо на увазі прояви гендерного занепокоєння), а меркантильне підґрунтя. Так, в академічних колах «викликало незадоволення розпорядження про те, щоб із загальновидавничих асигнувань віддати велику суму на «Україну» та «Первісне громадянство», оскільки гроші були призначені вже на друк інших

---

[40] Там само. – С.13.
[41] Там само. – С.8.

академічних видань. Тим більше дратував той факт, що гроші ті Грушевський обертав на сплату *авторського гонорару*, не зважаючи на те, що «академія... нікому авторського гонорару не платила». [42]

На наш погляд, яскравою ілюстрацією до класичної тези про консервативність традицій наукової корпорації можуть слугувати висновки Анастасії Максимової щодо положення жінки у сучасній німецькій історіографії. Торкаючись питання залучення жінок-науковців до участі в академічних проектах по вивченню проблем античного рабства, участь в яких передбачає написання монографічного дослідження, вона зауважує, що переважна більшість них «отримує перепустку» тільки завдяки *особистим контактам* та *рекомендаціям спеціалістів-чоловіків.*[43]

3. Дослідження питання інтерналізації жінками паттернів (фреймів) чоловічого наукового дискурсу.

Моделювання нової комунікативної ситуації (в тому числі і її виписування) відбувається на основі співвіднесення її із відповідним, збережуваним у пам´яті стандартним ситуативним типом, який забезпечує когнітивне опрацювання нової ситуації (тобто певний фрейм). Фрейм функціонує як необхідна концептуальна схема, вона забезпечує когнітивне опрацювання будь-якої прагматичної ситуації та вибір адекватної комунікативної стратегії (у нашому випадку, вибір певної методологічної парадигми, способу подання та структурування матеріалу тощо).

Розкриття ритуальної складової мовної поведінки[44] сприяло усвідомленню зумовленості вербальних стратегій чоловіків та жінок. Бажання відповідати саттевим канонам (суспільним уявленням про сутність «чоловічого» та «жіночого») вимагає діяти «за замовченням». Таким чином, жінка, яка перетинає кордон чоловічого дискурсу, повинна прийняти нові норми, мімікріювати.

З огляду на це, важливою складовою дослідження особливостей жіночого письма в українському історіографічному дискурсі виступає аналіз особливостей наукового стилю у вітчизняній традиції, які створюють т.зв. соціокультурний регістр – сукупність типових та специфічних мовленнєвих формул. Так, українська дослідниця Інна Бариш, яка спеціалізується у галузі етнолінгвістики, звертає увагу на такі особливості україномовних наукових текстів:

---

[42] Цит. за: Матяш І. Катерина Грушевська: життя і діяльність. – К., 2004. – С.112.
[43] Максимова А.Б. Историографические тексты и их языковые особенности. – Казань, 2003. – С. 61-62.
[44] Kothoff H. Geschlecht als Interaktionsrutual? // Geschlecht als Interaktionsrutual. Frankfurt-am-Main; N.Y., 1994. S.159-194.

- автори орієнтуються переважно на емоційного читача, що призводить до широкого застосування емоційно-риторичних фігур. Дослідниця підкреслює також той факт, що в українській традиції експресивність розцінюється як вияв психологічної мотивованості; це часто призводить до *пафосності*, більш характерної для науково-популярного стилю[45];

- в українських наукових текстах перевага надається формі неупередженого вираження думки, яка характеризується униканням авторського «Я» (натомість, часто-густо зустрічаються неособові конструкції: «у нашій статті», «в нашому дослідженні», «доцільно розглядати», «логічно припустити» і т.ін.). Таким чином, ментальний модус, пов´язаний із присутністю в тексті суб´єкта викладу, формально трансформується в *безсуб´єктний, безособовий.*[46]

Зрозуміло, що наведені особливості, які з *традиції* перетворюються на *норму* вітчизняного наукового дискурсу, підлягають використанню незалежно від статі автора-науковця. В той же час, сучасні гендерологи звертають увагу на певні моменти в дослідницьких стратегіях, які характерні тільки для жінок:

- особлива увага до якісної методології (на відміну від чоловічих стратегій дослідження, які найчастіше ґрунтуються на методі формально-кількісного опису). Цю особливість жіночого авторського викладу влучно підмітила відома українська письменниця Людмила Старицька-Черняхівська, яка у листі до представниці вітчизняної історичної науки 1920-30-х рр. Наталії Полонської-Василенко писала: «Ви просто мов одтуляєте завісу й показуєте нам минуле таким, яким воно було. Ці *побутові подробиці* (виділено нами) – вони ж дають таку міцну підставу для будування малюнку життя людей з їх звичками, з їх культурними бажаннями і т.д. Досі мало хто підходив так до написання історії»[47];

- відмова від «дизайну об´єктивності» (термін Д.Сміт), тобто від мови «універсалізованих форм» патріархатного письма[48] на користь письма «емоційного», сповненого почуттів, переживань та співпереживань;

- зміщення акцентів дослідницької уваги з конкретних подій до «фону», який їх створював та опосередковував;

---

[45] Бариш І.Л. Етнолінгвістичні аспекти наукової комунікації // Мовознавство. – 2000. - №1. – С.23.

[46] Там само. – С.25, 30.

[47] ЦДАМЛМ. – Ф.542, оп.1., спр.243, арк.1

[48] Смит Д. Социологическая теория: методы патриархатного письма // Хрестоматия феминистских текстов / Под ред. Здравомысловой Е.А., Темкиной А.А. – СПб., 2000. – С.31.

- відмова від маскуліністської історіографічної моделі, в якій панує принцип конкурентності (прагнення нав´язати своє бачення, «створити власну наукову теорію, з якою всі повинні погоджуватися»[49]), визнання важливої ролі «спільної» праці. [50]

Елейн Шовалтер (Elaine Showalter) у книзі «Їхня власна література» (A Literature of Their Own) виділяє три стадії у розвитку жіночої літератури на прикладі американіської: - стадію *імітації* панівної традиції; - стадію *протесту* проти традиційної системи стандартів і вартостей; - стадію *відкриття самих себе (самоусвідомлення)*.[51]

Застосовуючи дану періодизацію для жіночого письма в українському історіографічному дискурсі, ми визначаємо 1920 -ті рр. як стадію *імітації*.

Згідно теорії Е.Шовалтер, *імітація* відбувається не тільки у намаганнях відтворити зображуване у відповідності до чоловічих цінностей та очікувань, але й у намаганнях приховати «жіноче ім´я» за допомогою чоловічих псевдонімів. Але якщо в літературному просторі авторка не обмежена у виборі «другого ім´я», то етичні норми наукової корпорації вимагають за рідкими виключеннями використання справжнього ім´я.

В цьому ключі цікавим аспектом дослідження легітимації жінки в українській історичній науці виступає аналіз *вибору прізвища*. Симптоматично, що більшість репрезентанток протягом всього наукового шляху залишаються «зв´язаними» із прізвищами *чоловіків-метрів*: Катерина *Грушевська*, Ольга *Багалій*-Татарінова (вона, до речі, з часом відмовляється від другої частини прізвища, і з 1930 р. просить підписувати її праці «Багалій», оскільки так «зручніше і немає ніякої плутанини»[52]), Наталія Полонська-*Василенко*.

4. Дослідження текстуальних репрезентативних практик жінки-історика.

В даному випадку нас найбільше цікавить не глибинний (на особистісному рівні) аналіз проекції психологічних особливостей на вибір тієї чи іншої стратегії авторепрезентації у письмі, а виділення певних стереотипів саме жіночого письма (використання певних

[49] Sherwin S. Philosophical Methodology and Feminist Methodology // Feminist Perspectives. Philosophical Essayes on Method and Morals. / Ed. by Code L. Toronto, 1988. P.23.
[50] Пушкарева Н.Л. Гендерные исследования… - С.81.
[51] Showalter E. A Literary of their Own: British Women Novelists from Bronte to Lessing. – Princeton, 1977. – P.13.
[52] ЦДАМЛМ. – Ф.542. – оп.1. – спр.№106. – Арк.16.

лексичних зв´язок, застосування професійного тезаурусу, стильові особливості тексту тощо).

Наведемо декілька характерних особливос тей чоловічого та жіночого письма. Жінки неабияке значення надають використанню «престижних» форм мови, які орієнтовані на літературну норму. Чоловіки, в свою чергу, найчастіше орієнтовані на так званий «прихований (неформальний) престиж». На думку С.Вула та О.Мартинюка, така орієнтація зумовлює часте відхилення від загальноприйнятих норм.[53]

Чоловіче письмо дуже часто маркується вводними словами, що мають значення констатації та символізують впевненість автора в істинності написаного (*вочевидь, без сумніву, зрозуміло*); в ньому широко репрезентовані абстрактні іменники та певні широко розповсюджені обороти (кліше). Натомість, російська дослідниця Олена Ощепкова, аналізуючи лексичні особливостій чоловічих текстів, наполягає на схильності авторів-чоловіків до використання т.зв. «переферійної лексики»[54], представленої рідкісними словами, а також застарілими формами слів (архаїзми, історизми).

Пунктуаційна складова чоловічого письма характеризується невідповідністю авторського знаку емоційному забарвленню повідомлення, зокрема приорітетність «нейтральних» знаків (уникання знаків оклику і питання).

Що стосується жіночого письма, то в ньому спостерігається високий рівень використання конструкцій «прислівник »+«прислівник» (*«надзвичайно правдоподібно», «більш повно», «дуже часто», «дуже мало», «трохи ближче», «досить загально»*[55]), синтаксичних оборотів із подвійним запереченням (*«не має ніякої сили», «ні при одному з них (звичаїв теперішнього. –* Авт.*) не маємо ніякої спроби», «ані з погляду психологічного... не притягнув він... увагу», «не мають нічого спільного»*[56]), часте використання знаків пунктуації (при цьому перевега надається «-» та «...»).

Вагомим показником, згідно результутів досліджень психолінгвістів[57], також виступає довжина речення та приоритетність використання підрядних або сурядних зв´язків у складних реченнях.

[53] Вул С.М., Мартынюк А.П. Теоретические предпосылки диагностирования половой принадлежности автора документа // Современное состояние и перспективы азвития традиционных видов криминалистической экспертизы. – М., 1987. – С.105-111.

[54] Ощепкова Е.С. Психологические особенности мужчин и женщин, проявляющиеся в письменной речи // Гендер: язык, культура, коммуникация. – М., 2001. – С.288.

[55] Приклади взяті із тексту статті К.Грушевської «З примітивного господарства» // Первісне громадянство... – 1927. – Вип. 1-3. – С.9-44.

[56] Там само.

[57] Белянин В.П. Основы психолингвистической диагностики. – М., 2000.

Жінки частіше використовують сурядний зв´язок між частинами речення, чоловіки – підрядний. За визначенням О.Ощепкової, розповсюдженість у тексті довгих речень характеризує автора -чоловіка як неемоційну, флегматичну та сумлінну особу; свідченням зібраності та абстрактності мислення виступає велика кількість складнопідрядних речень.[58]

Знову ж таки, аналізуючи письмо жінки -історика, слід пам´ятати про те, що переважання складнопідрядних речень є однією із особливостей наукового стилю у порівнянні із іншими функціональними стилями.[59] До речі, деякі дослідники бачать зв´язок між вказаною нормою наукового стилю та особливостями чоловічого письма.[60]

Взагалі, головною ознакою того, що текст належить жіночій руці є високе емоційне забарвлення мови в цілому[61].

Для прикладу наведемо уривок тексту із статті Катерини Грушевської «Початки заселення і Культури Америки», яка була вміщена у книгу «З примітивної культури...»[62] (пунктиром виділені засоби підсилення емоційного забарвлення викладу): «Наука про мало - культурні народи... від *самого свого початку*, як здавалось, розпоряджала *дуже обмеженим часом.* Бо ж *живий матеріал* – примітивні народи з колоній культурних держав, *розтавав під руками, вимірав з жахливою скорістю*, або асимілювавсь і вироджувався *ще скоріше.* З того погляду над етнологічними дослідами *лежить трагічна познака поспіху*, з якою записують *дорогоцінні спомини умираючої людини*».

Як бачимо, маленький фрагмент вмістив чимало проявів експресії. В той же час зауважимо, що цей уривок структурно належить до вступної частини статті, в якій авторка обумовлює актуальність подібних дослідів, експлікуючи певним чином й мотиви власного звернення до означеної проблематики. Натомість, подальший текст відзначається сухістю викладу, експресивні засоби використовуються досить рідко. Авторка застосовує їх лише під час переходу з однієї теми до іншої.

---

[58] Ощепкова Е.С. Психологические особенности мужчин и женщин.. . – С.288.
[59] Троянская Е.С. Лингво-стилистические исследования немецкой научной литературы. – М., 1982. – С.59.
[60] Максимова А.Б. Историографические тексты… – С. 73.
[61] Кирилина А., Томская М. Лингвистические гендерные исследования// Отечественные записки – 2005. - №2.
[62] З примітивної культури… – К., 1924. – С.17-74.

На наш погляд, подібне нерівномірне використання експресивних засобів пов´язано не тільки із особливостями жанру лекції [63] (оскільки стаття є хоча й адаптованим, але варіантом лекційної промови), але й також є свідченням авторської незрілості молодої дослідниці. Підтвердженням такої гіпотези є більш пізні праці К.Грушевської, які характеризуються високою експресивністю викладу.

5. Одним із аспектів дослідження наративних практик в українському історіографічному дискурсі має стати аналіз залежності вибору стратегій професійної комунікації від статі.

Великий вплив на розвиток жіночих студій в цьому напрямку справила робота Робін Лакофф (Robin Lakoff) «Мова та місце жінки» [64], в якій дослідниця визначила основні відмінності мовної поведінки жінок та чоловіків. Серед особливостей жіночої мовної поведінки Р.Лакофф виділяє такі: невпевненість, орієнтація на співрозмовника, низькій (порівняно з чоловіками) рівень агресивності. Авторка вважає, що ці характеристики обумовлені *стереотипами*, згідно з якими поняття *жіночості* асоціюється з такими рисами характеру як-от м´якість, поступливість, покірливість.

В цьому ключі, великий інтерес становить обрання певної лінії поведінки у веденні полеміки, в процесі якої (незалежно від форми – письменної чи усної), чоловіки та жінки користуються різними засобами аргументування власної думки.

Так, чоловіки частіше за жінок не погоджуються із критикою, частіше використовують іронію (а інколи і сарказм) та посилаються на авторитетну думку. При цьому вони рідко застосовують вербальні символи невпевненості у собі та своїй думці і взагалі притримуються єдиної (власної!!!!) точки зору. Жінки ж більш гнучкі та орієнтовані на опонента, за що часто бувають покарані відмовою у визнанні їх думки як експертної.

---

[63] Докладніше про це див.: Дронова Г.Е. Коммуникативная категория «ясность речи» в жанре лекции. Автореф.дис...канд.филол.наук. – Екатеринбург, 2006.

[64] Lakoff R. Language and Woman's Place. N.Y., 1973.

NOTA BENE: НОВА ІСТОРІОГРАФІЧНА КУЛЬТУРА

Маловичко Сергей
Москва

История & этика: формирование новой историографической культуры

В 2005 г. автору этой статьи уже пришлось обозначить то, что по его наблюдениям сегодня все больше волнует историографию, - это введение *этики* в фундамент Теории социально-гуманитарного знания[1]. На первый взгляд, может показаться, что такая проблема более надуманна, а если она и имеет отношение к историографии, то лишь в качестве этики исследовательской работы историка, его инструментального мастерства, т.е. наличия или отсутствия профессионализма у исследователя.

Однако современные историки пытаются актуализировать именно вопрос об этическом отношении историка к прошлому, а точнее к многоликим агентам исторического процесса. В 2000 г. Майкл Динтенфаш призвал историков к осуществлению "*этического поворота*" (ethical turn), при этом, оговорив, что от него ждет не только дальнейшего совершенствования исторического знания, но и общественной пользы[2]. Уже через несколько лет Мэриам Фрейзер

---

[1] Маловичко С.И. Новая локальная история в России: рефлексия о коммуникативной открытости // Междисциплинарные подходы к изу чению прошлого: до и после «постмодерна»: Материалы научной конференции 28 -29 апреля 2005 г. М.: ИВИ РАН, 2005. С. 132.

[2] См.: Dintenfass, Michael. Truth's Other: Ethics, the History of the Holocaust, and Historiographical Theory after the Linguistic Turn // History and Theory: Studies in the Philosophy of History. 2000. Vol. 39. No. 1. P. 1 -20.

констатировала повышение интереса к этике, как основе социальных наук[3]. Для многих такая мысль кажется странной, т.к. еще возникавшая европейская наука словами Френсиса Бэкона призвала писать историю самым точным образом, а ученых быть связанными "клятвой свято блюсти истину в каждом отдельном факте"[4]. Зарождавшаяся историческая наука манифестировала себе и читателям *беспристрастность*. В этой связи, уместно вспомнить, как находящийся в заграничном походе русской армии 1813 – 1815 гг. Федор Глинка писал: "Само беспристрастие должно водить… пером историка-живописца"[5].

Появившееся еще в XVIII в. преставление, что здравый смысл истории как ремесла предполагает стремление историка говорить правду о прошлом и что сама эта "правда" есть зеркальное отражение явления или события прошлого, зафиксированного источниками, вполне благополучно дожило до наших дней. Эдит Вышогрод указывает, что сложилось обыденное мнение, будто произведение историка, обещающего говорить правду, в основном, таковым и является, а описанные им события предстают точными, если он воспроизводит их по источникам[6]. Многие считают, что проникающие в письмо истории неточности и "искажения" реальности больше зависят от отношения источника ("достоверного" или менее "достоверного") к объекту истории, нежели от исследователя, который старается говорить "правду".

В начале XIX в. Г.В.Ф. Гегель критиковал историков за некоторые априорные вымыслы и, как бы предваряя ставшее классическим заявление Леопольда фон Ранке, подчеркивал, что "история должна охватывать то, что есть и было", что мы должны рассматривать историю в том виде, как она существует"[7]. Историография долго изгоняла из письма истории сначала морализаторство, а затем и идеологические пристрастия исследователей. Она должна быть свободна от "любой предвзятости" (de tout parti pris), настаивал во второй половине XIX в. Ипполит Тэн[8].

---

[3] Fraser, Mariam. The ethics of reality and virtual reality: Latour, facts and values // History of the Human Sciences. 2006. Vol. 19. No. 2. P. 45-72.

[4] Бэкон Ф. Приготовление к естественной и экспериментальной истории…// Бэкон Ф. Сочинения в двух томах. Т. 2. М.: Мысль, 1978. С.227.

[5] Глинка Ф.Н. О необходимости иметь историю Отечественной войны 1812 г. // http://www.museum.ru/museum/1812/library/Glinka3/index.ht ml

[6] Wyschogrod, Edith. An Ethics of Remembering: History, Heterology, and the Nameless Others (Religion and Postmodernism Series). Chicago: Univer. of Chicago Pr., 1998. P. 2

[7] Гегель Г.В.Ф. Лекции по философии истории. СПб.: Наука, 1993. С. 64, 66.

[8] Taine, Hippolyte. Préface // Les origines de la France contemporaine. 11 vol. T. 1. Paris, 1986. P. V-X.

Уже в конце прошлого столетия Л. Н. Гумилев, обращаясь к читателям, подчеркивал: “Историк… должен быть беспристрастным, следовать факту в его логическом, историческом и критическом осмыслении”[9]. Аналогично понимает проблему американская ассоциация историков, занимающихся персональной историей, опубликовавшая в 2005 г. свой “Этический кодекс”, в котором указала, что следует проводить исследования согласно “безупречным стандартам справедливости и честности”[10].

Установку на беспристрастность мы найдем у любого историка, рефлексировавшего о задачах своей дисциплины. Она могла предлагаться читателю в такой форме, в которую ее заключил С.М. Соловьев, подчеркивавший: “… Увлечение всяким чувством, как бы оно почтенно ни было, может привести к очень вредным последствиям…”[11] В чисто позитивистском духе такая установка была высказана Фюстелем де Куланжем: “Историк не может говорить то, о чем он думает лично (pense personnellement)”[12].

Современная исследовательница Беверли Соутгэйт, справедливо отмечает, что на протяжении большей части XX в. историки следовали формуле классической историографии, старались быть предельно осторожными и воздерживались от морального суждения или откровенной симпатии к той или иной идеологии. Только в конце XX в. выяснилось, что провозглашаемая ими “отстраненность” (detachment) была иллюзорной[13].

Итак, в погоне за научной объективностью истории ученые (никогда не забывая о своей общественной функции) внушали себе и своим читателям идею беспристрастного взгляда на прошлое. В такой ситуации слова Фридриха Ницше об истории, сказанные в начале 70-х гг. XIX в., показались не только несправедливыми, но и неприятными для историков. Немецкий философ указывал, что история, состоя “на службе у жизни, подчинена неисторической власти и потому не может и не должна стать, ввиду такого своего подчиненного положения, чистой наукой вроде, например, математики. Вопрос же, в какой степени жизнь вообще нуждается в услугах истории, есть один из важнейших вопросов, связанных с заботой о здоровье человека, народа

---

[9] Красная звезда. 1989. 21 сентября.
[10] The Code of Ethics of the Association of Personal Historians. November, 2005 // http://www.personalhistorians.org/index.html
[11] Соловьев С.М. Древняя Россия // Сочинения. В 18 кн. Кн. XVI. М.: Мысль, 1995. С. 275.
[12] Coulanges de, Fustel. Histoire des institutions politiques de l’ancienne France, I L'empire romain - Les Germains - La royauté mérovingienne. 2e éd. Paris, 1877. P. 88-89.
[13] Southgate, Beverley. ‘A pair of white gloves’: Historians and ethics // Rethinking History. 2006. Vol. 10. No. 1. P. 49-55.

и культуры. Ибо при некотором избытке истории жизнь разрушается и вырождается, а вслед за нею вырождается под конец и сама история"[14].

Ницше заметил то, о чем профессиональная историография даже не пыталась рефлексировать, а именно влияние Жизни на Историю. Ученый мог манифестировать научную беспристрастность и в то же время нарушать ее во "благо" принятой идеологии. Обратим внимание на довольно показательный пример. Призывавший к точности в историческом исследовании Фюстель де Куланж однажды прямо заявил, что сегодня французы живут в неспокойную эпоху, а потому невозможно, чтобы "наука сохраняла свою прежнюю ясность (la science conserve sa sérénité d'autrefois)", она должна вооружиться щитом и шпагой[15].

Ницше критиковал историков за то, что их восхищение перед "властью истории" выродилось в поклонение прогрессу и "идолопоклонство перед фактом". Последнее замечание, прекрасно подтверждают слова С.М. Соловьева, писавшего в 50-х гг. XIX в.: "Мы не можем признать за историком права выбора явлений из источников: он имеет только право располагать и уяснять явления"[16]. Конечно, Соловьев, как и другие историки, принципиально отстаивавшие профессионализм историографии были правы, но нельзя не заметить и справедливость возражений Ницше против идолопоклонства перед фактами и подмены Человека-исследователя "объективным зеркалом". Факт, писал он, - "глуп и во все времена походил скорее на тельца, чем на Бога"[17].

Надо сказать, что взгляд Ницше на культурную функцию историографии оказал сильное влияние на историков-постмодернистов, в частности, на Мишеля Фуко и на третье поколение школы Анналов[18]. Конечно, на проблему этической ответственности историка оказала влияние еще и критика историографии постконструктивистской теорией, которая была связана с общей релятивизацией понятий "истина" и "объективность". Однако сегодня и сама профессиональная историография все громче говорит о проблеме этической и даже политической ответственности исследователя. Затрагивающий ее Матиас Фритч замечает, что, так как любая попытка представить прошлое выстроена в настоящем, то

---

[14] Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни // Ницше Ф. Сочинения в 2 т. Т. 1. Литературные памятники. М.: Мысль, 1990. С. 167, 210.

[15] Coulanges de, Fustel. Questions contemporaines. 3e éd., Paris, 1919. P. 25-27.

[16] Соловьев С.М. Н.М. Карамзин и «История государства Российского» // Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. XVI. М.: Мысль, 1995. С. 58.

[17] Ницше Ф. Указ. соч. С. 210-211.

[18] Peter Burke. The French Historical Revolution: The Annales School, 1929-89. Stanford: Stanford Univer. Pr., 1990. P. 63-88.

историк должен предусмотреть последствия его работы в этом настоящем. От исследователя требуется неприятие дискурсов и институтов, не признающих возможности осуждения про шлого страдания (victimization) в практической деятельности историка [19].

Большинство историков полагают, что изучаемые ими культурные объекты прошлого имели отличные от наших ценности (и с этим надо согласиться), однако они считают, совершенно не приемлемым накладывать на изучаемые страницы истории современные нам стандарты. Поэтому, профессиональная историография, в целом, пытается сохранить беспристрастное лицо и заявляет о практике морального нейтралитета в работе историков.

Последнее, широко распростран енное мнение, по словам Джеймса Крафта, является устаревшим и более того, лицемерным из -за "неявного" (implicit) присутствия морали в исторических нарративах. Исследователи должны рефлексировать об этой стороне их работы, а глобальные вызовы нашего времени демонстрируют, что такая "неявная этика" исторической практики уже недостаточна[20]. Другой историк Чарльз Хедрик добавляет, что уже само решение писать историю основывается на восприятии некоторых добродетелей, но как таковая проблема взаимоотношения этики и истории является не только интеллектуальной, но спорной практической и даже политической проблемой. Поэтому ученый ставит справедливые вопросы: фактуальность – достаточное оправдание для обучения истории или необходим этический подход? Если верно второе, то чьей этике мы должны обучать? Этике либерального светского Запада или специфической собственной этике мировой истории? [21]

Фраза "этика истории" для профессионального историка выглядит поливалентной. Осознавая это редакторы научного сборника, носящего такое название Дэвид Карр, Томас Р. Флинн и Рудольф Макрил признали, с одной стороны новаторство разговора об этике в историографии, а с другой стороны двусмысленность сопоставления этики с историей[22]. Заслуживает внимания мнение Эдит Вышогрод, которая считает, что существует этическая ответственность историка перед 'Другими', т.е. людьми прошлого. Конечно, мы никогда не сможем сказать наверняка, подчеркивает Вышогрод: "Это было

[19] Fritsch, Matthias. History, Violence, Responsibility // Rethinking History. 2001. Vol. 5. No 2. P. 285-304.
[20] Cracraft, James. Implicit Morality // History and Theory. 2004. Vol. 43. No 4. P. 31 -42.
[21] Hedrick, Charles W. The Ethics of World History // Journal of World History. 2005. Vol. 16. No. 1. P. 33-50.
[22] The Ethics of History / Eds by David Carr, Thomas R. Flynn, Rudolf Makkreel. Northwestern Univer. Pr., 2004. P. VII.

именно так", но мы остаемся ответственными за мертвых 'Других' [23]. Ален Меджилл, напротив, обращает внимание на настоящее и решительно призывает историков размышлять над этическим значением прошлого для ныне живущих и для продолжающейся современности[24]. Таким образом, проблему этики Меджилл связывает с совестью самого историка. Этика работ ает или не работает и если она работает, то темноте, не освященная ни какой познавательной ратификацией. Позиция Вышогрод об ответственности историка перед 'Другими' (теми, которые уже не смогут отстаивать свои права) так же относится к индивидуальному моральному выбору историка, тонко чувствующему несправедливость.

Профессиональный историк, как полагает Вышогрод, не теряет своего профессионализма вводя этику в фундамент исследования. Ученый принимает двойное обязательство: быть правдивым и ответственным перед мертвыми, поэтому Вышогрод назвала такого исследователя "гетерологичным историком" (heterological historian). Принимаемая им ответственность двойственна: с одной стороны, беспристрастное отношение к событиям, с другой стороны, моральная ответственность перед агентами, конструируемого исследователем объекта исторического исследования [25].

Вполне понятно, что "беспристрастность" предполагает стремление к "правде" в историческом письме. Поэтому, как и другие ученые рефлексирующие о ней, Вышогрод задалась эпистемологическими вопросами: как рассчитать критерий правдивости? Как этот критерий может применяться в исследовательской работе? На эти вопросы трудно дать ответы, так как исследователь должен сделать выбор между публичным и частным, вежливостью и непристойностью и т.д. Но самое главное, по мнению Вышогрод, - это выбор ответа на вопрос: чью правду говорить "Свою" или "Другого"?[26]

Среди тех, кто справедливо признает присутствие в историографической операции историка "неявной этики" есть и иные взгляды. Джонатан Горман различает "естественные обязанности"

---

[23] Wyschogrod, Edith. An Ethics of Remembering: History and the Heterological Historian// Ibid. P. 30-42. В вышедшей ранее монографии Вышогорд заметила, что исторический дискурс должен вступит ь в ландшафт этики (см.: Wyschogrod, Edith. An Ethics of Remembering: History, Heterology, and the Nameless Others (Religion and Postmodernism Series). Chicago: Univer. of Chicago Pr., 1998. P. 4).

[24] Megill, Allen. The Ethics of History and Disciplinary Im peratives // The Ethics of History. P. 54, 61.

[25] Wyschogrod, Edith. An Ethics of Remembering: History, Heterology, and the Nameless Others. P. 3.

[26] Ibid. P. 4.

(natural duties) историков и “искусственные обязательства” (non-natural obligations) и признает, что этическая ответственность историков относится к последнему виду. Взяв за основу концепт “ответственность” Горман подчеркивает, что основополагающая ответственность ученых заключается в стремлении говорить “объективную правду”. Такая ответственность распространяется на изучаемые как современные, так и давно исчезнувшие культуры. Историки могут судить, когда общество призывает к этому, но они не должны искажать исторические факты[27]. Как можно заметить, данная позиция мало чем отличается от историографической моды XX в., более того, этическая ответственность связывается с желанием или не желанием какого-то общества и, таким образом, признается правомерность общественного давления на исследователя. Однако, о какой этике может идти разговор, когда “объективную правду” нужно говорить под давлением? Боязнь потерять прочную традиционную почву исторического профессионализма сделала вывод Гормана не последовательным.

Другой известный историк Кит Дженкинс полагает, что можно признать существование, с одной стороны, этически ответственного интеллектуала (оказывающего влияние на позиции историка) и, с другой стороны, профессионального историка, который не может демонстрировать явную этическую ответственность к кому-то или к чему-то. В противном случае, историк становится интеллектуалом, а такой этический тип будет знаменовать конец истории “определенного вида” (“of a certain kind”) и конец историка “определенного вида”[28].

С заключением Дженкинса о существовании “определенного вида” историка как идеального типа можно согласиться. Тем не менее, следует признать историчность самой дисциплинарной истории и задать вопрос: может ли такой идеальный тип быть неизменным в меняющейся современности? Известно, что так называемый “исторический метод” идеального историка детерминирован ценностями, свойственными современности. Еще В. Дильтей писал, что “позиция сознания и горизонт времени всякий раз образуют предпосылку того, что исторический мир видится данной эпохе некоторым определенным образом: различные эпохи наук о духе словно бы пронизаны теми возможностями, которые предоставляют

---

[27] Gorman, Jonathan. Historians and Their Duties // History and Theory. 2004. Vol. 43. No. 4. P. 103-117.
[28] Jenkins, Keith. Ethical Responsibility and the Historian: On the Possible End of a History “of a Certain Kind” // History and Theory. 2004. Vol. 43. No. 4. P. 43-60.

перспективы исторического видения"[29]. Чутко отреагировал на изменение в историографии рубежа 50 – 60-х гг. XX в. Фернан Бродель, когда указывал, что очень трудно переубедить историков, упорно желающих понимать под историей то, чем она была вчера и потребуется "немало времени и терпения, чтобы убедить их признать все те изменения и новшества, которые скрывает сегодня очень старый термин 'история'"[30].

Автору этих строк уже приходилось писать, что существующий интерсубъективный феномен исторической науки не представляет собой некую полностью рационализированную модель исторического познания. Ядро историографической модели – это нормативный образец, выработанный европейской культурой в виде профессионального исторического познания. Нормативный исторический текст это научное историческое исследование, покоящееся на основе ценностно-детерминированного комплекса правил оформления исторического письма, которое можно называть культурным полем историографии. Оно конструировалось европейской, в том числе российской культурой в виде профессионального исторического познания, актуальность и культурная функция которого зависели и зависят от ответов на вызовы времени[31].

Значит, историчен не только "определенный вид" историка (в данном случае тип историка профессионального), но историчны историографические культуры, которые сосуществуют друг с другом и одни сменяют другие. Элизабет Дидс Ермарт по этому поводу замечает, что пост-современность бросила вызов ценностям, присущим историописанию XIX – XX вв. В настоящее время ответом этому вызову, по мнению исследователя, становится этика истории. Поэтому историки должны осознать "культурную функцию" (cultural function) истории, как одного из репрезентативных методов, характеризующих современность[32].

---

[29] Дильтей В. Построение исторического мира в науках о духе // Дильтей В. Собрание сочинений: В 6 т. Под ред. А.В. Михайлова и Н.С. Плотникова. Т. 3. / Пер. с нем. под ред. В.А. Куренного. - М.: Три квадрата, 2004. С.44.

[30] Бродель Ф. История и общественные науки. Историческая длительность // Философия и методология истории / Под ред. И.С. Кона. М.: РИО БГК им. Бодуэна де Куртенэ, 2000. С. 115-142.

[31] Маловичко С.И. Тип исторического знания в провинциальной историографии и историческом краеведении // Ставропольский альманах Российского общества интеллектуальной истории. Вып. 7. Ставрополь, 2005. С. 10.

[32] Ermarth, Elizabeth Deeds. Ethics and Method // History and Theory. 2004. Vol. 43. No. 4. P. 61-83.

Разговор об историчности историографии и историографических культурах заставляет задуматься о том, что этичным по отношению к прошлому или современности может быть не только индивидуальная позиция историка, а конкретная историографическая культура. Надо вспомнить, что этической, по своей сути (относительно историографии XIX – середины XX в.), была уже саморефлексия историографии последней четверти XX в., критически пересмотревшая положения Просвещения и немецкого идеализма относительно неизбежного прогресса, рационального и объяснимого поступательного хода истории, морального превосходства современности над прошлым и абсолютного доминирования государства-нации над иными социальными и культурными формами объединения людей.

Известно, что профессиональная историография была рождена под символами европейских наций и империй и эти родовые признаки, до сих пор составляют предмет и методы историографии. Более того, они стали составными частями европейского образования. Поэтому историческое сознание общества еще не всегда может оперировать не привитыми национальной культурой и образованием наднациональными категориями. В этой связи, не стоит удивляться появлению подобных утверждений, как: "Когда речь идет о твоей Родине, то беспристрастным к ней может быть только подонок, а нормальные люди к своей Родине пристрастны… Неприлично быть беспристрастным по отношению к врагам своей Родины, а они враги, и я им не 'беспристрастный исследователь', а враг"[33].

Перспективу изменения традиционной историографической культуры историки увидели ещё в 60-е гг. XX в, когда их перестала удовлетворять политическая история, и исследования в проблемных областях социальной истории стали пониматься как оппозиция истории политической. Учёные, манифестируя задачи своего направления, пытались проследить исторические опыты обычных людей, исключённых из национальной политики или государственной деятельности. Выработанный ими подход, получивший название "история снизу", позволял сосредоточиться на изучении истории простых мужчин и женщин, не обязательно проживавших в столицах.

Следующим поворотом уже в границах самой социальной истории стало внимание к "единичному", к микроструктурам. Социальные историки, вместо традиционной сосредоточенности на национальных символах, направили внимание на маргинальные общественные проявления, на субкультуры, а также на людей, единственный вклад которых в историю состоял из того, что они

[33] *Мухин, Юрий. Антироссийская подлость. Ч. I // http://www.hrono.ru/libris/lib_m/podlost01.html/*

родились и жили "неприметной" жизнью. Инвалиды и представители угнетённых национальных меньшинств становились вполне законными, если не привилегированными предметами изучения: они легко затмили военных героев и даже идеологических основателей наций[34]. Конечно, в глазах консерваторов подобные проекты исторической науки рассматривались и рассматриваются до сих пор, как ведущие к расколу нации и потому расцениваются как политически опасные.

Социальные историки выступили не только против традиционной "истории сверху", они всё больше разочаровывались в макроистории, в историческом метанарративе, а значит и в глобальных теориях, на которые исторический метанарратив ориентировался. Таковыми были не только позитивизм или марксиз м, но и другие концепции социальной науки модерна, в том числе, теория модернизации. Следовательно, микроистория и история повседневности стали ответом на социокультурный вызов 70 — 80-хх гг. или, как пишет Питер Бёрк, реакцией против изучения "великих социальных тенденций", "общества без человеческого лица"[35]. Профессиональная историография все увереннее отходила от той научной культуры, которая складывалась в течении XIX — первой половины XX вв., становясь все более этичной по отношению к агентам исторического процесса.

Сосредоточение внимания на социальных аспектах истории неизбежно поставило вопрос о значении социального, являвшееся по своему существу культурным. Клиффорд Гирц призывал отойти от прежнего, мертвого стереотипа исследования – поиска метафизического существа, "Человека с большой буквы", ради которого принесли в жертву реальное существо, "с которым сталкиваемся в действительности, - человека с маленькой буквы". По мнению Гирца, культура – это не культы и обычаи, а "структуры смысла, с помощью которых люди придают форму своему опыту". Поэтому, даже политика – это не перевороты и конституции, а одно из основных поприщ на котором публично раскрываются культурные структуры[36].

---

[34] Magnússon, Sigurður Gylfi. The Contours of Social History. Microhistory, Postmodernism and Historical Sources // Mod nye historier: Rapporter til Det 24: Nordisk Historikermøde 3 / Red. af Carsten Tag Nielsen, Dorthe Gert Simonsen, Lene Wul. Århus 2001. P. 83-84.

[35] Burke, Peter. Overture: the New History, its Past and its Future // New Perspectives on Historical Writing / Ed. by Peter Burke. 2nd edition. University Park, PA: Pennsylvania State Univer. Pr., 2001. P. 20.

[36] Гирц, Клиффорд. Интерпретация культур. М.: РОССПЭН, 2004. С . 64, 363.

Сложилась ситуация, когда ряд социальных историков и микроисториков обратились к культурной истории и стали рассматривать историю как специальную гуманитарную сферу знания. В дисциплинарной истории раннее довольно застенчивое заимствование приемов антропологии сменилось (не без влияния работ Клиффорда Гиртца и Мишеля Фуко) теоретически гетерогенным стремлением к изучению культуры. Как следствие, за уверенной в себе "новой социальной историей" 1960-х и 1970-х гг. последовала одинаково уверенная в себе "новая культурная история" в 1980-х гг.[37] Складывающаяся новая историографическая культура, проявляя интерес к любой человеческой деятельности как альтернативы социально-политически направленному историописанию, стала интересоваться бóльшим, чем предшественники, разнообразием человеческих действий, начала исследовать бóльшее разнообразие источников, которые были порождены не только властными структурами и хранились в архивах. Этическая направленность такой историографической культуры не могла оставить неизменной отношение исследователей к (этно)государственной истории.

Уже в 70-х гг. Жан-Франсуа Лиотар подчеркивал, что "Постсовременное знание не является исключительно инструментом властей. Оно также оттачивает нашу чувствительность к различиям и усиливает нашу способность выносить взаимонесоразмерность"[38]. Сегодня с уверенностью можно сказать, что историография уделяет все меньше внимания национальным историям, которые не могут быть неконфликтными для соседей и, неслучайно, ученые заявляют, о том, что нынешние реалии уже не соответствуют идее национального прошлого[39].

Антиэтатистский поворот не следует связывать только с потмодерном или "кризисом" социальных наук, в нем заметно влияние этики на историографию. Ведь еще в начале 20-х гг. XX в., чувствовавший себя этически ответственным Энри Пиренн указывал, что в любой национальной истории отсутствует беспристрастность, более того, в ней присутствует зло для "других" и это "зло заключается

---

[37] Sewell, William H. Jr. The Concept(s) of Culture // Beyong the Cultural Turn: New Directions in the Study of Society and Culture (Studies on the Society and Culture). No.34. Ed. by Victoria E. Bonnell and Lynn Hunt with an afterword by Hayden White. Berkeley and Los Angeles: Univer. of California Pr., 1999. P. 36-37.

[38] Лиотар, Жан-Франсуа. Состояние постмодерна / Пер. с франц. Н. А. Шматко. СПб.: Алетейя, 1998. С. 12.

[39] Буллер, Андрей. О (не)возможности познания исторической истины // Логос. 2001. № 5-6 (31). С.112-131.

в духе односторонности" (l'esprit d'exclusivisme)[40]. Реальность современного мира иная, нежели в периоды, которые принято называть модерном и сменившем его в последние десятилетия XX в. постмодерном. Создается совершенно иная шкала социокультурной злободневности, которая все увереннее вытесняет из исследовательских практик ученых не только европоцентристскую и прогрессистскую привычки, но и предлагает новые исс ледовательские области постэтатизма.

Актуальная социокультурная ситуаци я, как пишет Йорн Рюзен, заставляет рефлексировать о том, что мы не только части наций, но принадлежим всему человечеству. Исторические опыты, отрицающие универсальную законность категории человечества, лишающие других равного статуса, противоречат основам современного общества и целостности истории (continuity of history). Как видим, немецкий историк смело подводит этику под историографию и делает это не только под влиянием проблемы Холокоста. Рюзен указывает, что традиционная история, служащая основанием здания нации становится опасна. Напротив, как только исследователь начинает применять к прошлым культурным процессам (с их жестокостью и потерями) практику "скорби" (mourning), лишенную этноцентризма, он, с одной стороны, утрачивает опасную мысль "Мы – идеал", а с другой, получает удовлетворенность от исцеляющейся гуманности [41]. В данном случае замечание Рюзена об "исцеляющейся гуманности" прекрасно демонстрирует этический характер новой историографической культуры.

Надо учитывать, что современные историки работают в разных историографических культурах. Традиционный взгляд на государственное строительство России и освоение русскими восточных пространств сегодня выражает значительное число ученых. Так, самарский историк Ю.Н. Смирнов недавно указал, что русски ми осваивались "ранее *практически пустынные земли* Симбирской, Оренбургской и Саратовской губерний (курсив мой. – С.М.)"[42]. Напротив, рефлексия о современной социокультурной ситуации и новой историографической культуре позволяет другим историкам отказываться от традиционного взгляда, вводить этику в историю, учитывать равный статус разных культур, иначе смотреть на

[40] Pirenne, Henri. Discours prononcé à la Séance d'ouverture du Ve Congrès International des Sciences Historiques, le 9 avril 1923. Bruxelles, 1923. P.12-13.

[41] Rüsen, Jörn. Mourning by History – Ideas of a New Element in Historical Thinking // Historiography East and West. 2003. Vol. 1. No 1. P. 13-38.

[42] См.: Пинаева Д.А. Межрегиональная научно-практическая конференция "Аграрный строй Среднего Поволжья в этническом измерении" 19-21 мая 2005 года // Отечественная история. 2006. № 3. С. 203.

пространственно-временные изменения, и замечать: “Ко времени прихода русских в Сибирь ее огромные, кажущиеся на первый взгляд незаселенными территории *были освоены и обустроены местными народами*. Но это мироустройство представляло *иной тип*, отличный от сложившегося в Европейской части России (курсив мой. – С.М.)”[43].

Итак, вызов времени осознается историками, но ответы на него не однозначны. Профессиональные историки хотят оставаться и “беспристрастными” и, по крайней мере (раз этого требует время), думать об этике. Вышеприведенное рассуждение Дженкинса об “определенного вида” историке следует продолжить уточнением характеристики этого “вида”. Такой “историк” является носителем западной модели исторического знания, возникшей на традициях иудео-христианского представления об истории; рационализированная XVIII веком эта модель в XIX столетии теми же самыми европейцами была названа “исторической наукой”. Европейская классическая историография в период колониализма стала доминирующей в мировом культурном пространстве.

Например, русская историческая риторика, манифестируя свою правоту универсальностью и научностью, в условиях колониального вторжения и культурного империализма в пространства других культур подавляла у её инокультурных потребителей родные исторические системы. Европейская светская практика научной истории легитимировала себя на колонизируемых территориях Северного Кавказа по «римской» модели, путем выдавливания слабо распространенной теологической арабо-исламской (в основном на территории Дагестана), а также локальных практик рассказывания историй. Они компрометировались имперской образовательной системой как “ошибочные” и “ненаучные”. Русские чиновники и писатели указывали, что местные народы пока еще не имеют своих историй (с точки зрения европейцев) и задача русских написать такую историю. Таким образом, научный и литературный дискурсы, ставшие на Кавказе доминирующими за счет военной, экономической и политической силы Империи, представляли местное, аульное северокавказское культурное пространство не иначе, как архаичное и абсурдное[44].

В эпоху постмодерна и постколониализма историки стали пристальнее обращать внимание, как на другие культурные традиции, так и на иные практики истории. Неслучайно, заводя разговор об этике

---

[43] См.: Сибирь в составе Российской империи / Отв. ред. Л.М. Дамешек, А.В. Ремнева. М.: НЛО, 2007. С. 201.

[44] См.: Маловичко С.И. След аульной культуры в историческом сознании гимназиста // Новая локальная история: http://www.newlocalhistory.com/interconf/2006/

в истории, они пытаются выяснить: если мы верим в права женщин, нужно ли уважать иное отношение к ним в других культурах? Историки ставят вопросы о существовании универсальных человеческих ценностей, которые (чаще всего) оказываются лишь европейскими ценностями или утопическими целями. Не менее важной, по мнению ученых, является и проблема историзма, которая должна пониматься в контексте времени и места, а не в свете некоего абсолютного этического стандарта[45].

Изучение иных представлений о прошлом позволяет увидеть, что стандартное для Европы понятие "истории" является доминирующей, но все же региональной культурной спецификой, а ее традиционное понимание и использование не обязательно лучший инструмент для кросс-культурных исследований[46]. Определенным выходом из заколдованного круга, созданного классической европейской историографией является внимательное отношение как к самой европейской науке, так и к иным практикам понимания прошлого. Исследователи внимательнее изучают альтернативные формы исторической репрезентации, признавая множественность историчности[47]. Этическая направленность теоретической основы новой историографической культуры позволяет сегодня историку делать выводы, которые были совершенно не уместными в прошлом веке. А именно, что не было, и нет единой модели познания прошлого и если какая-либо, модель асимметрична европейской, то в этом нет ни чего позорного для ее носителей[48]. Напротив, распространение на Востоке традиции европейского историописания и архивной практики хранения информации привели к делегитимизации предколониальных способов хранения памяти о прошлом[49].

Можно заметить, что формирование новой историографической культуры, с одной стороны, связано с актуальной социокультурной обстановкой в мире, с другой стороны, с ответом социально-гуманитарного знания на это изменение, выражающемся, в том числе, в обращении внимания историков на разнообразие культурных форм человеческих действий. Важно, что последнее относится и к самому историческому знанию. Как известно, историография начинается там, где заканчивается память, поэтому история как продукт

---

[45] См, например: Hedrick, Charles W. The Ethics of World History // Journal of World History. 2005. Vol. 16. No. 1. P. 33-50.
[46] Hirsch, Eric, Stewart, Charles. Introduction: Ethnographies of Historicity // History and Anthropology. 2005. Vol. 16. No. 3. P. 261-274.
[47] См.: Murphy, Anne. History in the Sikh Past // History and Theory. 2007. Vol. 46. No. 3. P. 345-365.
[48] Pollock. Sheldon. Pretextures of Time // ibid. P. 366-383.
[49] См.: Mantena, Rama. The Question of History in Precolonial India // ibid. P. 396-408.

историографии абстрактна, в противоположность памяти, которая всегда является коллективной, принадлежащей определенной г руппе и выражает конкретную идентичность. Поэтому, современные историки проявляют интерес к формам культурной памяти, которая предшествует истории и существует рядом с ней [50], тем самым проявляя этический подход к тому, что ранее клеймилось наукой как "ошибочное" и "ненаучное".

Этика историка уже сегодня влияет на появление новых исследовательских полей, разрабатываемых тематик и неминуемо рождает потребность в новых подходах и, как замечает Йорн Рюзен, вностит вклад в "новую культуру признания" разнообразия человечества[51]. Необходимость исследования не столько исторического *развития*, сколько *пространств культуры* позволила обратиться к колониальному знанию, сущность которого реконструируют в проблемном поле интеллектуальной истории [52]. Не без влияния этики истори ки заговорили об "имперском повороте", который помогает обращать пристальное внимание на воздействие империалистических историй на общества, заставляет думать о том, насколько в эру усиливающейся глобализации традиционная национальная история ограничена не вниманием к имперской, национальной, колониальной, расовой и гендерной традициям [53].

"Новая имперская история" пытается реконструировать формы сознания, историографические и культурные практики, пронизанные ориентализмом. Исследователи изучают влияние импер ий на конструирование национальной и имперской идентичности, осмысление современниками расширяющихся границ государства, его

---

[50] См.: Assmann, Jan. Cultural Memory: Script, Recollection, and Political Identy in Early Civillizations // Historiography East and West. 2003. Vol . 1. No. 2. P. 154-177; История и память: Историческая культура Европы до начала Нового времени / Под. ред. Л.П. Репиной. М.: Кругъ, 2006.

[51] Rüsen, Jörn. How to Overcome Ethnocentrism: Approaches to a Culture of Recognition by History in the Twenty-first Century // History and Theory. 2004. Vol.43. No. 4. P. 118 - 129.

[52] См.: Wagoner, Phillip B. Precolonial Intel lectuals and the Production of Colonial Knowledge // Comparative Studies in Society and History. 2003. Vol. 45. No. 4. P. 783-814; Стрелов В.И. Ставропольская мужская гимназия как этнокультурная зона: опыт обучения горцев в русской школе середины XIX в. // Новая локальная история. Вып. 2. С. 278-288.

[53] См.: After the Imperial Turn: Thinking with and Through the Nation / Ed. by Antoinette Burton. Durham, N.C. Duke Univer. Pr., 2003; Маловичко С.И. Историография как «участок памяти» (lieux de memoire): евроцентристские конструкты и следы социальной памяти в исторических нарративах // Ставропольский альманах Российского общества интеллектуальной истории. Вып. 5. Ставрополь, 2004. С. 22 - 45; Миллер А.И. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования. М.: НЛО, 2006 и др.

военной, политической и "цивилизаторской" миссии. Российские историки вскрывают черты ориентализма, в отечественном историописании исследуют, каким образом соседство с восточными народами влияло на следование ориенталистской традиции в провинциальном историописании или начинало противоречить ей при конкретной репрезентации "Чужого" [54].

Рост желания восстановить «другие» истории, котор ые не были учтены евроцентристскими историями государственного строительства, объединяет исследователей в проекты по созданию "коллективных историй", на поиск "теней" забытых историй, подвергшихся европейской колонизации – "неисторических" (с точки зрения модерна) обществ, нахождения связи между классической европейской историографией/историей, устными и записанными рассказами о других народах [55].

Эти примеры показывают, что этика неявно проникает не просто в историческое письмо, о чем пишут некоторые современные ученые, этика вполне явно проявляется в выборе объектов исследования, в самой историографической операции (в документальной, объяснения/понимания и литературной фазах), рефлектирующих об актуальной социокультурной ситуации историков.

Можно согласитьс я с упорно утверждающим о том, что никогда не было, и никогда не будет ни какой вынужденной связи между историей и этикой Китом Дженкинсом. Согласиться в той части, где ставится вопрос и профессионализме историка. Историография не может включить в свое по ле этику так таковую. Правда, она все время отстаивает отстраненность еще и от идеологии, и от литературы (в последнее время не очень успешно). Дженкинс признает, что в непосредственной историографической практике на историков, конечно, влияют определенны е "ценности" (политика, идеология и

---

[54] См.: A New Imperial History: Culture, Identity and Modernity in Britain and the Empire, 1660–1840. Ed. by Kathleen Wilson. Cambridge: Cambridge Univer. Pr., 2004; Соломянный В.Д. Интеллектуальная история российско й провинции: междисциплинарный подход к изучению северо -кавказского историописания // Междисциплинарные подходы к изучению прошлого: до и после "постмодерна": Материалы научной конференции 28 -29 апреля 2005 г. М.: ИВИ РАН, 2005. С . 144-146 и др.

[55] См.: Ellis, Steven G. Why the History of "the Celtic Fringe" Remains Unwritten // European Review of History. 2003. No. 3. P. 233 -251; Conn, Steven. History's Shadow: Native Americans and Historical Consciousness in the Nineteenth Century. Chicago: Univer. of Chicago Pr., 2004; Burton, Antoinette. Dwelling in the Archive: Women, Writing, House, Home and History in the Late Colonial India. New York: Oxford Univer. Pr., 2003.

т.д.)[56]. Думается, что надо добавить к "ценностям", указанным Дженкинсом, еще и этические ценности. Однако этика не угрожает самой дисциплинарной истории, она прочно утверждается в фундаменте теории современного социально-гуманитарного знания, которое и оказывает непосредственное влияние на новую историографическую культуру.

Восприимчивые к вызовам времени историки под влиянием этой теории разрабатывают новые направления и исследовательские области, выбирают более этичные относительно практики историографической культуры XIX – XX вв. темы. Конечно, призыв Майкла Динтенфаша к осуществлению "этического поворота" в историографии выглядит не более чем идеалистическим пожеланием, т.к. современная историография довольно многоуровневое научное знание. Тем не менее, значительное поле историографии, оформляющееся в форме новой историографической культуры, уже выполняет важную культурную функцию, основанную на этике. В данном случае, противоречия между профессионализмом историка и этикой нет, напротив, высокий профессионализм позволяет историкам рефлексировать об этике, хорошо разбираться в современной гуманитаристике и уметь находить новые грани объектов изучения, а не множить избитые и традиционные темы.

Нужно сказать, что "этический подход" становится одним из инструментов, который довольно явно используется многими историками, идентифицировавшими себя с так называемой "новой историей". Этот инструмент не может быть универсальным для всей историографии, но он отличает новую историографическую культуру, становясь важной ее чертой. Маловероятно, что когда-либо будет согласие относительно (не)влияния этики на историю, так как сами историки отличаются друг от друга своими психологическими чертами, социальным положением и, конечно, профессиональными обязательствами перед своей дисциплиной.

Таким образом, современный культурный релятивизм, во многом связан с этической позицией новой историографической культуры. Однако эту позицию нельзя назвать прочной не только потому, что ее поддерживает лишь часть рефлексирующих об актуальной социокультурной ситуации историков, но и того, что она, почти без исключения, основывается на практике европейского гуманизма и шире на традиции христианской гуманности. Последнее замечание не означает, что об "этическом повороте" в историографии говорят явные приверженцы христианских конфессий. Современный мир и без того

---

[56] См.: Jenkins, Keith. The End of the Affair: On the Irretrievable Breakdown of History and Ethics // Rethinking History. 2007. Vol. 11. No. 2. P. 275-285.

запутан в наследстве многочисленных религиозных нарративов, поэтому критика рациональности Просвещения и его наследия постмодерном и пост-постмодерном не предполагает возвращения позиционирующей этическую направленность историографии к предсовременной религиозности.

Автору этой статьи близка позиция Алена Меджилла, полагающего, что этика нужна не столько «Другим» - мертвым (о чем писала Вышогрод), она больше нужна нашей продолжающейся современности. Одна из культурных функций современной историографии - формирование культурного плюрализма и терпимости актуальна особенно для российского общества, где еще живы имперские настроения, а под практику свертывания демократических свобод, подводятся соответствующие исторические образы и ведется поиск новых мест памяти (новый ноябрьский праздник). Представляется, что этический настрой новой историографической культуры помогает строить мосты между обществами, культурами и разными образами прошлого, создавать соединяющие и кросс-культурные, а не искупительные или реваншистские нарративы.

ХРОНІКА

Татьяна Попова
Одесса

Бициллиеведение: информационно-аналитические комментарии

(материалы круглого стола «Бициллиеведение в международното интелектуално пространство: състояние и перспективи». X международна научна конференция «Българите в Северното Причерноморие» 15-16 септември 2007 г.)

У мудреца спросили: «Что такое наука?»
Он сказал: «То, чтобы знать людей».
У него спросили также: «В чем состоит добродетель?»
Он сказал: «В том, чтобы любить людей»
Китайское изречение

Важнейшим фактором становления новых научных направлений является организационно-коммуникационный фактор – проведение корпоративных встреч в рамках конференций, симпозиумов, «круглых столов» и т.п., способствующий интеграции специалистов формирующейся области знания. Такой новой исследовательской областью является ***бициллиеведение***, институционализация которого как относительно автономного, полидисциплинарного по структуре и многонационального по составу репрезентантов научного направления происходит в наше время.

В формирующееся научное сообщество бициллиеведов входят историки, филологи, культурологи, политологи, социологи и проч. из разных стран: Болгарии, Израиля, России, Германии, США, Украины и др., которые в разных аспектах, с позиций различных дисциплинарных и теоретических подходов обращаются к изучению научного наследия

Петра Михайловича Бицилли (1879-1953), ученого широчайшего творческого диапазона, чья судьба первые сорок лет его жизни была неразрывно связана с южной Украиной и Новороссийским университетом, а последние тридцать – с Болгарией и Софийским университетом.

Вместе с тем, современный этап в развитии бициллиеведения характеризуется значительной разобщенностью его репрезентантов, как на дисциплинарном уровне, так и в рамках относительно автономных историографических ландшафтов – болгарского, украинского, российского и проч. Обратить внимание бициллиеведов из разных стран на необходимость осмысления ***бициллиеведческого процесса,*** акцентировать задачи становления коммуникационных форм нового направления с целью выхода на более высокую ступень в «постижении Бицилли» входило в намерения организаторов круглого стола, проведенного в рамках X Международной конференции «Българите в Северното Причерноморие» (15-16 сентября 2007 г., Одесса) [1].

Информационный contents -1 (« kegl» - 10)

Доклады и сообщения участников конференции должны были раскрыть общую тему ***«Бициллиеведение в международном интеллектуальном пространстве: состояние и перспективы»*** и четыре блока проблем, сформулированных Татьяной Поповой (руководителем круглого стола, к.и.н., проф. кафедры истории нового и новейшего времени Одесского национального университета им. И.И.Мечникова, Украина), которые составили основные панели обсуждения. Панель ***«Историографические ландшафты бициллиеведения: страны, люди, структуры»*** была репрезентована докладами одного из фундаторов бициллиеведения, д.и.н., проф. Михаилом Бирманом, известным российским болгаристом, ныне проживающим в Израиле (г.Ашдод), – «Этапы, персоналии и центры бициллиеведения» и Т.Поповой – «Бициллиеведение: историографический контур». Оба исследователя предложили свои модели осмысления бициллиеведческого процесса в рамках основных историографических ландшафтов – болгарского, украинского и российского. Во втором сообщении М.Бирман впервые в историографии бициллиеведения сформулировал проблему рецепции трудов П.М.Бицилли в странах Западной, Восточной и Юго-Восточной Европы и США. Панель ***«Персональная история П.М.Бицилли:***

[1] См.: X Международна научна конференция «Българите в Северното Причерноморие», 15-16 септември 2007 г. [Програма]. – Одесса, 2007. – С.9-10.

факты, подходы, легенды» была представлена докладом д.и.н., проф. Ирины Колесник (Институт истории Украины НАНУ, отдел украинской историографии и специальных исторических дисциплин) – «Интеллектуальная биография в историографическом дискурсе: ad modum П.М.Бицилли», в котором автор предложила новые подходы, идеи и технологии изучения интеллектуальной биографии, в частности на основе теории интеллектуальной коммуникации Р.Коллинза. «Жизнь и творчество П.М.Бицилли в Болгарии (1924-1953)» – тема доклада д.и.н., проф. Марии Велевой (София, Болгария), известной болгарской исследовательницы, внесшей неоценимый вклад в институционализацию бициллиеведения. Историографический аспект этой темы – «Изучение жизни и творчества П.М.Бицилли в Болгарии» - был заявлен как предмет рассмотрения в сообщении ученицы М.Велевой, доктора Дарины Григоровой (Софийский университет «Св. Климента Охридски», Болгария). «Биография и историография: вместе или врозь?» – тема доклада д.и.н., проф. Сергея Посохова, декана исторического факультета Харьковского национального университета им.В.Н.Каразина. Панель ***«Творческое наследие П.М.Бицилли в интернациональном поле современной гуманитаристики»*** была представлена докладом д.и.н., проф. Олега Демина (ОНУ им. И.И.Мечникова, Украина) – «Творческие поиски П.М.Бицилли в контексте историографических поисков в начале XX века», который высказал интересные гипотетические соображения по проблеме факторов творческой мотивации П.М.Бицилли в одесский период его исследовательской деятельности. Валерий Пикалов (доцент ХГУ им.В.Н.Каразина, Украина) остановился на вопросе о месте евразийского движения в жизни и творчестве П.М.Бицилли; Дмитрий Шумейко (секретарь круглого стола, диссертант кафедры истории нового и новейшего времени ОНУ им. И.И.Мечникова, Украина) предложил свое осмысление роли одесского периода в структуре творческого наследия П.М.Бицилли; Валерий Левченко (научный сотрудник Одесского академического центра Международной академии наук и искусств Украины) проанализировал взгляды П.М.Бицилли на перспективы развития высшей школы в период революционных событий 1917-1918 гг. Григорием Зленком, одесским писателем, действительным членом Научного Общества им. Т.Г.Шевченко, заслуженным деятелем искусств Украины была предложена тема «Об одной статье П.М.Бицилли, посвященной Т.Г.Шевченко». Панель ***«Украинская научная эмиграция в Болгарии: лица и судьбы»*** была представлена сообщением Ольги Новиковой (ОНУ им. И.И.Мечникова, Украина) «Выходцы из Северного

Причерноморья в истории Софийского университета (конец X1X – середина XX вв.)».

Участники круглого стола «Бициллиеведение в международном интеллектуальном пространстве: состояние и перспективы», ставшего первым международным форумом бициллиеведов, организованном по инициативе одесских ученых [2], констатировали тот факт, что новое научное направление вступает в «фазу творческой зрелости» (М.Бирман) [3], и выразили уверенность в том, что подобные встречи, способствующие консолидации исследователей научного наследия П.М.Бицилли, приобретут традиционный характер.

Информационный contents - 2 («kegl» - 14)
(избирательный фокус)

I. Фундаторы бициллиеведения

1. ВЕЛЕВА МАРИЯ НИКОЛАЕВНА *(биоинформация)* - доктор исторических наук, профессор, профессиональный историограф, выпускница Ленинградского университета, научно-педагогическая деятельность которой была связана с Софийским университетом. Исследовательница обратилась к фигуре П.М.Бицилли во многом благодаря своему научному наставнику, которого сама Мария Николаевна называет ближайшим учеником профессора П.М.Бицилли, его «наследником в науке». Второй фактор, который обусловил «путь к Бицилли», весьма значимый для университетского преподавателя, – дидактический – разработка лекционного курса «История

[2] В 1999 г. на базе исторического факультета Одесского национального университета им. И.И.Мечникова были проведены Ш Историографические Чтения, посвященные 120-летию со дня рождения П.М.Бицилли (председатель Оргкомитета – профессор В.Н.Станко, заместитель председателя – Т.М.Попова), которые стали первой региональной конференцией бициллиеведов в Украине. См. об этом: Зленко Г. Историографические чтения // Вечерняя Одесса. – 1999. – 25 декабря; І.В.Максименко, В.М.Хмарський. Історіографічні читання // Записки історичного факультету. - Одеса, 1999. – Вип. 9. – С. 319-322; Бачинська О. Історіографічні читання // Записки історичного факультету. - Одеса, 2000. – Вип. 10. - С.301-303.

[3] В последние годы вышел ряд обобщающих трудов историографов, посвященных П.М.Бицилли. См.: Велева М. Българската съдба на проф. П.М.Бицилли. – София, 2004; Бирман М.А. П.М.Бицилли (1879-1953). Штрихи к портрету ученого // Бицилли П.М. Избранные труды по средневековой истории: Россия и Запад / Сост. Ф.Б.Успенский; Отв. ред. М.А.Юсим. – М., 2006; Каганович Б.С. Русские медиевисты первой половины XX века. - Санкт-Петербург, 2007; Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. – Одесса, 2007 и др.

исторической науки» для студентов Софийского университета (с 1968 г.).

В процессе «приближения» М.Н.Велевой к теме «Бицилли» сыграли роль еще два момента (которые одновреме нно можно рассматривать и своеобразным результатом этого «приближения»). Во - первых, в начале 1980-х гг. на Историческом факультете Софийского университета была создана Историографическая комиссия, в которую вошли Мария Велева (руководитель), Петр Тодоров, Лизбет Любенова и Елка Дроснева. Программа работы Комиссии предусматривала изучение научного наследия профессоров-эмигрантов из бывшей Российской империи, в частности монографическое исследование жизни и творчества П.М.Бицилли, П.Б.Струве, М.Г.Попруженко и В.А.Мякотина. По разным причинам большая часть наработанного материала – доклады на конференциях, интервью с наследниками, статьи и даже одна монография – не были опубликованы, однако серьезная работа по исследованию вклада российских ученых - эмигрантов в болгарскую гуманитаристику была начата. Во -вторых, 24 мая 1989 г. М.Н.Велева выступила перед историками в Софийском университете с докладом «Пьотр Михайлович Бицилли в научния живот на България» (в рамках университетских торжеств). В этом докладе были обобщены первые итоги ее поисков и привлечено внимание научной общественности к фигуре П.М.Бицилли [4].

На протяжении 1990-х – начала 2000-х гг. М.Н.Велева продолжила разработку темы «П.М.Бицилли» и в этот же период были опубликованы в виде статей основные резул ьтаты ее многолетних исследований. В 2004 г. в качестве синтетической формы творческих исканий М.Н.Велевой выходит ее книга «Българската съдба на проф. П.М.Бицилли» (Изд-во «Гутенберг», София, 2004. 162 с.), ставшая значительным событием в развитии бицилли еведения [5].

О книге [*]***:*** Книга М.Н.Велевой структурно включает в себя: 1) Предисловие «Светът на Бицилли», написанное Лизбет Любеновой,

---

[4] Велева М. Българската съдба на проф. П.М.Бицилли. – С.8, 78, 93, 149-150, 159; Гандев Хр. Спомени, записани от М.Велева. Маш инопис, 1978 // Сб. в чест на проф. Д-р Христо Гандев. Изследования по случай 75 -годишнината от рождението му. – София, 1985. – С.12.

[5] См.: Горяинов А.Н. [Рецензия] М.Велева. Болгарская судьба профессора П.М.Бицилли // Вопросы истории. – 2006. - № 7. – С.171-174.

[*] Доклад М.Н.Велевой («озвученный» секретарем «КС» Д.А.Шумейко по просьбе автора, которая в силу обстоятельств не смогла присутствовать на заседании лично) по содержанию включает синтез идей и материалов данной книги; учитывая особую значимость этого издания для развития бициллиеведения в Украине, мы сочли необходимым представить его в реферативно -рецензионном плане. Последующее

редактором данного издания; 2) пять статей, опубликованных М.Велевой в различных научных сборниках и журналах на протяжен ии 1994-2000 гг.; 3) Приложение, в которое входят: статья о В.А.Мякотине, интервью с М.Велевой и Библиография работ П.М.Бицилли, изданных в 1990-2003 гг., а также работ о П.М.Бицилли, вышедших в Болгарии, России и Иерусалиме на протяжении 1939 – 2003 гг. Столь сложная, на первый взгляд, и многожанровая по составу текстов книга, тем не менее, подчинена жесткой логике структурирования и характеризуется стройной архитектоникой. Статьи, составляющие основное содержание книги, были написаны М.Велевой в разные годы и посвящены достаточно широкому кругу проблем. Однако последовательность их размещения в книге предполагает проблемное развертывание одной темы – темы, которая выступает в качестве главного стержня исследовательской программы М.Велевой. Это тема – «П.М.Бицилли и Болгария».

Первая статья (и, фактически, первый раздел) – «Руската университетска емиграция в България» (впервые опубликована в: «Дарителите Евлогий и Христо Георгиеви». София, 1998. С.235 -253) посвящена характеристике российской научной эмиг рации в Болгарии в хронологических рамках 1920-1948 гг. Основной акцент сделан на вопросы количественно-качественный анализа профессуры Софийского университета. Автором приведены статистические данные о количестве профессоров-эмигрантов, городах, из которых они прибыли, их специальности, звании (должности), факультетах, на которых они работали в Софийском университете, времени начала и окончания службы в университете, дате и месте кончины и проч. Все эти сведения, которыми не исчерпывается статистический ан ализ научной эмиграции (в тексте статьи рассмотрен ряд иных параметров), представлены в концентрированном виде в форме таблицы (Приложение № 1. С.28-31). Кроме этого, М.Н.Велевой дана библиография учебных изданий, вышедших в период 1920 -1953 гг., авторами которых являлись русские преподаватели в Софийском университете (Приложение № 2. С.32-34); приведены сведения о формах их работы в научных учреждениях и проч. Таким образом, в «первом разделе» книги фигура профессора П.М.Бицилли (с. 13, 14, 16, 19, 23-26) представлена в контексте научного сообщества российской эмиграции в Софии, со всей спецификой, свойственной для ее статуса и научно-педагогической деятельности.

Во второй статье-разделе - «Из архивното наследство на П.М.Бицилли» («Български ежегодник». Т.2. Харьков-София, 1996.

«изложение» докладов (с приведением цитат -фрагментов) участников «КС» основано на текстах, переданных авторами Т.Н.Попово й.

С.201-221) впервые дан краткий, но глубокий историографический анализ бициллиеведческой литературы (хотя автор не употребляет это понятие), охарактеризованы новые издания трудов П.М.Бицилли 1960 - 1990-х гг. в европейских странах, по становочно обоснована настоятельная необходимость всестороннего изучения творчества П.М.Бицилли. ««Връщането» към Бицилли, - пишет М.Велева, - към неговото творчество, не е само жест на уважение и почит към големия учен, не е само необходимост от установ яване на размера, смисъла и значението му в развитието на българската и руската – макар и емигрантска хуманитаристична наука. Това творчество е толкова актуално и съвременно, че влиза в естествен диалог с нашата действителност – и научна, и общественна – служи за опора, за приближаване и противопоставяне в търсенето на решение на всички човешки проблеми» [6].Литературу, посвященную жизни и творчеству П.М.Бицилли, автор условно разделяет на группы, преимущественно по жанровой характеристике. В первую группу М. Н.Велева включает рецензии и отзывы на книги Петра Михайловича, опубликованные при его жизни; вторая группа работ – это некрологи, юбилейные статьи и публикации в энциклопедических и справочных изданиях. В этой группе, считает М.Н.Велева, следует выделить статью Хр.Гандева к 100-летнему юбилею П.М.Бицилли («Векове». 1980. № 2), в которой автор впервые как историк дал профессиональную оценку научным достижениям своего учителя, а также статью в энциклопедии «България» (Т.1. 1978. С.295), в которой констатиров алась принадлежность П.М.Бицилли к Болгарии и болгарской науке: «русский и болгарский историк» - так был квалифицирован ученый в официальном издании. На границе между второй и третьей группой работ, по мнению М.Н.Велевой, находится исследование зятя П.М.Бицилли, князя А.П.Мещерского, «Библиография трудов профессора П.М.Бицилли. С материалами для его биографии» (София, 1954, рукопись). Третья группа литературы, посвященной П.М.Бицилли, включает публикации, появившиеся в последние годы, в которых в разных асп ектах болгарскими и российскими авторами рассматриваются вопросы творческого пути ученого. Среди первостепенных задач изучения жизни и творчества П.М.Бицилли автор выделяет: установление и издание в полном объеме разбросанного и трудно доступного наследия ученого; розыск архивных и опубликованных источников для написания полной и точной его биографии; поиск и публикация архивных документов (с.41). В этой статье также впервые дана характеристика архивного наследства П.М.Бицилли в Болгарии; приведена информац ии о

---

[6] Велева М. Българската съдба на проф. П.М.Бицилли. - С.35.

«движении» документов семейного и личного архива П.М.Бицилли; описаны материалы фондов Софийского университета и проч.(с.41 -43). Приложение к данной статье включает 9 документов: это письма П.М.Бицилли Н.П.Кондакову, В.Н.Златарскому, декану историко - филологического факультета Софийского университета в 1920 -е гг. (№№ 1-4); автобиографии П.М.Бицилли и М.Т.Бицилли (№№ 5, 6, 9); заявления и прошение П.М.Бицилли, написанные им в связи с решением семьи Бицилли вернуться в конце 1940 -х гг. в СССР (№№ 7, 8). Таким образом, вторая статья-раздел не только представляет собой первый профессиональный обзор источниковедческой и историографической базы нового исследовательского направления, но и дает возможность ученым использовать важнейшие биографические материалы – ego-документы – для анализа жизненного пути П.М.Бицилли.

Третий раздел-статья «П.М.Бицилли в Софийския университет» фактически посвящена «болгарскому периоду» («Минало». 1995. № 1. С.81-92) жизни и творчества П.М.Бицилли и была написана автором к 70-летнему юбилею деятельности ученого как профессора Софийского университета. Подробно, на архивных материалах, которые впервые были введены М.Велевой в научный оборот, автором рассмотрены вопросы процедуры «вхождения» П.М.Бицилли в профессорскую корпорацию Софийского университета; охарактеризована его роль в становлении новой истории в Софийском университете; приведены данные о его лекционных курсах, работе со студентами, взаимоотношениях с коллегами, об участии в общественной жизни и проч. Для понимания специфики преподавательской деятельности ученого, его образа в качестве университетского преподавателя особо важны многочисленные воспоминания бывших студентов П.М.Бицилли, ставших известными болгарскими учеными. Эти важнейшие источники также впервые получают квалифицированный комментарий автора. М.Н.Велева обращает внимание на то, что болгарская историческая наука никогда не располагала достаточными кадровыми и финансовыми ресурсами в области исследований общей истории. П.М.Бицилли – русский, получивший образование не в Болгарии и даже не являющийся болгарским подданным, фактически тридцать лет был сопричастен болгарской культуре и духовной жизни Болгарии. Он стал неотделим от болгарской гуманитарной интеллигенции, новые поколения которой продолжают черпать знания, идеи и вдохновение из его научного наследия и «от того света, доброты, толерантности, которые излучает его личность» (с.90).

Следующая в этой четкой последовательности разделов книги – статья, написанная М.Велевой к 81 -й годовщине (январь 1988) со дня

рождения профессора Христо Гандева и опубликованная в сборнике «Европа и България» (София, 2000. С.16-26) под заголовком «Теоретично-методологически проблеми в ранното творчество на проф. Христо Гандев». В книге данный раздел имеет название «П.М.Бицилли и Христо Гандев» и, соответственно, посвящен личности и творчеству Хр.Гандева - непосредственного учителя М.Велевой - через призму преемственности научных традиций, восходящих к П.М.Бицилли. Хр.Гандев рисует образ своего учителя как человека достаточно общительного, дружелюбного со студентами, умевшего создать в аудитории «великолепную атмосферу», располагающую к свободному обмену мнениями. Личность П.М.Бицилли оказывала сильное впечатление своей непосредственностью, прямотой и неповторимой деликатностью в отношениях с другими (с.78-79). М.Н.Велева формулирует основные «теоретические уроки» Бицилли, которые творчески воспринял его ученик: во-первых, уважение к профессии историка, убежденность в научных возможностях и сущности исторического знания; во-вторых, идея universuma человеческой жизни и истории, которая способствовала формированию у Хр.Гандева комплексного подхода к познанию истории (с.95-97). В преемственности научных традиций на примере диалога Бицилли-Гандев есть много интересного и показательного для истории нашей науки, считает М.Н.Велева, и, в первую очередь, тот факт, что высококультурный философский идеалист сумел создать свой творческий антипод – философского материалиста (с.102).

Раздел-статья «П.М.Бицилли и историческата наука» впервые была опубликована в качестве предисловия к первому переизданию на болгарском языке программной работы П.М.Бицилли [7]. Этот, завершающий раздел, – фундаментальная попытка концептуализации научного мировоззрения П.М.Бицилли на основе анализа текста «Очерков теории исторической науки», который сопровождается анализом «фона» - биографической канвы последних лет жизни П.М.Бицилли в Одессе (его научно-педагогическая деятельность, защита диссертации и проч.) и первых лет эмиграции в Югославии.

М.Н.Велева впервые рассматривает связь основной проблематики «Очерков…» с творчеством ученого одесского периода, с его размышлениями о роли теории в историческом познании. Очерчивая основной круг проблем – «вечных», поднятых П.М.Бицилли-медиевистом в своей книге: формирование истории как научного знания; смысл истории; пределы человеческого универсума;

[7] Велева М. П.М.Бицили и историческата наука // Бицилли П. Очерци върху теорията на историческата наука. – София: Изд. БАН, 1994. - С.5-22.

отношение между историей и искусством; объективное и субъективное в методологии исторического исследования; соотношение конкретного исследования с возможностями и необходимостью исторического синтеза и т.п. (с.112), М.Н.Велева обращает внимание на то, что данный спектр философско-теоретических проблем истории стал объектом анализа многих историков-профессионалов. В Англии – Р.Дж.Коллингвуда, археолога; во Франции – Л.Февра, культуролога, и М.Блока, медиевиста - создателей школы «Анналов»; в Италии – Б.Кроче, медиевиста и историка Итальянского Возрождения; в Германии – Е.Трельча, историка богословия; в России – Л.Карсавина, медиевиста. Книги большинства из них еще не были написаны, когда П.М.Бицилли обратился к данным теоретическим проблемам, основываясь, в том числе и на творческих традициях в этой области русской гуманитаристики: П.Милюков, Н.Кареев, И.Гревс и др.

Автор ставит вопрос о принадлежности П.М.Бицилли к конкретному теоретическому направлению, отмечая, в то же время, что сам ученый не идентифицировал себя с определенным философским течением. Хотя Хр.Гандев не без оговорок причислял его к неогегельянцам, но, по мнению М.Н.Велевой, П.М.Бицилли опирался на теоретические достижения и Гегеля, и Гердера, Маркса, Кроче, Бергсона, Трельча, Шеллинга, Ранке, Мишле, Ренана, Моммзена и многих других историков и теоретиков истории – просветителей, романтиков, позитивистов, марксистов-материалистов (с.111-112). Однако вряд ли будет корректно называть П.М.Бицилли эклектиком: главное не в том, из каких источников он черпал идеи, а в том, как эти идеи были «ассимилированы», в какую систему были приведены, насколько эта система способствовала научному объяснению исторического материала (с.95). Книга П.М.Бицилли «Очерки теории исторической науки» написана на абсолютно современном научном уровне и основана на исторических и теоретических традициях Востока и Запада, включая самые новейшие исследования по этим вопросам, это – «истинная школа научного мастерства», «торжество исследовательского и человеческого духа», заключает М.Н.Велева (с.111, 127-128).

Следующий раздел - «Приложения» - состоит из трех блоков. Первый - статья «Профессор Венедикт А.Мякотин в България» («Бялата емиграция в България». София, 2001. С. 159-172), которая представляет ценность не только в качестве самостоятельного глубокого исследования «болгарской судьбы» одного из блестящих российских ученых и известных политических и общественных деятелей, но и своим содержанием создает «фон» для более объемного восприятия специфики эмигрантского окружения П.М.Бицилли.

Второй содержательный блок – интервью, которое было дано М.Н.Велевой в 2003 году корреспонденту журнала «Историческо бъдеше» Виолине Атанасовой (№ 1-2. 2003. С.295-300) в связи с 50-летием со времени кончины П.М.Бицилли (1953) и в преддверии 125-летия со дня его рождения (1879). Содержание этой публикации позволяет лучше понять мотивацию исследовательского интереса М.Н.Велевой к теме «Бицилли», ее оценки роли и специфики научного сообщества российской эмиграции в целом и особенно представителей Украины – Киева и Одессы, Университета Св.Владимира и Новороссийского университета – «южан»; ее восприятие личности профессора-эмигранта и его вклада в развитие болгарской гуманитаристики.

Третий блок – «Библиография» переизданных в последние годы (1990-2003) трудов П.М.Бицилли и публикаций о его жизни и творчестве (1939-2003), составленная М.Н.Велевой, вносит существенный вклад в осмысление бициллиеведческого процесса, его субъектов – представителей национально-региональных историографий, проблемно-жанровой специфики изданий, динамики научного интереса к творчеству П.М.Бицилли. М.Н.Велева перечисляет работы болгарских исследователей творчества П.М.Бицилли: Хр.Гандева, Т.Галчевой, Хр.Манолакева, Г.Петковой, А.Пантева, Здр.Недкова, Кр.Делчева, Вл.Свинтилы, Д.Дочева, М.Коева, Д.Делева, П.Чолова, Ал.Тончева; российских: В.А.Туниманова, В.П.Нерознака, Б.С.Кагановича, В.П.Вомперского, М.Васильевой; израильских: М.А.Бирмана; украинских: Т.Н.Поповой – историков, филологов, философов. Приведены также сведения о статьях в официальных изданиях Софийского университета, о публикациях А.П.Мещерского и самой М.Н.Велевой (с.159-162). При относительной неполноте (в силу ограниченности информационного поля) данный библиографический свод впервые очерчивает основное ядро формирующегося международного сообщества бициллиеведов.

Творческий вклад профессора М.Н.Велевой в становление нового исследовательского направления – бициллиеведения – значителен. Хотя ее основные статьи, посвященные П.М.Бицилли, стали выходить в 1990-е годы, эти публикации, по сути, явились итогом «подступов к Бицилли» – фундаментальных поисковых изысканий и глубокого осмысления широкого спектра бициллиеведческой проблематики – в хронологическом диапазоне от 70-х до 90-х гг. XX в. Работа М.Н.Велевой «Българската съдба на проф. П.М.Бицилли» - результат глубокого монографического исследования «болгарской судьбы» П.М.Бицилли – стала первой специальной книгой профессионального историка, посвященной ученому. Стремясь раскрыть роль

П.М.Бицилли именно как ученого-эмигранта в развитии болгарской гуманитаристики, автор не только поставила, но и в значительной степени решила фундаментальные проблемы бициллиеведения в целом. Фактуальная база, историографический диапазон, биографический контур, оценка личности и научного наследия П.М.Бицилли, его места в европейском историографическом процессе и проч. – все эти сюжеты получили свое глубокое освещение. Одновременно, М.Н.Велевой удалось показать на примере одной «эмигрантской судьбы», как шел процесс привнесения научных традиций Новороссийского университета, шире – общероссийской исторической науки – в научное поле стран, которые стали «новой родиной» для тех, кого «изгнала» их настоящая родина.

2. БИРМАН МИХАИЛ АБРАМОВИЧ – доктор исторических наук, профессор, специалист-болгаровед; с 1950 по 1991 гг. был сотрудником Института славяноведения. В середине 1960-х гг., находясь в Болгарии в научной командировке, встретился с профессором Христо Гандевым, учеником П.М.Бицилли. В приватной беседе Хр.Гандев рассказал М.А.Бирману о П.М.Бицилли, имя которого в эти годы если и упоминали, то скорее в негативном плане. Заметив интерес М.А.Бирмана к фигуре и творчеству П.М.Бицилли, Хр.Гандев дал «короткую, но емкую и многозначную аттестацию Би» (так Михаил Абрамович называет П.М.Бицилли: *из письма М.А.Бирмана Т.Н.Поповой от 12 июня 2007 г.*); «вскоре, подвернулся случай» и М.А.Бирман постарался «извлечь имя Би из забвения»: началась работа под редакцией профессора И.С.Галкина над университетским учебником по историографии. В это непростое время – «на волне ресталинизации» - М.А.Бирман «рискнул, балансируя, вполголоса», как он сам оценивал свой шаг, «упомянуть и в тексте, и в примечаниях фамилию «белоэмигранта». По сути, впервые в хрестоматийной советской историографии «прозвучала в положительном тоне фамилия Бицилли» (*из письма М.А.Бирмана автору*) [8]. М.А.Бирман признается, что в 60-е гг. его знания о

[8] Историография новой и новейшей истории стран Европы и Америки. - М., 1968. - С.205. В этот же год вышел другой учебник, в котором автор – О.Л.Вайнштейн, непосредственный ученик П.М.Бицилли по Новороссийскому университету, назвал имя своего учителя. См.: История советской медиевистики (1917-1966). – Л., 1968. – С.53, 66. Собственно, О.Л.Вайнштейн впервые упомянул о П.М.Бицилли в статье «Развитие историографии средних веков в царской России», опубликованной в журнале «Историк-марксист» (1940, № 9, с.113) как о специалисте по проблемам духовной культуры средневековья. В 1960-е гг. в советской историографии вышли две публикации историков, в которых был представлен привлекательный образ П.М.Бицилли: Рубинштейн Н.Л.О путях исторического исследования // История СССР. – 1962. - № 6; Дмитриев С.С. К истории советской исторической науки.

П.М.Бицилли «были приблизительными», т.к. вплотную заняться заинтересовавшими его проблемами российской научной эмиграции в Болгарии, он не мог: работа по планам Института занимала все время, а включить в план тему по научной эмиграции в то время «было немыслимо» (*из письма М.А.Бирмана автору от 12 июня 2007 г.*).

В начале 1990-х гг. М.А.Бирман переехал в Израиль и здесь обрел как исследователь «новое дыхание» - он продолжил сотрудничество с коллегами из Института славяноведения, но главным направлением его «персонального маршрута» стало эмигрантоведение: на протяжении 1990-х – начала 2000-х гг. вышел ряд его серьезных публикаций в российских, израильских, европейских и американских изданиях по истории русской эмиграции [9]. Фигура П.М.Бицилли и его научное наследие заняли особое место в творческих исканиях М.А.Бирмана: он вел интенсивную переписку с дочерью П.М.Бицилли – Марией Петровной, зятем ученого – князем А.П.Мещерским, внучкой Петра Михайловича – Елизаветой Петровной Ивановой-Аначковой и др.; получил от них много ценных материалов. Творческий контакт с исследователями творчества П.М.Бицилли из России, Болгарии, Украины и других стран, глубокое знание трудов Петра Михайловича и бициллиеведческих изданий, собранный обширный личный архив уникальных документов позволили М.А.Бирману создать собственную версию образа П.М.Бицилли, его жизненного пути, дать высокопрофессиональную оценку его наследия [10].

Историк Н.Л.Рубинштейн (1897-1963) // Ученые записки Горьковского государственного университета. Серия историко-филологическая. 1962. – Вып.72. – Т.1. Впервые эти работы в контексте изучения творчества П.М.Бицилли были введены в научный оборот Т.Н.Поповой. См.: Попова Т.Н. О преподавании историографии всеобщей истории в Новороссийском университете в начале XX века // Актуальные проблемы исследования и преподавания новой истории стран Западной Европы и Америки. – Одесса, 1992. – С.37-42; Она же. Возвращение Бицилли // Вестник региона. – 1999. – 10, 17 декабря. - №№ 48-49; Попова Т.Н., Максименко И.В. Судьбы ученых: из истории Новороссийского университета (биоисториографические этюды) // Российские университеты в ХУШ -Х1Х веках. Сборник научных статей. – Вып.4. – Воронеж, 1999. - С.173 и др.

[9] См.: Бирман М. Звездный час Милюкова-балканиста // Балканские исследования. – Вып.15. Россия и славяне: политика и дипломатия. – М., 1992. – С.181-187; Он же. В одной редакции (о тех, кто создавал газету «Последние новости» // Евреи в культуре русского зарубежья. – Т.3. – Иерусалим, 1994. – С.147-169; Он же. Русская эмиграция в Болгарии (в науке, культуре и просвещении) // Новый журнал. – Т.218. - Нью-Йорк, 2000. – С.167-179; Он же. Российские интеллектуалы-эмигранты в Болгарии 1920-1930-х годов // Новая и новейшая история. – М., 2002. - № 1. – С.173-193 (в соавт.: А.Н.Горяинов) и др.

[10] См.: Бирман М.А. П.М.Бицилли (1879-1953) // Славяноведение. – М., 1997. - № 4. – С.49-63; Он же. П.М.Бицилли в югославский период эмиграции (1920-1923) // Славяноведение. – 2005. - № 4. – С.84-95; Он же. П.М.Бицилли (1879-1953). Штрихи

«Этапы, персоналии и центры бициллиеведения» (*фрагменты доклада с комментариями*): «В процессе становления бициллиеведения как самостоятельной комплексной и междисциплинарной области гуманитарных знаний» М.А.Бирман выделяет три условных стадии. Первая – «зачаточная или эмбриональная» - охватывает период публикаций о П.М.Бицилли при его жизни, а также после его кончины в 1953 г. и длится до начала 90-х годов. Вторая - с рубежа 80-х – 90-х гг., когда в России, Болгарии, странах Центральной и Юго-Восточной Европы «произошло падение коммунистических режимов», по конец 90-х годов ХХ века - ознаменована «возвращением Бицилли». С наступлением ХХ1 века, считает М.А.Бирман, можно говорить о «кристаллизации особой междисциплинарной ветви гуманитарных знаний» - бициллиеведения.

Первые труды П.М.Бицилли, написанные им в Одессе в 1916-1919 гг., «не остались без внимания специалистов», однако «урожай откликов» был невелик, т.к. общая обстановка «в период войн» не способствовала «оживленным научным дискуссиям по проблемам далекого – античного и средневекового прошлого». В 20-30-е гг., в период эмигрантской жизни П.М.Бицилли, внимание к его работам усиливается: «Наиболее значительный (и числом, и авторитетом именитых фамилий) контингент рецензий был у двух оригинальных и разнонаправленных по исследовательской проблематике книг» - «Очерки теории исторической науки» (Прага, 1925, рецензенты: Н.И.Бахтин, А.А.Кизеветтер, И.Херасков и Д.И.Чижевский) и «Этюды о русской поэзии» (1926, рецензенты: Г.В.Адамович, Ю.И.Айхенвальд, В.В.Вейдле, М.Л.Гофман, М.Л.Цетлин, Д.С.Святополк-Мирский и др.)». В последующие годы внимание к его творчеству было «чрезвычайно неравномерное» и «выборочное». В связи с этим, считает М.А.Бирман, «ни о каком бициллиеведении…говорить не приходится». После смерти П.М.Бицилли ситуация изменилась мало: обстановка «прокоммунистического режима в Болгарии» способствовала «очернению и замалчиванию творчества Бицилли», что «корреспондировало с давно утвердившимся в СССР табуированием наследия русских эмигрантов». Данная историографическая ситуация, казалось, предвещала «полное забвение трудов Бицилли». Тем не менее, «в послевоенную эпоху», «в обстановке возросшего интереса к России и ее культуре», ученые-эмигранты, – В.М.Сечкарев, Д.И.Чижевский, Р.О.Якобсон и др., преподававшие в университетах США и Западной Германии, стали проявлять «живой интерес к достижениям ученых зарубежной России».

к портрету ученого // Бицилли П.М. Избранные труды по средневековой истории: Россия и Запад. – С.633-718 и др.

Среди «пионеров бициллиеведения» М.А.Бирман называет три имени: Н.Л.Гурфинкель («ladies first»), ученицы П.М.Бицилли (в гимназии и на Одесских высших женских курсах), которая будучи в эмиграции (с 1925 г.) переписывалась со своим учителем, переводила его работы на французский язык, «инициировала новые проекты издания трудов мэтра на Западе» [11]; А.П.Мещерского – зятя П.М.Бицилли [12]; Винсента Зивекинга, выпускника университета в Гамбурге, ученика славистов В.М.Сечкарева и Дитриха Герхардта, который в 1966 г. в Мюнхене издал немецкий перевод работы П.М.Бицилли «Творчество Чехова». «Версия В.Зивекинга» вызвала «немалый резонанс в странах Запада» и способствовала новым обращением к филологическим исследованиям П.М.Бицилли. Таким образом, заключает М.А.Бирман, на протяжении 50 -80-х гг. творчество П.М.Бицилли привлекло внимание «лишь ученых славистов некоторых стран Запада»; это обстоятельство «ограничивало возможности восприятия многообразного и многодисциплинарного наследия Бицилли».

Данное положение изменилось с рубежа 80 -90-х гг.: «в результате падения коммунистических режимов» возникли нормальные условия для исследований в тех странах, где до этого труды Бицилли «замалчивались». В Болгарии на рубеже 80-х – 90-х гг. возникла своеобразная «могучая кучка» - группа энтузиастов-поклонников творчества Бицилли. Среди них: филологи – Т.Галчева, Г.Петкова, Х.Манолаков; историки – А.Пантев; философ Д.Дочев. «Среди пионеров бициллиеведения в Болгарии, - считает М.А.Бирман, - несомненно, одной из первых должна быть названа проф. Мария Велева, ученица Христо Гандева (непосредственного ученика ПМБ)»: ее «многолетние занятия историографией органично и успешно продолжились изучением «болгарской судьбы проф. П.М.Бицилли».

В России в первой половине 90-х гг. «единственной формой ознакомления читателей с наследием Бицилли явились перепечатки в сборниках, альманахах и журналах» многочисленных «небольшого объема» сочинений ученого, которые способствовали фактическому знакомству «представителей научного сообщества» с его творчеством. На смену этому «массиву журнальных перепечаток» пришла новая форма – републикация «солидных и объемных произведений»,

---

[11] См.: Бирман М. А. Н.Л.Гурфинкель – переводчик и издатель трудов П.М.Бицилли // Русское еврейство в зарубежье. Статьи, публикации, мемуары и эссе. – Т.5 (10) / Сост., глав. ред. и изд. М.Пархомовский. - Иерусалим, 2003. – С.33-40.

[12] См.: Бирман М.А. А.П.Мещерский (1915 – 1992). Несколько страниц к биографии первого “бициллиеведа” // ПОΛΥТРОПОN. К 70 - летию Владимира Николаевича Топорова. – М., 1998. – С.800-805.

вышедших «под редакцией и с предисловием одного из первых бициллиеведов в России Б.С.Кагановича», а также филологов – В.П.Вомперского, И.В.Анненковой и М.А.Васильевой.

В конце 90-х гг. «проявились и первые намеки на оформление постепенно складывающейся самостоятельной ветви (поначалу, скорее – ростка) гуманитарных знаний»: 1) в научной литературе появились понятия «бициллиевед» и «бициллиеведение»; термин «бициллиевед», введенный М.А.Бирманом в юбилейном сборнике, посвященном «великому слависту академику В.Н.Топорову», в подготовке которого «приняли участие многие десятки гуманитариев разных специальностей едва ли не всех стран планеты», стало «достоянием всего ученого мира»; 2) в 1999 г. «по инициативе проф. Т.Н.Поповой в университете Одессы состоялась историографическая конференция», посвященная 120-летию со дня рождения П.М.Бицилли, и хотя тексты докладов «не были выпущены единым блоком (распечатаны они были раздельно, в разных изданиях), конференция, несомненно, содействовала популяризации трудов Бицилли, делу институционализации бициллиеведения».

С началом XX1 века «проявились признаки растущего внимания к изучению наследия ПМБ»: защита докторской (Л.Л.Сыченкова, Казань, 2001) и нескольких кандидатских диссертаций (А.А.Морозов, Омск, 2001; М.Н.Рудман, Уфа, 2002; Н.И.Ашурова, Томск, 2004), посвященных в основном проблемам медиевистики и культурологии; «несколько статей об историко-культурологическом наследии ПМБ напечатал московский культуролог Б.Е.Степанов»; о Бицилли-историке «опубликовали большое число разнообразных работ проф. Т.Н.Попова и ее ученик, молодой одесский историк Д.А.Шумейко»; «на карте формирующегося бициллиеведческого ландшафта появляются новые города»: Белгород, Казань, Калининград, Нижний Новгород, Омск, Пенза, Томск, Царское Село и др. «Эти факты, – считает М.А.Бирман, – свидетельство роста популярности наследия П.М.Бицилли, а также признаки внимания к освоению его научных достижений». Среди болгарских бициллиеведов, проявлявших «активность» в последние годы, – филолог Галина Петкова (ей принадлежат новые публикация работ П.М.Бицилли, популяризация творчества ПМБ «в рамках Интернета»); философ Красимир Делчев (осуществивший переиздание ряда работ ПМБ); историк Мария Велева, издавшая в 2004 г. книгу «Българската съдба на проф.П.М.Бицилли», в которой собраны «все ее прежние содержательные, насыщенные интересными идеями публикации о ПМБ и его творчестве».

В 2006 г. в Москве был «издан большой (по объему превосходивший все предыдущие репрезентативные издания о ПМБ)» том сочинений Бицилли по средневековой истории, приложения к которому включили «подробную биографию» ученого (автор – М.А.Бирман), библиографию его трудов и «литературы о Бицилли». Последний раздел «отвечает насущным потребностям разобщенных бициллиеведов, разбросанных по многим городам и не имеющих, подчас, представления об опубликованных работах их коллег по цеху».

В 2007 г. в Санкт-Петербурге, а затем в Одессе, «почти одновременно вышли две книги, принадлежащие авторам-бициллиеведам со стажем. Обе книги подводят итоги бициллиеведческих исследований разных пластов творчества ученого. Б.С.Каганович в книге «Русские медиевисты первой половины XX века» (в последней трети ее части – о Бицилли) сосредоточился, преимущественно, на анализе достижений Бицилли в области исследования проблем средневековья и эпохи Ренессанса. Иной ракурс – в книги Т.Н.Поповой «Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета». В большом очерке в многопрофильной книге (Бицилли посвящено около 120 страниц) автор исследует творческую судьбу ученого одесского периода его жизни и первого этапа его пребывания в эмиграции. Обе книги являются бесспорными удачами опытных авторов. Они свидетельствуют, что бициллиеведение «выросло из пеленок» и вступает в «новую фазу – фазу творческой зрелости». Завершая доклад, М.А.Бирман выразил надежду на то, «что настоящий научный форум – обмен мнениями и наблюдениями, проводимый по инициативе одесских бициллиеведов, явится новой ступенью в институционализации новой ветви гуманитарных знаний».

В современном бициллиеведении профессор М.А.Бирман занимает особое место. По мнению российского исследователя Б.С.Кагановича, «больше всего для изучения *биографии* (курсив Б.С.Кагановича. – Т.П.) П.М.Бицилли сделал в последние годы московский славист М.А.Бирман, проживающий ныне в Израиле» [13]. На наш взгляд, М.А.Бирману принадлежит приоритет в процессе институционализации бициллиеведения по ряду позиций: ученым было впервые введено само понятие «бициллиевед»; самая полная на сегодняшний день биобиблиография П.М.Бицилли составлена М.А.Бирманом совместно с А.Н.Горяиновым [14];

[13] Каганович Б.С. Русские медиевисты первой половины XX века. - С.214.

[14] См.: Горяинов А.Н., Бирман М.А. Библиография опубликованных работ П.М.Бицилли и литература о нем. 1912-2003. // Бицилли П.М. Избранные труды по средневековой истории: Россия и Запад. - С.733-778.

М.А.Бирманом впервые поставлена проблема *рецепции* трудов П.М.Бицилли в различных европейских регионах; исследователю удалось дать реконструкцию всего жизненного пути П.М.Бицилли, основываясь на материалах семейного архива Бицилли, а также архивных документах и проч., введенных в научный оборот другими бициллиеведами (М.Н.Велевой, Т.Н.Поповой и др.); в работах М.А.Бирмана впервые предпринята синтезированная оценка научного наследия П.М.Бицилли; ученый выступил как непосредственный организатор «института бициллиеведения» (понятие М.А.Бирмана): им много сделано для «выявления» бициллиеведов и установления с ними личных контактов; М.А.Бирманом достаточно полно осмыслена историография бициллиеведения с учетом персональных, дисциплинарных и регионально-хронологических измерений и намечена стратегия развития бициллиеведческого процесса.

<u>Новые подходы и новые идеи</u>

1. КОЛЕСНИК ИРИНА ИВАНОВНА – доктор исторических наук, профессор, выпускница Депропетровского госуниверситета, ныне – ведущий научный сотрудник Института истории Украины НАН Украины, специалист по теории и истории исторической науки, российской и украинской историографии XVIII – XIX вв., науковедению и культурологии [15].

«Интеллектуальная биография в историографическом дискурсе: ad modum П.М.Бицилли» *(фрагменты доклада и комментарии):* И.И.Колесник предложила новое направление изучения интеллектуальной биографии П.М.Бицилли как представителя профессорской корпорации Новороссийского университета и шире – интеллектуального мира Украины Модерной эпохи – в контексте категории «интеллектуальное сообщество». По ее мнению, данное понятие – это не просто «базовая реальность», но

[15] См.: Колесник И.И. Историографическая мысль в России: от Татищева до Карамзина. – Днепропетровск, 1993; Она же. Українська історіографія (ХУШ – початок ХХ ст.). – К., 2000; Она же. Методологія історії чи історія методології: метафори історіографічного дискурсу // Український гуманітарний огляд. – Вип. 5. – К., 2001; Она же. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // УІЖ. – 2002. - № 1; Она же. Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип..1. – К., 2005; Она же. Стиль історіографічного мислення як когнітивна свідомість // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.2. – К., 2006 и др. Об И.И.Колесник см.: Професори Дніпропетровського національного університету: Біографічний довідник. – Дніпропетровськ, 2003. – С.119; Інститут історії України НАН України. 1936-2006. К., 2006. – С.561 и др.

одновременно продукт воображения, образ, который конструируется участниками культурной жизни и исследователями этой жизни. Концепт «интеллектуальное сообщество» является инструментом изучения культурных, образовательных, научно-корпоративных и политических практик украинских интеллектуалов. Данное слово/понятие находится на стыке культурной и интелектуальной историографий, т.е «аккумулирует много смислов и кодов», расшифровка которых, по мнению И.И.Колесник, может осуществляться, с помощью различных стратегий.

Для экспликации понятия «интеллектуальное сообщество» одной из новых стратегий может служить теория «сетевого общества» (theory of network society) Мануеля Кастельса, которая возникает в 90-х гг. ХХ в. и «фиксирует новый тип общества, создаваемого потоками информации», что «трансформирует социальный и личный опыт, меняет идентичности». Базовыми категориями сетевой теории являются «информация» и «культура», поскольку основой социальной интеграции служит информация, а информационная культура связывает и интегрирует современное общество. В сфере интеллектуальной истории сетевой подход был апробирован Рэндаллом Коллинзом («Социология философий», 1998). Р.Коллинз применяет метод моделирования интеллектуальних сетей. Внутренняя структура интеллектуальных сетей функционирует в виде трех составляющих: 1) вертикальных цепей или т.н. «межпоколенных сетей», связей по образцу учитель-ученик; 2) «горизонтальных альянсов», т.е. взаимосвязанных и последовательных групп интеллектуалов; 3) важной частью интеллектуального поля является структурное соперничество/партнертсво. Выдающиеся мыслители «как правило, появляются парами или триадами». Сформулированная Р.Коллинзом идея соперничества интеллектуалов-современников, коррелируется, по мнению И.И.Колесник, с тезисом М.Вебера о борьбе, которая присуща всем, без исключения, социальным объединениям. Это означает, что борьба (соперничество, партнерство, противостояние, конфликт) является атрибутом любого социального объединения, в том числе – интеллектуального сообщества.

«Социологию философий» Р.Коллинз репрезентует как новую дисциплину, которая находится на стыке социологии и истории науки, называя ее «социологией интеллектуального развития». Предметом новой дисциплины считаются не мыслители, их учения, а сети межличностных связей и знакомств. Таким образом, заключает И.И.Колесник, «методология интеллектуальных сетей», апробированная Р.Коллинзом, дает определенный импульс и понятийно-технический ресурс для процедур концептуализации

категории «интеллектуальное сообщество», широко используемой в современных дискурсивных практиках. По мнению И.И.Колесник, «интеллектуальное сообщество» – это динамичная и гибкая сетевая структура коммуникативных и информативных практик интеллектуалов». Следовательно, экспликацию данного концепта, следует начинать с ключевого слова «интеллектуал» и классификации интеллектуальных типов.

Интеллектуал – не просто представитель «свободных профессий», это – человек, живущий напряженной интеллектуальной жизнью, маркерами которой «являются специфическая поведенческая модель, речевой код, внешний вид, особый стиль жизни и мышления, круг чтения, общения, своя политическая культура, независимая гражданская позиция» и проч. Интеллектуальный класс представлен разными типами: интеллектуал-специалист по конкретным вопросам; специалист «на все руки»; интеллектуал-одиночка; интеллектуал-менеджер /П.Бурдье/; интеллектуальный герой или гений /Р.Коллинз/. Образ интеллектуала имеет культурно-национальные характеристики и является ситуативным. «Типичными чертами украинского интеллектуала являются чрезмерная идеологизация культурных практик, эмоциональная экзальтация, недостаток политической воли, вождизма, личностной харизмы, аппеляция к памяти, воспоминаниям о прошлом.

Методологически значима экстраполяция основных позиций сетевой теории Р.Коллинза на «украинский материал», предпринятая И.И.Колесник. «Культурный мир украинства епохи Модерна, – считает И.И.Колесник, – можно представить под углом зрения сетевого анализа, как гибкую подвижную и текучую структуру интеллектуальных связей». Интеллектуальные сообщества, которые составляли душу и тело украинского культурного пространства, возникали и конкурировали между собой, исчезали и возрождались в новых формах. У истоков интеллектуального сообщества находился либо организационный лидер, либо организационное ядро (журнал, издание, кафедра и т.п.).

Объединения украинских интеллектуалов эпохи Модерна были самые разнообразные. По: 1) социальному статусу это были аристократические салоны, буржуазные гостинные, студенческо-разночинские демократические кружки; 2) характеру интересов и роду интеллектуальных занятий – литературно-философские кружки, литературные вечера, объединения литераторов, художников, столичной и местной литературно-артистической богемы; 3) по принципу организации – группы друзей, однокашников, партнеров по обсуждению и пр.; 4) уровню открытости – тайные, закрытые,

легальные культурные и общественные объединения, научные общества; 5) способу репрезентации – украинские «харизматические кланы», старшинско-дворянские «культурые гнезда», великосветские салоны, помещичьи усадьбы, дворцы магнатов с домашними театрами, крепостными художниками и музыкантами, резиденции представителей местной бюрократической верхушки. Разнообразие форм интеллектуальных сообществ просвещенного и патриотически ориентированного украинства создавало разветвленную сеть семейно-свояцко-соседских, имущественных, служебно-корпоративных взаимоотношений, литературных, научных, культурных связей. Эти интеллектуальные сети и определяли украинское культурное пространство, кросс-культурные, украинско-российские, украинско-польские, украинско-чешские и др. связи.

«Широкое разнообразие интеллектуальных сообществ в украинском культурном пространстве целесообразно идентифицировать», по мнению И.И.Колесник, используя идеально-типологический метод М.Вебера, который различал общественные объединения, по схеме: «союз/институт, маркерами при этом служили рациональные основания и механизмы принуждения». В связи с этим, И.И.Колесник выделяет две большие группы интеллектуальных сообществ в пространстве украинской культуры. К первой относятся добровольные объединения, союзы, которые кристаллизуются вокруг рациональных оснований (будь-то культурные ценности идеи-символы, моральные императивы, организационный лидер, харизматическая личность); землячества украинцев в имперских столицах, студенческие гмины в университетских городах; «культурне гнезда» или культурные харизматические кланы, литературно-проосветительские кружки.

Ко второй группе интеллектуальных сообществ И.И.Колесник относит в соответствии с типологией М.Вебера объединения типа «институт». «В таких объединениях рациональные начала, как интегральный фактор, дополнялись елементами принуждения (социального, морального, институционального или требованиями политической целесообразности): общественно-политические объединения и группы (масонские ложи, декабристские организации, тайные общества); культурно-общественное движение, структурируемое разветвленной сетью украиских громад, народнических групп, кружками украинских интеллектуалов-эммигрантов; научно-корпоративные объединения (университетские кафедры, научные институции, научные общества, редакционные кружки)».

Механизм взаимодействия отдельной личности с интеллектуальным сообществом, интеллекту ала с его окруженцем, целесообразно, считает И.И.Колесник, рассматривать сквозь призму его научной карьеры, учитывая ее уровни. Первый уровень – «начальный (первая публикация, которая служит как бы пропуском для вхождения в научное сообщество); второй – пребывание начинающего ученого в промежуточной группе, что связано с процессами адаптации и самопрезентации его в корпоративной среде; третий – охватывает около пяти лет исследовательской работы и публикаций, в результате чего происходит процесс вхождения исследователя в состав высокопродуктивной группы – элиты данного научного сообщества; самый высокий уровень, к которому стремится профессионал – лидерство, ведущие позиции внутри организационного ядра (ядерной группы) данного интеллектуального сообщества. Пи к научной карьеры также имеет свои уровни интеллектуального успеха. Обычными в карьере интеллектуала являются периоды кризисов и спадов научной продуктивности, снижения статуса, изменения корпоративной идентичности. В целом, место интеллектуала, по мнению Р.Коллинза, определяется его «сетевой позицией в интеллектуальном сообществе, а также интенсивностью его интеллектуальных связей и контактов». Таким образом, заключает И.И.Колесник, «сетевые технологии, модели интепллектуальных сетей дают новые возможности, активизируют значительный ресурс, который не вписивается в привычные схемы интеллектуальной и культурной историографии. На практике метод коммуникационных сетей коррелируется с техниками микроисторического анализа, сетевые технологии служат определенной альтернативой таким неизменным атрибутам традиционного историописания, как процессуальность и линейность. Взгляд на украинскую культуру и науку как совокупность сетей интеллектуальных альянсов легитимизирует саму идею нелинейных подходов в сфере культурно - интеллектуальной истории».

Новое направление исследования интеллектуальной биографии историков в Украине эпохи Модерна, предложенное И.И.Колесник на основе творческого анализа теоретических новаций западной науки, в частности, «моделей интеллектуальных сет ей» значительно расширяет, на наш взгляд, методологический потенциал биоисториографических исследований, ориентирует на выработку конкретных методик историографического анализа структуры коммуникационных форм представителей интеллектуальных сообществ (ИС), поиск нового фактографического материала или новый ракурс переосмысления уже введеного в научный обиход; постановку *иных* вопросов к источникам.

Авторская типология ИС в Украине (шире – в украинских землях на территории двух империй) позволяет не только п онять сложную структуру взаимосвязей отдельных ученых -историков, их принадлежность к конкретному типу (типам) объединений, их роль в формировании и трансформации этих объединений, но и выявить прямое и опосредованное, «линейное» и «нелинейное» влияние различных факторов на творческий процесс отдельного интеллектуала через систему коммуникаций в многопрофильной конфигурации «сетевых» взаимоотношений.

Проблема «Бицилли в системе интеллектуального сообщества в Украине» (России, Сербии, Болгарии, Европе и проч.) еще ждет своей исследовательской постановки, ее источниковая основа представлена лишь отдельными фрагментарными сюжетами, предметно не сфокусированными. Предложенные «сетевые технологии» открывают новые возможности для осмысления истории конкретной интеллектуальной индивидуальности в культурном пространстве.

2. ДЕМИН ОЛЕГ БОРИСОВИЧ – доктор исторических наук, выпускник Одесского госуниверситета, ныне – профессор кафедры истории нового и новейшего времени ОНУ им. И.И.Мечникова, специалист по истории между народных отношений в Европе ХУ1 - начала ХУП вв.; истории Новороссийского университета и региональной историографии [16] .

«Творческие поиски П.М.Бицилли в контексте историографических поисков в начале ХХ века» (*фрагменты доклада и комментарии):* «Встреча» с Бицилли призошла еще в конце 60-х гг., «когда я специализировался по кафедре истории древнего мира и средних веков Одесского госуниверситета»: «талантливый педагог и знаток французской историографии, кандидат исторических наук Ирина Владимировна Завьялова», доцент исторического факультета рассказывала о П.М.Бицилли, акцентируя внимание на то, что он во многом опередил появление «Анналов», а исследования А.Я.Гуревича, в целом «шло в духе идей и положений П.М.Бицилли». Под влиянием лекций И.В.Завьяловой «я при обрел в букинистическом магазине книгу П.М.Бицилли «Салимбене», которая по тем временам стоила в Одессе дорого, учитывая ее местное издание. Позднее, в 70 -е

[16] См.: Дьомін О.Б. Біля витоків англійського атлантизму. Зовнішня політика Англії кінця 50 - кінця 80-х років ХУ1 ст.: Монографія. – Одесса, 2001; Аппатов С.И., Демин О.Б., Першина З.В. Историческая наука в Одессе за 200 лет // Очерки развития науки в Одессе. – Одесса, 1995; Дьомін О. Вивчення та викладання всесвітньої історії в Одесі в Х1Х-ХХ ст.// Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. - Вип.15. – Серія: Історичні науки. - № 1. – Чернігів, 2002 и др. Об О.Б.Демине см.: Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник. Серія: «Українські історики». – Вип.2, част. 1. – Київ; Львів, 2003. - С.110-111.

гг., мы с Т.Н.Поповой собирались писать о П.М.Бицилли, однако до дела так и не дошло».

«Хотел бы возразить ряду учених, которые относят П.М.Бицилли к петербургской школе медиевистов (См.: Каганович Б.С. П.М.Бицилли и его книга «Элементы спедневековой културы» // Бицилли П.М.Элементы средневековой культуры. – СПб., 1995. – С.УШ). Действительно, с первого подхода трудно, анализируя развитие историографии всеобщей истории в Новороссийском университете, определить место П.М.Бицилли среди одесских учених. До начала XX ст. в университете французская тематика занимала приоритетное место в исторических исследованиях. Однако постепенно стали появляться работы по истории Англии, Германии, скандинавских стран. Но Италии в этом перечне не было. Исходя из такой прозрачности научной проблематики современные ученые сделали вывод о том, что П.М.Бицилли достаточно самостоятельно нашел свою исследовательскую нишу.

В определенной мере допускалось влияние его старшего коллеги по кафедре, воспитанника Санкт-Петербургского университета В.Э.Крусмана, который как раз работал над проблемами английского гуманизма. Вместе с тем, в Одесском университете в то время должность профессора кафедры богословия занимал Александр Михайлович Клитин. Он учился в Смоленской и Московской духовних семинариях, в 1889 г. после защиты в Московской духовной академии диссертации «Достоверность посланий Св.Павла к Тимофею и Титу» получил степень магистра. Преподавал в Киевской духовной семинарии, Киевском кадетском корпусе, а в 1900 г. перешел на работу в Новороссийский университет (Государственный архив Одесской области. – Ф.45. – Оп.4. – Д.1344. – Л.26-33).

В государственном архиве Одесской области в фонде А.М.Клитина сохраняются тринадцать документов. Большая часть – рукописи лекций и черновики научных работ. Две из них являются лекциями: «Религиозное движение в Италии в XI-XП ст.» и «Религиозное движение в Италии в XП-XШ ст.» и в описи имеют дату 1902 год (ГАОО. – Ф.170. – Оп.1. – Д.6-7), хотя сам текст не содержит какой-либо датировки. Кроме того, имеется рукопись лекций «Иоахимизм до 1254 г.», рукописи, скорее всего, статей – «Пророчества в ожидании конца света в XШ столетии», «Мистика средних веков» и «Чаяния конца света в Италии в XШ и XIУ ст.». Последний документ состоит из 83 страниц и может быть датирован 1916 г. Этот текст не содержит никаких ссылок на книгу П.М.Бицилли «Салимбене». Это определенным образом странно, учитывая то, что в рукописи «Религиозное движение в Италии в XП-XШ ст.»

(датированной 1902 г.) на странице 13 на полях уже написанной лекции и другими по цвету чернилами сделана приписка, содержащая фамилию Бицилли, но без названия работы и указания страниц. В любом случае, это свидетельствует о знакомстве А.М.Клинина с работой П.М.Бицилли и, скорее всего, даже до ее издания.

Можно предполагать, что А.М.Клитин начал работу над новими для себя сюжетами сразу после переезда в Одессу. Скорее всего, это было связано с новой учебной нагрузкой. В 1903 г. А.М.Клитин был в зарубежной командировке, что могло существенно пополнить его знания по истории средневековой Италии. Во всех его рукописях речь шла, так или иначе, об иоахимизме и других, близких к этой тематике вопросах истории религии в Италии Х1-ХШ ст., а основным источником изучения религиозных настроений были труды монаха Салимбене. Почему же тогда А.М.Клитин не опубликовал написанное? Скорее всего, этому помешали обстоятельства его личной жизни»: смерть «в декабре 1908 г. его первенца Бориса, который учился на втором курсе физико-математического факультета Новороссийского университета». А.М.Клитин, тяжело переживавший утрату сына, в его память издал книжку («Боря Клитин. Из семейной хроники». Одесса, 1910). Именно «семейная трагедия», считает О.Б.Демин, «привела к отходу от научной работы».

«Знакомство П.М.Бицилли с А.М.Клитиным состоялось в стенах университета, где студент П.Бицилли слушал лекции профессора богословия А.М.Клитина. Оно могло возобновиться, но уже в новом качестве, когда молодой преподаватель пришел на работу в университет». В качестве начального этапа анализа вопросов «научного общения» двух ученых целесообразно, по мнению О.Б.Демина, проследить «связь между лекционным курсом А.М.Клитина и рецензией П.М.Бицилли на книжку Л.П.Карсавина», которая была опубликована в 1913г. в «Известиях Одесского библиографического общества», тем болем, что следующая работа П.М.Бицилли «Западное влияние на Руси и Начальная летопись» (1914) никак не связана с италоведческими интересами автора.

Скорее всего, допускает О.Б.Демин, именно «в 1913-1915 гг. имели место наиболее интенсивные контакты двух преподавателей университета, в которых А.М.Клитин выступал как наставник и руководитель» и результатом такого «кооперирования», стало появление книги «Салимбене». Эти факты «вписываются в психологический портрет А.М.Клитина»: возможно, П.М.Бицилли «в чем-то напоминал ему сына Бориса» – молодой историк учился в университете одновременно с Борисом. Однако позже между А.М.Клитиным и П.М.Бицилли, видимо, делает предположение

О.Б.Демин, «что-то произошло, отчего П.М.Бицилли в последующие годы никогда не вспоминал одесского профессора богословия». «Таким образом, можно утверждать, что П.М.Бицилли начинал в Одессе не на пустом месте. Его интерес к итальянской проблематике основывался на лекциях и работах профессора богословия Новороссийского университета А.М.Клитина». П.М.Бицилли можно отнести к одесскому исследовательскому пространству, а не к петербургской школе, заключает О.Б.Демин, и этот «расширенный вывод подтверждает предположение автора, сделанное им еще в 1994 г. о связи научных интересов А.М.Клитина и П.М.Бицилли (См.: Аппатов С.И., Демин О.Б., Першина З.В. Историческая наука в Одессе за 200 лет // Очерки развития науки в Одессе. – Одесса, 1995. – С.479)».

Новый взгляд на обстоятельства, обусловившие выбор П.М.Бицилли италоведческой проблематики, определение его места в структуре научного поля Новороссийского университета, роль А.М.Клитина в качестве научного наставника П.М.Бицилли, а также в качестве, по сути, основателя новой исследовательской традиции – изучения духовной жизни Италии XIII в. в Новороссийском университете – все эти идеи, предложенные О.Б.Деминым, безусловно, в значительной мере раздвигают границы понимания мотивационных факторов научных поисков П.М.Бицилли, открывают новый ракурс бициллиеведческого анализа и структуры исторических исследований в Новороссийском университете.

Гипотетическая модель О.Б.Демина, ориентирует, в первую очередь, на создание новой фактуальной базы – введение фактографического материала, подтверждающего «учебные и научные связи» А.М.Клитина и П.М.Бицилли в границах Новороссийского университета, поиск фактов о мотивации исследовательского выбора в пользу истории духовной жизни средневековой Италии самого А.М.Клитина, данные (пусть фрагментарного, косвенного характера) об отношении П.М.Бицилли к А.М.Клитину. Поскольку две главные фигуры в жизни Бицилли-ученого, выпускника, а затем преподавателя Новороссийского университета – Е.Н.Щепкин и В.Э.Крусман нашли свою достаточно развернутую и глубокую оценку в персонологических работах (юбилейная статья и некролог) Петра Михайловича (хотя, стоит заметить, нигде Бицилли не пишет о них, как о своих непосредственных учителях и наставниках), постольку, имя Клитина, возможно, «проскользнет» хотя бы в его многочисленных рецензиях («историографических миниатюрах»), напоминающих в большей мере концептуального характера мини-исследования.

Вторая линия, на которую ориентируют идеи, высказанные О.Б.Деминым, – компаративный анализ текстов не только по проблематике (это в первом приближении было сделано О.Б.Деминым) и концептуально-теоретическим подходам, но – сравнение дискурсов двух ученых, стилей их мышления и историописания.

Третий момент: поиск «внутренних» истоков исследовательского поля П.М.Бицилли (направление правомерное, позволяющее расширить представление о месте Новороссийского университета в системе общероссийского, украинского и шире – европейского историографического процесса начала XX века) не исключает признания сложной конфигурации индивидуального маршрута ученого, специфики личностного восприятия идей *Другого*, особенностей отношения к проблеме «Школы» и проч.

Бициллиеведение: историографический контур (теоретический аспект)

Первое десятилетие XX1 века уже позволяет подойти к осмыслению почти столетней истории изучения творчества Петра Михайловича Бицилли. Попробуем сфокусировать внимание бициллиеведов на некоторых вопросах:

О периодизации. Начало «бициллиеведческого процесса», на наш взгляд, можно датировать **1913** годом, когда вышла первая рецензия на вторую по счету печатную работу приват-доцента Новороссийского университета «Тацит и римский империализм» (1912), а его третья статья «Colonus и conductor в свете новейших исследований» (1913) была проаннотирована в столичном научном издании [17]. С 1915 по 1922 гг. вышло восемь рецензий (в изданиях Санкт-Петербурга, Одессы и Италии) на книги: «Западное влияние на Руси и начальная летопись» (1914), «Салимбене: Очерки итальянской жизни XШ века» (1916), «Элементы средневековой культуры» (1919). Авторы эти рецензий: С.Л.Авалиани, Н.И.Ефимов, В.Н.Забугин, Л.П.Карсавин, Н.П.Кондаков, И.М.Гревс. Таким образом, с первых же публикаций творчество П.М.Бицилли привлекло внимание серьезных специалистов и его главные труды, созданные в одесский период – период

[17] См.: Дусинский И. [Рец.:] Бицилли П.М. Тацит и Римский империализм. Одесса, 1912 // Журнал Министерства народного просвещения. Отдел классической филологии. Новая серия. – 1913. - № 5. – С.237-239; [Аннотация на статью: Бицилли П. Colonus и conductor в свете новейших исследований // ЖМНП: Новая серия. – СПб. - Ч.46. № 8. Отд. классич. филологии. – С.358-379] // Научный исторический журнал. – М., 1913. - № 1. – С.2 (В разд.: Новости исторической литературы).

становлення его как профессионального історика – оказались в сфере академического интереса.

Сегодня интерес к фигуре и наследию П.М.Бицилли вышел за рамки академического: слишком масштабным и созвучным нашей эпохе оказалось все, о чем писал ученый. Тем более важно для профессиональной науки понять эволюцию «*включения*» трудов П.М.Бицилли в исследовательское поле международной гуманитаристики, специфику этапов бициллиеведческого процесса. Периодизация этого процесса, на наш взгляд, предполагает в качестве оснований – «сложный» критерий, базирующийся на комплексе параметров: проблемном, жанровом и статистическом; геополитическом факторе; особенностях историографической ситуации в регионально-национальном измерении и др. В связи с этим, можно с большой долей условности выделить следующие периоды (с предельно лапидарной характеристикой каждого).

I. Хронологический диапазон 1913-1953 гг.: от выхода первого «отклика» на печатные труды П.М.Бицилли до года кончины ученого и публикации единственного «Некролога» («Исторически преглед», 1953). Это – время рецензий (по преимуществу) на работы ученого-эмигранта, кратких информационных сведений биографического и библиографического характера в научной повременной и периодической печати (Болгарии, «Запада» и СССР), в изданиях Софийского университета и проч. Пожалуй, только в тексте «Некролога» (автор Хр.Гандев) предпринято осмысление личности ученого и его вклада в науку. «Некролог» становится первым историографическим обобщением и, закрывая начальный период, открывает следующий.

II. В рамках 1950-1980-х гг. обращение к личности и творчеству П.М.Бицилли было фрагментарным и характеризовалось значительным изоляционизмом не только в координатах «восток-запад» (символически), но и в границах болгарской и советской науки. Однако именно в это время наметились основные линии в развертывании бициллиеведческого процесса: 1) расширились жанры публикаций: предисловия и комментарии к переизданиям его трудов (в первую очередь, на Западе); биографические справки в университетских изданиях, учебниках по историографии и т.п.; библиографические сведения в официальных библиографических изданиях; юбилейные статьи; публикации мемуарного и эпистолярного характера; первые исследовательские статьи и проч.; 2) вырос «индекс цитирования» в работах филологов, историков, философов – определился интердисциплинарный интерес к творчеству П.М.Бицилли; 3) материалы о П.М.Бицилли вошли в университетские курсы на Западе,

в Болгарии и СССР (по истории исторической науки: М.Н.Велева, Софийский университет; И.В.Завьялова, Т.Н.Попова, Одесский университет и др.); 4) была предпринята попытка изучения творчества П.М.Бицилли в рамках специализированных структур: «Историографической комиссии» М.Н.Велевой (Софийский университет); в работе первой проблемной группы студентов по изучению истории исторической науки на историческом факультете Одесского университета (конец 1980-х гг.; руководитель Т.Н.Попова) и др.

III. С рубежа 1980-1990-х гг. сначала на волне «перестройки», затем под воздействием геополитических трансформаций, повлиявших на историографическую ситуацию, ученые стран Восточной Европы, а также представители научных кругов «диаспорных пространств» резко изменили фокус своего исследовательского интереса: фигура П.М.Бицилли оказалась в эпицентре различных историографических мотиваций. Кризис идентичности и поиски социокультурной, политико-идеологической и историографической самоидентификации во многом детерминировали «Ренессанс» бициллиеведческой тематики в болгарском, российском и украинском научном поле. 1990-е годы не только сформировали главный объект историографического анализа – появился массив разнообразных переизданий трудов П.М.Бицилли, были активно включены в исследовательскую работу сохранившиеся в библиотечных фондах разных стран оригинальные издания, но и определили основные направления бициллиеведческих исследований: археографическое, биоисториографическое, литературоведческое, лингвистическое, культурологическое, проблемно-историческое и т.п. Среди особо значимых показателей бициллиеведческого процесса на третьем этапе: 1) републикация многочисленных работ П.М.Бицилли отдельными изданиями, в специальных сборниках (персонологического, тематического характера), в периодике – научной и публицистической; 2) публикации биобиблиографий, в частности – систематизация литературы о творчестве ученого, что позволило очертить контуры формирующегося сообщества бициллиеведов, обозначить «кто есть кто?» среди исследователей, определить их географию, выделить основные историографические ландшафты бициллиеведения; 3) выход первых обобщающих статей, проблемно охватывающих весь творческий путь ученого, анализ его ведущих трудов, концептуальные оценки его научного наследия; 4) проведение первых специализированных конференций (Одесский университет, 1999); 5) с 1990-х гг. можно говорить и о начале саморефлексии среди бициллиеведов, об осмыслении траектории бициллиеведческого процесса.

IV. Эти, четко определившиеся, тенденции позволяют констатировать с рубежа 1990-х - 2000-х гг. переход к новому периоду в развитии бициллиеведения, для которого характерны: 1) выход первых книг, объемных очерков и специальных разделов в монографических изданиях, посвященных П.М.Бицилли; 2) защита диссертационных исследований; 3) публикация качественно новых биобиблиографий; 4) расширение дидактической литературы с включением трудов П.М.Бицилли; 5) появление многочисленных статей в справочных и энциклопедических изданиях; 6) наличие значительного Интернет-ресурса; 7) проведение первой международной конференции (Одесса, 2007) и проч.

Об «имени». Бесспорно, масштаб публикаций трудов П.М.Бицилли и разнообразных печатных работ о его творческом пути позволяет говорить о том, что в рамках современного историографического процесса интенсивно идет формирование новой области гуманитарного знания, институционализация нового направления, объектом которого выступает Петр Михайлович Бицилли, его личность, жизнь, судьба, творческое наследие. По традиции подобные направления историко-биографического плана называют, отталкиваясь от имени «героя», - «грушевськознавство», «франкознавство», «костомаровознавство» (в украинской историографии), «пушкиноведение», «макиавеллистика» и проч. [18]. Появление терминов «бициллиевед», «бициллиеведческие труды», «бициллиеведческие публикации», приводит к появлению понятий «бициллиеведение», «бициллиеведческий процесс», «институционализация бициллиеведения», когда речь идет уже не только об анализе бициллиеведческой литературы, но о формировании сложной социокогнитивной системы, представляющей собой относительно самостоятельное структурное подразделение гуманитарных исследований. Поскольку возникновение новой «идеи» – новой проблематики исследований (изучение жизни и творчества П.М.Бицилли) – связано с ее «носителем» – субъектом, научная деятельность которого приводит к появлению «блока» публикаций по данной проблематике, постольку саморефлексия исследователей наследия П.М.Бицилли требует самоидентификации, которая

[18] См.: Смолій В.А., Пінчук Ю.А., Ясь О.В. Микола Костомаров. Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник / За загальною редакцією В.А.Смолія. – Київ, 2005. - С.9; Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856 -1886). – Київ, 2006. - С.14; Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). – Дрогобич, 2002. – С.9; Ковач В. Силуэты в романтическом ореоле. – Одесса, 2000. – С.226, 228; Гребенник Г.П. Проблема отношений политики и морали (Опыт конструирования макиавеллианско-кантианского метадискурса). – Одесса, 2007. – С.51.

выражается, в первую очередь, в «социализации» своего «особого» места в научном поле в форме «самоназвания», т. е. в появлении собственного «имени» – ***«бициллиевед».*** Расширение диапазона результатов исследовательской деятельности «бициллиеведов» рождает и новые «названия-имена» для самой научной продукции – ***«бициллиеведческие труды и публикации».*** Качественно новый этап – осмысление всего процесса «изучения Бицилли» в регионально-хронологических и дисциплинарных координатах с учетом когнитивных и социальных параметров *нового научно-исследовательского явления* – приводит к появлению самоназвания этого процесса: ***«бициллиеведение»*** [19].

Об институционализации. Институциональный процесс включает две линии: когнитивную институционализацию, которая проявляется в формировании когнитивных параметров нового научного направления («идея»-проблема, фактуальная база, теоретико-методологический аппарат, концептуально-парадигмальные основы и т.п.), и социальную институционализацию (складывание специализированного научного сообщества, структур-учреждений, в том числе – системы обучения; появление информационно-коммуникационных форм и т.п.). Когнитивные и социальные аспекты институционализации взаимосвязаны, однако развитие конкретных социальных и когнитивных компонентов институционального процесса чаще всего неравномерно, что определяется не только спецификой имманентного развития нового исследовательского направления, но и зависит во многом от различных социокультурных факторов, механизмов интериоризации и проч. «Фактор институционализации» – это, в конечном счете, показатель когерентности, «сцепления» когнитивных и социальных компонентов

[19] М.А.Бирман вводит понятия: «бициллиевед», «бициллиеведческие труды», «бициллиеведческие публикации». См.: Бирман М.А. А.П.Мещерский (1915 – 1992). Несколько страниц к биографии первого «бициллиеведа». – С. 800; Он же. П.М.Бицилли (1879-1953). Штрихи к портрету ученого // Бицилли П.М. Избранные труды по средневековой истории: Россия и Запад. - С.636. Понятия «бициллиеведение», «бициллиеведческий процесс», «институционализация бициллиеведения» и т.п. впервые были введены Т.Н.Поповой при анализе бициллиеведческой литературы, попытках осмысления истории изучения жизни и творчества П.М.Бицилли и формирования нового научного направления. См.: Попова Т.Н. П.М.Бицилли: размышления о творчестве // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 2. Част. 1. – Київ, 2006. - С.98; Она же. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. – С.331-332 и др.

формирующегося нового научного направления [20]. Истоки институционализации бициллиеведения – во втором десятилетии XX века, когда началось формирование первых когнитивных сегментов нового «знания». Последующее «развертывание» институционализации можно рассматривать в контурах предложенного периодизационного процесса. На протяжении 1990 - 2000-х годов, на наш взгляд, произошла качественная трансформация: бициллиеведение «заявило» о себе как об относительно автономном, полидисциплинарном по структуре и многонациональном по составу репрезентантов научном направлении. Формирующееся научное сообщество бициллиеведов представлено историками, филологами, культурологами, политологами, социологами и др. из разных стран : Болгарии, Германии, Израиля, США, России, Украины и проч., которыми, по сути, уже создана в своих основних чертах когнитивная система бициллиеведения с отчетливым рефлексивным компонентом. Одновременно идет процесс складывания инфраструктуры нового направления в формах социальных параметров институционализации: научное сообщество, система изданий, научные структуры, компоненты информационно-коммуникационной системы и т.п. (с разной «скоростью» их формирования).

__Индивидуальные маршруты «приближения к Бицилли»:__ «Путь к Бицилли» для каждого исследователя индивидуален. Вместе с тем, можно выделить некоторые общие линии. Для М.Н.Велевой, возможно, главным фактором было влияние ее научного наставника – профессора Хр.Гандева, непосредственного ученика П.М.Бицилли. Этот же фактор – встреча с Хр.Гандевым – сыграл свою роль в формировании интереса к фигуре Бицилли у М.А.Бирмана. Влияние учителей, в частности, доцента Одесского университета И.В.Завьяловой – точка отсчета в «приближении» к Бицилли О.Б.Демина. Определенную роль в этом плане сыграла для Т.Н.Поповой старейший библиограф Научной библиотеки Одесского государственного университета им.И.И.Мечникова О.Ю.Ноткина. Второй фактор – «дидактический» – учебная работа: подготовка курсов лекций по историографии и медиевистике (для М.Н.Велевой, Т.Н.Поповой, О.Б.Демина). Третий – исследовательская работа, выход на личностно значимую тематику: у М.Н.Велевой и М.А.Бирмана – «эмигрантоведение», хотя и с разными мотивационными векторами (у М.Н.Велевой – роль российской научной эмиграции в развитии

[20] См. подробнее: Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. – С. 135-191 («Экскурс: Об институционализации историографии»).

болгарской гуманитаристики; у М.А.Бирмана – «эмигрантская судьба» российских ученых, их вклад в мировой историографический процесс); у О.Б.Демина и Т.Н.Поповой – история Новороссийского университета, изучение научно-педагогической деятельности профессоров историко-филологического факультета, имена которых были практически «изъяты» из «большой историографии». Для Т.Н.Поповой фигура П.М.Бицилли «проявилась» в процессе обращения к дисциплинарной истории историографии: факт отсутствие этого имени (как и имен многих других ученых Новороссийского университета, внесших значительный вклад в институционализацию истории исторической науки) в исследованиях Р.А.Киреевой, В.И.Чеснокова и др. по вопросам преподавания историографических курсов в университетах X1X – начала XX вв. побудил к поисковой работе.

Проблемы бициллиеведческих исследований. Изучение творчества П.М.Бицилли осложнено рядом моментов: *во-первых*, значительным объемом научного наследия ученого (в том числе – рукописного), далеко не полностью выявленного (особенно в газетных и журнальных изданиях), и отсутствием на сегодняшний день единой полной научной биобиблиографии; *во-вторых,* внушительным массивом опубликованных и рукописных трудов П.М.Бицилли, написанных на русском, болгарском, сербском, чешском, французском, английском, итальянском и немецком языках, что требует от исследователей исключительной эрудиции; *в-третьих,* «точечным» характером подходов многих исследователей, обращающихся к творчеству Петра Михайловича в конкретных аспектах, отсутствием на сегодняшний день попыток комплексного анализа всего наследия ученого; *в-четвертых,* спецификой этих подходов, обусловленных проблемным и дисциплинарным ракурсом восприятия, «зависимостью» от историографических традиций, теоретико-методологических концептов и проч.; *в-пятых,* сложностью с источниковой базой: «разбросанностью» материалов о жизни и творчестве П.М.Бицилли по архиво- и книгохранилищам разных государств, невыявленностью всех ego-документов в личных архивных фондах и т.п.; *в-шестых,* «разобщенностью» исследователей творчества П.М.Бицилли не только на межгосударственном и дисциплинарном уровнях, но и в пределах отдельных «историографических ландшафтов»; *в-седьмых,* ограниченностью информационного поля и практическим отсутствием коммуникационных форм и проч.

Параметрический подход к анализу бициллиеведческой историографии как относительно компактному блоку исследований

позволяет (с известной долей условности) выделить: 1) *по географическому параметру - принадлежности бициллиеведов к конкретным национальным историография* – три ведущих структурных раздела («историографические ландшафты»): болгарское, российское и украинское бициллиеведение с различной степенью когерентности; представители иных историографических пространств (среди них такие крупные фигуры как Марк Раев /США/ и М.А.Бирман /Израиль/) в большей мере выступают, на наш взгляд, в рамках «персональных маршрутов»; 2) *по хронологическому параметру:* работы, посвященные творчеству П.М.Бицилли, и вышедшие при его жизни; 1950-1980-е гг.; с рубежа 1980-1990-х и на протяжении 1990-х гг.; с рубежа 1990-2000-х гг. по наши дни; 3) *по дисциплинарному параметру*: археографическое (выявление и публикация работ); библиографическое (создание сводных библиографий); биографическое или биоисториографическое (реконструкция его жизни и творчества, анализ трудов и оценка его вклада в науку: историческую, филологическую и проч.); филологическое – литературоведческие и лингвистические исследования; культурологическое, социологическое, политологическое и проч.; 4) *по видам публикаций (жанру), специфике информации* о П.М.Бицилли: статьи (в том числе в словарно-энциклопедических изданиях), тезисы докладов и сообщений; заметки; комментарии к публикациям трудов П.М.Бицилли; комментарии к публикациям ego-источников; преамбулы и послесловия в изданиях работ Петра Михайловича; библиографии; дидактическая литература (учебники, научно-методические издания и т.п.); газетные публикации; интернет-сайты; очерки; диссертационные исследования, монографические издания и т.п.; 5) *по проблемно ориентированным направлениям:* в контексте изучения истории научной эмиграции; в контексте истории исторической науки и университетского исторического образования; в контексте истории медиевистики, истории идей (интеллектуальной истории), истории евразийства, истории культуры и литературы и т.д.

<u>О перспективах бициллиеведения.</u> Нам представляется, что перспективы развития нового научного направления связаны с осмыслением состояния, места и значения *бициллиеведения в международном интеллектуальном пространстве*. Эта центральная задача предполагает акцентуализацию проблемно-исследовательских линий, ставших предметом предварительного обсуждения бициллиеведов, собравшихся в сентябре 2007 г. в Одессе. Одновременно, дальнейшее развитие бициллиеведения настоятельно требует складывание организационно-институциональных структур: специализированных междисциплинарных научных центров по

исследованию творчества ученого; коммуникационно-информационных форм – проведения научных конференций и проч., подготовку и публикацию бициллиеведческих изданий с представительным (по дисциплинарной и региональной принадлежности) авторским составом; расширения профессионального интернет-ресурса и т.п.; включения бициллиеведческой тематики в разделы общих и специальных курсов в системе университетского образования и др

Будет ли «нынешняя реанимация идей» П.М.Бицилли только «очередным маятникообразным движением культурной памяти», для которой характерно «помнить, забывая» (Г.Петкова), или мы действительно являемся свидетелями и участниками институционального процесса нового направления – ***бициллиеведения*** – зависит от самих его репрезентантов, от осознания ими стратегии нового этапа в «приближении к Бицилли» – необходимости «глубокого и специализированного монографического изучения» его творчества «представителями различных гуманитарных наук» (М.А.Бирман) с целью выхода на более высокий уровень «постижения Бицилли». Лизбет Любенова в своем предисловии к книге М.Н.Велевой «Българската съдба на проф. П.М.Бицилли» (София, 2004) выразила надежду на то, что «Свет Бицилли» станет «нашим светом». Это, безусловно, зависит от каждого, кто захочет приобщиться к бесценному наследию Мастера. Творчество Петра Михайловича Бицилли раздвигает национальные границы: оно принадлежит всему интеллектуальному сообществу.

РЕВ'Ю

Світлана Абросимова
Дніпропетровськ

Археографія як підмурок сучасної історичної науки в Україні
(«Український археографічний щорічник». Вип. 1 -11. 1992 - 2006)

Одним з головних чинників розвитку історичної науки є розширення джерельної бази й вдосконалення методів джерелознавчого аналізу. У вирішенні цього важлива роль належить археографії – науці, завдання якої виявляти, опрацьовувати і публікувати писемні джерела, розробляти теорію та методику видання останніх [1]. Археографічна наука в Україні має давні й солідні традиції [2] і сьогодні переживає період відродження, й це безпосередньо пов'язано зі становленням України як незалежної держави, оновленням суспільства, бажанням всебічно й об'єктивно відтворити історичне минуле, повернути із забуття імена, що тривалий час були заборонені. Й тому вельми актуальним є виявлення і введення до наукового обігу документів, особливо тих, які десятиліттями перебували у спецхранах. Як зазначила Н. Яковенко, відродження історичної науки відбувається,

---

[1] Специальные исторические дисциплины / В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич и др.; Под об. ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. – К., 1992. – С. 34 – 39.

[2] Журба О. І. Київська археографічна комісія. 1843 – 1921: Нарис історії і діяльності. – К.: Наук. думка, 1993. – 186 с.; Він само. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. – Дн-вськ: ДНУ, 2003. – 316 с.; Кіржаєв С. М. Археографічна комісія ВУАН (1918 – 1934): внесок у розвиток археографії в Україні: Автореф. дис. … канд. іст. наук. – К., 1994; Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150 - річчю Київської археографічної комісії. (Київ, Седнів, 18 – 21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. 425 с.

в тому числі, через повернення її знову обличчям до джерел, що виявилося у створенні відповідної інфраструктури [3], зокрема Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України (далі – Інститут) – провідного археографічного центру в Україні, що був створений у 1991 р. на базі Археографічної комісії (1987 р.). Головним профільним органом Інституту став "Український археографічний щорічник" (далі – УАЩ), який вважається продовженням ("Новою серією") "Українського археографічного збірника", що видавався Археографічною комісією ВУАН у 1926 – 1930 рр.

В даному огляді аналізується 11 випусків УАЩ, 1 -й випуск якого вийшов у 1992 р., а 11-й – у 2006 р. Кількість випусків (11) не співпадає з кількістю книжкових кодексів (7 книжок). Тільки 1 -й, 2-й та 7-й випуски були надруковані окремими книжками, решта – по два випуски в одній книжці (3 – 4-й, 5 – 6-й, 8 – 9-й, 10 – 11-й). Архітектоніка випусків протягом видання певною мірою піддавалася корегуванню, проте основні відділи залишалися незмінними. В усі х 11-ти випусках маються відділи: 1. Археографія. 2. Джерелознавство і суміжні науки. 3. Публікації. 4. Рецензії, бібліографія, огляди; 5. Інформація. Хроніка. В 5-му випуску виник новий відділ «Студії», який в 7-му здобув назву «Історичні дослідження». Окремі випуски УАЩ присвячені ювілеям відомих українських істориків: А. Жуковського [4], М. Ковальського [5], П. Соханя [6].

Творчий потенціал УАЩ вельми високий і визначається його редколегією й авторами. До складу редколегії УАЩ, яку очолив директор Інституту член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор П. Сохань, входять провідні українські вчені, передусім у царині археографії та джерелознавства. Сьогодні можна констатувати, що в УАЩ склалося певне коло авторів, які репрезентують основні вітчизняні археографічні центри. Безумовно, в першу чергу, це співробітники профільного Інституту та інших київських наукових закладів історичного профілю і архівів, а також представники відділень Інституту у Дніпропетровську, Запоріжжі, Львові, Острозі, Харкові, Чернігові, дослідники з Боярки і Вішневого

---

[3] Яковенко Н. [Рецензія на кн.: Архив русской истории. – Вып. 1. – М., 1992. – 169 с.] // УАЩ. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 425.

[4] Наулко В. До 80-річчя професора Аркадія Жуковського // УАЩ. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 7 – 10.

[5] Мицик Ю. А. Микола Ковальський. (До 70-річчя з дня народження) // Там само. – К., 1999. – Вип. 3 – 4. – С. 6 – 14.

[6] Маврін О. О., Брехуненко В. А. Небуденний ювілей // Там само. – К., 2001. – Вип. 5 – 6. – С. 11 – 14; Бурім Д., Маврін О. Павлові Степановичу Соханю – 80 // Там само. – К., 2006. – Вип. 10 – 11. – С. 7 – 13.

(Київська обл.), Донецька, Луцька, Ніжина, Одеси, Рівного, Сімферополя, Тернополя, Черкас. В УАЩ беруть участь українські історики з діаспори (Канади, США, Хорватії) та іноземні дослідники з Польщі (Д. Колодзєйчик, Г. Ґмітерек), Росії (Л. Лаптєва, Т. Яковлєва), Угорщини (Е. Ойтозі), Франції (Д. Бовуа).

Основне коло авторів УАЩ складають науковці Києва. Із загальної кількості публікацій *, реєстр яких нараховує 304 позиції, дві третини (207 публ.) належать саме київським дослідникам; вченим Львова – 38, Дніпропетровська – 12, Острога – 7, Запоріжжя – 3, Харкова – 3, Черкас – 3, Чернігова – 3. Найбільша кількість публікацій належить Ю. Мицику (14 публ.). Досить активною є участь в УАЩ представників наукової школи М. Ковальського (1929 – 2006), яка спеціалізується передусім на дослідженні джерел з історії України XVI – XVIII ст. [7]

Подача матеріалів в УАЩ здійснюється у різній формі. Це – аналітичні студії з теорії та методики джерелознавства і археографії, спеціальних історичних дисциплін, історіософії, історіографії, оглядові статті, документальні публікації, конкретно-історичні дослідження, наукові дискусії, покажчики, реєстри, рецензії, хроніка, некрологи.

Зміст та характер статей і документальних публікацій визначені загальною стратегією розвитку української археографії [8], а також науковими інтересами авторів УАЩ. Видання віддзеркалює усі напрями діяльності вчених у царині археографічної науки, передусім це стосується евристичної, камеральної та едиційної роботи. Головним завданням, що його задекларувала редколегія, є реалізація найперспективнішого проекту "Архівна та рукописна Україніка" [9],

---

[7] Див.: Воронов В., Святець Ю. Теоретико-методологічні та методико-дидактичні проблеми джерелознавства історії України XVI – XVIII ст. в працях М. П. Ковальського // Осягнення історії: Зб. наук. пр. на пошану проф. Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 49 – 67; Участь М. П. Ковальського у підготовці науково-педагогічних кадрів // Микола Павлович Ковальський: Матеріали до бібліографії. – Острог, 2002. – С. 91 – 94.

[8] Сохань П. С. Стан і перспективи розвитку української археографії // УАЩ. – К., 1992. Вип. 1. – С. 9 – 18; Він само. Історична доля та шляхи розвитку української археографії // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ – Седнів, 18 – 21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – С. 5 – 10.
*Враховуються усі види публікацій.

[9] Архівна та рукописна Україніка: Матеріали розширеної міжвідомчої наради по обговоренню Державної програми «Архівна та рукописна Україніка». Київ, 17 жовтня 1991 року. – К., 1992. – 122 с. Також див.: Боряк Г. Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна Україніка». Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995. – 348 с.; Сохань П. С. Національна архівна інформаційна система України: стан і перспективи розвитку // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи:

мета якого – створення національної зведеної інформаційної системи про склад і зміст усіх документів, складених на терит орії України, а за її межами – про Україну, або українцями [10].

Інституалізація археографії як науки передбачає, окрім всього, й дослідження її розвитку, тобто історіографії археографії. Дослідження історіографічних аспектів археографії сприяє висвітленню до свіду, накопиченого попередніми археографами у галузі виявлення, опрацювання і публікації (теорія й практика) різних видів писемних джерел. На становлення української археографії, виокремлення її в самостійну науку впливали не тільки внутрішні закони розв итку самої науки, але й загальний розвиток науки і культури, соціально -політичні та ідеологічні зміни в Україні. Так за часів панування царату та радянської тоталітарної системи, коли археографія мала обслуговувати правлячий режим і була заангажована політ ичними цілями [11], відбувалося «культивування» наукового та масового інтересу до одних джерел й «ігнорування» та штучне вилучення з наукового обігу інших джерел. Панування марксистської ідеології в археографії радянського періоду виявилося в класовому підход і до принципів і правил публікації джерел, коли головна увага приділялася редакторським заголовкам і коментарям, що мали бути витримані в ідеологічному та політичному дусі з чіткою класовою оцінкою документа [12]. Зазнала тиску радянської партійно-державної системи й інфраструктура археографічної науки в Україні, що виявилося в ліквідації Археографічної комісії ВУАН (1918 – 1934).

Певна увага в УАЩ приділяється визначенню внеску, що його зробили у розвиток української археографії інституції, товариства і окремі дослідники. Нерідко та чи інша публікація джерел, їх камеральне опрацювання є результатом подвижницької діяльності того чи іншого вченого, або колективу археографів, і залежить від наукових зацікавлень учених-археографів. На сторінках УАЩ висвітлюється археографічна діяльність Археографічної комісії ВУАН [13],

---

Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19 – 20 листопада 1996 р.). – К., 1997. – Ч. 1. С. 15 – 19.

[10] Від редакційної колегії // УАЩ. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 7.

[11] Кеннеді Грімстед П. Археографія на службі імперської політики: заснування Київської археографічної комісії та Київського центрального архіву давніх актів // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150 -річчю Київської археографічної комісії. – К., 1997. – С. 11 – 33.

[12] Кіржаєв С. М. З історії праці Археографічної комісії ВУАН щодо створення правил видання документів // УАЩ. – Вип. 2. – С. 28 – 29.

[13] Там само. – С. 24 – 31.

Українського наукового товариства [14], Наукового товариства ім. Шевченка у Львові [15], Одеського товариства історії і старожитностей [16], Історичного товариства Нестора-літописця у Києві [17], Українського наукового інституту у Варшаві [18].

На початку ХХ ст. проблемами розшуку, зберігання та публікації пам'яток писемності займалися губернські вчені архівні комісії [19]. В УАЩ здобула висвітлення археографічна діяльність Катеринославської вченої архівної комісії (1903 – 1916), в якій працювали видатні історики В. Біднов, Д. Дорошенко, Я. Новицький, В. Пічета, Д. Яворницький та ін. [20] Про плідну археографічну діяльність цієї комісії яскраво свідчать 10 випусків її "Летописей" [21].

Здобутки сучасної української археографії, зокрема її львівського осередку аналізуються в статті Я. Дашкевича [22], в якій відзначається діяльність М. Грушевського, як організатора Археографічної комісії в складі НТШ, а також окреслені негативні моменти, що існували в українській археографії наприкінці 1980-х рр., зокрема обмеженість та неадекватність існуючої на той момент археографічної бази для досліджень у царині історіографії України.

Розвиток археографічної науки, як і будь-якої іншої, це, перш за все, діяльність окремих вчених. Російська дослідниця Л. Лаптева запропонувала читачам УАЩ оцінку археографічної діяльності професора Київського університету М. Іванішева (1811-1874) в

[14] Кіржаєв С. М. Деякі зауваження щодо археографічної діяльності УНТ (Чи існувала в Товаристві окрема Археографічна комісія?) // Там само. – Вип. 3 – 4. – С. 77 – 86.
[15] Капраль М. М. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (Нарис історії діяльності) // Там само. – С. 56 – 76.
[16] Хмарський В. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей у роки віце-президентства М. Н. Мурзакевича // Там само. – Вип. 7. – С. 23 – 54.
[17] Бутич І. Л. Публікації документів у «Чтениях в Историческом обществе Нестора-лепописца» // Там само. – Вип. 3 – 4. – С. 15 – 30.
[18] Потульницький В. А. Український науковий інститут у Варшаві (1930-1939) // Там само. – С. 356 – 369.
[19] Симоненко І. М. Губернські вчені архівні комісії в Україні: Історіографічний огляд і бібліографічний покажчик. – К., 2003. – 132 с.
[20] Журба О. І., Абросимова С. В. Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії // УАЩ. – Вип. 1. – С. 34 – 46. Масштаби едиційної діяльності цієї комісії допомагає уявити «Бібліографічний покажчик публікацій писемних джерел в «Летописях» комісії», що додається до цієї статті.
[21] «Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии» (1904 – 1915): Бібліографічний довідник / Відп. ред. О. В. Тодійчук. – К., 1991. – 43 с.
[22] Дашкевич Я. Львівська академічна археографія // УАЩ. – Вип. 7. – С. 55 – 67.

Київській археографічній комісії [23]. С. Плохій висвітлив внесок видатного українського археографа XX ст. о. Атанасія Великого у видання джерел з історії української церкви [24]. І. Войцехівська зупинила увагу на археографічному аспекті у творчості В. Іконникова [25]. О. Боряк проаналізувала едиційну методику П. Мартиновича щодо фольклорних джерел [26]. С. Кіржаєв дослідив методологічні розробки С. Маслова, П. Попова та ін. щодо археографічного опрацювання стародруків [27].

В історіографії української археографії важливою є проблема вивчення нереалізованих своєчасно едиційних можливостей [28]. Автори УАЩ певною мірою намагаються вирішувати цю проблему, друкуючи на його сторінках як документальні добірки, так і пам'ятки історичної думки, що свого часу були підготовані до публікації, проте за різних обставин не побачили світла.

Теоретичних питань археографії торкається у своїй статті Л. Дубровіна. Дослідниця розглядає археографію з позицій культурології, як науку, що досліджує форми і методи взаємодії історичного джерела і громадської свідомості, культури в цілому, розробляє критерії й методи відбору, аналізу і публікації писемних джерел. Теоретичні проблеми археографії, підкреслила Л. Дубровіна, визначаються системою "джерело – суспільство" [29].

В УАЩ здобули висвітлення методологічні проблеми археографії і технічні правила видання писемних джерел, а саме методика публікації, способи і принципи передачі текстів, зміст передмов, структура науково-довідкового апарату, обсяг обліково-довідкових відомостей, складання і форма заголовків, оформлення легенд, ступінь і форма втручання в текст документа коментатора-археографа тощо.

[23] Лаптева Л. П. Профессор университета св. Владимира Н. Д. Иванишев (1811 -1874) и его деятельность в Киевской археографической комиссии // Там само. – Вип. 1. – С. 47 – 58.
[24] Плохій С. М. Від Якова Суші до Атанасія Великого (огляд видань римських джерел з історії української церкви) // Там само. – Вип. 2. – С. 6 – 14.
[25] Войцехівська І. Н. Проблеми археографії у творчості В. С. Іконникова // Там само. – Вип. 3 – 4. – С. 50 – 55.
[26] Боряк О. О. Порфирій Мартинович про текстологічні засади записування та публікації українських дум (за матеріалами епістолярної спадщини фольклориста) // Там само. – С. 31 – 49.
[27] Кіржаєв С. Проблеми вивчення стародруків у діяльності Археографічної комісії ВУАН // Там само. – Вип. 2. – С. 15 – 23.
[28] Див.: Едиційна археографія в Україні у XIX – XX ст.: Плани, проекти, програми видань. Вип. 1 /Упор.: О. Журба, М. Капраль, С. Кіржаєв та ін.; від. ред. П. Сохань; наук. ред. Г. Боряк. – К., 1993. – 230 с.
[29] Дубровіна Л. А. Українська рукописна книга як об'єкт кодикології та камеральної археографії // УАЩ. – Вип. 1. – С. 65.

Все це спрямовується на максимально повне і точне відтворення автентичного рукопису [30]. В цьому плані заслуговує на увагу едиційна практика Археографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), яка дотримувалася принципу серійної публікації джерел і передачі текстів "буква в букву", нічого не змінюючи [31]. На пріоритетності серійних публікацій документів за фондоутворювачами (тобто за тим принципом, за яким вони відклалися в архівах) наголошують і сучасні українські дослідники [32].

В УАЩ подається досить широкий огляд (пофондовий, видовий, тематичний) джерельних комплексів з історії України, що зберігаються у вітчизняних архівах [33], а також в іноземних архівосховищах, зокрема, в архівах Італії [34], Німеччини [35], Польщі [36], Туреччини [37], Росії [38], США [39], Хорватії [40]. Значна кількість оглядів і публікацій ґрунтується на документах Інституту рукописів НБУ ім. В. Вернадського та Центрального державного історичного архіву (м. Київ). Окрім того, на сторінках УАЩ до наукового обігу введений потужний комплекс, що складається з матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади України, ЦДІА України у Львові, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву м. Києва, Державного архіву СБУ, Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України у Львові, Інституту мистецтва,

[30] Кіржаєв С. М. З історії праці Археографічної комісії ВУАН щодо створення правил видання документів // Там само. - Вип. 2. – С. 25 – 26.
[31] Капраль М. М. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (Нарис історії діяльності) // Там само. – Вип. 3 – 4. – С. 72.
[32] Плохій С. М. Від Якова Суші до Атанасія Великого (Огляд видань римських джерел з історії української церкви) // Там само. – Вип. 2. – С. 12.
[33] Абросимова С. В., Мицик Ю. А. Колекція документів з історії запорозького козацтва в зібранні Дніпропетровського історичного музею // Там само. – Вип. 3 – 4. – С. 200 – 211; Кузик Т., Хмарський В. Документи Одеського товариства історії і старожитностей // Там само. – Вип. 8 – 9. – С. 597 – 619.
[34] Плохій С. М. Вк. пр. – С. 6 – 14.
[35] Мицик Ю. А. Огляд джерел з історії України та Росії XV – XIX ст. в зібраннях ФРН // УАЩ. – Вип. 3 – 4. – С. 110 – 140; Піщаний О. Українці міжвоєнної доби в мюнхенських архівах // Там само. – Вип. 7. – С. 124 – 132.
[36] Мицик Ю. А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Там само. – Вип. 1. – С. 72 – 93.
[37] Остапчук В. Проблеми і перспективи розвитку української османістики // Там само. – С. 94 – 112; Колодзєйчик Д. Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672 – 1699 років // Там само. – С. 113 – 118.
[38] Яковлєва Т. Документи до історії Гетьманщини у фондах Санкт -петербурзьких архівів // Там само. – Вип. 8 – 9. – С. 529 – 543.
[39] Сербин Р. Документи про вивіз за кордон українського збіжжя під час голоду 1921 – 1923 рр. // Там само. – Вип. 2. – С. 308 – 313.
[40] Мільчев В. Джерела до історії запорозького козацтва в фонді «Славонська генерал команда» Хорватського державного архіву // Там само. – Вип. 8 – 9. – С. 88 – 98.

фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, Наукового архіву Інституту археології НАН України, державного архіву Республіки Крим, державних архівів Волинської, Дніпропетровської, Миколаївської, Одеської, Рівненської та Черкаської областей, Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького, Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського. Іноземні архіви репрезентовані документами Українського дослідного і документаційного центру у Нью-Йорку, Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі, Російського державного архіву давніх актів, Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург), відділу рукописів Російської національної бібліотеки ім. М. Салтикова-Щедріна, Російського державного військово-історичного архіву, Архіву зовнішньої політики Росії, Державного історичного музею в Москві, Головного архіву давніх актів у Варшаві, архіву м. Варшави, Краківського воєводського архіву, бібліотеки Чарторийських у Кракові, Люблінського міського архіву, відділу рукописів бібліотеки Рачинських (Польща), архіву Міністерства закордонних справ Франції, архіву Інституту історії в Мюнхені, Османського державного архіву та архіву музею Топкапи в Стамбулі, Хорватського державного архіву, архіву Карлтонського університету в Оттаві та ін.

В УАЩ розглянуто особові архіви видатних українських істориків, зокрема В. Липинського [41], В. Модзалевського [42], архівіста і палеографа М. Геппенера [43], філософа і богослова Гавриїла Костельника [44].

Археографія, в центрі уваги якої знаходяться писемні джерела, щільно пов'язана з джерелознавством та спеціальними історичними дисциплінами. В структурі УАЩ є спеціальний відділ «Джерелознавство і суміжні науки».

В статті відомого українського джерелознавця М. Ковальського визначені актуальні теоретико-методологічні й конкретні проблеми джерелознавства історії України XVI – XVII ст. [45], в тому числі наголошується на розробці методів аналізу та критики усіх різновидів

---

[41] Зиблікевич Є. Одіссея архівної спадщини Вячеслава Липинського (Відень – Райхенау – Берлін – Бадег – Філадельфія) // Там само. – Вип. 1. – С. 119 – 123; Коровицький І. Архів Вячеслава Липинського // Там само. – С. 124 – 128.

[42] Білокінь С. І. Матеріали з історії мистецтва в архіві В. Л. Модзалевського (Етюд з мистецтвознавчого джерелознавства) // Там само. – С. 186 – 210.

[43] Дубровіна Л. А. М. В. Геппенер – український архівіст і палеограф та його архівні матеріали у фондах ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України // Там само. – Вип. 2. – С. 32 – 37.

[44] Гірник О. Архів Гаврила Костельника // Там само. – Вип. 10 – 11. – С. 83 – 98.

[45] Ковальський М. П. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI – XVII ст. // Там само. – Вип. 1. – С. 261 -273.

джерел (історико-типологічні та конкретно-джерелознавчі дослідження). Вчений підкреслив перспективність комплексного підходу до вивчення джерел [46], що сприяє вдосконаленню понятійного апарату джерелознавства, передусім його фундаментальних категорій, як-от: джерельна база та її структура, автентичність, репрезентативність, достатність, типологія, класифікація та систематизація джерел тощо.

Ефективним, на думку М. Ковальського, є історіографічний підхід в джерелознавчих дослідженнях (зокрема, аналіз та узагальнення результатів вивчення джерел з історії України XVI – XVII ст. вченими XIX – XX ст.), у вивченні історії розвитку археографії в Україні (історіографія археографії). Початок вивчення історії археографії в Україні М. Ковальський датував кінцем XIX ст. і пов'язував з фундаментальними працями В. Іконникова; також відзначив внесок у розвиток української археографії В. Антоновича, М. Грушевського, П. Клепатського, І. Крип'якевича, І. Франка та інших, а відомого історика запорозького козацтва Д. Яворницького вважав засновником комплексного джерелознавства в Україні [47]. Саме комплексний джерелознавчий підхід (тобто залучення у дослідження не лише письмових, а й інших типів джерел) значно підвищує рівень адекватного відтворення реальної історичної дійсності.

У розвідках з прикладного джерелознавства в УАЩ досліджуються джерела з історії соціально-економічного, громадського, політичного і культурного життя України, а саме: з історії запорозького козацтва (В. Ленченко, Ю. Мицик, В. Мільчев, В. Сенченко, І. Синяк), Визвольної війни українського народу середини XVII ст. (Л. Сухих), адміністративно-територіального устрою (М. Крикун, В. Поліщук), соціально-економічного життя різних регіонів України (І. Ворончук, В. Атаманенко), земельних відносин (Р. Майборода, С. Ліпінін, В. Михайлівський), колонізації півдня України кінця XVIII – XIX ст. (А. Бойко, Н. Підгорна, С. Плохій), історії міст України (Я. Дашкевич, В. Кравченко, В. Михайлівський), суспільно-політичного життя Галичини в міжвоєнний період (М. Мухіна, І. Сварник), національних відносин (М. Капраль), освіти (В. Кислий, Г. Гмітерек, І. Матяш, Б. Біляшівський), науки (В. Потульницький, О. Пєсчаний), культури і мистецтва (С. Білокінь, І. Пасько), історії релігії та церкви в Україні (Б. Боцюрків, Ю. Мариновський, І. Преловська, О.

---

[46] На комплексному підході до джерел у конкретно-історичних дослідженнях йдеться також у статті Я. Дашкевича. Див.: Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Там само. – Вип. 2. – С. 44.

[47] Ковальський М. П. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI – XVII ст. // Там само. – Вип. 1. – С. 267.

Русіна, І. Скочиляс, О. Мельник, О. Гірник), зовнішньої політики і міжнародних стосунків (Я. Федорук), з історії національно - визвольного руху (М. Крикун, В.Ковальчук, І. Марчук) тощо. Географічний діапазон даного розділу охоплює (безумовно, неоднаково інтенсивно) усі регіони України, передусім Галичину, Поділля, Волинь, Київщину, Лівобережну та Південну Україну. В регіональному аспекті аналізуються, зокрема, документи з історії Гетьманщини (Г. Швидько, О. Путро). Досить значна кількість документів, репрезентованих в УАЩ, висвітлюють історію Києва, Львова, Черкас. Широким є і хронологічний діапазон матеріалів, представлених в даному відділі УАЩ (із середньовіччя до середини XX ст.).

В статтях джерелознавчого характеру висвітлюються питання типології та класифікації джерел, методи їх дослідження, визначаються перспективи джерелознавчого аналізу і проблеми реконструкції джерельних комплексів[48]. В окремих статтях порушується питання актуальності створення джерельної бази для досліджень модерної історії України, на що свого часу звернув увагу Б. Крупницький, який підкреслив необхідність “збирати якомога більше матеріалів про поточні події, участь окремих діячів у них та долю мас” [49]. Актуальною проблемою джерелознавства, в розв’язанні якої важлива роль належить археографії, є проблема репрезентативності джерельної бази для дослідження історії України, введення до наукового обігу якомога повнішої сукупності джерел – реальної джерельної бази – і наближення останньої (шляхом реконструкції) до потенційної, а можливо, у певних випадках (стосовно окремих джерельних масивів), й до первісної джерельної бази [50].

В УАЩ представлений джерелознавчий аналіз різних видів писемних джерел. Відзначимо розвідку О. Толочка, в якій подається порівняльний текстологічний аналіз списків Густинського літопису з метою реконструкції архетипу [51]. Для атрибуції писемних пам’яток XIV – XVII ст. (встановлення їх авторів, місця створення та датування, виявлення текстового складу) Л. Ігнатенко запропонував комплексний

[48] Наприклад див.: Скочиляс І. Архіви унійної церкви на Поділлі XVIII століття: спроба реконструкції // Там само. – Вип. 8 – 9. – С. 105 – 111.

[49] Атаманенко А. «Бюлетень Української Вільної Академії Наук» за 1946 рік як джерело до вивчення розвитку української історичної науки в діаспорі // Там само. – Вип. 7. – С. 133 – 143.

[50] Брехуненко В. А. «Україніка» в приказній документації Моск овії XVI – XVII ст.: проблема реконструкції первісного складу // Там само. – Вип. 5 – 6. – С. 41.

[51] Толочко О. П. Текстологічні спостереження над збірниками, що містять Густинський літопис. (До питання про реконструкцію архетипу) // Там само. – Вип. 3 – 4. – С. 141 – 168.

орфографічно-палеографічний метод дослідження [52]. Типологію актових джерел розглянув Я. Дашкевич, зосередив увагу на історико-юридичному та дипломатичному аналізі актового формуляру [53]. Студія В. Кравченка присвячена історико-джерелознавчому дослідженню книги Литовської метрики № 561 (книга переписів), яка містить ревізію українських замків 1545 р.[54] Ґрунтовний аналіз джерел (з багаторівневою їх класифікацією за походженням, видами, змістом, з оглядом історії документальних фондів і окресленням евристичної перспективи останніх) з історії Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) 1920 – 1930-х рр. здійснила І. Преловська [55]. Археографічні публікації фамільних архівів Гетьманщини дослідила Г. Швидько [56]. Епістолярні джерела аналізуються в конкретно-історичних статтях [57] та в розвідках з методологічних проблем археографії [58]. В ареалі авторів УАЩ знаходяться джерела агітаційно-пропагандистського характеру, зокрема документи з історії ОУН – УПА [59], «звернення» до населення України 1943 – 1947 рр.[60] Серед тематичних оглядів документів, що зберігалися в спецхранах, відзначимо статтю Р. Пирога, в якій розглянуто особливу категорію документів у партійно-державному діловодстві колишнього СРСР, що мали найвищий ступінь секретності під грифом "Окрема папка" [61]. Не залишилися поза увагою джерелознавчого аналізу і періодичні видання [62].

---

[52] Ігнатенко Л. А. Поєднання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні староукраїнських писемних пам'яток // Там само. – С. 103 – 109.

[53] Дашкевич Я. Р. Типологія актів з історії щоденного життя Львова (Вірменська колонія кінця XVI – XVII ст.) // Там само. – С. 169 – 199.

[54] Кравченко В. Книга Литовської метрики № 561: історія створення, зберігання й публікації списків // Там само. – Вип. 10 – 11. – С. 17 – 50.

[55] Преловська І. Дослідження джерел з історії Української автокефальної православної церкви 1920-х – 1930-х років: досягнення і перспективи // Там само. – Вип. 10 – 11. – С. 51 – 72.

[56] Швидько Г. Фамільні архіви Гетьманщини: археографічний аналіз публікацій // Там само. – Вип. 7. – С. 13 – 22.

[57] Пасько І. В. До історії Батуринського палацу. (На матеріалах листування К. Г. Розумовського з М. І. Воронцовим) // Там само. – Вип. 3 – 4. – С. 253 – 263.

[58] Боряк О. О. Вк. пр. // Там само. – Вип. 3 – 4. – С. 31 – 49.

[59] Ковальчук В. Класифікація документів мережі ОУН (б) і запілля УПА на Волині та Поліссі у роки Другої світової війни // Там само. – Вип. 10 – 11. – С. 73 – 82.

[60] Павленко І. А. Джерела до дослідження антинаціоналістичної агітаційно-пропагандистської діяльності ЦК КП(б)У (1943 -1947 рр.) // Там само. – Вип. 5 – 6. – С. 66 – 79.

[61] Пиріг Р. Я. Документи «Окремої папки» ЦК КП(б)У як історичне джерело // Там само. – Вип. 3 – 4. – С. 331 – 343.

[62] Семчинський С. В. Післявоєнна румунська історична періодика // Там само. – С. 370 – 376; Отаманенко А. «Бюлетень Української Вільної Академії Наук» за 1946 рік

Джерела з історичної демографії України аналізуються в статтях І. Ворончука[63], Я. Дашкевича[64], А. Перковського[65]. Перспективи джерелознавства у царині історичної географії України окреслені в студії М. Крикуна [66]. Огляд джерел з історії української міської геральдики здійснив Ю. Мариновський [67]. На актуальності розвитку історичної бібліографії України наголосив Я. Дашкевич в статті, присвяченій дослідженню велетенської бібліографічної картотеки з історії України, що її уклав М. Кордуба [68]. І. Ситий розглянув печатки гетьмана К. Розумовського[69], а І. Скочиляс – джерела церковної сфрагістики [70]. Символіка і сфрагістика Організації Українських Націоналістів – об'єкт джерелознавчого дослідження О. Кучерука [71]. В УАЩ також репрезентуються літературні [72], антропонімічні [73] й

як джерело до вивчення розвитку української історичної науки в діаспорі // Там само. – Вип. 7. – С. 133 – 143.

[63] Ворончук І. О. Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI – середині XVII ст. // Там само. – Вип. 3 – 4. – С. 212 – 229.

[64] Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Там само. – Вип. 2. – С. 40 – 47.

[65] Перковський А. Л. Про чисельність населення м. Києва на початку XVIII ст. Джерела до історичної демографії України // Там само. – Вип. 1. – С. 144 – 156.

[66] Крикун М. Г. Повітовий устрій Подільського воєводства в XV – XVI ст.: Перспективи джерелознавства історичної географії України // Там само. – С. 157 - 178.

[67] Мариновський Ю. Ю. Герби міста Черкас: спроба узагальнення виявлених джерел // Там само. – С. 134 – 143.

[68] Дашкевич Я. Р. Мирон Кордуба та його «Бібліографія історії України» // Там само. – Вип. 5 – 6. – С. 16 – 24.

[69] Ситий І. Клейноди останнього українського гетьмана. (За матеріалами Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського) // Там само. – Вип. 7. – С. 147 – 150.

[70] Скочиляс І. Б. Греко-католицькі парафіяльні печатки Старосольського деканату Перемишльської єпархії XIX – початку XX ст. // Там само. – Вип. 5 – 6. – С. 51 – 65; Він само. Богородичні сюжети в парафіяльних печатках Перемишльської єпархії XIX – початку XX століття // Там само. – Вип. 7. – С. 151 – 173.

[71] Кучерук О. До історії символіки Організації Українських Націоналістів // Там само. – С. 174 – 182; Він само. Печатки Організації українських націоналістів Львівщини 1942 року // Там само. – Вип. 8 – 9. – С. 222 – 224.

[72] Захаркін С. Про походження одного рукопису Юзефа -Ігнація Крашевського у київському зібранні: переклад «Божественої комедії» Данте // Там само. – Вип. 7. – С. 501 – 504.

[73] Шелест Ю. Картотека українських прізвищ // Там само. – С. 506 – 508.

зображувальні [74] джерела, а також джерела, здобуті в археологічних дослідженнях[75].

Камеральна археографія в УАЩ репрезентована описом актових документів, зокрема, українського дипломатарію (документів гетьманів) [76], документів короля Владислава ІІІ [77], картографічних матеріалів [78], бібліографічними покажчиками «Історично-географічного збірника» (1927-1931) [79], «Українського археографічного збірника» (1926 – 1930), «Збірника праць Жидівської (Єврейської) історично-археографічної комісії» (1928-1929), збірника «Історичні джерела та їх використання» (1964-1972) [80], а також покажчиком публікацій академіка С. Єфремова в газеті «Нова рада» [81]. Ґрунтовністю відзначається публікація С. Панькової та Г. Шевчук покажчика змісту збірника «За сто літ», що видавався під редакцією М. Грушевського у 1927 – 1930 рр. Упорядниці реконструювали зміст 7-ої, невиданої свого часу, книги цього збірника. До покажчика змісту також додаються хронологічний, систематичний покажчики і анотований покажчик авторів [82].

Проблеми камеральної археографії знаходяться у центрі уваги провідного вітчизняного кодиколога Л. Дубровіної, стаття якої присвячена теоретичним та практичним питанням дослідження

---

[74] Мельник О. Іллінська парафія УАПЦ: історія навколо однієї світлини // Там само. – Вип. 8 – 9. – С. 786 – 791.

[75] Векленко В., Ковальова І., Шалобудов В. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці // Там само. – С. 190 – 221.

[76] Бульвінський А. Матеріали до українського дипломатарію XVII століття: Каталог документів гетьмана Івана Виговського 1657 – 1659 років // Там само. – Вип. 7. – С. 84 – 96; Бутич І. Пам'ятка до історії українського дипломатарію // Там само. – Вип. 8 – 9. – С. 99 – 104.

[77] Михайлівський В. Надання земельної власності у Подільському воєводстві за панування Владислава ІІІ (1434 – 1444) // Там само. – Вип. 8 – 9. С. 244 – 265.

[78] Пірко В. О. Матеріали картографії як джерело до історії Півдня України XVIII ст. // Там само. – Вип. 5 – 6. – С. 25 – 39; Ленченко В. Рукописні плани Запорозької Січі XVIII століття // Там само. – Вип. 8 – 9. С. 157 – 189; Він само. Рукописні плани міст і фортець Південної України та Криму XVII – XVIII століть // Там само. – Вип. 10 – 11. – С. 199 – 221.

[79] Укладений Т. Ананієвою та О. Тодійчук, покажчик супроводжується, окрім передмови, покажчиками змісту, абетковим та хронологічним. Див.: УАЩ. – Вип. 2. – С. 376 – 383.

[80] Майборода Р. В., Шандра В. С. Покажчики змісту архівознавчих та археографічних видань // Там само. – Вип. 1. – С. 418 – 436.

[81] Гирич І. Б. Публікації С. О. Єфремова в газеті «Нова рада», 1917 – 1919 рр. (За архівним примірником з бібліотеки літературознавця) // Там само. – Вип. 2. – С. 336 – 375.

[82] Панькова С., Шевчук Г. «За сто літ»: покажчик змісту // Там само. – Вип. 10 – 11. – С. 240 – 287.

української рукописної книги [83]. Л. Дубровіній належить історико-культурологічне визначення поняття рукописної книги і введення джерелознавчого методу у царину книгознавства. Питань комплексного підходу до вивчення книжкових пам'яток і залучення у книгознавство методів інших наук торкається в своїй статті Є. Франчук [84]. Українські стародруки – об'єкт дослідження С. Кіржаєва [85], М. Шамрай [86], угорського вченого Естер Ойтозі [87]. Окремі книжкові пам'ятки досліджуються в розвідках Є. Рукавіциної (з бібліотеки київського митрополита Євгенія Болховітінова), О. Русіної [88], Н. Бондар [89].

Близькою до кодикології є філігранологія, що досліджує папір та його історію. Відомий український дослідник у цій царині О. Мацюк висвітлив історію розповсюдження італійського паперу в Україні у XIII – XVI ст. [90] Варто відзначити, що останнім часом в світовій науці відбувається зростання ролі дисциплін, об'єкт досліджен ня яких складається з всебічного опису матеріальних форм носіїв текстів: кодикології, палеографії, філігранології та ін. [91]

Едиційний відділ, що має назву «Публікації», є одним з головних в структурі УАЩ і вміщує публікації різноманітних за видовою, тематичною, хронологічною і географічною ознакою джерел з історії України. Треба відзначити, що джерела публікуються також у додатках до статей в інших відділах УАЩ. Не всі публікації рівноцінні за обсягом і рівнем археографічного опрацювання і джерелознавчого аналізу. 11 випусків УАЩ містять загалом 72 окремі археографічні публікації. За видовою ознакою опубліковані джерела являють собою різноманітні актові документи і наративні матеріали. І в оглядових

[83] Дубровіна Л. А. Українська рукописна книга як об'єкт кодиколо гії та камеральної археографії // Там само. – Вип. 1. – С. 59 – 70.
[84] Франчук Є. І. Еволюція поняття «книга» як об'єкта книгознавства та джерелознавства // Там само. – Вип. 3 – 4. – С. 377 – 403.
[85] Кіржаєв С. М. Проблеми вивчення стародруків у діяльності Археографічної комісії ВУАН // Там само. – Вип. 2. – С. 15 – 23.
[86] Шамрай М. А. Провенієнції у виданнях Острозької та Дерманської друкарень. (За матеріалами фонду Відділу рукописів ЦНБ АН України) // Там само. – С. 48 – 53.
[87] Ойтозі Естер. Доля українськи х стародруків у східній та північно-східній Угорщині // Там само. – Вип. 1. – С. 295 – 297.
[88] Русіна О. В. До атрибуції вкладних записів Лаврашівського євангелія // Там само. – Вип. 3 – 4. – С. 98 – 102.
[89] Бондар Н. Примірники Острозької Біблії у фондах На ціональної бібліотеки України ім. В. Вернадського // Там само. – Вип. 8 – 9. – С. 139 – 154.
[90] Мацюк О. Я. Італійський папір у давній Русі та в Україні в XIII – XVI ст. // Там само. – Вип. 1. – С. 129 – 133.
[91] Шартьє Роже. История и литература // Одиссей. Че ловек в истории. 2001. – М.: Наука, 2001. – С. 162 – 163.

статтях, і в археографічних публікаціях домінують актові документи і епістолярії. Взагалі видовий спектр джерел, представлених в УАЩ, досить широкий і представлений такими різновидами, як-от: універсали, привілеї, грамоти, рапорти, статути, ревізії, люстрації, інвентарі, документи Руської (Волинської) та Литовської метрик, університетська метрика, писцеві та оброчні книги, фермани, інструкції, протоколи, заяви, документи судочинства, промови, інформаційні бюлетені, літописи, хроніки, мемуари, щоденники, спомини, приватне листування, полемічні, публіцистичні та літературно-богословські трактати, пам'ятки історичної думки, книжкові й документальні маргіналії тощо.

Тематика публікацій в УАЩ, як і тематика статей і оглядів джерел, відзначається різноманітністю. Матеріали відділу «Публікацій» тематично висвітлюють історію національно-визвольної боротьби українського народу, в тому числі повстання Северина Наливайка, Визвольної війни сер. XVII ст. (М. Крикун, вип. 2), українського, в тому числі запорозького, козацтва (Т. Чухліб, в. 7; В. Брехуненко, О. Кузьмук, Т. Кузик, Ю. Мицик, В. Мільчев, Ф. Туранли, вип. 8 – 9), соціально-економічну історію (В. Атаманенко, В. Кравченко, П. Кулаковський, вип. 8-9), історію політичних партій (І. Гирич, О. Тодійчук, вип. 8 – 9), історію української історичної думки, церкви (І. Преловська, вип. 10 – 11) та церковного землеволодіння на Лівобережній Україні XVI – XVII ст. (О. Русіна, вип. 1, 2, 3-4; В. Александрович, вип. 10-11), українських міст XVIII ст. (М. Крикун, вип. 2; С. Леп'явко, вип. 7, В. Александрович, вип. 8-9), міжнародних стосунків України з Туреччиною у першій чверті XVIII ст. (О. Прицак, вип. 1, 2; Ф. Туранли, в. 5-6), адміністративно-територіального устрою кінця XIX ст. (В. Шандра, вип. 10 – 11), демографії 1920-х рр. (О. Данильченко, вип. 3-4), німецької окупації на Західній Україні (І. Заболотна, вип. 7), розвитку науки і освіти в Україні, історії УАН (І. Гирич, С. Кіржаєва, вип. 1; В. Врублевський, в. 3-4), творчих стосунків діячів науки і культури, історію українського друкарства та книжкових пам'яток (А. Александрович, А. Стародуб – вип. 7), руйнування пам'яток Києво-Печерської лаври та долю українських культурних цінностей (С. Кот, вип. 2, 3 – 4) та ін. Публікуються документи з особових і родинних архівів [92].

Одним з пріоритетних едиційних завдань української археографії визначено публікацію українського дипломатарію. Такі джерела

[92] Ковальський М. П., Абросимова С. В. Магістерські іспити Д. І. Яворницького і Варшавський університет // УАЩ. – Вип. 5 – 6. – С. 313 – 333; Садов А. М. С. Грушевський і Комітет Незалежної України з а матеріалами родинного фонду Грушевських (ЦДІАК, ф. 1235) // Там само. – Вип. 10 – 11. – С. 697 – 724.

представлені в археографічних публікаціях В. Брехуненка, М. Нагельського [93], Т. Яковлєвої [94] та ін.

Серед публікацій статистичних джерел відзначимо грунтовні публікації В. Атаманенка, М. Крикуна, П. Кулаковського та ін[95].

Значна частина опублікованих в УАЩ документів зберігалася в спецхранах і тривалий час була не доступною для дослідників й вперше побачила світло саме на сторінках УАЩ. Це, в першу чергу, офіційні документи і листування з історії голоду 1921 –1923 рр. на Україні (О. Данильченко, Р. Сербин, вип. 2), суспільного життя в Галичині 1920 – 30-х рр. (М. Мухіна, вип. 1), Українських народних зборів 1939 р. (І. Сварник, вип. 1), визвольного руху на заході України у 1930 – 40-х рр. (Ю. Мицик, Ю. Черченко, вип. 10 – 11), про терор органів НКВС проти населення західних областей України (Ю. Черченко, вип. 2), документи особових справ з архіву СБУ, зокрема документи слідчої справи 1933 р. Л. Дмитерка (О. Рубльов, вип. 3 – 4), листування діячів українського національно-визвольного руху, зокрема листи генерала армії УНР В. Петріва з архіву Карлтонського університету в Оттаві (Ю. Мицик, вип. 10 – 11), листи О. Сеника до Є. Коновальця з архіву ОУН при Фундації ім. О. Ольжича в Києві (Ю. Черченко, вип. 10 – 11).

Наративні пам'ятки представлені публікаціями О. Пріцака (османо-татарських розповідних джерел доби Б. Хмельницького) [96], Ю. Мицика (фрагментів хроніки А. Гваньїні) [97], Л. Гнатенко (костомаровський список сказання чорноризця Храбра "О письменах") [98] та ін. В. Ульяновський і Н. Яковенко опублікували родинну хроніку останньої чверті XVI ст., яку археографи віднесли до типу "silva rerum"

---

[93] Брехуненко В., Нагельський М. Двадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVII століття з польських рукописних зібрань // Там само. – Вип. 8 – 9. – С. 425 – 452.

[94] Яковлєва Т. Документи до історії Гетьманщини у фондах санкт-петербурзьких архівів // Там само. – Вип. 8 – 9. – С. 529 – 543; Вона само. Московські статті гетьмана Івана Мазепи // Там само. – Вип. 10 – 11. – С. 450 – 457.

[95] Атаманенко В. Опис Острозької волості 1654 року // Там само. – Вип. 8 – 9. – С. 504 – 528; Крикун М. Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.) // Там само. – Вип. 2. – С. 193 – 262; Кулаковський П. Податки Чернігівського воєводства на користь Коронного скарбу у 1635 – 1647 роках // Там само. – Вип. 8 – 9. – С. 461 – 476.

[96] Пріцак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Там само. – Вип. 2. – С. 177 – 187.

[97] Мицик Ю. «Опис Естонії та Латвії» в хроніці О. Гваньїні // Там само. – Вип. 5 – 6. – С. 264 – 305; Він само. Опис Угорщини в хроніці Олександра Гваньїні // Там само. – Вип. 7. – С. 307 – 339.

[98] Гнатенко Л. А. Костомаровський список сказання чорноризця Храбра «О письменах» / Там само. – Вип. 3 – 4. – С. 443 – 449.

[99]. Ця пам'ятка віднайдена публікаторами на вільних частинах аркушів стародрукованого календаря історичних дат з колекції бібліотеки Острозького єзуїтського колегіуму, що зберігається в НБУВ НАН України. "Хроніка" друкується мовою оригіналу (польською) і в перекладі українською. Окрім польської, в УАЩ представлені документи російською, німецькою [100], турецькою (з транслітерацією латиницею) [101] мовами з перекладом українською.

На сторінках УАЩ опубліковані пам'ятки публіцистики [102], полемічного письменства [103] і богословської думки [104].

Пріоритетними напрямами в сучасній українській історіографії, як взагалі в світовій історичній науці, вважаються такі, як-от: історія ментальності, повсякденності, приватного життя, нова сімейна історія, інтелектуальна історія та ін. Ці дослідження передбачають залучення комплексної (типологічно різноманітної) джерельної бази, її реструктуризацію, перегляд джерельної ієрархії. У зазначених дослідженнях на перший план висуваються джерела особового походження (щоденники, мемуари, спомини, приватне листування).

УАЩ віддзеркалює тенденцію підвищення наукового інтересу українських археографів до джерел особового походження. Серед джерел даного різновиду відзначимо публікацію С. Кіржаєва фрагментів щоденника академіка В. Вернадського [105].

Спостерігається поступове збільшення в УАЩ обсягу опублікованих епістолярних джерел, підкреслюється їх багатофункціональність і особливість "відтворювати живі образи історії в усій повноті" [106]. Епістолярні комплекси стають об'єктом спеціальних історико-типологічних досліджень, дисертаційних праць і

[99] Ульяновський В. І., Яковенко Н. М. Родинна хроніка останньої чверті XVI ст. // Там само. – Вип. 3 – 4. – С. 406 – 433.

[100] Пєсчаний О. О. Український науковий інститут у Берліні // Там само. – Вип. 5 – 6. – С. 159 – 162.

[101] Туранли Ф. Г. Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка // Там само. – С. 334 – 340.

[102] Мицик Ю. Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво // Там само. – Вип. 8 – 9. – С. 453 – 460.

[103] Дзюба О. М. Невідомий уривок з «Пересторoги» // Там само. – Вип. 3 – 4. – С. 434 – 442; Мицик Ю. «Пам'ять (1671 р.)" – український полемічний твір // Там само. – Вип. 5 – 6. – С. 306 – 312.

[104] Ільченко І. М., Пилявець Л. Б., Преловська І. М. Три промови Василя Липківського // Там само. – Вип. 3 – 4. – С. 475 – 487; Русіна О. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком // Там само. – Вип. 7. – С. 281 – 296.

[105] Кіржаєв С. М. Біля джерел Української Академії наук у Києві (сторінки щоденника В. І. Вернадського 1918 р.) // Там само. – Вип. 1. – С. 321 – 331.

[106] Старовойтенко І. Листування Є. Х. Чикаленка з П. Я. Стебницьким як історичне джерело // Там само. – Вип. 8 – 9. – С. 112.

монографічних видань [107]. В Україні листування відігравало надзвичайно важливу роль, особливо це стосується часів чинності Валуєвського циркуляру (1863) та Емського указу (1876), коли були заборонені видання книжок і періодики українською мовою й неможливо було відкрито обговорювати актуальні проблеми українського національного руху. Тому епістолярні джерела посідають чільне місце в структурі джерельної бази української історіографії, передусім у дослідженнях суспільно-політичного і культурного життя в Україні, українського національно-визвольного руху XIX – XX ст. [108]

На сторінках УАЩ вперше були надруковані листи Я. Новицького (В. Ульяновський, С. Абросимова; вип. 1), П. Чубинського (В. Шандра; вип. 3-4), М. Слабченка (О. Юркова; вип. 3-4), О. Оглоблина (І. Верба, В. Заруба; вип. 3-4), єпископа Парфенія (Левицького) (А. Стародуб; вип. 7), українських соціал-демократів до М. Грушевського (І. Гирич, О. Тодійчук; вип. 8-9), листування Є. Чикаленка з А. Ніковським (Н. Миронець; вип. 8-9), лист З. Доленги-Ходаковського (Р. Кисельов; вип. 8-9). Найбільша кількість листів опублікована у вип. 10 – 11. Вісім з 12-ти джерельних публікацій (відділ «Публікації») цієї останньої книжки, що тут розглядається, містять епістолярний матеріал, а саме: листи до М. Грушевського Митрофана та Уляни Дикарєвих (В. Старков), Леопольда Будая (О. Мельник), Любора Нідерле (В. Наулко); В. Доманицького до М. Аркаса (І. Старовойтенко), Ф. Матушевського до Є. Чикаленка (Н. Миронець), листування В. Модзалевського з М. Грушевським (В. Шульга), листи О. Сеника до Є. Коновальця (Ю. Черченко), листи генерала В. Петріва (Ю. Мицик).

Повертаючись до питання перегляду джерельної ієрархії, відзначимо, що раніше джерела особового походження вважались занадто суб’єктивними і посідали другорядне місце в структурі джерельної бази досліджень. Проте сьогодні, зі зміною наукової парадигми і дослідницьких пріоритетів, вчені навпаки «шукають» цю суб’єктивність, вишукують тексти, в яких їх створювачі (автори чи технічні виконавці – канцеляристи, переписувачі) чи власники «проговорювалися», тобто залишали на аркушах документів чи книжок записи (маргіналії) різного змісту. Дослідження цих записів виокремилось навіть в спеціальну історичну дисципліну –

[107] Див., напр.: Забіяка І. М. Епістолярна спадщина Василя Горленка. – К., 2002. – 247 с.; Старовойтенко І. М. Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело: Автореф. дис. … канд. іст. наук. – К., 2004.
[108] Старков В. Листи Митрофана та Уляни Дикаревих до Михайла Грушевського // УАЩ. – Вип. 10 – 11. – С. 471.

маргіналістику [109]. В УАЩ джерела даного різновиду представлені в статтях В. Ковальчука [110], О. Русіної [111]. Оригінальною є публікація Н. Яковенко пародій та жартів, що їх записали канцеляристи до актових книг Житомира та Луцька першої половини XVII ст. Дослідниця визначає ці тексти як різновид дрібних оповідних форм, що типологічно зближуються з характерним явищем міської культури того часу – низовим бароко й віддзеркалюють потяг до національної основи культури [112].

УАЩ містить також публікації історіографічних матеріалів, в тому числі підготовану І. Гиричем републікацію статті М. Грушевського "Перспективи і вимоги української науки" [113], що вперше була надрукована в журналі "Україна" (1926. – № 1). В. Ульяновський опублікував незнану ранню працю М. Грушевського з русистики та джерелознавства [114]. В УАЩ вперше побачила світло стаття І. Крип'якевича «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького» [115], яку він підготував в середині 1920-х рр. до «репресованої» збірки «Полуднева Україна» [116]. В. Ричка опублікував в УАЩ ще одну статтю [117] з цього багатостраждального збірника. Це – розвідка професора В. Пархоменка (1880-1942) – українського історика, ім'я котрого тривалий час було в забутті [118]. Особливо відзначимо публікацію (яку здійснив Я. Федорук) ще однієї невідомої статті І. Крип'якевича про українсько-турецькі взаємини доби Б.

---

[109] Дмитрієнко М. Ф., Войцехівська І. Н. Маргіналії й маргіналістика // Укр. істор. журн. – 1990. - № 3. – С. 41 – 53; Маргиналистика // Специальные исторические дисциплины / В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитренко, Т. А. Балабушевич и др..; Под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитренко. – К., 1992. – С. 177 – 184.

[110] Ковальчук В. Класифікація документів мережі ОУН (б) і запілля УПА на Волині та Поліссі у роки Другої світової війни // УАЩ. – Вип. 10 – 11. – С. 73.

[111] Русіна О. В. До атрибуції вкладних записів Лаврашівського Євангелія // Там само. – Вип. 3 – 4. – С. 98 – 102.

[112] Яковенко Н. М. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст.. // Там само. – В. 2. – С. 166.

[113] Грушевський М. Перспективи і вимоги української науки. Київська сесія Укр. науки / Підготував І. Б. Гирич // Там само. – Вип. 1. – С. 19 – 31.

[114] Грушевский М. С. Роспись имущества Н. И. Романова и представляемые ею бытовые данные // Там само. – Вип. 2. – С. С. 267 – 279.

[115] Крип'якевич І. П. Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького / Підгот. до публ. В. М. Ричка, П. А. Горішній // Там само. – Вип. 2. – С. 280 – 305.

[116] Див.: Швидко Г. М. С. Грушевський і репресований збірник «Полуднева Україна» // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1991 – 1992. – №№ 3 – 4, 1 – 4. – С. 54 – 69.

[117] Пархоменко В. Степовики нашого півдня X – XIII вв. // УАЩ. – Вип. № 3 – 4. – С. 542 – 549.

[118] Про В. Пархоменка див.: Портнов А. Володимир Пархоменко – дослідник ранньої історії Русі. – Львів, 2003.

Хмельницького [119]. Ця публікація містить, окрім основного тексту, скорочений варіант статті російською мовою і супроводжується ґрунтовною передмовою публікатора, його текстовими примітками і розлогими змістовними коментарями [120].

Підтвердженням комплексного підходу сучасної української археографії до розробки джерел є публікація на сторінках УАЩ фольклорно-етнографічних пам'яток [121].

Взагалі рівень археографічних публікацій в УАЩ досить високий. Практично кожна публікація супроводжується ґрунтовною передмовою публікатора, в якій висвітлюється історія створення і функціонування джерела, подається палеографічний і текстологічний його аналіз. До публікацій обов'язково додаються текстові примітки і коментарі змісту джерела.

Як вже відзначалося, у вип. 5 – 6 УАЩ був заведений новий відділ «Студії», який з наступного випуску здобув назву «Історичні дослідження». В цьому відділі містяться статті з конкретних проблем історії України, історіографії, історіософії, джерелознавства, біографістики, біоісторіографії, мікроісторії тощо. Значна увага приділяється наративним джерелам, для аналізу яких застосовується персонологічний метод дослідження, зокрема у студіях О. Дячка [122], Я. Федорука[123], французького історика Д. Бовуа [124]. В статті, присвяченій хроністові А. Гваньїні, О. Дячок підкреслив, що для глибокого розуміння будь-якого твору потрібно знати життєвий і творчий шлях його автора.

На сторінках УАЩ здобули висвітлення біографічні та творчі аспекти видатних історичних діячів і вчених, дослідників української історії. Спеціальні статті й публікації персоналійного характеру присвячені друкарю І. Федоровичу (В. Александрович, вип. 7), хроністу Алессандро Гваньїні (О. Дячок, вип. Вип. 8 – 9), гетьманам П. Дорошенку (Ф. Туранли, вип. 5 – 6) та Пилипу Орлику (Д. Бовуа, вип. 8 – 9), В. Капністу (Я. Дашкевич, вип. 1), маловідомому історикові Іллі

[119] Крип'якевич І. Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали) // УАЩ. – Вип. 10 – 11. – С. 111 -160; Він само. Турецкая политика Богдана Хмельницкого // Там само. – С. 161 – 179.
[120] Федорук Я. Невідома стаття Івана Крип'якевича про українсько -турецькі взаємини 1648 – 1657 років // Там само. – Вип. 10 – 11. – С. 101 – 110. Коментарі Я. Федорука до статті І. Крип'якевича див.: Там само. – С. 180 – 196.
[121] Старков В. Збірка народних ігор і розваг з Чернігівщини кінця ХІХ ст. // Там само. – Вип. 5 – 6. – С. 341 – 364.
[122] Дячок О. Хроніст Алессандро Ґваньїні // Там само. – Вип. 8 – 9. – С. 299 – 321.
[123] Федорук Я. Рукопис Мартина Ґолінського – археографічна пам'ятка середини XVIII століття // Там само. – С. 37 – 87.
[124] Бовуа Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу // Там само. – С. 322 – 345.

Квітці (В. Маслійчук, вип. 10 – 11), історикові й митцеві М. Битинському (О. Кучерук, вип. 10 – 11), М. Іванішеву (Л. Лаптєва, вип. 1), львівському маляру С. Богушовичу (В. Александрович, вип. 1), архівісту і палеографу М. Геппенеру (Л. Дубровіна, вип. 2), А. Жуковському (В. Наулко, вип. 7), М. Козорісу (О. Рубльов, вип. 2), М. Ковальському (Ю. Мицик, вип. 3 – 4), В. Іконнікову (І. Войцехівська, вип. 3 – 4), І. Огієнкові (В. Ляхоцький, вип. 3 – 4), Л. Дмитерку (О. Рубльов, вип. 3 – 4), Н. Полонській-Василенко (І. Верба, О. Рубльов, В. Ульяновський, вип. 3 – 4), П. Соханю (В. Брехуненко, Д. Бурім, О. Маврін, вип. 5 – 6, 10 – 11), М. Кордубі (Я. Дашкевич, вип. 5 – 6), письменнику Л. фон Захер-Мазоху (Г. Сварник, вип. 5 – 6), Д. Яворницькому (С. Абросимова, М. Ковальський, в ип. 5 – 6).

В персонологічних дослідженнях увага приділяється творчим взаєминам істориків [125], в тому числі й в галузі археографії [126]. В УАЩ здобула висвітлення наукова полеміка, що мала місце в українській історіографії минулого [127], в організації академічного життя 1920-х рр. [128] Більше того, на сторінках УАЩ відбилася наукова полеміка між сучасними українськими істориками – авторами публікацій в УАЩ [129].

Персонологічний підхід у своїх студіях використали Я. Федорук, що здійснив глибокий аналіз рукопису XVII ст. Мартина Голінського (за типологією належить до "silva rerum") [130], і французький історик Д. Бовуа, який, на підставі аналізу "Щоденника" Пилипа Орлика, реконструював процес створення міфу про 40 тисяч козаків, готових служити останньому [131]. Ґрунтовністю відзначається студія лідера львівських археографів Я. Дашкевича, в якій на глибокому

[125] Заболотна І. Початок співпраці І. П. Крип'якевича з Грушевським // Там само. – С. 629 – 632; Миронець Н. До історії розриву стосунків між А. В. Ніковським та Є. Х. Чикаленком // Там само. – С. 672 – 680.

[126] Гирич І. Б. М. Грушевський і М. Василенко. (До історії твор чих взаємин) // Там само. – Вип. 3 – 4. – С. 344 – 355.

[127] Толочко О. П. Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Лінниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський) // Там само. – Вип. 2. – С. 92 – 103.

[128] Гирич І. Б., Кіржаєв С. М. До історії Всеукраїнської Акад емії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський (З приводу «Осібної гадки академіка М. Грушевського до протоколу спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року») // Там само. – Вип. 1. – С. 332 – 351.

[129] Верба І. В., Рубльов О. С. [Рец. на ст.: Ульянов ський В. Наталя Полонська-Василенко: штрихи до портрета // Полонська - Василенко Н. Історія України: В 2 т. – К.: Либідь, 1992. – Т. 1. – С. V – LVI.] // Там само. – Вип. 3 – 4. – С. 604 – 613; Ульяновський В. І. Magna est veritas et praeva lebit (З приводу рецензії І. В. Верби та О. С. Рубльова) // Там само. – С. 614 – 634.

[130] Федорук Я. Рукопис Мартина Голінського – археографічна пам'ятка середини XVII ст. // Там само. – Вип. 8 – 9. – С. 37 – 87.

[131] Бовуа Данієль. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнанц я до українського міфу // Там само. – С. 322 – 345.

джерелознавчому і археографічному аналізі документального комплексу, із застосуванням персоналійного методу, висвітлюється місія В. Капніста до Прусії, що відбулася у квітні 1791 р. [132]

Історія розвитку української історіографії та історичної думки в Україні здобула висвітлення в статтях В. Дудка, В. Маслійчука, З. Когута, А. Портнова, О. Яся та ін.[133] В студії В. Маслійчука [134] актуалізуються проблеми української інтелектуальної історії, яка є ширшою, аніж історіографія, історичною дисципліною і стосується, насамперед, реконструювання системи мислення певної доби й потребує залучення у дослідницький ареал попередніх інтелектуальних надбань, здобутків соціальної історії, історичної антропології, просопографії, генеалогії та інших наук гуманітарного циклу. Інтелектуальна історія, за визначенням В. Маслійчука, надає об'ємний простір для досліджень і узагальнень. В статті, присвяченій маловідомому українському історикові кін. XVIII – поч. XIX ст. Іллі Квітці, В. Маслійчук, в ракурсі інтелектуальної історії, наголошує на необхідності при висвітленні історичних поглядів особистості (історика) дослідити життя і побут цієї особистості, її родини, тієї соціальної верстви до якої вона належала, а також дослідити права, обов'язки, систему цінностей, корпоративні зв'язки, регіональний патріотизм тощо. Дослідник підкреслив значення генеалогії як важливої складової тогочасних уявлень про минуле, як основи історичної пам'яті дворянства. В. Маслійчук розглядає українську історіографію XVIII – XIX ст. як соціокультурний феномен і вважає, що треба досліджувати кожну з постатей історіографічного процесу, її погляд на історію, визначальні риси якого (тобто погляду) складаються з індивідуального осмислення історії через призму власних переживань, власного родоводу й соціального замовлення.

---

[132] Дашкевич Я. Р. Берлін, квітень 1791 р. Місія В. В. Капніста. Її передісторія та історія // Там само. – Вип. 1. – С. 220 – 262.

[133] Когут З. Переяславська угода та ідея споконвічних прав України в політичній та історичній думці Гетьманщини // Там само. – Вип. 10 – 11. – С. 291 – 297; Маслійчук В. Ілля Іванович Квітка – малознаний історик кінця XVIII – початку XIX століття // Там само. – С. 318 – 342; Ясь О. «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського у світлі дослідницького інструментарію // Там само. – С. 343 – 361; Дудко В. Стаття Івана Лашнюкова «Об отношениях галицьких русинов к соседям» (1862): атрибуція, проблематика, контексти // Там само. – С. 362 – 385; Портнов А. Студії православного богослов'я Варшавського університету (1925 – 1939) // Там само. – С. 386 – 397.

[134] Маслійчук В. Ілля Іванович Квітка – малознаний історик кінця XVIII – початку XIX століття // Там само. – Вип. 10 – 11. – С. 318 – 342.

До праць з інтелектуальної історії належить і студія О. Яся [135], в якій висвітлюється дослідницький інструментарій Д. Бантиша-Каменського – одного із засновників української археографії [136]. Стиль мислення Д. Бантиша-Каменського, на думку О. Яся, характеризується елементами нормативності, які зумовлені як пієтетом архівіста у ставленні до джерел, так і раннім знайомством із практикою дослідницької праці. Головним в історіописанні Д. Бантиш-Каменський вважав фактографічну повноту відтворення історичних подій. О. Ясь відзначив, що ключовим в світогляді автора "Истории Малой России" (М., 1822) було поняття "просвітництво", а історія сприймалася у межах бінарної моделі "архаїка" – "просвітництво". Звідси, вважає О. Ясь, походять апріорний та вибірковий критицизм Д. Бантиша-Каменського до джерел [137].

У відділі "Історичних досліджень" заслуговує на особливу увагу серія статей В. Потульницького, присвячених проблемі інтеграції української історії в світову [138]. В цих статтях висвітлюються окремі історіософські концепції російської, польської та німецької історичної думки і їх вплив на українську історичну думку, пропонується порівняльний аналіз розвитку національних історіографій, аналізується досвід обґрунтування історіософських концепцій для інтеграції національної історії у світову, що його здійснили історики Німеччини, Польщі та Росії, які стояли перед цією проблемою на відповідних етапах розвитку своїх держав [139]. В. Потульницький розглянув інтегративні схеми визначних учених (О. Шпенглера, К. Ясперса, М. Кареєва та ін.), які відіграли видатну роль в своїх національних історіографіях й здійснили вплив на всю світову історію. В окремій статті В. Потульницький дослідив вплив на українську і російську історіографію, що його здійснив визначний німецький історик і

---

[135] Ясь О. «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського у світлі дослідницького інструментарію // Там само. – Вип. 10 – 11. – С. 343 – 361.

[136] Атаманенко А. Є. Д. М. Банттиш-Каменський – історик України: Автореф. дис. … канд. іст. н. – К., 1998. – С. 14.

[137] Критичне спрямування (у типологічному плані) «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського відзначила І. Колесник. Див.: Колесник І. І. Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації // Харківський історіографічний збірник. – Х., 1995. – Вип. 1. – С. 29.

[138] Про це також див.: Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть // Укр. істор. журн. – 2000. - № 1. – С. 3 – 20; № 2. – С. 27 – 47; № 3. – С. 22 – 44; № 4. – С. 20 – 37.

[139] Потульницький В. Діалектика ірраціонального й раціонального в російській і польській історичній науці другої половини XIX – початку XX століття: порівняльний аналіз // УАЩ. – Вип. 7. – С. 259 – 278; Він само. Інтеграція національної історії у світову в німецькій історіографії у першій половині XX століття // Там само. – Вип. 8 – 9. – С. 366 – 380.

філософ Й.-Г. Гердер (1744-1803) [140]. Автор відзначив, що вплив історіософії Гердера, як синтези раціоналізму і пієтизму, сприяв появі в українському і російському суспільствах (відповідно, й в національних сторіографіях) ірраціонального романтизму. Спеціальну студію В. Потульницький присвятив дослідженню українського традиційного консерватизму, зосередив увагу на формуванні цього світогляду у його носіїв – української традиційної еліти з Лівобережної, Правобережної та Західної України, на прояві цього світогляду у боротьбі за відновлення автономії України, Гетьманату, козацьких полків, повернення старої юрисдикції і Магдебурзького права, у діяльності широкого кола українських автономістів, створенні політичного памфлету "Історія Русів", діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, "Громад" тощо [141].

В УАЩ заведений окремий відділ «Miscellanea», в якому вміщені невеликі за обсягом статті, повідомлення, огляди, публікуються окремі документи, покажчики.

Науково-інформаційний відділ УАЩ є вельми насичений і знайомить читачів з новинками вітчизняної й зарубіжної археографії, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, архівознавства, профільної періодики тощо [142]. Тут пропонуються покажчики змісту архівознавчих та археографічних видань, реєстри документальних видань та публікацій пам'яток історичної думки України, видань Археографічної комісії України та Інституту й інших інституцій за їхньою участю. УАЩ інформує про діяльність наукових центрів, архівів, бібліотек в Україні й за кордоном, про документальні виставки [143] та археографічні експедиції [144].

Наприкінці огляду дозволимо зауваження щодо архітектоніки УАЩ. Нерідко у відділах «Археографія» та «Джерелознавство»

[140] Потульницький В. Історіософія Гердера як синтез раціоналізму і пієтизму та її вплив на українську і російську історіографію // Там само. – Вип. 10 – 11. – С. 309 – 317.

[141] Потульницький В. Український консерватизм в XIX – на початку XX ст. // Там само. – Вип. 5 – 6. – С. 80 – 111.

[142] Гирич І. Б., Стеценко М. Ю., Шандра В. С. Документальні видання та публікації пам'яток історичної думки України (1985-1990) // Там само. – Вип. 1. – С. 442 – 450; Видання Археографічної комісії АН України та інших інституцій за її участю. 1989 – 1991 рр. // Там само. – С. 451 – 453.

[143] Радзівіл О. 150-річний ювілей Київського архіву // Там само. – Вип. 7. – С. 510 – 511; Захаркін С. Виставка під назвою «Раритет» // Там само. – С. 511 – 512.

[144] Боряк Г. В., Яковенко Н. М., Кеннеді Грімстед П. Меморіальна археографічна експедиція по Чехо-Словаччині. Слідами культурних цінностей, вивезених з України під час другої світової війни // Там само. – Вип. 2. – С. 437 – 445; Таранець С. Історико-археографічні та етнографічні експедиції по старообрядських поселеннях України 1998 – 2003 років // Там само. – Вип. 8 – 9. – С. 792 – 796.

містяться статті, які краще було б подати у відділі «Публікації», тому що ці статті супроводжуються додатками, в яких публікуються окремі джерела чи добірки документів. Іноді ці додатки за обсягом значно перевищують обсяг самої статті. З одного боку, це підвищує інформаційну віддачу статті, проте, з іншого боку, порушує коректність (чіткість) структури УАЩ, в якому є спеціальний відділ "Публікації". Аналогічне зауваження стосується й інших відділів УАЩ. Структура збірника, на наш погляд, потребує більшої чіткості. Сьогодні виникають сотні нових видів документів і творчих матеріалів, тому варто було б в УАЩ приділяти більше уваги репрезентації писемних джерел сучасного періоду, їх типологізації, розробці принципів і правил їх камерального та едиційного опрацювання. Значно прискорило б реалізацію згадуваного тут проекту «Архівна та рукописна україніка» оперативне і більш активне, ніж зараз, ознайомлення науковців на сторінках УАЩ з фондами місцевих архівів, бібліотек, музеїв, що, у свою чергу, сприяло б поглибленню досліджень в усіх напрямах історичної науки.

Також важливим є створення археографічної бази для розвитку української історіографії зарубіжних країн. Поки що лічені публікації в УАЩ спеціально торкаються джерелознавчих проблем української історіографії зарубіжних країн, зокрема з русистики (Ю. Мицик, вип. 3 – 4) та османістики (В. Остапчук, вип. 1).

УАЩ віддзеркалює рівень культури української археографії на сучасному етапі, що є невід'ємною складовою загального розвитку науки [145]. В цьому виданні здобули висвітлення теоретико-методологічні й практичні проблеми сучасної української археографії та джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, книгознавства, історії української історичної науки та історіософії. Природно, головна увага приділяється репрезентації архівних фондів, документальних комплексів, книжкових колекцій, типологічному і тематичному аналізу писемних джерел, їх археографічному опрацюванню, розробці та вдосконаленню методів і правил публікації. Досить потужним в УАЩ є відділ публікацій, в якому вперше був введений до наукового обігу значний масив різноманітних за видовою, географічною, хронологічною і тематичною ознакою писемних джерел, що зберігаються в українських та іноземних архівах. Переважають публікації та аналіз документальних і наративних джерел з історії таких періодів та подій в українській історії, які раніше замовчувалися, тенденційно висвітлювалися чи зовсім заборонялося їх дослідження. Спостерігається тенденція збільшення кількості публікацій джерел

[145] Войцехівська І. Н. Проблеми археографії у творчості В. С. Іконникова // УАЩ. – Вип. 3 – 4. – С. 50.

особового походження (передусім приватного листування). За хронологією в УАЩ домінують матеріали XVII – XVIII ст. і першої половини XX ст.

Успіх розвитку історичної науки завжди пов'язувався з виданням історичних джерел. У свою чергу, останнє зумовлюється об'єктивними обставинами розвитку історичної науки і праці самих істориків. Археографія розвивається в нерозривному зв'язку з процесами, що відбуваються в українській історичній науці. Археографія і історіографія мають взаємний вплив одна на одну, проте провідною є історіографія (тут історія історичної науки, а саме її вищий рівень – теоретико-методологічний), яка визначає основні тенденції і напрями розвитку історичної науки, методологічні засади, пріоритети в проблематиці, й у такий спосіб, сказати б, «сигналізує» («замовляє») археографії розшук і введення в науковий обіг (шляхом камерального опрацювання та безпосередньої публікації) саме таких джерел, які б стали потужною джерельною базою для досліджень у царині історіографії та інших наук історичного циклу, відповідно з пріоритетами існуючої наукової парадигми. Від оперативності та якості введення до наукового обігу писемних джерел, від того, наскільки повно й вірогідно буде відтворений текст документа, висвітлена його історія залежить глибина, повнота і тематична різноманітність конкретно-історичних та історико-типологічних досліджень.

Олександр Коник
Херсон

Нове видання в культурному просторі Росії – журнал «Историк и Художник»

Журнал виходить з другої половини 2004 р. До Цього часу вийшло 14 номерів (по 200 сторінок кожен з ілюстраціями).

Сфера інтересів журналу – взаємодія історичної науки і художньої творчості різних жанрів. В складі редакційної ради – доктори історичних наук, професори Олег Будницький, Аполлон Давідсон, Василь Звєрєв, Анатолій Левандовський, Микола Цимбаєв, Вітторіо Страда (Італія); директор Державного архіву Російської Федерації проф. Сергій Мироненко, директор Російського державного архіву літератури і мистецтва Тетяна Горєва; кінорежисер Євген Цимбал, мистецтвознавець і керівник «Киноведческих записок» Олександр Трошин, - та ін.

Головний редактор – доктор історичних наук, професор Сергій Секіринський. Він є не лише ініціатором цього проекту, але і безпосереднім його виконавцем, а, крім того, невтомним пропагандистом – журналу, і тих ідей, що проводить це видання. Вже з другого числа, де розміщена інформація «Перші відгуки», дуже позитивні і з дуже авторитетних московських видань, радіостанцій і одного з телеканалів, редакція (читай - редактор) регулярно, мало не в кожному номері, вміщує інформацію про зворотній зв'язок з читачем. Чимало інформації розміщено в Інтернеті[1].

---

[1] Див.: «Историк и Художник» в Інтернеті на сайті Інституту всесвітньої історії РАН - www.worldhist.ru а також в розділі «Історія» Інтернет -проекту мережевого об'єднання методистів «СОМ – В помощь учителю» http://som.fio.ru Грунтовне інтерв'ю для агенції Політ.Ру розміщене 28 грудня 2006 р., адреса сторінки: http://www.polit.ru/science/2006/12/27/sekirinskiy.html. Редактор в своєму листі до автора цих рядків люб'язно дозволив користуватися цими матеріалами без подальших посилань на його ім'я.

Отже, журнал народився «знизу», як вільна громадська ініціатива. Його випуску передувало видання двох колективних міждисциплінарних праць, присвячених таким джерелам розуміння минулого, як література і кінематограф: «История России XIX–XX веков: Новые источники понимания» (М.: Московский общественный научный фонд, 2001); «История страны / История кино» (М.: Знак, 2004).

Вслід за книжками з'явився і сам журнал, як щоквартальне видання. Журнал не про мистецтво, як таке. Тобто він не відноситься до категорії мистецтвознавчих видань у традиційному розумінні. Це журнал і не з історії мистецтва, в його концепції не закладено інтерес до мистецтва самого по собі. Інтереси журналу знаходяться в дещо інших суміжних площинах: з одного боку, це художня творчість як предмет для професійних пошуків і роздумів історика, з іншого – саме життя в його розвитку, тобто історія, як основа для творчості художника, котрий завжди виступає в ролі її учасника, очевидця і дослідника. Художні твори різних видів і жанрів як джерела розуміння минулого, взаємодія науково-аналітичного і художньо-емоційного осягнення життя, зрештою, артистичні, театральні початки в самій історії, іншими словами – історія як сюжет: драма, трагедія, фарс, чи трагікомедія, - такими виглядають основні тематичні ракурси журналу.

Журнал створено в руслі сучасної тенденції до розширення предмету історичної науки, кола її джерел і проблематики. Передусім це – історичний журнал, що виник за ініціативної участі істориків, як такий, що відповідає актуальним запитам самої історичної науки, міждисциплінарний за своєю суттю. Саме тому крок в бік інтеграції різних способів пізнання і розуміння людини в історії, чому, власне, і присвячено журнал, як виявилось, легше зробити було поза рамками професійних спеціалізацій, що склалися, і відповідних ним структурних академічних, навчальних і видавничих підрозділів. Але з часом нове видання стало завойовувати визнання і існуючого науково-освітнього співтовариства. З кінця 2005 р. журнал виходить під грифом Науково-освітнього центру з історії, Інституту загальної історії РАН і Державного університету гуманітарних наук.

Видання адресоване в основному викладачам вищої і середньої школи, людям науки і мистецтва, учнівській молоді. Містка і коротка водночас відповідь на те, кому спрямований часопис, міститься вже в підзаголовку видання: «Журнал для всіх, хто любить історію, поціновує мистецтво і відчуває їх спорідненість»!

Автори журналу – люди різних поколінь і професійних зацікавлень, вчені і люди мистецтва. На його сторінках співіснують

історики, мистецтвознавці, культурологи, письменники -прозаїки, поети, есеїсти, кінорежисери і сценаристи.

Журнал виступає як інструмент діалогу не лише між «історикам» і «художниками», але також і між російським і зарубіжними авторами, а всередині Росії – між її окремими регіонами – там представлені Москва і Петербург, Магнітогорськ, Перм і Тамбов, Нижньовартовськ і Твер та ін.

Тут публікуються як художні твори, так і наукові розвідки, проза, вірші, есе, сценарії, нариси, аналітичні статті, рецензії та інші матеріали, а також малюнки, гравюри, репродукції, світлини. Чільне місце в цьому займають наукові, аналітичні статті. Основні рубрики журналу: *Метод; «Весь мир – театр»; Художник как историк; Историк как художник; Литература – история современности; «Поэзии ребяческие сны»; «Какое странное, и манящее, и несущее, и чудесное в слове: дорога!»; Зримое прошлое; Угол преломления; Сюжет и ракурсы; Штрихи к портрету; Смена лиц; Исторический жанр; По следам героев телероманов,* та ін.

В журналі опубліковані матеріали з творчої спадщини Василя Розанова, Олександра Твардовського, Юрія Давидова а також сучасних російських письменників: прозаїка і кінодраматурга Михайла Кураєва, прозаїка і есеїста Бориса Василевського, сценографа и автора новел Едуарда Кочергіна.

В доробку журналу – спроби нового прочитання (очима істориків, а не лише тільки філологів чи кінознавців) багатьох творів російської і зарубіжної літератури і кінематографа. Журнал не зводить непереборної стіни між «високими» і «низькими» жанрами в мистецтві. В нього інші критерії і оцінки. Видається, що його авторам цікаве усе, що несе соціально значущу інформацію про минуле і сьогодення, про думки, настрої і спосіб життя людей різних країн і епох. Тому поряд з визнаною класикою в журналі аналізуються кон'юнктурні і недовговічні твори масової культури (від детективних романів до телесеріалів) які саме внаслідок своєї кон'юнктурності, навіть завдяки їй набувають самостійної цінності як незамінні джерела з історії свого часу. До того ж, журнал таким чином сприяє подоланню роз'єднаності в різних прошарках інтелігенції, на яку зорієнтований передусім. Причому мова тут іде не лише про «цехові» бар'єри, які штучно розділяють самих гуманітаріїв, але і про ще більш високі перепони (чи більш глибокі прірви), які є часто між ними і представниками точних і прикладних наук, яким також зовсім не байдужа проблематика зі сфери історії і мистецтва.

Поряд з «прямою мовою» митців журнал постійно намагається давати також аналіз їх різноманітної творчості в історичному жанрі,

нехай би це були романи чи оповідання, як, наприклад, «Дев'яносто третій рік» Віктора Гюго, «Склянка води» Ежена Скріба, «Витоки» Марка Алданова і «Нетерпіння» Юрія Трифонова, «Підпоручик Кіже» Юрія Тинянова, історична проза Юрія Давидова; кінофільми – «Жовтень», «Мінін і Пожарський», «Оборона Царицина», «Турецький гамбіт» чи, нарешті, такі популярні сьогодні телевізійні серіали. Журнал має навіть спеціальну рубрику «Слідами героїв телероманів». Такі зразки цього жанру, як «Доктор Живаго», «Майстер і Маргарита», «Справа про мертві душі» і навіть «Бідна Настя» вже отримали в журналі відповідне висвітлення.

Хоч стрижневою темою журналу, особливо перших номерів, є російське XIX ст., в подальшому історична тематика розширюєт ься і урізноманітнюється. Автори-історики є людьми відомими в професійному середовищі. Тематика їх публікацій широка - антична історія (Олександр Немировський), історія середньовіччя (Аделаїда Сванідзе, Анатолій Левандовський, Ольга Тогоєва, Михайло Бойцов , Юлія Крилова) російська історія (Микола Цимбаєв, Василь Звєрєв, Сергій Секіринський, Володимир Булдаков, Морган Рахматулін, Ніна Хайлова та ін.).

Журнал не конкурує з виданнями, як-от «Одіссей» чи «Казус», але – в своєму ракурсі також висвітлює схожі сюжети (інколи тому, що це роблять одні і ті ж автори, як О.Тогоєва з характерною назвою статті «Карл VII і Жанна д'Арк: втрата цнотливості як втрата в лади», №1(3)2005, с. 155-171), або Ада Сванідзе з циклом статей під загальною назвою «Люди Середньовіччя в перипетіях рицарського роману» (№ 3(5)2005, с.16-22, та ін.). Широко представлені автори – філологи, культурологи, філософи та представники інших спеціальностей – геральдики, фалеристики, мистецтвознавства тощо, аналіз робіт яких (як і названих вище істориків, перелік котрих теж далеко не вичерпаний, заслуговує окремої розмови, що виходить за рамки інформаційного, по суті, повідомлення, - О.К.).

Цикл статей «Російський селянин в літературі і кінематографі XX ст.» опублікував культуролог і кінознавець Віктор Філімонов (№ 2(8). 2006 – № 2(12). 2007).

В перших чотирьох числах 2007 г. опублікована книга томського письменника Вадима Макшеєва *«Спецы»*. Так називалися підневільні поселенці, насамперед, селяни, люди різних національностей, що їх привозили в Наримський округ в 30 – 40-е рр. минулого століття з усього Союзу. Не дивлячись на те, що їх назви – «спецпереселенці», «спецпоселенці», «виселенці» - змінювались, «в засекречених документах тих років – як пояснює письменник, – усі вони всуціль йменуються спецпереселенцями. Префікс «спец» був більш

конкретним і віддзеркалював статус покріпаченого населення, що узагальнено йменувалося «спецконтингентом» ».Нова книга, презентована письменником на сторінках журналу, має характерний підзаголовок: «*Исследование*». Але це не є дослідження у звичному для істориків сенсі. Численні архівні документи доповнені спогадами колишніх спец поселенців, у тому числі і са мого автора (народ. у 1926 р.). При цьому документи, що цитуються і факти, що наводяться автором часто наскільки виразні, що письменнику в доповнення до них дійсно просто нічого додати: «немає слів», «коментувати не буду»… Історія говорить сама за себе.

Свою книгу «Утро красит нежным светом… Частные хроники 1937 года» публікує в останніх числах журналу Михайло Голубков. Окрім динамічного сюжету вражає на диво тонке відчуття письменником часу і вміння передати його точними деталями. Але виділяємо цю публік ацію з іншої причини – її автор – професор МГУ, філолог – на практиці може продемонструвати те, чому учить студентів в теорії. Студентам явно є чому повчитися у свого професора. Взагалі багато публікацій в журналі, про ніби звичайні і звичні речі – поштова листівка, радянська мода, жіночий велосипед та ін. «дихають» минулим, оживляють його і роблять частиною сучасного життя – загалом відома, але тонка матерія, яку важко висловити словами.

В останніх числах журналу почалася також публікація циклу статей історика Катерини Цимбаєвої, присвяченого різним способам взаємодії художника-письменника з історичною реальністю: «Герой проти автора: Шерлок Холмс в кіно, літературі і житті» (№ 3(13) 2007) і «Автор проти героїв: Персонажі "Войны и мира" в житті, романі, підручнику» (№ 4(14) 2007).

Помітно різноманітнішою і яскравішою стала рубрика «Историк как рассказчик», спеціально визначена редакцією для того, щоб сприяти розкріпаченню резервів особистої пам'яті дослідників минулого, а також їх літературних дарувань. У зв'язку з цим варто відзначити мемуарні замітки В.Звєрєва «Ти поспи -позорюй, онучку», №1(11), 2007; Валентина і Станіслава Шелохаєвих «Дід і прадід очима внука і правнука», № 3(13) 2007; А. Давідсона «Вчитель, англознавець, яхт-капітан» (про М.О.Єрофєєва), № 1(11) 2007; «Кореспондент в усіх країнах світу» (про М.П. Полетику), № 4 (14) 2007; Володимира Кабанова *«Ну, с праздником! Веселие Руси есть пити»*, № 4 (14) 2007 та ін.

Коло авторів поступово розширюється також за рахунок публікації робіт фахівців з-за рубежів Росії. Поки що їх небагато – Ларс Карл з Німеччини («Образ переможця в країні переможених:

радянські кінострічки про війну очима німців», № 2(4) 2005, та ін., Юкка Гронов зі Швеції («Влада моди і Радянська влада: історія протистояння», № 1(7) 2006, автор нарисів Григорій Кун з Німеччини («Повернення з пекла: Денацифікація повоєнної Німеччини), № 2(12) и 3(13) 2007, та автор цих рядків, Олександр Коник з України («Читаючи Гашека: історія як переносна фігура», № 2, 2004,; «Читаючи Гашека: «Клаптикова монархія» та її піддані», № 3(5) 2005, «Спецкурс за вибором? – Питання не важке», № 1(11) 2007).

«Историк и Художник» не має точних аналогів ні в Росії, ні за її межами. Разом з тим сама проблематика, що опинилася у фокусі його інтересу, давно привертає увагу вчених-гуманітаріїв, людей мистецтва, діячів культури в багатьох країнах. Зарубіжні творчі зв'язки журналу розширюються. Так народилася ідея спільного російсько-польського тематичного випуску «Польща і Росія», вихід котрого намічено на березень 2008 р.

Мета спільного випуску – за словами головного редактора журналу – розвиток *міжнародного* діалогу і поглиблення взаєморозуміння на основі обговорення не стільки традиційних проблем російсько-польських стосунків, скільки *паралельних, таких, що співпадають сюжетів польської і російської історії* з точки зору її переломлення в творах мистецтва різних видів і жанрів, як і в явищах масової культури, в області міфології і взаємних уявлень. До участі у випуску були запрошені не лише польські і російські гуманітарії, люди мистецтва, але і представники інших країн.

В якомусь з численних відгуків російської преси на це видання зазначалося, що воно має добротний ліберальний характер, за змістом, за оформленням і версткою, за толерантністю подачі навіть суперечливих точок зору нагадує кращі зразки журналістики XIX ст., і що російське суспільство, втомлене від агресивно-епатажної друкованої продукції, давно скучило за подібним колом читання. Росіянам, безперечно, видніше, що робиться в їхньому інформаційному просторі. З точки ж зору українського автора новий журнал «Историк и Художник» - це беззаперечно корисне, позбавлене найменшого натяку на сумно відоме останнім часом великоросійське самолюбування, не кажучи вже про шовінізм, видання, редакція якого відкрита до спілкування і зацікавлена в обміні ідеями в науковій і культурній сферах. Зрештою, це просто дуже цікаве читання, що само собою вже багато в сучасному світі.

Свого часу Павло Загребельний, готуючи видавничу рецензію на роман Ірини Вільде «Сестри Річинські» зазначив, що при читанні

рукопису його не залишало відчуття свята. Щось подібне можна сказати і про враження від читання цього нового російського часопису.

Євген Сахновський,
Андрій Федорук
Чернівці

Осіпян О.Л. **Експериментальна історія: дослідницькі підходи та методи французької історичної школи «Анналів». Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. – Краматорськ, 2007. – 176 с.**

Трансформаційний період, який донині переживає суспільство незалежної України, наклав відбиток на всі сфери інтелектуального життя соціуму, в тому числі – історіографію. Її методологічне озброєння викликає занепокоєння у зв'язку з відставанням в освоєнні новітніх методів наукової роботи, консервацією характерних ще для початку XX ст. позитивістських підходів. Новації в царині теорії та методології історії є швидше результатом приватних ініціатив окремих істориків, ніж продуманою стратегією розвитку історіописання. Ще більш тривожною виглядає доволі поширена нині ситуація «двовір'я», коли поверхове ознайомлення із сучасними західними методологіями не супроводжується спробами їх практичного застосування. Як дотепно висловився відомий в Україні критик, «нами» все ще пише дух позитивізму XIX ст., утримуючи від методологічного безумства».

Одна із причин окресленої вище ситуації – стан вищої професіональної освіти істориків. Блок теоретичних дисциплін – методологія історії, джерелознавство, курс зарубіжної історіографії, сучасні концепції гуманітарного знання – все це навіть у класичних університетах, не говорячи вже про «новоспечені», знаходиться на периферії загальної історичної освіти, яка нині систематично відновлює успадковану ще від колишнього СРСР провінційність, відірваність від світової історичної думки.

В означеному вище контексті поява навчального посібника Олександра Осіпяна – далеко не пересічна подія, яка засвідчує прагнення окремих істориків, насамперед молодого покоління, не тільки самотужки подолати методологічний інфантилізм, а й донести

це прагнення до студентів. Хоча школа «Анналів» нині вже не вважається новим напрямком в історичній науці, вибір автора є надзвичайно вдалим, оскільки, по-перше, саме ця школа визначала новітні тенденції розвитку історичної думки трьох поколінь французьких істориків впродовж майже всього XX століття, а по-друге, обраний напрямок дозволяє збагатити уяву допитливих студентів («розбудити апетит», як висловився О. Осіпян, посилаючись на Марка Блока) стосовно методів досліджень у галузі історії ментальностей, квантитативної історії, гео-історії, мікроісторії, історії уявлень, психо-історії тощо. У короткому вступі до посібника констатується: "Саме прагнення до змін і пошук нових шляхів у пізнанні минулого є найбільш визначальними рисами руху «Анналів» " (с.8).

Структура посібника проста й зрозуміла, побудована на біоісторіографічних нарисах тих істориків, які типово представляли три покоління руху «Анналів» - від його формування у 1920-х роках до початку 1990-х рр. Отож, у поле уваги автора потрапили різнопланові постаті істориків, які жили і працювали у різні періоди «короткого», як його тепер називають, XX століття та мали відмінні професіональні інтереси й дослідницькі уподобання. Втім, слід зазначити, що при всьому намаганні рівномірного розподілу наукових здобутків «інтелектуальних революціонерів» (с.39) центральне місце віддане зрештою одному з них – Фернану Броделю. Враховуючи той факт, що саме він впродовж тридцятиліття (з 1956 по 1985 рр.) залишався не тільки провідним, але й найбільш впливовим серед французьких істориків, автор присвятив йому майже весь другий розділ.

Реалізований О. Осіпяном проект навчального посібника безперечно заслуговує на високу оцінку. Автор вміло використовує методику психобіографічних та біоісторіографічних досліджень: не обмежуючись лише науковою діяльністю вчених, він приділяє належну увагу їх життєвому шляху та особистісним характеристикам. У дидактичному плані посібник, здається, відповідає усім сучасним вимогам. Окрім коректно сформульованих питань до кожного розділу, добре підібрані додатки у вигляді уривків із творів Марка Блока, П'єра Губера, Філіпа Ар'єса, Жака Ле Гоффа та інших типових представників школи «Анналів». На належному рівні подані примітки до розділів та бібліографія, яка включає основну і рекомендовану літературу, а також перекладені (російською і, зрідка, українською) твори подвижників руху «Анналів».

Проте не все в роботі видається вдалим. При складанні бібліографії та «Додатків» автор якось «не помітив», що посібник все-таки присвячений французьким історикам, які писали (і думали)

французькою мовою. На превеликий жаль, мовою оригіналу ні одна робота не наведена. Цей прикрий факт може мати, враховуючи майбутню читацьку аудиторію, подвійні наслідки. У непідготовленого читача, який вперше дізнається про школу «Анналів», може скластися враження, що її яскраві представники взагалі не писали французькою. Натомість надміру обізнаний і допитливий студент може послатися на авторитет Умберто Еко, який прямо заявляє: «Не можна вважати джерелом текст, що вивчається в перекладі» [1]. Зі свого боку підтвердимо цю заяву одним конкретним прикладом. У визнаному вдалим перекладі Олександром Мокровольським праці відомого англійського історика-теоретика Робіна Дж. Колінгвуда «Ідея історії» (якщо точніше, додатках до неї) є такий ляпсус. На стор. 470, де мова йде про викладання історії в школі, читаємо (4-й рядок знизу): «Отже, всяке викладання науки є з необхідності догматичним, і історія як шкідливий предмет (підкр. нами – Є.С., А.Ф.) повинна бути догматичною історією…» [2]. Питання: чи всі читачі здогадаються, що йдеться насправді про історію як шкільний предмет? Питання риторичне, бо ж не виключено, що знайдуться і такі читачі, які додадуть ім'я Р. Дж. Колінгвуда до списку тих відомих авторитетів, які вважали історію «найнебезпечнішим продуктом, виробленим хімією інтелекту» (Поль Валері).

Загалом же зазначене зауваження не применшує вартості рецензованого навчального посібника, автор якого щиро прагне привернути увагу студентів та молодих науковців до методологічних новацій школи «Анналів». І, напевно, враховуючи дидактичні аспекти праці Олександра Осіпяна, її інспіруюче значення для нових поколінь істориків, поставлена мета цілком досягнута.

Наостанок зауважимо, що посібник виданий у Краматорську. Цей факт засвідчує відносність поняття «провінційності». Здається, не тільки в галузі конкретних історичних досліджень ми, на відміну від російських колег, успішно уникаємо поділу на «дві України»: виконані в провінції теоретико-методологічні праці не поступаються столичним.

---

[1] Эко Умберто. Как написать дипломную работу. Гуманитарные науки / Пер. с итал. – СПб, 2006. – С.90.

[2] Колінгвуд Р. Дж. Ідея історії / Пер. з англ. – К.: Основи, 1996. – С.470

Куценко Юлія
Херсон

Зашкільняк Л. **Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с.**

Питання про так звану «кризу сучасної історичної науки» було поставлено у вітчизняній історіографії ще наприкінці 80-х рр. XX ст. Сутність цього поняття неодноразово розглядалася у дослідженнях відомих російських істориків – А.Я.Гуревича, Л.П.Рєпіної, Ю.Л.Безсмертного та ін. У загальному розумінні криза трактується як фіксація невідповідності традиційної позитивістської методології, яка застосовувалася у вітчизняних історичних та історіографічних дослідженнях, потребам часу. Така історіографічна ситуація, на думку більшості авторів, зумовила певне відставання вітчизняних істориків від західних колег у впровадженні в історичні студії незвичних методів та комплексу джерел, які дозволяють більш глибоко здійснювати аналіз історичних подій та процесів.

Здобуття Україною незалежності не призвело до кардинальних змін у історичних та історіографічних дослідженнях. У спадок українській історичній науці дісталася не лише фінансова криза, що змусила на деякий час згорнути масштабні наукові студії, але, що дійсно є суттєвим, й криза парадигмальна. Українські історики опинилися на певному перехресті у своїх пошуках оптимального поєднання кращих вітчизняних традицій історіописання з новим комплексом джерел та методами, які вже досить давно застосовувалися у зарубіжних історичних дослідженнях.

Сьогодні загальноприйнятим в українській історіографії, незалежно від напрямку конкретного дослідження, є використання комплексної методології, яка являє собою систему понять, принципів, методів, що допомагають у вирішенні дослідницьких завдань. Не викликає сумнівів необхідність наближення до «міфічної» поки що

об'єктивності історичних досліджень, звільнених за допомогою полідисциплінарності від надмірної ідеологізації і певної однозначності висновків позитивістських досліджень. Втім, внаслідок малодоступності зарубіжної літератури з історичної й історіографічн ої проблематики та, у певній мірі, з-за не володіння мовами, доступ до вивчення кращих здобутків світової історичної науки для вітчизняних вчених є значно обмеженим. Одночасно цю проблему посилює брак в українській історіографії синтетичних історико-теоретичних робіт з методології історичних студій, які дозволяють «заочно» ознайомитися з досвідом закордонних істориків в галузі розробки нетрадиційних підходів і методів історичного та історіографічного дослідження.

Вирішити проблему такої відірваності від кращих здобутків світової історичної думки поставив перед собою у своїй книзі «Сучасна світова історіографія: посібник для студентів історичних спеціальностей університетів» (Львів: ПАІС, 2007) відомий львівський дослідник Леонід Зашкільняк. На протязі 90-х рр. минулого століття ним були підготовлені дві грунтовні розвідки: «Вступ до методології історії» (1996) та «Методологія історії від давнини до сучасності» (1999). Рецензована монографія є логічним продовженням цієї роботи. Безсумнівною заслугою автора є подолання не тільки властивої українській історіографії ідеологізації, але й уникнення надмірної теоретизації, що робить текст легким для сприйняття й використання як у наукових пошуках, так і у навчальному процесі вищої школи.

Структура роботи підпорядкована поставленим у вступі меті та завданням проведеного дослідження. Проте, можна виявити певні розбіжності з попередніми розвідками автора. Так, основну увагу автор приділив останнім тенденціям розвитку світової історіографії, хронологічні межі якої визначено другою половиною XX – початком XXI ст. для всіх країн, окрім посткомуністичних. Колишні країни соцтабору, в результаті своєї ізольованості від світового історіографічного процесу, активно приєднуються до наукового загалу наприкінці XX ст., тому відлік «сучасної історіографії» Л.Зашкільняк починає з 80-х рр. минулого століття.

Комплексність в аналізі здобутків сучасних історіографічних досліджень досягається в роботі наявністю невеликого суто теоретичного розділу, в якому подано загальні уявлення щодо с утності поняття «історіографія», її природи та визначення понятійного апарату цієї наукової дисципліни.

Враховуючи публікацію дослідником двох попередніх історико-теоретичних екскурсів, він не став докладно зупинятися на ранніх етапах розвитку історичної думки, тому третій розділ «Історія історичної думки до середини XX століття» являє собою дуже

«стислий конспект» «Методології історії», й покликаний підвести вже підготовленого читача (видання призначено передусім для студентів) для сприйняття основного тексту. Такий підхід має на увазі якщо не попереднє знайомство з роботами найбільш відомих представників світової історіографії та науковою літературою про них, то хоча б з розвідками самого автора з цієї проблематики. В розділі висвітлюються основні віхи розвитку античної, середньовічньої церковної, гуманістичної, просвітицької, романтичної, позитивістської, марксистської історіографії. Окремо виділено XX століття у зв'язку зі змінами в історіописанні – так званим «модернізмом» в історичних дослідженнях, пов'язаним з проникненням в історичні дослідження філософських ідей неокантіанства, їх поєднання з соціологічними студіями, виникненням та розвитком школи «Анналів», появі структурної антропології, деякі зміни в марксистській методології.

Виклад основної частини побудований так само як і в «Методології історії», хоча і має певні принципові відмінності. Автор виділив три структурні компоненти світового історіографічного процесу (відповідно заявлені назви розділів роботи): історична наука в Західній Європі та Сполученних Штатах Америки; нові тенденції розвитку історіографії Центральної та Східної Європи; риси розвитку історичної науки на Далекому Сході та в Африці. Кожній з цих частин передує загальний аналіз провідних тенденцій протікання історіорафічного процесу в цих географічних зонах, обумовлені політичною ситуацією, традиціями історіописання, зовнішніми впливами. Відмінність від попередніх розвідок полягає у тому, що в «Методології історії» автор зосереджується на виокремленні специфіки кожного напрямку, течії або школи, не звертаючи увагу на географію. У рецензованій же роботі він передусім розглядає територіальні впливи в межах загальних тенденцій у світовій історіографії.

У четвертій частині «Історична наука в другій половині XX – на початку XXI століття» увагу Л.Зашкільняка зконцентровано на появі такого явища в історичній науці як постмодерністська методологія та її головних постулатах: (1) історія – не дискурс, а конструювання дискурсу згідно з «існуючими стандартами», (2) відкидання традиційної наукової методології, виключно робота над (а не з) текстом та декодування понять й термінів, (3) завдання історіографа полягає у представленні способів реконструкції минулого, а не суто самого моделювання історичної минувшини. Автор зупиняється на таких течіях як структурна антропологія, «метаісторія», «кліометрика», «нова політична» і «нова соціальна» історії. Окремо висвітлено явище «ера постструктуралізму і нарративізму», до якого віднесено

мікроісторію, третє покоління школи «Анналів», гендерні дослідження, усну історію, «нову культурну» та «нову інтелектуальну» історію. Звичайно, дослідник не вперше аналізує цей період розвитку світової історичної науки, але в «Методології історії» аналіз є більш детальним. Не оминає він увагою і питання міжнародного співробітництва істориків в рамках створеного у 1926 р. в Женеві Міжнародного комітету історичних наук. На жаль, закінчуючи екскурс дослідник не робить узагальнюючих висновків, напевно вважаючи, що вони були ним вже зроблені у попередніх роботах, а формат навчального посібника не потребує обов'язкових узагальнень.

Наступні підрозділи присвячені висвітленню територіальних особливостей протікання загального історіографічного процесу та його окремих тенденцій та течій у Франції, Великій Британії, Німеччині, Італії і США як «законодавців мод» в сучасній історичній науці. Більшу увагу приділено національним проблемним історіографіям, здобутки яких в принципі недоступні вітчизняним історикам.

П'ятий та шостий розділи присвячені аналізу історіографічного процесу центрально-, східноєвропейських та азіатських країн, що є новацією для української історичної науки. Тому прекрасно доповнюють попередні дослідження як автора рецензованої роботи, так і розвідки інших українських істориків (Л.Таран, І.Колесник та ін.)

При розгляді сучасної історіографії найбільших посткомуністичних держав (Російської Федерації, Польщі, Чехії) Л.Зашкільняк прослідковує кардинальні зміни, що сталися в історичній науці цих країн при відході від марксистської методології та виокремлює загальні для всіх колишніх країн соцтабору тенденції: повний розрив, відмежування від попереднього періоду; реанімація схем і методології національних історій XIX – початку XX ст.; розуміння необхідності вивчення, але не засвоєння методологічних здобутків провідних історіографічних напрямків зарубіжної науки; пріорітет заповненння «білих плям» національних історій; дослідження навколо «кризи історичної науки», яка ніби охопила всю світову історичну спільноту та ін. Як спеціаліст в галузі польської історіографії, Л.Зашкільняк розглядає польську історичної науки за проблемним принципом, відповідно приділяючи їй більшу частину розділу. Російська та чеська історіографії представлені лише аналізом загальних тенденцій їх розвитку та окремих найбільш виразних історіографічних течій.

Остання частина представляє собою висвітлення історичних етапів та політичних обставин, загальних тенденцій та найбільших здобутків азіатської (китайської і японської) та африканської (детальніше єгипетської) історіографій.

Характерною залишається відсутність як загальних висновків у підрозділах та розділах, а також по роботі вцілому, що напевно повинно залишити для читача (передусім студента-історика) простір для власних рефлексій з приводу предмета дослідження.

У порівнянні з попередніми роботами історіографічний стиль і форма подання матеріалу не змінилися. Втім, поєднання логічності викладу з простотою викладу складного і часто маловідомого матеріалу робить рецензовану роботу не лише своєчасною, а й просто необхідною для сучасної української історіографії та професійної історичної освіти. Сподіваємося, що найближчим часом ця книга, як і попередні видання, Л.Зашкільняка стануть затребуваними та широко доступними для читача.

ЕЙДОС
3'2008

Tomasz Wiślicz
Warszawa

***Дмитро Вирський*. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2007, ч. 1-2: 326+175 с.**

Autor recenzowanej pracy, Dmytro Wyrskyj, jest pracownikiem zakładu historiografii ukraińskiej kijowskiego Instytutu Historii Ukrainy NAN Ukrainy i, pomimo młodego wieku, autorem licznych artykułów z zakresu historii dziejopisarstwa oraz metodologii historii, jak również obszernej monografii książkowej miasta Kremenczuk (Kriemienczuk), doprowadzonej do 1764 roku[1]. Recenzowana publikacja łączy zainteresowania Autora dziejami historiografii i historią Ukrainy w okresie wczesnonowożytnym, jest zarazem poważnym opracowaniem źródłoznawczym. Praca składa się z dwóch części, z których druga to obszerny aneks źródłowy, podający pełne teksty cytowanych w pierwszej części źródeł w językach oryginału: łacińskim, polskim, jak również niemieckim, francuskim i czeskim. Zasadnicza, pierwsza część książki składa się ze wstępu, dwóch rozdziałów, podzielonych na podrozdziały, oraz krótkiego posłowia. Pracę uzupełniają bibliografia i indeks osobowy.

Zanim przejdę do omówienia kolejnych rozdziałów książki, należy poświęcić uwagę sformułowaniu problemu badawczego przez Autora oraz koncepcjom, które przyświecały mu podczas pisania recenzowanej pracy. Wyrskyj wprawdzie we wstępie omawia pokrótce założenia swojego opracowania, odwołując się do nowoczesnych koncepcji metodologicznych (Th. Kuhn, M. Foucault, F. Amkersmit, B. Skarga), jednak bardziej wymowne są pod tym względem merytoryczne rozdziały książki. Jak sam tytuł wskazuje, Autora interesuje sposób, w jaki historiografia Rzeczypospolitej traktowała Ukrainę w okresie od początku XVI do połowy XVII wieku. Takie sformułowanie tematu wydaje się dość proste, ale w istocie wymaga zdefiniowania/uściślenia wszystkich terminów,

[1] Д.С. Вирський, *Українне місто: Кременчук від заснування до 1764 р.* , Київ 2004.

występujących w podtytule pracy (główny tytuł można bowiem traktować jako metaforyczną syntezę tez autora, o czym dalej).

Najmniej kontrowersyjny jest zakres chronologiczny pracy. Autor wyznacza tu dwa wyraźne terminy: początkowy to rok 1505 – rok konstytucji *nihil novi*. Dla Autora to początek „szlacheckiej rewolucji", zakończonej rokoszem Zebrzydowskiego w stulecie później. Wytworem tejże „rewolucji" jest „uniwersalistyczny projekt" wieloetnicznego państwa polsko-litewskiego, realizowany – zdaniem Autora – również na ziemiach ruskich Korony. Projekt ten przeżył „szlachecką rewolucję" – jego datę końcową Autor wyznacza z oczywistych względów na 1648 rok, czyli na „rewolucję kozacką". Okres ten, blisko 150 lat, uznaje Autor za czasy, w których historiografia Rzeczypospolitej (nb. podobnie jak jej kultura czy dzieje) była historiografią ojczystą z punktu widzenia Ukrainy. Stwierdzenie to niesie bardzo ważne skutki dla analizy materiałów źródłowych. Otóż Ukraina w przebadanych przez Autora dziełach historiograficznych nie jest dla renesansowych pisarzy krajem obcym, konkurencyjnym, lecz własną ojczyzną, jej fragmentem, bądź też jedną z ojczyzn. Dlatego też, co Wyrskyj kilkakrotnie (i chyba nieco prowokacyjnie) podkreśla, praca jego mieści się w zakresie ukraińskiej historii historiografii ojczystej.

Wyjaśnienia wymaga dalej pojęcie Ukrainy, stosowane przez Autora. Jest to zdecydowanie pojęcie maksymalnie rozszerzone i – można by powiedzieć – ahistoryczne. Mówiąc o Ukrainie Wyrskyj ma na myśli zarówno województwa ukrainne, jak i Wołyń, Podole i Ruś Czerwoną. Pojęcie to odnosi się zatem do projektu genealogicznego nowoczesnej ukraińskiej świadomości narodowej, jednoczącej zarówno tradycję zaporoską, jak i lwowską. Zdaniem Wyrskiego to genealogiczne pojęcie stosuje się szczególnie dobrze do badanego przezeń okresu, wraz z jego oboma uniami – lubelską 1569 i brzeską 1596, które wyznaczały projekt integracji wszystkich ziem etnicznej Ukrainy w jednym, wielonarodowym projekcie państwowym, jakim była Rzeczpospolita. Kres temu projektowi położył rok 1648, a zwłaszcza 1654. Ukraina w okresie wybranym przez Autora staje się zatem ową tytułową okolicą renesansu – krainą nieco może utopijną, ale wartościowaną zdecydowanie pozytywnie, istniejącą być może silniej w odrodzeniowej historiografii niż politycznych konkretach.

Kolejnym pojęciem, wymagającym wyjaśnienia jest właśnie historiografia. Również to pojęcie traktuje Autor możliwie najszerzej, włączając w jej skład rozmaite gatunki pisarstwa i różne konwencje literackie. Jasne jest bowiem, że dla omawianego okresu nie można wyznaczyć naukowego standardu historiografii – historia wciąż była „niedonauką" (jak nazywa ją Wyrskyj we wstępie). Wszelako to nie czyni ją bezwartościową, szczególnie dla historyka, który za cel stawia sobie nie tyle odtworzenie faktów, co zrozumienie dziejów idei, wyobrażeń i koncepcji

politycznych. Autor koncentruje się, rzecz jasna, na najważniejszym typ ie pisarstwa historycznego w omawianym okresie, czyli na kronikach, ale włącza w zakres swojej analizy także inne formy: roczniki, biografie, relacje uczestników wydarzeń, opisy geograficzno-historyczne, genealogie, herbarze, tablice chronologiczne, kazania okazjonalne (głównie pogrzebowe), panegiryki, czy nawet literaturę piękną o treściach historycznych i druki ulotne. Takie podejście wynika, oczywiście, z niedookreślenia historiografii w okresie wczesnonowożytnym, lecz również z zamysłu Autora, który nie traktuje swoich źródeł jako krynicy wiedzy o politycznych dziejach narodu, lecz jako źródło do społecznego kształtowania się koncepcji narodowych i politycznych. Historia jawi się tu zatem, zgodnie ze światowymi tendencjami ostatnich dziesięcioleci, jako dyskursywna praktyka społeczna dotycząca przeszłości. Wobec tego kształtują ją teksty o rozmaitym charakterze, a których wspólnym mianownikiem jest zainteresowanie przeszłością.

W końcu wyjaśnienia wymaga również, jaką to historiografią jest historiografia Rzeczypospolitej, czy też historiografia *річпосполитська*, takim określa ją bowiem Autor przymiotnikiem, nieistniejącym w języku polskim (a szkoda; może warto byłoby utworzyć taki neologizm: „rzeczpospolitski, -a”?). Również w tym względzie Wyrskyj zakreśla jak najszerzej krąg swoich zainteresowań: chodzi o dzieła historiograficzne stworzone przez autorów, pochodzących z Rzeczypospolitej, zarówno tych piszących po łacinie, polsku czy rusku, w mniejszym zaś stopniu tych, piszących po niemiecku (to jest mieszkańców Gdańska i innych miast pruskich). Przytacza nawet dzieła historyczne Ormian i Żydów – mieszkańców Rzeczypospolitej. Interesują go również prace autorów obcych, pracujących na zamówienie tutejszych mecenasów, jak i inne teksty z epoki, dotyczące historii Ukrainy, których autorzy w jakiś sposób powiązani byli z Rzecząpospolitą. Szczególną uwagą obdarza jednak Wyrskyj autorów związanych osobiście z ziemiami ruskimi/ukraińskimi, niezależnie od ich wyznania i języka. Dla wyjaśnienia ich jednoczesnej i bezkonfliktowej identyfikacji ukraińskiej i „rzeczpospolitskiej” posługuje się kategorią hierarchii lojalności, charakterystyczną dla wczesnej epoki nowożytnej.

We wstępie Autor omawia dość ogólnie powyższe zagadnienia (większość wątków rozwijając w dalszych partiach tekstu) i podaje dotychczasową bibliografię przedmiotu. Rozdział I, zatytułowany „Історіописання в Речі Посполитій: форми, методи та настанови”, dzieli się na dwa podrozdziały. Pierwszy z nich Autor poświęcił głównym formom historiografii przedoświeceniowej. Ogranicza się wszelako do przedstawienia niemal wyłącznie ewolucji kroniki, inne formy wymieniając tylko za Haydenem White’m. Bardzo brakuje w tym podrozdziale

przynajmniej naszkicowania charakterystyki różnych typów tekstów historiograficznych, z którymi czytelnik ma do czynienia w drugim podrozdziale tej części pracy. Przynosi on bowiem bardzo obfity i szczegółowy opis historiografii Rzeczypospolitej w latach 1505 -1648/1654, traktując jak najszerzej zarówno historiografię, jak i Rzeczpospolitą. Układ tego podrozdziału jest chronologiczny – wedle okresów panowania kolejnych władców. Być może praktyczniejszy byłby układ rzeczowo - chronologiczny, tzn. gdyby Autor wyróżnił ewolucję oficjalnych kronik (które wszakże dominują w tym spisie), a osobno omówił rozwój innych form pisarstwa historycznego. Niemniej jednak podziwiać należy skrupulatność tego spisu dzieł historycznych, powstałych w przeciągu 150 lat. Wartości poznawczej dodaje mu krótkie podsumowanie każdej pozycji pod względem jej przydatności dla badań historycznych Ukrainy. Liczba nazwisk, przytoczonych w tym podrozdziale jest pokaźna, dobrze więc się stało, że książkę zaopatrzono w indeks osobowy.

Drugi, zasadniczy rozdział książki nosi tytuł „Українські сюжети річпосполитської історіографії" i stanowi zbiór wypisów źródłowych (w tłumaczeniu na język ukraiński), ułożonych w trzy grupy tematyczne i opatrzonych informacjami o autorze oraz historiograficznym komentarzem. Pierwsza grupa dotyczy geografii historycznej i geopolityki. Znajdujemy tutaj fragmenty *Polonii* Jana Krasińskiego, *Polonii* Marcina Kromera, *Descriptio veteris et novae Poloniae* Stanisława Sarnickiego oraz *Polski* Szymona Starowolskiego – fragmenty, dotyczące szeroko i umownie rozumianej Ukrainy, jej geografii i dziejów. Druga część poświęcona jest wojnie, prowadzonej przez Rzeczpospolitą na jej południowo -wschodnim pograniczu przeciw Turcji i Chanatowi Krymskiemu. Znajdujemy tu wypis z druku ulotnego Josta Decjusza z 1527 r. *Sendbrief von der grossen schlacht...*, poświęconego walce z Tatarami, dalej wierszowaną *Historię żałosną o prędkości i okrutności Tatarskiej* Bartosza Paprockiego (1575) oraz anonimowy druk ulotny *La defaite des Tartares et Turcs faite par la seigneur Jean Zamoisky* z 1589 r. Trzeci podrozdział również bazuje na tekstach, odnoszących się do rywalizacji między Rzecząpospolitą a Turcją i Tatarami, poświęcony jest jednak Kozakom jako obrońcom ojczyzny. Znajdujemy tu odpowiednie wypisy z *Polonii* Jana Krasińskiego, z *Bezkrólewia ksiąg ośmioro* Świętosława Orzelskiego, z kilku prac Rejnolda Hejdensztejna, z uzupełnionej przez Joachima Bielskiego *Kroniki polskiej Marcina Bielskiego*, z prac Bartosza Paprockiego *Ogród królewski* i *Diadochos*, z dzieł Stanisława Łubieńskiego, Jana Petrycego (*Historia rerum in Polonia...*), Jakuba Sobieskiego (*Commentariorum Chotinensis belli libri tres*), Szymona Starowolskiego (*Polonia*), Pawła Piaseckiego (*Chronica gestorum in Europa singularium*) i Andrzeja Maksymiliana Fredry (*Gestorum populi Polonia sub Henrico Valesio*).

Korzystanie z tej partii pracy utrudnia trochę fakt, że Autor nie podaje opisów bibliograficznych źródeł swoich przekładów. Na szczęście wynagradza to w drugim tomie wydawnictwa, zawierającym oryginalne teksty, będące podstawą przekładów (wraz z odpowiednim opisem), a nawet dawniejsze przekłady polskie i rosyjskie, jeśli takowe istnieją. Jest to o tyle uzasadnione, że część przytaczanych przez Autora dzieł weszła już do historycznego obiegu w tłumaczeniach polski ch lub rosyjskich – głównie dziewiętnastowiecznych.

Jeśli chodzi o dobór tekstów, zamieszczonych w recenzowanym dziele, to nie jestem w stanie ocenić jego trafności, skoro Autor deklaruje, że kryterium tego doboru była potrzeba wprowadzenia do ukraińskiej historiografii narodowej przekazów źródłowych ignorowanych lub zapomnianych, zaś z punktu widzenia Autora – niezwykle ważnych dla przeformułowania obowiązującego obecnie schematu tejże historiografii, do którego Wyrskyj odnosi się bardzo krytycznie. Oceni ć można natomiast wewnętrzną spójność tego wyboru źródeł w ramach prezentowanej przez Autora koncepcji dziejów Ukrainy w wieku XVI i pierwszej połowie XVII. Pod tym względem autorski wybór tekstów w pełni zdaje egzamin: geograficzne i geopolityczne opisy z iem ukraińskich Rzeczypospolitej przeczą tezie o traktowaniu ich jako polskiej kolonii, relacje z wojen ze światem muzułmańskim na ukraińskich granicach Rzeczypospolitej umieszczają Ukrainę w politycznym dyskursie Europy, zaś przytaczane opisy kozactwa, wy szłe spod pióra elity intelektualnej Rzeczypospolitej, zadają kłam stereotypowi zatwardziałej wrogości szlacheckiego państwa do „chłopskiego rycerstwa", osiadłego na jego południowo -wschodnich rubieżach. Można, oczywiście, zadać sobie pytanie do jakiego st opnia jest to obraz jednostronny. Nie należy chyba jednak domagać się zrównoważenia go w ramach recenzowanej pracy, skoro przeciwwagą dla niego ma być „звичайна схема" wsp ółczesnej historiografii ukraińskiej. Dlatego też traktujmy książkę Wyrskiego jako wa żny i mocny głos w dyskusji nad kształtem ukraińskiej historii okresu wczesnonowożytnego, a zarazem – dzięki źródłoznawczej wartości pracy – jako punkt wyjścia dla dalszych, bardziej szczegółowych opracowań, poświęconych „rzeczpospolitskiej" tradycji współczesnej Ukrainy. Dalszych, gdyż oddając głos źródłom, Autor ograniczył do minimum analizę historiograficzną cytowanych dzieł, przechodząc do wniosków o charakterze ogólnym i historiozoficznym. Wywołuje to – przynajmniej u mnie – uczucie pewnego niedosytu, zwłaszcza biorąc pod uwagę przywoływane przez Autora we wstępie metodologiczne inspiracje dla jego pracy. Z drugiej strony Wyrskij powtarza, że uważa swą książkę za *basic book*, a więc za pierwszy krok, ale zarazem fundament dla bardziej szczegółowych oprac owań.

Na koniec kilka uwag drobniejszych: praca napisana jest żywym, polemicznym językiem i czyta się ją z dużym zainteresowaniem. Zbędne wydaje się umieszczenie w przypisach spisów treści niektórych książek historiograficznych. Jeżeli Autor już chciał je włączyć do książki, to powinny one znaleźć się raczej w aneksie. Na uznanie i podkreślenie zasługuje zastosowanie aparatu krytycznego przy wydawaniu tekstów źródłowych oraz staranne tłumaczenie ich na język ukraiński.

Można się spodziewać, że recenzowana p raca wywoła gorącą dyskusję wśród historyków ukraińskich. Lecz jeśli nawet jej tezy zostaną obalone, to długo będzie służyć jako niezbędne kompendium historiograficzne i ważka edycja źródłowa do dziejów wczesnonowożytnej Ukrainy. Ze swej strony z niecierpliwością będę czekał na kolejne prace Autora, zwłaszcza jeżeli zdecyduje się wykorzystać dla analizy dyskursu historycznego Rzeczypospolitej XVI-XVII wieku cały potencjał metodologiczny, który niewątpliwie posiada – a czego przedsmakiem jest recenzowana ksi ążka.

Валерия Былкова
Херсон

***Alexander Vatlin* and *Larisa Malashenko*. Piggy Foxy and the Sword of Revolution. Bolshevik Self-Portraits / Translated from Russian by V.A. Staclo. Yale University Press New Haven & London, 2006. 206 р.**

***Ватлин А. Ю., Малашенко Л.. Н.* История ВКП(б) в портретах и карикатурах ее вождей. М.: РОССПЭН, 2007. 143 с.**

В книге старшего научного сотрудника Исторического факультета МГУ Александра Юрьевича Ватлина и заместителя начальника отдела научно-исследовательской работы и научно-справочного аппарата Российского государственного архива социально-политической истории (РГАСПИ) Ларисы Николаевны Малашенко представлены архивные документы из ранее закрытых фондов, касающихся "сталинской эпохи" в истории коммунистической партии. Тем не менее, неординарность этого издания состоит не только во введении в научный оборот недоступных ранее источников, но и в отборе такого материала, который традиционно используется как иллюстративный. Несмотря на то, что история ВКП(б), историче ские портреты ее представителей, судьбы идей большевиков и персональные судьбы их носителей не теряли своей актуальности на протяжении второй половины XX века и интерес к этой проблематике сохраняется в новом столетии, возможность использовать в совокупности для самостоятельного анализа неофициальные иконографические документы никем из исследователей осуществлена не была. Отсутствие традиции можно объяснить, в первую очередь, дробностью и разрозненностью материала, подбор которого требует длительных и кропотливых усилий. Авторам рецензируемой работы следует поставить в заслугу новизну подхода, свежесть взгляда, преодоление трудностей поиска и атрибуции, создание цельной картины взаимоотношений внутри руководства большевистской

партии, а также самооценки представителей этой узкой, но невероятно влиятельной социальной группы, понимание ими конкретной ситуации и исторических перспектив.

Сразу отметим, что воспроизведение документов в американском издании качественнее, чем в российском, поэтому имеет смысл обращаться именно к нему. Что же касается текста, то перед переводчиком стояла сложная задача донести до англоязычного читателя очень далекие от него реалии и перевести надписи со сложным подтекстом. Тем не менее, структура оригинального русскоязычного издания сохранена, оно лишь дополнено предисловием С.С. Монтефьоре (S.S. Montefiore), которое не представляет особого интереса для восточноевропейского читателя. Характеристика эпохи дана в нем в одном предложении с расхожими формулами “brutal turbulence”, “ritual cannibalism”, “absurd and grim”. Относительно “забавных” карикатур и зарисовок справедливо указывается, что они составляют золотой фонд для историка и что историки Сталина и сталинизма непременно воспользуются этой книгой.

Книга снабжена введением, в котором предложена общая характеристика публикуемого материала, дана его оценка, выделены основные авторы рисунков, объяснены структура и принципы публикации. Справочный аппарат ограничен списком авторов зарисовок с соответствующими каталожными номерами, но в оглавлении имеется полный список персонажей. Издание рассчитано как на специалистов-профессионалов, так и на широкий круг читателей.

Структура книги определена содержанием рисунков. Часть 1 называется “Галерея вождей” и представляет собой рисунки, шаржи и карикатуры, выполненные в 1920-1930-х гг. Это своеобразный партийный иконостас, включающий 53 персонажа: В.И. Ленин, И.В. Сталин, Л.Б. Каменев, Л.Д. Троцкий, Г.Е. Зиновьев, Н.И. Бухарин, М.И. Калинин, В.М. Молотов, А.И. Рыков, Я.Э. Рудзутак, М.П. Томский, Ф.Э. Дзержинский, А.А. Андреев, К.Е. Ворошилов, Л.М. Каганович, С.М. Киров, А.И. Микоян, Г.К. Орджоникидзе, В.В. Куйбышев, В.Я. Чубарь, С.В. Косиор, С.И. Сырцов, А.С. Бубнов, Г.М. Кржижановский, Н.К. Крупская, М.М. Литвинов, Г.Л. Пятаков, К.Б. Радек, И.Т. Смилга, А.А. Сольц, М.Ф. Шкирятов, Е.М. Ярославский, Л.Е. Марясин, С.Л. Кругликов, Н.Г. Туманов, Н.П. Брюханов, Г.И. Ломов, А.И. Гуревич, Н. Осинский (В.В. Оболенский), В.В. Шмидт, Р.П. Эйдеман, М.М. Лашевич, В.А. Антонов-Овсеенко, С.С. Каменев, И.П. Товстуха, В.Н. Васильевский, А.М. Назаретян, Я.А. Яковлев, Д. Бедный,

Н.Д. Кондратьев, Д.Б. Рязанов, О.Ю. Шмидт, Н.А. Угланов. Авторами рисунков являются Н.И. Бухарин, В.И. Межлаук, Е.М. Ярославский, один рисунок с незамысловатой подписью принадлежит И .В. Сталину, авторство 11 работ не определено.

Рисунки скомпонованы вместе с фотографиями персонажей, имеется краткая информация о каждом из них. Обращает на себя внимание то, что хотя представлены наброски, сделанные, в основном, на заседаниях, т. е., натурные, сиюминутные, Н.И. Бухарин в 1927 г. (в разное время) обращался к образу В.И. Ленина, это единственный персонаж, представленный посмертно. В основном, персонажи предстают в шаржах и карикатурах, понятных узкому кругу партийных товарищей. Единственная женщина – Н.К. Крупская – изображена В.И. Межлауком в том же стиле, очень жестко, до грубости, и этот рисунок резко диссонирует с помещенной рядом фотографией благообразной женщины. Откровенно политическая карикатура выполнена В.И. Межлауком на Л.Д. Троцкого. Многие рисунки имеют подписи, позволяющие уяснить суть момента, они хорошо видны на репродукциях, что избавляет от необходимости выполнять обратный перевод с английского.

Работы созданы в годы, предшествующие “большому террору”, большая часть их персонажей погибла впоследствии в партийных чистках, остальным “единой было надеждой – дрожа, целовать обагренную руку” (Лукан. II. 114). Тем не менее, в этих образах не прослеживаются палачи и жертвы. Создается впечатление, что эти люди не понимали, к чему идут, кто они и их ближайшее окружение, их волновали мелочи повседневного существования, личные взаимоотношения. Хотя из нашего времени провидчески воспринимается текст над портретом Я.Э. Рудзутака: ”Пропал человек! Нашедшему награда!”

В названии книги использованы тексты двух работ из первого раздела, вынесенных на обложку. “Piggy Foxy” – это надпись на автопортрете Н.И. Бухарина: “Свиная лисичка в старости”. Немногие из них дожили до старости и насмешкой кажется сейчас карикатура “Radek im Jahre 1952”, до которого не дожили ни Карл Радек, ни автор рисунка Н.И. Бухарин. “The Sword of Revolution” сопровождает карикатуру на Ф.Э. Дзержинского, выполненную Н.И. Бухариным в 1925 г. Полный текст гласит: “Меч разящий пролетарской диктатуры или Дзержинчик на страже революции”. Похоже на обычное школьное зубоскальство. В углу рукой Ф.Э.Дзержинского добавлено: “Надо сбоку нарисовать Бухарина, Калинина и Сокольникова с напильниками, оттачивающими “меч”. На более раннем рисунке того

же автора Ф.Дзержинский определен как “Симбион (он же Иоанн Креститель из Г.П.У.”

Надписи на некоторых рисунках представляют собой развернутые характеристики. В 1923 г. Н.И. Бухарин изобразил Л.Б. Каменева в виде собаки и назвал рисунок “На страже”. Здесь же изложен “Доклад правительства:

Расходов много, но ... отсутствует доход,
И в скором времени его не ожидаю;
“Предвидение” есть и “плановый подход”
Декреты... Денег нет, и будут ли – не знаю.”

Над портретом Н.П. Брюханова сообщается: “Nicolaus Ventriculus – человек-крокодил, глядит меланхолично когда кого-нибудь кушает от жалости к съедаемому плачет.” Под карикатурой на Н.Осинского дана его прямая речь: “Мои уважаемые оппоненты говорят, что я контрреволюционер. Это обидно и неверно. Я же говорю, что они контрреволюционеры – это и вежливо и верно”. Подпись под шаржированным портретом А.И. Гуревича гласит “Гуревич: Целый месяц по ночам я сидел с человеком, который давал заключения, а теперь дает показания”. Эти сюжеты могли бы восприниматься трагично, но выполнены в общем развлекательном духе. Присутствуют язвительные или откровенно злые шаржи, но все же они не выходят за пределы взаимоотношений в среде единомышленников. Не настаивая на аналогии, хочу привести высказывание Ж.Батая из его рассуждений о Ф.Кафке: “Вот почему он низко склоняется перед отрицающей его властью, хотя его поклон сильнее и жестче выкрикнутой фразы; он склоняется любя, умирая и противопоставляя молчание любви и смерти тому, что не смогло бы заставить его уступить, ибо то ничто, которое не смогло бы уступить, несмотря на любовь и смерть, как раз и есть он, во всей своей самовластности.”

Часть 2 “Портреты на фоне проблем” состоит из четырех разделов. Раздел “Уклоны и оппозиции” посвящен внутрипартийной борьбе 1925-1930 гг. Авторы характеризуют содержание отклонений от основного курса партии, который был представлен сталинским большинством. Рассматриваются 16 рисунков, главным автором которых был В.И.Межлаук, по два рисунка принадлежат М.Л.Белоцкому и Н.И.Бухарину, по одному – К.Радеку и Г.М.Кржижановскому, авторство карикатуры на И.В.Сталина не определено. В карикатурах и шаржах Межлаука и Белоцкого в очень резкой, до откровенной грубости, форме критикуются оппозиционеры. В это время еще возможна критика Сталина, который предстает в образе жандарма, охраняющего тюрьму “Партаппарат”, где заключена ВКП. На карикатуре надпись: “Волею зажимной всепартийный

городовой Сталин и его ищейка "Ярославка". Жандарм попирает сапогами лозунг "внутрипартийная демократия", используя резолюции XV партсъезда.

Следующий раздел "В дополнение к повестке дня" содержит материалы периода наступления социализма на всех фронтах. Авторы подчеркивают, что революционное товарищество и традиция коллективного руководства медленно уступают удушающей идеологической нетерпимости и диктаторству. По их мнению, рисунки этого раздела помогают выявить секретные механизмы советской политической машины рассматриваемого периода. Анализируются 28 рисунков, среди которых преобладают работы В.И.Межлаука, который выполнил серию зарисовок на мартовской сессии Политбюро 1931 г. Уместны приведенные авторами слова М.Златковского, выдающегося профессионального карикатуриста того времени, определившего стиль официальных карикатур 1930-х гг. как рассчитанный на людей с низким культурным и эстетическим уровнем. Неофициальные зарисовки именно таковы и вполне соответствуют словесному оформлению происходящего. Например, рядом с карикатурой на Н.П.Брюханова помещен автограф И.В. Сталина: "Членам П.Б. За все нынешние и будущие грехи подвесить Брюханова за яйца; если яйца выдержат, считать его оправданным по суду, если не выдержат, утопить его в реке. И. Ст."

Далее идет раздел "Экономические конфликты и быстрая индустриализация" (в русскоязычном издании он назван «Узкие места и широкие перспективы»). Авторы отмечают, что большая часть зарисовок архивной коллекции связана с экономическими проблемами. Экономическое развитие СССР в 1930-е гг. стало источником национальной гордости и до настоящего времени используется в качестве аргумента в пользу советской системы планового хозяйства. Выделены 17 выразительных работ В.И.Межлаука и одна карикатура на него.

Завершающий раздел "Съезд победителей и пленум обреченных" основан на рисунках Валерия Межлаука (их 25), некоторые из них на оборотной или внешней стороне содержат тексты с подписью: Л.Берия. Авторы рассматривают эти работы как хронику XVII съезда партии 1934 г. и февральско-мартовского пленума 1937 г., который знаменует собой определенный исторический рубеж, связанный с началом "большого террора". Нашла отражение в этом разделе и личная судьба главного большевистского карикатуриста В.И.Межлаука, ненадолго пережившего первые жертвы террора. На XVII съезде он изобразил кающегося Л.Б. Каменева, который "сам себя анатомирует", и ликующих "победителей". Это была последняя

реальная возможность насмешничать. Зарисовки, сделанные на пленуме 1937 г., пропитаны страхом.

Авторы заканчивают книгу пессимистической фразой о том, что большая часть карикатур с Большевистского Олимпа исчезла без следа. Но то, что сохранилось, выявлено, атрибутировано и проанализировано авторами, представляет собой бесценный источник. Эта книга может служить своеобразным справочником по истории большевизма. Выводы авторов опираются на анализ источника и не вызывают возражений. Рецензируемое издание открывает широкие возможности для дальнейшей интерпретации материала в рамках как конкретно-исторического, так и теоретического исследования.

Было бы интересно, на мой взгляд, расширить текстовую часть, а также дополнить следующее издание более подробной информацией об архивных фондах, поиске и принципах отбора документов. Научная и познавательная ценность книги такова, что она постоянно будет привлекать читательский интерес. Значение рецензируемой работы подтверждает тот факт, что перевод на английский язык последовал за русским изданием с минимальным разрывом и вышел в серии “Анналы коммунизма” (Annales of Communism Series, www.yale.edu/annals). Рецензируемая книга уже имеет широкую читательскую аудиторию, поскольку переведена на основные языки мира и география издания постоянно расширяется.

Владислав Грибовський
Дніпропетровськ

Кочівницькі імперії та політичні репрезентації ногайців в "Історії Ногайської Орди" В.В. Трепавлова

Протягом останніх десятиліть у вітчизняній науці помітно зріс інтерес до історії формування української національної території та становлення сучасної етнічної карти України. Долаються ізоляціоністські стереотипи радянської доби, що, за визначенням Н. Яковенко, складали "офіційну модель українського життєпростору, в якій усі сторони світу, крім російської Півночі, тлумачилися як лиховісна зовнішня загроза, простір "чужих", звідки в Україну не могло прийти й ніколи не приходило нічого доброго" [1].

Процес "перетворення української історіографії з проблемної російської на національну історичну науку" [2] триває до цього часу. Ознакою його незакінченості є наявна неповнота кола проблематики, актуалізованої у дослідженнях вітчизняних істориків. Сходознавство – одна з таких лакун. Близький для України Схід – тюркомовна ойкумена, – геть повільно набуває українського артикулювання; рівень монографічного синтезу, досягнутий в 1920-х роках і представлений працями А.Ю. Кримського[3], стоїть не на першій черзі порядку денного.

Показовим прикладом є висвітлення ногайців – одного з сегментів дотичного до України тюркомовного світу. Ногайська проблематика до цього часу не виокремилася в самодостатній предмет наукового дослідження і залишається на периферії таких тематичних комплексів, як колонізація степового порубіжжя Російської держави,

---

[1] *Яковенко Наталія*. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – Київ: Критика, 2002. – С. 353.
[2] *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Ґенеза, 2000. – С. 7.
[3] *Кримський А*. Історія Туреччини. – Київ-Львів: Олір, 1996. – 288 с.

заселення Південної України, вирішення "Східного питання" у зовнішній політиці Російської імперії, боротьба народів Східної Європи (українського, російського, польського) з кочівницькою, або "турецько-татарською" агресією й т. ін. Протягом 2002–2005 рр. в Україні були захищені кандидатські дисертації з ногайської проблематики Ю.О. Гомана, С.М. Гізера, В.В. Грибовського[4]; однак різні між собою концептуально і термінологічно, вони лише позначили початкову стадію визрівання напрямку. При цьому, в синтетичних працях з української історії висвітлення ногайської складової залишається чи не на рівні історіографії початку XIX ст. Зокрема Н.М. Яковенко, цілком у дусі карамзинської традиції, що виводить етнонім ногайців від імені правителя західного улусу Золотої Орди Ногая, пов'язує причорноморські орди з улусами трьох "татарських цариків", розгромлених литовським князем Ольгердом на р. Сині Води у 1362 р. Так звана "Кримська орда" співставляється нею з володінням Кутлубах-солтана (Кутлуг-бея), "Перекопська" – Качибирея (Хаджибея), а *Джамбайлукська* (написання Яковенко) – Диминтер-солтана (Дмитра). На думку дослідниці, вони виокремились у першій половині XIV ст з колишнього улусу еміра Ноґая і в подальшому контролювали Поділля та степовий обшир Північного Причорномор'я[5].

Інституалізація ногаєзнавства як напрямку відбулася поза межами України. Вперше історія ногайців в якості самостійної проблеми була означена в результаті захисту кандидатської дисертації М.Г. Сафаргалієва "Ногайська Орда в середині XVI ст.", що проходив у Московському університеті у 1938 р. Вихід у світ широкоформатних праць Н.А. Баскакова "Ногайська мова та її діалекти" (1940) і О.А. Новосельського "Боротьба Московської держави з татарами у першій половині XVII ст." (1948) створили міцний ґрунт для подальшого розвитку напрямку. "Дисертабельність" ногайської тематики з того часу не викликала сумніви, хоча історія ногайців мала розглядатися виключно в контексті історії зовнішньої політики Російської держави. У період 1960–80-х років були захищені кандидатська і докторська дисертації Б.-А.Б. Кочекаєва,

---

[4] *Гоман Ю.О.* Походження та етнополітичний розвиток причорноморських ногайців в XIII-XVI ст. Автореф. дис. … к.і.н. – К., 2002. – 20 с.; *Гізер С. М.* Ногайські племена на південно-західній Україні (кінець XV-XVIII). Автореф. дис. … к.і.н. – Одеса, 2002. – 20 с.; *Грибовський В.В.* Ногайські орди Північного Причорномор'я у XVIII – на початку XIX ст. Автореф. дис. … к.і.н. – Запоріжжя, 2005. – 19 с.

[5] *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Ґенеза, 1997. – С. 91.

Р.Х. Керейтова, Є.А. Поноженка, В.М. Вікторина, Д.С. Кідирніязова[6]. З'явилися монографії В.М. Жирмунського стосовно тюркського героїчного епосу і ногайського фольклору, С.Ш. Гаджиєвої, щодо матеріальної культури ногайців Північного Кавказу[7].

Наприкінці 1980-х років позначився відхід від розгляду історії ногайців у однобічному контексті їхніх відносин з Російською державою; сформувалися регіональні центри ногаєзнавства в Алма-Аті, Астрахані, Махачкалі, Черкеську. Колективною монографією І.Х. Калмикова, Р.Х. Керейтова, А.І. Сікалієва (1988) здійснено першу спробу узагальнення матеріалу і всебічного висвітлення основних аспектів історії ногайців Північного Кавказу[8]. У 1991 р. в селищі Тереклі-Мектеб, адміністративному центрі Ногайського району Дагестану, відбулася перша всесоюзна наукова конференція, присвячена ногайській історії[9], котра засвідчила не лише тенденцію до синтезу ногаєзнавчих досліджень, але й існування феномену ногайського національного відродження. Історія ногайців набувала власні форми презентації, передусім завдяки тому, що до її дослідження залучилися етнічні ногайці. У "пострадянський період" захищені кандидатські дисертації О.А. Ялбулганова, М.Б. Гімбатової, А.А. Ярликапова, докторська дисертація Д.С. Кідирніязова[10] та інших.

---

[6] *Кочекаев Б. Б.* Социально-экономическое развитие ногайского общества и административно-колониальное управление ногайцами в XIX – начале XX веков: Автореферат дисс. к.и.н. – Алма-Ата, 1969. – 30 с.; Його докторська дисертація стала основою праці "Ногайско-русские отношения в XV-XVIII вв". (Алма-Ата: Наука, 1988. – 272 с.); *Керейтов Р. Х.* Семья и брак у кубанских ногайцев в прошлом и настоящем. Дисс. к.и.н. – М.: МГУ, 1973. – 209 с.; *Поноженко Е. А.* Общественно-политический строй Ногайской Орды в XV – середине XVII вв. Дисс. к. юридич. наук. – М.: МГУ, 1977. – 200 с. *Викторин В.М.* Социальная организация и обычное право ногайцев Нижнего Поволжья (XVIII – нач. XX вв.). Дис. к.и.н. – Л.: ЛГУ, 1985. – 225 с.; *Кидырниязов Д. С.* Русско-ногайские отношения в XVIII веке. Дисс. к.и.н. – Махачкала, 1988. – 182 с.

[7] *Жирмунский В.М.* Тюркский героический эпос. – Л.: Наука, 1974. – 725 с.; *Гаджиева С.Ш.* Материальная культура ногайцев в XIX – XX в. – М.: Наука, 1976. – 227 с.

[8] *Калмыков И. Х., Керейтов Р. Х., Сикалиев А. И.* Ногайцы. – Черкесск: Ставропольское книжное изд.-во, Карачаево-Черкесское отделение, 1988. – 232 с.

[9] Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды: Сб. ст. / Под ред. С. Г. Агаджканова и др. Составитель Д. С. Кидирниязов. – Махачкала: ИЯЛИ им. Г. Цадасы и др., 1993. – 151 с.

[10] *Ялбулганов А.А.* Ногайцы Северного Кавказа в XVIII – первой половине XIX века (проблемы социально-экономичского строя). Автореф. дисс. к.и.н. – М.: Институт российской истории РАН, 1995. – 24 с.; *Гимбатова М.Б.* Роль половецко-кипчакского компонента в формировании ногайского этноса. Дисс. к.и.н. – Махачкала: Дагестанский государственный университет, 1998. – 202 с.; *Ярлыкапов А.А.* Ислам у степных ногайцев в XX веке (историко-этнографическое исследование). Дисс. к.и.н.

Однак, разом з тим, поглиблення спеціалізації у ногаєзнавстві спричинилося до надмірної регіоналізації досліджень, дискретності кола проблематики дослідницьких центрів Північного Кавказу і Поволжя. Ця обставина актуалізувала появу монографічної праці великого формату, присвяченої Ногайській Орді.

Монографія В.В. Трепавлова "Історія Ногайської Орди" вийшла друком у 2001 році[11]. Історіографічна ситуація, що існувала на момент її створення, характеризувалася існуванням поволзького і північнокавказького регіональних центрів ногаєзнавства, котрі досліджували передусім проблематику локальних груп ногайського етносу, розташованих у даних регіонах. Локальна група причорноморських ногайців залишалася осібним сегментом ногайської проблематики, що був практично неохоплений науковими студіями. Наше завдання полягає в з'ясуванні стану вивчення політоґенезу номадних спільнот на прикладі Ногайської Орди за монографією В.В. Трепавлова.

Вадим Вінцерович Трепавлов – провідний науковий співробітник Інституту історії Російської академії наук, член редколегії журналів "Отечественная история" і "Восток–Орієнт", лідер російського ногаєзнавства. Структура його монографії представлена оглядом історіографії та джерел з історії Ногайської Орди, розділами, що висвітлюють її політичну історію і проблемно-тематичними нарисами, присвяченими історичній географії, етнічному складу і чисельності населення Ногайської Орди, її економіку, політичну організацію, культуру, відносини з Росією. Умовно, праця поділяється на дві частини: емпіричну, де зображено процес виникнення і становлення потестарних структур Ногайської Орди, формування їх закінченої моделі, період кризи і розпаду, та теоретичної, в якій матеріал емпіричних спостережень використовується для узагальнених висновків й рафінування концепції. Кожний проблемний нарис має історіографічний вступ для з'ясування стану вивчення питання. Праця охоплює хронологічний період від кінця XIV ст., коли почалося становлення Мангитського Юрту, на основі якого сформувалася Ногайська Орда, до остаточного її розпаду у першій третині XVII ст.

– М.: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, 1999. – 256 с. *Гимбатова М.Б.* Роль половецко-кипчакского компонента в формировании ногайского этноса. Дисс. к.и.н. – Махачкала: Дагестанский государственный университет, 1998. – 202 с.; *Кидырниязов Д.С.* Ногайцы в XV-XVIII вв. (Политические, экономические и культурные аспекты взаимоотношений с сопредельными странами и народами). Дисс. д.и.н. – Махачкала: Инст. истории, археологии, этнографии Дагестанск. научного центра РАН, 2001. – 294 с.

[11] *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды. – М.: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 2001. – 752 с.

Основний комплекс джерел, на яких ґрунтується праця, представлений документами російської дипломатії; також залучені російські, центральноазійські, калмицькі, кримськотатарські, турецькі й іранські літописи. Широко використовуються ногайські наративні джерела.

З'ясування питань політичної історії Ногайської Орди становить більшу частину монографії. Визрівання майбутньої кочівницької імперії в надрах Золотої Орди В.В. Трепавлов (слідом за М.Г. Сафаргалієвим і Б.-А.Б. Кочекаєвим та іншими крупними попередниками) пов'язує з елем (племінним утворенням) мангитів, тюркізованими монгольськими мангутами. Розглядаючи початки політоґенезу Мангитського Юрту, він абсолютно доречно, залишає без обговорення "карамзинську традицію", що локалізує витоки ногайського етноґенезу в Північно-Західному Причорномор'ї і вважає їхнім етногонічним предком еміра Ноґая. Переселення мангитів з Південно-Східного Казахстану всередину Дешт-і Кипчак'у датується ним 50–60-ми роками XIV ст., а зосередження в межиріччі Яїку (Уралу) і Емби – в Західному Казахстані – пов'язується з діяльністю їхнього правителя, беклербека лівого крила Золотої Орди (Кок-Орди) Едиге (в російській традиції – Едигей). Саме на цій території мангитівці "змогли утвердитися настільки, що змогли створити власне кочове володіння, Юрт"[12].

В.В. Трепавлов обережно підходить до тези про те, що Едиге є засновником Ногайської Орди, а рубіжним етапом для її виокремлення слід вважати 1391 р., коли Едиге, розірвавши з Тимуром, перекочував до Північно-Західного Казахстану. Зокрема, Б.-А.Б. Кочекаєв прямолінійно називає Едиге засновником "ногайської державності", а Мангитський Юрт вважає рівнозначним Ногайській Орді, відокремленим від Золотої Орди у 1391 р.[13]. Д.С. Кідирніязов так само вважає Едиге родоначальником і правителем Ногайської Орди[14]Серед сучасних ногайських істориків наявна тенденція до ідеалізації Едиге, зображення його як "першого хана ногайської держави". В.В. Трепавлов завважив, що Мангитський Юрт, попри свій вплив у Дешт-і Кипчак'у, залишався складовою частиною лівого крила Золотої Орди, хоча й мав статус автономії, забезпеченої тарханними грамотами ханів. З іншого боку, наголошується на тому, що "західні володіння Кок-Орди наче мали подвійний сюзеренітет – Чінгізідський і мангитський" У титулатурі мангитських біїв не простежувалось претензій на легітимізацію свого правлячого статусу. Вони задовольнялися становищем беклербеків в Золотій Орді та

[12] *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды. – С. 57-67, 71.
[13] *Кочекаев Б.-А.Б.* Ногайско-русские отношения. – С. 17.
[14] *Кидырниязов Д.С.* Ногайцы в XV – XVIII в. – С. 8-9, 55.

постординських ханствах і діяли через маріонеткових ханів [15]. Крім того, В.В. Трепавлов звертає увагу на те, що мангитська спадщина вплинула не тільки на політичну організацію Ногайської Орди (її прямої спадкоємниці), але й інших державних утворень, що виникали на золотоординському просторі. Відтак, мангитівці і ногайці – назви не зовсім синонімічного ряду.

Отже, Мангитський Юрт, за В.В. Трепавловим, – зародок майбутньої Ногайської Орди, що визрівав в умовах розпаду Золотої Орди ще протягом цілого століття. Могутність Едиге, основоположника Мангитського Юрту, "мала вирішальне значення для формування особливого статусу мангитів у татарських ханствах XV – XVI ст."[16]. Нащадки Едиге монополізували становище беклербеків Золотої Орди, перетворившись, за висловом В.В. Трепавлова, в "делателей королей". При цьому він наголошує, що Едигейовичам, реальним правителям Дешт-і Кипчак'у, бракувало легітимності, щоби самим заснувати "королівську" (ханську) династію. Виникло бінарне поєднання, за яким влада беклербека санкціонувалася ханом-чінгізидом, однак ханом ставав лише той Чінгізід, котрий заручався підтримкою мангитського бека; один володів титулом, другий – владою. За В.В. Трепавловим, "Порядок, що сформувався, диктував обов'язкову умову: при хані мусить бути беклербека з мангитів. Тобто при якому з чисельних Джучідів мангитський лідер погоджувався стати беклербеком, той Джучід за підтримки Мангитів й ставав ханом". Хоча зворотній бік полягав у тому, що "Хан Чінгізід був необхідний мангитам лише для того, щоби освятити їх зростаючу гегемонію в Дешті"[17].

Докладну увагу В.В.Трепавлов надає аналізу градації різних гілок клану Едиге. Головна лінія Едигейовичів походить від його старшого сина Нурадина (Нур-ед-Діна), що закріпився у Мангитському Юрті. Лінія молодшого сина, Мансура зосередилася спочатку у Великій Орді (залишок Золотої Орди), а згодом у Астраханському й Кримському ханствах[18]. Тим самим, визначені підстави для того, щоб говорити про вплив традиції беклербекства Едиге на політичну організацію Кримського, Астраханського ханств, Великої Орди, меншою мірою Казанського ханства: "У цих державах (можливо, за виключенням Казані) були присутні аристократичні мангитські роди, котрі в різній

---

[15] *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды. – С. 75, 78-81, 95.
[16] Там само. – С. 81.
[17] Там само. – С. 101-102, 103.
[18] Там само. – С. 91.

ступені впливали на політику місцевих Чінгізідів і на управління їхніми володіннями"[19].

Упродовж XV ст. Мангитський Юрт залишається "значною, хоча й не самостійною силою"[20]. Розпад Кок-Орди призвів до виникнення Узбецького, Казахського і Сибірського ханств з різними гілками Чінгізідів на чолі. У них зберігається традиційне відношення ханів і беклербеків-мангитів. Утім правителі Мангитського Юрту намагаються не допустити надмірного посилення будь-якого з них, грають на їхніх суперечностях і підтримують слабшу сторону, досягаючи послаблення сильнішої. Посилення Мангитського Юрту відбулося за бія Муси в другій половині XV – на початку XVI ст. В.В. Трепавлов не шкодує дефініцій для означення особливого ролі цього правителя в перетворенні юрту мангитів у Ногайську Орду. Його названо "істинним творцем незалежного Мангитського Юрту, тобто Ногайської Орди"; "Саме Муса став диктувати політику мангитів у східних степах.., саме йому завдячують мангити відокремлення від Абу-л-Хайра (хана Держави кочових узбеків, – *В. Г.*), черговою і остаточною концентрацією в районі Сарайчука", перетворення його столицю Ногайської Орди. Ще: період "хакімства" Муси в Дешті є "установленням повної політичної самостійності Мангитського Юрту. Він став перетворюватися в фактично повноправного і рівноправного партнера міжнародних відносин"[21]. Разом з тим, простежується трансформація таксоніму "Ногаї" з означення абстрактного простору на схід від Волги в назву самостійного державного утворення. Отже, останні роки правління Муси, що припали на початок XVI ст., є, за В.В. Трепавловим тим рубежем, на якому закінчується Мангитський Юрт і починається Ногайська Орда. Аргументом цьому висновку слугує помічена автором зміна в титулатурі бія: мурзи зверталися до нього "бій хазрат", тобто "княжа величносте"[22].

Намагання автора віднайти рубіжний етап цілком зрозуміле і виправдане. Хоча на критичний розгляд потребує висновок щодо того, аби вважати впливового мангит-ногайського бія Мусу наскільки титанічною постаттю, як це зображено у В.В. Трепавлова. Великі попередники Муси, Едигей і Вакас, були не менш титанічними особистостями, достатньо самостійними у проваджені власної

[19] Там само. – С. 119. При цьому В.В. Трепавлов наголошує на тому, що мангитівці не мали жодного стосунку до утворення Астраханського ханства. (С. 133).
[20] Там само. – С. 97.
[21] Там само. – С. 100-101, 110.
[22] *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды. – С. 109. Титул "бій", за В.В. Трепавловим, має кілька значень. Перше – глава елю (племінної общини), що обирається на раді племінної знаті, інше – "беклербек", головний воєначальник і номінальний глава стану беків, призначуваний ханом. – Там само. – С. 101.

зовнішньої політики. “Другорядність” їхнього титулу не заважала їм впливати на події, що інколи виходили за межі Дешт-і Кипчак’у. На наш погляд, критерій переростання Мангитського Юрту в Ногайську Орду слід шукати у формуванні нової структури управління, виникнення нових, типових тільки для цього нового потестарного утворення інститутів політичної організації. Наявність чи відсутність визнання зверхності над собою мангит-ногайськими біями влади сюзерена Чінгізида, як нам здається, не є достатнім показником. Адже з подальшого викладу видно, що номінальний сюзеренітет чінгізідських правителів визнавався Ногайською Ордою аж до середини XVI ст., коли в якості сюзерену ногайці почали сприймати Росію.

Можна в цілому погодитися з В.В. Трепавловим у тому, що “зі смертю Муси закінчилася рання історія Юрту, коли він вважався складовою частиною ханства лівого крила … Улусу Джучі. …Муса залишив вже не маленьке кочівницьке володіння з залежним статусом, а могутню степову державу – Ногайську Орду”. Однак для остаточного дозрівання її як осібної потестарної системи потрібний був період внутрішньої усобиці, агресії Казахського і Кримського ханств і наступної ногайської реконкісти. Об’єктивно, ці обставини мали визначити етнічну консолідацію ногайців, формування їхньої етнічної свідомості, а разом з тим і створити ґрунт для формування власної управлінської структури. Нам здається, що названі тенденції становлять більш виразні критерії для виокремлення Ногайської Орди з Мангитського Юрту, ніж просто зростання впливу бія Муси і зміна в його титулатурі. Закінчення “Першої Смути”, за В.В. Трепавловим, припадає на початок XVI ст. Ознакою інституалізації влади бія стало обрання Саїд-Ахмета на курултаї знаті, що засвідчило відхід від практики інвеститури біїв Чінгізидами. Наступний “з’їзд примирення” 1537 р. санкціонував, за висловом В.В.Трепавлова, “реформу” управлінської системи Орди[23]. З того часу формується градація ногайординських ієрархів: бій, нурадин, кековат, пізніше тайбуга. В резиденції бія, Сарайчуку, розміщується штат чиновників. Ще одна з ознак інституалізації влади – вимоги виплати данини від великого князя московського, котрі були заявлені саме в цей період. В.В. Трепавлов має всі підстави говорити про те, що протягом 30–40-х років Ногайська Орда досягла апогею своєї могутності.

Однак навіть і в цей період відцентрові процеси в Орді набирали помітних обертів. Владі бія все ж бракувало легітимності. З цим пов’язані в середині XVI ст. спроби повернутися до традиційної мангит-юртівської системи відносин хан–беклербека, як прагнення

[23] Там само. – С. 190.

здобути "додаткову легітимність"[24]. "Друга смута" в Ногайській Орді співпала з розгортанням експансії Росії в Поволжі. Прикметою висновків В.В. Трепавлова є те, що він абстрагується від будь-якого виправдання російського експансіонізму традиційним штампом "боротьби з татарською агресією". Його виклад цілком прагматичний; нищівний удар, завданий Ногайській Орді політикою Росії, зображено цілком рельєфно і переконливо. Протистояння між угрупованнями ногайської аристократії, розкол і початок занепаду Орди, за його висновком, "відповідав найбільш заповітним бажанням російського уряду"[25]. Крім російської експансії, В.В. Трепавлов відзначає ще один згубний чинник, котрий негативно впливав на політичну ситуацію в Ногайській орді і спричиняв скорочення кочівницької ойкумени – російське козацтво. Оцінка дослідника засвідчена наступним: "У цілому характер ногайсько-козацьких відносин коливався між відкритою ворожнечею і вимушеним нейтралітетом. Як би не складалися контакти з окремими общинами, степовики сприймали козаків як чужинецьку силу, що вдерлася на їх споконвічні землі" [26].

Разом з тим, В.В. Трепавлов далекий від думки вважати "Другу Смуту" часом нищівного розпаду Ногайської Орди. Її розкол на Велику і Малу Орди – початковий етап розпаду, але ж не катастрофа[27]. З 60-х років XVI ст. він простежує період відносної стабілізації політичного та економічного життя Великої Ногайської Орди, однак наголошує на тому, що попередній потенціал повернути було не можливо[28]. Подальша еволюція влади бія розглядається дослідником по лінії поступового занепадання. У першій третині XVII ст. спалахнула остання, "Третя Смута", котра остаточно розладнала послаблену потестарну систему. Нурадин Іштерек, котрий "неочікувано виявився переможцем на руїнах ногайської держави", володів вже не "степовою імперією, а сукупністю роздрібнених кочових улусів на відносно невеликів території Волго-Яїцького межиріччя". Так "Великі Ногаї увійшли до останньої стадії свого політичного існування – стадію розкладу і розпаду"; "незворотні дезінтеграційні процеси і розкольницька політика Москви" унеможливили будь-які наслідки від спроб відновити політичну організацію[29]. Нівеляція ногайординських титулів, перемішання елів, посилення усобиці через відсутність офіційного представництва влади

---

[24] Там само. – С. 235-236.
[25] Там само. – С. 274.
[26] Там само. – С. 348.
[27] *Кочекаев Б.-А.Б.* Ногайско-русские отношения. – С. 92.
[28] Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – С. 291-296
[29] Там само. – С. 389, 390.

бія і, нарешті, нашестя калмиків, що витіснило ногайців з їх прадавніх кочовищ – ось ознаки остаточного нищення ногайської державності.

Окремий нарис у "теоретичній" частині праці, присвячений розгляду проблеми державності ногайців. В.В. Трепавлов солідарний з К.П. Малиновською та Г.Є. Марковим щодо ефективності підходу до кочового соціуму ногайців як до "складної, багаторівневої структури, що включала в себе різні уклади, елементи різних суспільних систем"[30]. При цьому, автор відзначає незавершений характер територіальної та ієрархічної організації Ногайської Орди. У питанні щодо наявності чи відсутності власне держави у ногайців, він обережно говорить про певний перехідний тип, використовуючи в якості технічного терміну "кочова імперія"[31]. Відмінність потестарної системи номадів від землеробських суспільств, за Трепавловим, полягає в тому, що землеробські народи, в силу стабільності своєї економічної системи, здатні закріпляти здобутки свого політичного розвитку і переходити до вищих стадій. Однак "кочівницька економіка була нестабільною, залежала від природних змін і політичних катаклізмів. Відповідно скотарським соціумам була притаманна стадіальна мінливість. Існує багато одно типових прикладів переростання кочових улусів у могутні степові держави, котрі згодом розпадалися і поверталися до початкової стадії кочового соціуму"[32]. Отже, підвладна більшим ризикам кочова економіка унеможливлювала стадіальний тип розвитку і обумовлювала циклізм політоґенезу номадів. То ж цілому, Ногайська Орда тенденціями своєї політичної еволюції становила один з прикладів кочівницьких імперій, хоч і не позбавлений індивідуальної специфіки. Ця специфіка, на думку В.В. Трепавлова, полягала в тому, що ногайська державність "являє собою … приклад відмирання, подальшої реанімації і повторного відмирання державного потенціалу". Магістральною ж лінією політичного розвитку дослідник визначає "поступове згасання кипчаксько-золотоординської державності"[33]. На загал, Ногайська Орда виступає як упосліджена копія держави Джучідів, котра, за Трепавловим, володіла усіма атрибутами держави. Однак її епігон досягав апогею розвитку лише тоді, коли призупиняв на певний час деградацію її політичної традиції.

Концепція політоґенезу Ногайської Орди В.В. Трепавлова посилила позиції тих дослідників, котрі у період пострадянс ького "методологічного вакууму" зважилися відійти від розгляду номадних

[30] Там само. – С. 546.
[31] Там само. – С. 547-548, 201, 233.
[32] Там само. – С. 549.
[33] Там само. – С. 549.

колективів за градацією оцінок в межах п'ятичленної стадіальної схеми. То ж дискусія відтепер не може вестися з приводу того, чи були кочівницькі суспільства державними утвореннями (ві дтак феодальними), або ж недержавними спільнотами (дофеодальними). Новий термінологічний інструментарій, означення цілого класу потестарних систем поняттям кочівницької імперії дозволяє вийти за межі європоцентристської парадигми, що накидає не -європейським суспільствам характеристики і узагальнення, напрацьовані на матеріалі дослідження європейської історії. Критика європоцентризму (різного рівнів: теоретичного практично-політичного побутового тощо) на думку Е.В. Саїда, заперечує "орієнталізм", як "корпусу теорій та практик", "знакової системи, яка виражає європейсько -атлантичну владу над Сходом" і не є "правдивим дискурсом про Схід" [34]. Тим самим, за сучасної світоглядної та методологічної ситуації, неєвропейські суспільства мають розглядатися в своєму внутр ішньому специфікумі, а не з точки значення, що вони мають для носіїв "орієнталізму".

Втім, у твердженнях В.В. Трепавлова помітні певні релікти стадіальності, зокрема у використанні поняття "середньовіччя" стосовно номадних спільнот[35]. З цього приводу Л.С. Васильєв мав всі підстави говорити, що в історії Сходу неможливо провести грань між Стародавньою добою та Середньовіччям, а єдина підоснова такого розмежування – академічна традиція зі стійкими ремінісценціями європоцентризму[36]. Ще один вразливим сегментом к онцепції політоґенезу Ногайської Орди на наш погляд є те, що формування її управлінських структур розглядається поза розглядом проблеми відносин між кочівницькими та землеробськими суспільствами. Ще А.М. Хазанов вказав на неповну "адаптацію кочового скотар ства до природно-географічного оточення. Зворотній її бік – необхідність активної адаптації номадизма до зовнішнього світу" . Цей "зовнішній" світ є ніщо інше, як світ землеробський . Спектр цих взаємин складає седентаризація, торгівля та торговельне посеред ництво, експлуатація землеробів засобом набігів, грабунків, війн, данництва, спонукання до васалітету, завоювання й оподаткування, зрештою – входження номадів до складу землеробських суспільств як підпорядкованого суспільства. Виникнення державності у кочо виків, за А.М. Хазановим, не є результатом їхнього внутрішнього розвитку, а процесом

---

[34] *Саїд Едвард В*. Орієнталізм / Пер. з англ. В. Шовкун. – К.: Вид.-во Соломії Павличко "Основи", 2001. – С. 17.

[35] Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – С. 71 та інші.

[36] *Васильев Л.С.* История Востока: в 2 т. – Т. 1. – М.: Высш. школа, 2001. – С. 252-258.

завоювання чи підпорядкування землеробських суспільств[37]. Іншою вадою дослідження В.В. Трепавлова ми б визначили у деяких випадках зайву фактологічність, що рухається слідом за наявними джерелами, у першу чергу російського походження.

І все ж, монографія В.В. Трепавлова на цей час становить найбільше досягнення ногаєзнавства. Вичерпна ілюстративність, фактологічне висвітлення найважливіших аспектів політичної еволюції Ногайської Орди, залучення колосального масиву джерел і спеціальної літератури, тонке знання історіографії розглянутого кола питань, що, на загал, слугує у більшості випадків міцною аргументацією висновків, та, головне, аналіз історичних процесів постзолотоординської доби на величезному обширі – від Дністра до Іртишу – обумовлює виключне значення "Історії Ногайської Орди" як важливого здобутку історичної науки.

[37] *Крадин Н. Н.* М.М. Хазанов. Кочевники и внешний мир (рецензия) // Восток. – М.: Наука, 2004. – № 1. – С. 192-194.

АГОН

Ярослав Калакура
Київ

Історична наука в Одеському університеті на тлі епохи і очима сучасниці

***Попова Т.Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплінах. Из истории Новороссийского университета. – Одеса: "Астропринт", 2007.-234 с.**

Підвищений інтерес до історії розвитку історичної науки – явище світове. Заглиблення у досвід і надбання минулого, їх критичне переосмислення – неодмінна умова модернізації методології сучасного історіографічного процесу, пов'язаного з масштабним продукуванням історичних знань за участю небувалого раніше числа професійних істориків та аматорів. Ці світові тенденції характерні і для розвитку української історіографії, яка, відновлюючи крок за кроком свої національні традиції і трансформуючись у світовий історіографічний простір, акумулює скарб тих, хто стояв біля їх витоків, хто закладав фундамент історичної науки в Україні. Тому цілком природно, що кожна нова історіографічна праця викликає захоплення, жваві дискусії, стимулює нові пошуки. Не стала винятком й ґрунтовна праця знаного в Україні та за її межами історіографа Тетяни Попової, присвячена, на перший погляд, розвитку історичних знань в Одеському університеті, а насправді – набагато ширшій проблемі – ключовим питанням теорії і методології історичної науки, інституціоналізації історіографії, тобто визнання її як окремої системи наукових знань і навчальної дисципліни, аналізу її структури і спадщини знакових постатей у ній. Всі ці питання з"ясовуються на тлі

історії одного з найдавніших університетів України, стару назву якого (Новоросійський) авторка намагається законсервувати в підзаголовку книги. Автор рецензії далекий від думки, що Т.Попова сповідує ідеї тих, хто перебуває в стані ностальгії за Новоросією - штучно створеною російським царизмом в умовах ліквідації козацької вольності – Запорозької Січі, полково-сотенного устрою Гетьманщини і поглинання українських земель імперією. Реанімовувати цю назву некоректно з огляду, принаймні, на те, що майже 70 років університет носить назву Одеський, а в Краснодарському краї РФ є велике місто Новоросійськ із своїм університетом. Але це до слова.

Книга Т.Попової – це гідний плід її багаторічної праці в сфері історіографії, студій над її теоретичними та історіософськими проблемами. При певному структурному симбіозі праці: історіографічний процес, історіографічні моделі, а також портрети і долі знаних істориків, зокрема, О.Маркевича, Є.Щепкіна, В.Крусмана, П.Біциллі та ін. вона має внутрішню цілісність, оскільки всі питання в ній розглядаються через призму історіографічного досвіду минулого в контексті збереження професійного статусу історичної науки, не замінимої ролі історіографії в самоідентифікації істориків.

Червоною ниткою через усю книгу, починаючи від передмови і першого розділу і завершуючи заключенням, проходить проблема дисциплінарності історіографії як **історії історичних наук**, її структури і місця в історичному знанні. Авторка цілком слушно наголошує, що історична наука - дуже складна інтелектуальна система, ціле "сімейство" знань, яка постійно перебуває у розвитку, оновлюючи не тільки зміст, але й дослідницький інструментарій. В такому ж динамічному процесі побутує й історіографія у вузькому змісті цього слова – як історія розвитку історичного знання, дисциплінарність якої започаткував рубіж ХУІІІ-ХІХ ст. Розвиваючи думку Б.Старостіна, дослідниця наголошує, що історіографії належить особливе місце, оскільки вона виступає не тільки засобом аналізу всієї дисциплінарної історії, але й відіграє стосовно історичної науки інтегруючу роль, тобто допомагає усвідомити її цілісність.

Оглядаючи розгортання історичних досліджень в Одеському університеті у другій половині ХІХ-го - на початку ХХ ст., Т.Попова доходить висновку, що саме в цей період відбувалася "викристалізація" історіографії в окремий навчальний предмет. На перших порах історіографічний компонент лекційних курсів з різних історичних дисциплін носив характер вступних оглядів літератури і джерел з використанням портретних відомостей про дослідників тих чи інших проблем, питань теорії і методології. Починаючи з 1880-х рр. упродовж першого десятиріччя ХХ ст., термін "історіографія"

утверджується у назвах окремих курсів професорів університету: “Русская историография” (О.Маркевич, Г.Перетяткович, Є.Трифільєв), “Очерк русской историографии XIX в.” (В.Вахевич), “Историография русской истории и обзор источников” (І.Лінниченко) та ін. У книзі простежено появу поряд з історіографією окремих курсів з теорії і методології історії, які ґрунтувалися на історіографічних та джерелознавчих матеріалах. Виокремлення істо ріографічного компоненту історії в окремий навчальний предмет супроводжувалось відповідними дослідницькими студіями і призвело до інституалізації історіографії та опрацювання її понятійного апарату і теоретико - методологічного інструментарію.

У зв”язку з цим цілком вмотивованим є виділення в монографії розділу, присвяченого поняттю “історіографічний процес” як ключовому в категоріальному апараті історіографії, що остаточно утвердилось у науці на межі 70 -80-х рр. XX ст. Разом з ним у науковій лексиці істориків появились терміни “історіографічна ситуація”, “історіографічний факт”, “історіографічна модель” та ін. Можна погодитись з авторською інтерпретацією історіографічного процесу як послідовного розвитку історичної науки, перебігу нагромадження історичних знань, але очевидним є й те, що цей процес має не стільки об”єктивний, скільки об”єктивно -суб”єктивний характер, оскільки знання продукують суб”єкти пізнання, тобто конкретні історики і в них вони акумулюють здебільшого своє розуміння подій і явищ, свої і суспільні погляди, ціннісні орієнтири. Історіографічна ситуація розглядається в книзі як компонент історіографічного процесу в межах певного його просторово -часового етапу. Звертаючись до спадщини Л.Кертмана, який вбачав в історіографічній ситуації “одини цю підрахунку” руху історичної науки, дослідниця торкається впливу різних внутрішніх і зовнішніх чинників на цю ситуацію, тобто на те середовище, в якому відбувається процес продукування і нагромадження знань.

Праця містить зріз тривалих дискусій 60 -80-х рр. XX ст. західних і радянських істориків щодо факторів розвитку історичної науки, які стимулювали з”ясування таких принципових проблем як функції і завдання історіографії, її об”єкт і предмет, періодизація. Авторка нагадує погляди М.Нєчкіної на основні ч инники розвитку історичної науки: а/ загальна концепція розвитку історичної науки; б/ пов”язана з нею дослідницька проблематика; в/ нові способи дослідження; г/ залучення нових джерел; д/ істотні зміни в організації наукової роботи;, а відтак, порівнює їх з трактуванням інших істориків, зокрема, А.Сахарова, М.Єфременкова та ін. З”ясування факторів розвитку історичної науки вивело дослідницю на аналіз її системного

характеру та інфраструктури розвитку. Вона солідаризується з підходами І.Ковальченка до структурування компонентів історичного дослідження як складової історіографічного процесу: 1/ теорія і методологія історичного пізнання; 2/ проблематика; 3/ джерельна база; 4/ методи опрацювання, аналізу і синтезу конкретно-історичних даних; 5/ загальні і конкретні концепції історичного розвитку. Інфраструктура історіографічного процесу трактується як певна сукупність внутрішніх факторів і умов розвитку науки: наявність кваліфікованих фахівців і системи їх підготовки, належної матеріальної бази, можливості запровадження до наукового обігу і впровадження в практику результатів наукових досліджень, організація науки тощо. Т.Попова виклала свій погляд на систему інфраструктури, виділивши 10 її компонентів: 1/ суб”єкти науки – вчені історики і наукове співтовариство істориків загалом; 2/ система організації науки і вищої історичної освіти; 3/ система фондоутворення і збереження історичних джерел в архіво- і книгосховищах; 4/ доступність джерел і умови роботи з ними; 5/ система видання наукової продукції; 6/ історична періодика; 7/система впровадження в практику результатів наукових досліджень; 8/ матеріально-технічна і фінансова база історичних досліджень; 9/ інформаційна система; 10/ комунікаційна система (конгреси, конференції і т.п.). Не всі визначення компонентів є досконалими, деякі з них можна було б укрупнити (об”днати), але взяті в цілісності вони справді створюють уявлення про оптимальні умови для розвитку історичної науки.

Не залишились поза увагою й моделі історіографічного процесу, які Т.Попова вибудовує на тлі його трьохрівневої структури: когнітивна система історичної науки; система інфраструктури і соціокультурна система. Виходячи з такої структури, сам історіографічний процес розглядається у трьох аспектах: онтологічному, гносеологічному і методологічному. Самі ж моделі, як ідеальні образи цього процесу, історіограф бачить у конкретно-історичних та конкретно-методологічних вимірах (с.89-90) і присвячує їм третій розділ книги. Відштовхуючись від праць попередників, насамперед Р.Кіреєвої та І.Колесник, авторка зосередилася головним чином на аналізі дидактичної і рефлексивної моделей історіографії. Перша пов”язана здебільшого з історіографією як спеціальною навчальною дисципліною та її місцем у системі вищої історичної освіти. В її межах певну окремішність займають проблемна історіографія та історія історіографії. Друга, тобто рефлексивна модель спрямована на гносеологічне пізнання самої природи історіографії, її зародження та розвитку. В книзі підкреслено, що рефлексивне розуміння історіографії запровадила І.Колесник як “знання про

знання”, як “компонент процесу наукового пізнання” і як “засіб та рушійну силу розвитку пізнавального процесу”(с.102 -103). Саме на засадах рефлексивного підходу до історіографії І.Колесник обгрунтувала підходи до її періодизації як генези зародження і розвитку знань.

Окремий підрозділ книги присвячений дисциплінарній і проблемній моделям науки загалом та історіографії зокрема. На їх основі авторка доводить доцільність проблемно-дисциплінарної структури історіографії на двох основних і взаємопов”язаних рівнях: дослідницькому та педагогічно-викладацькому. В обох випадках важливо дійти більш-менш спільного розуміння самого поняття історіографії. Т.Попова схиляється до найпоширенішого визначення історіографії як ***спеціальної історичної дисципліни***, яка вивчає історію історичної науки. Позиція автора рецензія дещо відрізняється, оскільки наше визначення випливає із структури історичної науки як системи, яка має свої підсистеми у формі галузей та дисциплін (див.: Калакура Я. Українська історіографія в структурі історичної науки//Історичний журнал, 2003, №1). На наш погляд, який збігається з думкою М.Варшавчика, раціональніше розглядати історіографію як ***спеціальну галузь історичної науки***, в межах якої виділяються загальна, регіональна, галузева, проблемна, тематична та інші історіографії. До спеціальних галузей ми відносимо також джерелознавсто та архівознавство, а термін “спеціальні дисципліни” застосовуємо до геральдики, сфрагістики, палеографії і т.д. Що ж стосується ***української історіографії***, то вона, маючи деякі ознаки регіональної з огляду цілісності науки, виступає як розділ загальної (світової) історіографії і водночас є частиною української історичної науки, яка вивчає тенденції розвитку української історичної думки, діяльність осередків української історичної науки, внесок визначних українських істориків у збагачення історичних знань не лише історії України, але й світової історії (див.: Калакура Я. Українська історіографія. Курс лекцій.- К.:Генеза, 2004.- С.11). Не викликають заперечень підходи Т.Попової до розмежування таких понять як ***“історіографія в Україні”, “українська історіографія”, “історіографія історії України”,*** а також її думка про те, що поняття “історіографічний процес в Україні” не співпадає з поняттям “український історіографічний процес”, оскільки на українських землях в різні історичні епохи розвивалися, окрім української, польська, російська, білоруська, литовська, австрійська, угорська, румунська, чеська, словацька, єврейська, болгарська, німецька, кримсько-татарська та інші національні компоненти історичних знань. Має рацію дослідниця і щодо доцільності виокремлення національних

компонентів історичної науки в Україні в сенсі національно -етнічної і національно-політичної історії. Нам видається, що в межах сучасної української історіографії коректніше говорити не про регіональні, а місцеві історіографії, включаючи й діаспорні. Як дискусійна, виглядає думка щодо регіональної історіографії як об"єкту з "плаваючими" контурами, який доцільно досліджувати з погляду *куматоїда*, тобто без жорсткого прив"язування до просторово-часової локалізації матеріалу (с.178-179).

Мистецтво дослідницького стилю Т.Попової виявилося і в тому, що великий біобібліографічний масив історіографічної інформації, який стосується ряду провідних істориків Одеського університету, зокрема, О.Маркевича, П.Біціллі, Є.Щепкіна, В.Кусмана та ін. органічно вплітається в загальну схему історіографічного процесу на тлі історії історичної науки та історії самого університету. Особливий інтерес викликають ті постаті, які безпосередньо пов"язані з українським історіографічним процесом, зокрема Олексій Маркевич, якого М.Грушевський називав "українцем родом" і "українофілом поглядами". Інтерес до історіографії пробудив у нього професор І.Лашнюков, автор однієї з перших історіографічних праць в Україні, від якого він перейняв історіографічний метод дослідження і застосував його в працях з історії Росії та України ХУ-ХУІІ ст. Т.Попова фактично першою найповніше дослідила одеський період життя і творчості О.Маркевича, вплив на нього відомого українського правознавця Ф.Леонтовича, автора спецкурсу "Історична критика" О.Брікнера - учня знаменитого Леопольда фон Ранке, славетного слов"янознавця В.Григоровича, показала його співпрацю з Г.Перетятковичем, І.Лінниченком та ін. У лекційних курсах О.Маркевича поряд російською історіографією велике місце відводилось українському компоненту історії ("История Юго-Западной Руси с ХІІІ по ХУ век", "История Юго-Западной Руси в ХУІІ веке (время борьбы с Польшей)", "Историческая география и этнография Южной Руси" та ін.). З посиланням на спогади О.Синявського та ін., авторка відзначила «тонкий сарказм в його лекціях проти абсолютизму і російського централізму», відхід від програми, а також те, що в 1884 р. його було звинувачено в «непочтительных отзывах» про епоху Олександра І., у відщвертому українофільстві. Окремо висвітлено короткочасне перебування О.Маркевича у Львові у 1895 р., його спілкування з М.Грушевським, арешт за спробу перевезти українські книги «преступного политического характера» в Одесу, обшук у квартирі, розслідування «справи», все це й змусило його подати у відставку, але він не опинився на узбіччі наукового життя. Був обраний дійсним членом Імператорського Російського

археологічного товаристві, Катеринославської губернської архівної комісії, брав досить активну участь у роботі Археологічних з'їздів, у діяльності Історико-філологічного товариства при Одеському університеті, Товариства Нестора-літописця при університеті св.Володимира, Науковому товаристві ім. Т.Шевченка, співробітничав з "Киевской стариной", з "Одеським вестником", який підтримував громадівський рух, читав публічні лекції тощо. Велику увагу дослідниця приділила концептуальним поглядам О.Маркевича, перу якого належить близько 400 праць, значна частина яких присвячувалась історії України та українсько-російським взаєминам. Вона проаналізувала ставлення історика до Б.Хмельницького, який, на його думку, стояв за Україну і козацтво, не давав їх у кривди полякам і московитам, але виявив недалекоглядність щодо входження України до складу Російської держави, зупинилася на історіографічній оцінці його спадщини, нагадала слова М.Грушевського про те, що О.Маркевич не мав глибоких українофільських переконань, але сприяв розширенню їх поля. Аргументуючи історіографічну оцінку спадщини визначного історика, Т.Попова прийшла до висновку, що в ній органічно поєдналися вплив романтизму, етнографізму і позитивізму, а сам учений був прихильником ліберально-демократичних ідеалів.

Ряд ключових проблем теорії історичної науки розглядається в книзі в контексті наукової спадщини далеко неординарного історика П.Біциллі, перший період життя і діяльності якого пов'язаний з Одесою, а два наступні – з Сербією і Болгарією. В центі уваги дослідниця поставила працю П.Біциллі "Очерки теории исторической науки"(Прага, 1925 р.), в якій автор доводив, що історія як наука повинна мати власну теорію, яку не слід змішувати з теорією історичного процесу, тобто з соціологією. До завдань теорії історичної науки він розглядав як її "самосвідомість" і відносив до неї здебільшого надбання історіографії, котра виявляє найплодотворніші і життєздатні тенденції її розвитку. Авторка переконливо показує, що П.Біциллі вважав невіддільною від теорії історії її методологію, головні завдання якої вбачив у забезпеченні науковості історії, виявленні "духу епохи", яку найповніше відбиває мова і література, а також дослідження внутрішньої логіки науки та удосконалення методів історичного пізнання.

Не деталізуючи авторську інтерпретацію історіографічного значення праць інших істориків, чиє життя пов'язане з Одеським університетом, зокрема Є.Щепкіна, Е.Крусмана, окремо зазначимо наукову вартість нетрадиційних підходів Т.Попової до біоісторіографії як історіографі в особах. Цей жанр досліджень, який в українській історіографії має давню традицію, в сучасних умовах

набуває дедалі більшої популярності, що зумовлено підвищеним інтересом до історіософії антропологізму та мікроісторії. Персоніфікація історіографічного процесу і надбань і сторичної науки – це не кон'юнктура сьогодення, а об''єктивно необхідний чинник її подальшого розвитку. В книзі запропоновано досить універсальну модель біоісторіографічного дослідження, яка включає 21 позицію, починаючи від базових біографічних відомостей про історика, національного і родинного походження, освіти і наукової підготовки, науково-дослідної, науково-організаційної, педагогічної та громадської діяльності, наукової спеціалізації, світоглядних поглядів і завершуючи наукометричним аналізом його т ворчості, її оцінкою в контексті розвитку історичної науки в цілому, або окремих розділів, а також визнання заслуг історика перед наукою і суспільством.

Не можна оминути деякі питання понятійно-термінологічного апарату, котрим послуговується Т.Попова. Мені, як представнику старшого покоління істориків, до того ж вихованого на марксистських парадигмах науки, часом дорікають у консерватизмі в ставленні до різного роду термінологічних новацій в науці. Однак, я, як і авторка рецензованої книги, що виступає прот и "категоріального жонглірування", не є їх ворогом, але переконаний, що нові поняття і терміни потрібні лише там і тоді, коли появляються принципово нові явища, небачені раніше об''єкти та інструментарій пізнання, або нові методи чи галузі знань. У всіх інш их випадках погоня за термінотворенням під виглядом методологічних новацій, як і надмірне вживання чужоземної термінології, не мають сенсу. На жаль, на них у ряді місць спокусилася й Т.Попова, формально підтримавши цей процес. Наприклад, вона схильна пог одитись на заміну поняття "спеціальні історичні дисципліни" на термін "субдисципліни", замість "історіографія" послуговуватись термінами" кліографія" або "кліологія" (с.6,8), хоча при цьому однозначно висловлюється за збереження історіографічної традиції. Можна солідаризуватися з дослідницею в тому, що створення українського (вона послуговується поняттям "вітчизняний") історіографічного поля має базуватися на основі своїх, корінних традицій, а значить і термінології, звичайно з урахуванням сучасних дискурс ивних практик Заходу. Тільки за такої умови національна історіографія зможе стати конкурентноздатною на світовому ринку ідей та інтелектуальних послуг (с.14).

Відсутність чіткої структури праці, яка за жанром нагадує історіографічні есе, (за словами автор ки (с.20) – це з''днання різних за стилем і проблемами розділів), призвело до порушення логічної послідовності викладу матеріалу, невиправданих повторень, неодноразових посилань на одні і ті ж думки, зокрема про роль

Л.Кертмана в запровадженні категорії "історіографічна ситуація", про сутність інституціоналізації історіографії як наукової і навчальної дисципліни та ін. Але ці зауваги суттєво не впливають на загальну високу оцінку дослідницької праці Т.Попової, яка дає помітний приріст знань про розвиток історичної науки не тільки в Одеському університеті, але й в Україні і світі. Її студії стосовно пріоритетних проблем історії, теорії і методології історіографії мають важливе значення як для подальших рефлексій, так і для практики викладання історіографічних дисциплін в університетах. Книга послужить добрим посібником і для аспірантів, студентів історичних спеціальностей.

Не можу оминути й заключної частини книги, за лейтмотив якої Т.Попова взяла слова видатного німецького фізика Макса Лауе про те, що історія може бути написана з різних точок зору при повному збереженні достовірності. Історія науки теж допускає різні точки зору. Авторка намагалася дотримуватися цього правила і максимально об"єктивно викласти існуючі в науці погляди попередників на ключові питання історіографії, співставити їх, не випускаючи при цьому можливості дати їм свою інтерпретацію і поділитися власним розумінням проблем. На мою думку, їй це вдалося, послідовно відстоюючи ідею неухильного прогресу історичних знань в епоху постмодерну, коли в галузі історичної рефлексії формується глобальна інтелектуальна історіографія. Виявом скромності виглядають слова дослідниці про те, що в книзі більше запитань, ніж відповідей, а те, що немало думок залишилось за межами тексту, вселяє надію на появу нових її праць. Тож побажаємо сил і божого благословення для цієї благородної мети.

Валентин Оноприенко
Киев

Попова Т.Н. **Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. Одесса: Астропринт, 2007. – 536 с.**

Специфика проявления процессов диалога культур в современном мире, науке и образовании связана с возрастающей ролью рефлексивного сознания. Рефлексия – это осмысления собственных действий и их законов, деятельность самопознания, самоанализ. С помощью такой рефлексии становится возможным признание ценности различных культурных миров как предпосылки их диалога. Составляющими элементами рефлексии являются: историко-культурная реконструкция знания, позволяющая представить знание в жизненной пульсации движения, становления; активное участие в поисках истины самого познающего субъекта, его заинтересованность в этом процессе; представление содержания знания в виде проблем, где каждая из них выступает способом упорядочения и организации информационного поля науки и дает возможность представить содержание науки в жизненной пульсации ее противоречивых сторон. Повышают уровень рефлексивности знания и современные информационные технологии: информатика, как и математика, обладает высокими рефлексивными потенциями.

Процессы самопознания не обошли и историческую науку. В книге Т.Н.Поповой задача рефлексивного анализа природы исторического исследования заявляется сразу: «Если История — это самопознание и самоидентификация личности и социума, то Историография — это способ самопознания и самоидентификации историка и самой Исторической науки. В современную эпоху многочисленных "вызовов" и "поворотов", с которыми столкнулась вечно "обновляющаяся" и находящаяся в "перманентном кризисе" профессиональная историческая наука, саморефлексия ее

репрезентантов — представителей научного цеха историков — призвана через обращение в прошлое способствовать пониманию себя, настоящих, для определения перспектив своего бытия в условиях дискредитации собственного "поприща"» (с. 6). Необходимость такой саморефлексии исторического познания связывается с постмодернистским проектом и лингвистическим поворотом в историографии, которые действительно бросают эпистемологический вызов традиционной историографии (в широком смысле слова), предлагая ввести в последнюю новые приемы исследования и акцентировать внимание историка на тех аспектах анализа исторического, которые ранее не попадали в поле его зрения.

В книге справедливо отмечается, что с 1990-х годов в украинской и российской историографии обозначилась тенденция активного освоения науковедческого теоретико-методологического аппарата. Историками широко используются понятия «научная дисциплина», «научное сообщество», «институционализация», «дисциплинарность», «историографический процесс». Тем не менее реального сдвига в традиционных, часто стихийно и спонтанно сформировавшихся методологических основаниях исторического знания не произошло. Нередко такие словесные новации носят характер моды, камуфлируя и профанируя реальные проблемы.

В связи с этим следует отметить, что материал книги Т.Н.Поповой, напротив, убеждает, что новейшие тенденции анализа дисциплинарного статуса историографии рассмотрены здесь со знанием и пониманием тех категорий методологии и социологии науки, которые используются, и со стремлением извлечь из их применения конструктивный смысл для исторической науки.

Особенностью книги является то, что в ней предпринята попытка рассмотреть вызовы постмодерна исторической науки на материале историографической школы Новороссийского университета. В качестве основания для такого замысла приводится аргументация относительно того, что дисциплинарность историографии как истории исторической науки наиболее прозрачно проявлена в давно установившихся, институциализировавшихся в системы высшего образования учебных курсах. Это действительно так и не вызывает какого-либо протеста со стороны читателя книги, за исключением того, что развитие историографии дается через персоналии выдающихся историков Новороссийского университета, к творчеству которых применить парадигму постмодерна весьма затруднительно и неправомерно.

Сами по себе портреты профессоров Новороссийского университета А.И.Маркевича, П.М.Бицилли, Е.И.Щепкина,

В.Э.Крусмана представляют исключительный самостоятельный интерес. К тому же к ним присовокуплены оригинальный экскурс «О биоисториографических исследованиях» и вариант модели биоисториографического анализа. Последняя схема весьма полезна особенно в дидактических целях.

Еще один мотив обращения к историографической школе Новороссийского университета связан с региональным аспектом исторических исследований. Об этом автор пишет весьма уместно применительно к современной ситуации: «"Региональный подход" к исследованию культурно-исторических процессов — знаковая черта современной науки. Ее проекция, с одной стороны — в интересе к "локальному" в его "тотальности" как проявлению ведущей тенденции современной историографии, нацеленной на анализ индивидуально-неповторимого своеобразия исторического бытия, с другой — в осмыслении проблемы "центр–регион" со всей непростой конфигурацией ее содержательного ядра. Для изучения историографического процесса в Украине XIX — начала XX веков региональный подход особо значим, ибо ее "территориальные образования" — "культурно-пространственные ландшафты" — Малороссия, Слободская, Правобережная и Южная Украина, Крым не только представляли собой специфические историко-географические "конгломераты" со своей собственной "исторической судьбой", но и выступали "объектами" (наряду с другими) конкретно-ориентированной правительственной политики, которая в рамках Российской империи… Одновременно "региональный ракурс" фокусирует внимание на "горизонталь" отношений представителей "исторического цеха" между: 1) "двумя мирами" одного народа в границах двух империй — "Украиной российской" и "Украиной австрийской"; 2) "культурными мирами" представителей многонационального научного сообщества общероссийской историографии в целом; 3) "историографическими ареалами" Востока и Запада — связи и взаимовлияние в контексте общеевропейского научного поля; а также на "вертикаль" — взаимосвязь двух векторов в формировании историографического пространства: "снизу" ("регион") и "сверху" ("центр"). Все эти линии, переплетаясь в противоречиях и симбиозе, создавали сложный узор региональной самобытности. Развитие исторической науки в регионах выступает в качестве составляющей единого историографического процесса, "региональное измерение" которого предстает неким цельным явлением, поскольку универсализм, трансформируясь на "местной почве", создает свой неповторимый "облик", детерминируя видовые характеристики такого своеобразного культурного феномена как региональная

историография, которая складывается и развивается под влиянием широкого спектра факторов когнитивного и социокультурного характера, в столкновении "центробежных" и "центростремительных" сил» (с. 16–17).

Эта аргументация на самом деле своевременна и заслуживает внимания, но реализовать такой подход на материале исторической науки в Новороссийском университете также затруднительно. Поэтому здесь неизбежны концептуальные нестыковки между теоретико-методологическим материалом, впитавшим в себя новации и претензии постмодерна, и реальным описанием историографического процесса в рамках одного университета. Это, конечно, никак не снижает высокого качества работы. Просто, на мой взгляд, в жанровом отношении это не монография, а скорее эссе. В этом убеждает и структура книги, и ее оформление с приложением разного рода авторских ремарок, и, наконец, тот факт, что автор, видимо, намеренно, сохранила в книге корпус своих многочисленных журнальных публикаций, включая ссылочный аппарат к ним.

Мне представляется, что такой подход вполне уместен, заслуживает доверия и делает книгу весьма привлекательной, по-настоящему авторской.

Можно высказать также некоторые соображения относительно новаций постмодерна и лингвистического поворота в историографии.

Историческая наука, как и многие другие научные дисциплины, не может быть основана на одной монологической дисциплинарной практике. Чтобы полностью реализоваться, она, сохраняя внутреннюю идентичность, нуждается в достаточно широком диапазоне методов. Тем не менее существует мнение, что ввод новых методологических артикуляций в историографию теоретически дестабилизируют ее, даже если и способствуют решению ряда проблем исторической науки, например, проблемы отношения между историческим текстом и контекстом.

Культура постмодерна и инодисциплинарные «вызовы» стимулируют пересмотр и модификацию категорий исторического анализа, серьезную методологическую рефлексию, которая далеко не всегда приводила к отказу от исторической «идентичности» в пользу «другой» или общегуманитарной.

Одна из центральных проблем исторического познания, которые выдвинул постмодерн, проблема исторического опыта. Эта проблема многослойна и неоднозначна. В конструктивном плане исторический опыт или опыт прошлого есть историческая память, воссоздающая внешний опыт людей, фактически участвовавших в некоторых исторических событиях. Историческая память преобразует этот опыт в

нарратив. Главная же цель опыта историка, напротив, состоит в том, чтобы проникнуть в значение того, что он сам не испытал, и что он поэтому вынужден восстанавливать на основе многократного повторения, включая в этот процесс в лучшем случае следы опыта других историков.

Лингвистический поворот в историографии развернул историков к языку как первичному, активному, непрозрачному и наиболее значащему элементу их работы в противовес его пониманию предшествующей историографией как вторичного и пассивного. Лингвистический поворот предложил рассматривать историографию как сложный артефакт языка. Тем не менее нельзя сказать, что в результате историография обрела новые когнитивные формы.

Ключевые трудности современной исторической науки, с позиций лингвистического поворота сконцентрированы вокруг проблем: что такое опыт прошлого; каковы способы придания значения историческим текстам; каков язык изложения исторических текстов; каково место исторической риторики в историописании; в чем суть исторической референции; как возможно получить и исследовать опыт прошлого; как возможно детерминировать работу историка не анализом свидетельств, а анализом языка; как понимать язык, если рассматривать его как конститутив исторического исследования; в чем смысл понимания исторических понятий как лингвистических форм реальности.

Со времен Геродота и Фукидида история и реальность соотносятся друг с другом через историческое свидетельство. Именно доверие к источникам позволяет и сегодня преодолевать историкам разного рода эпистемологические кризисы, избегая существенного изменения своей базовой методологии. Причем это доверие понимается как критическая процедура исследования источников, основывающаяся на сборе и анализе главным образом архивной информации об объекте изучения, выдвижении гипотез о наблюдаемом, которые подтверждаются или опровергаются через эмпирическое исследование собранных, сопоставленных и оцененных с различной степенью тщательности суждений и свидетельств.

Несмотря на спорность и неоднозначность идей постмодерна и лингвистического поворота в отношении исторического исследования, они безусловно наращивают традиционные представления о смыслах исторического познания, а также способны пробудить находящееся в перманентной дремоте методологическое сознание историков.

Книга Т.Н.Поповой – не одна из многочисленных книг отечественных историков, она обладает определенными знаковыми качествами. Ее замысел, насыщенность современным методолого-

рефлексивным материалом, доходчивый язык, логика аргументации, жанр эссе направлены на то, чтобы дестабилизировать затянувшуюся успокоенность историков относительно методологических оснований своей профессиональной области знаний, «растормошить» их самосознание, привить вкус к рефлексии. В книге справедливо отмечается, что проблема создания собственного интеллектуального пространства, стоящая ныне перед отечественной наукой, должна решаться на основе осмысления и переосмысления отечественных традиций исторической науки и современных дискурсивных практик историописания и рефлексивного анализа западной историографии.

ЕЙДОС
3'2008

Татьяна Попова
Одесса

Заметки на полях рецензий
(*попытка* само*комментария*)

Комментарий «…должен высказать
впервые то, что уже было сказано,
и неустанно повторять то , что,
однако, никогда еще сказано не было»
Мишель Фуко

В первую очередь, хочу выразить свою искреннюю благодарность моим глубокоуважаемым рецензентам – профессорам Калакуре Ярославу Степановичу и Оноприенко Валентину Иван овичу, ведущим специалистам в области истории исторической науки и историографии науки за высокопрофессиональный анализ моей книги, добрые слова и искренние пожелания.

Глубокая признательность за нелегкий труд (рецензия – сложнейший историографический ж анр), проделанный учеными, побуждает меня сформулировать несколько мыслей, которые, надеюсь, позволят мне пояснить свою позицию по ряду положений, вызвавших замечания авторов рецензий.

1. Предварительный тезис. Безусловно, любая работа, если ей не свойственна одномерная прозрачность, может быть лишь относительно «завершенной». Вряд ли найдется исследователь, который, изучая достаточно сложную проблему, не признается (пусть только себе) в том, что его решение данной проблемы – лишь «передышка в смятении», а его объяснительная схема всегда будет страдать «синдромом умолчания». Обе сформулированные позиции как нельзя более подходят для автора рецензируемой книги не только потому, что это – данность, один из законов творчества, который проявляется практически всегда (в разной степени и форме), но и потому, что подобный подход «к изображению мысли» мне,

действительно, близок. Будучи убежденной в том, что основным знаком препинания в научных исследованиях по преимуществу возможно лишь многоточие, я не являюсь с торонницей теоретической категоричности и принципы этоса науки, сформулированные в свое время Р.Мертоном (при всей их близости к «идеальному типу»), для меня императивны. Одновременно, конкретная историографическая эпоха требует от исследователя определения своей позиции, в связи с чем, я попыталась обозначить ее различными способами: конкретностью формулировок при характеристике работы (фрагменты «О сюжетах», «О стиле», «О намерениях»); дискурсом вводной и заключительной частей; выбором фигур своих главных «героев» - П.М.Бицилли и А.И.Маркевича; сюжетным каркасом и проч. Поскольку самовосприятие далеко не всегда тождественно восприятию извне (этот факт, кстати, был отмечен в книге автором неоднократно), постольку необходимость уточнения авторской платформы будет способствовать перманентному возвращению к уже сказанному, возможно, в иных вариациях, но, в любом случае, подобное «разъяснение» пойдет на пользу диалогу «автор-читатель» и, безусловно, станет лично для меня средством «интеллектуального заряда» для осмысления уже осмысленного.

2. О жанрах. Как известно, *монография* – это научный труд, посвященный *конкретной научной проблеме*. Данное определение – стержневое для жанра монографии. Нормативы научных исследований в области истории (формирование которых активно шло на протяжении Х1Х - начала ХХ вв. в процессе профессионализации европейской «университетской науки») требуют от подобного вида (научного жанра) работ *при раскрытии проблемы принципиальной новизны: а) ее постановки; б) фактуальной базы; в) концептуальных и г) теоретико-методологических оснований.* Эти базовые требования содержательного характера – неизменны и в наши дни. Что же касается таких параметров, как «объем», структура, стилистика, формулировки названия книги и разделов, оформление и проч. – все они имеют определенную «ситуационную заданность» и зависят от правил, которые устанавливаются в конкретный период развития науки (шире – культуры). Причем выработка этих правил обусловлена объективно-субъективными факторами, «образами» историописания, сложившимися в дисциплинарных научных сообществах и принимаемыми за эталон, и характеризуется значительной вариативностью в регионально-национальных измерениях.

Эссе – дословно (фр.essai) «опыт»; более распространенное значение – «очерк», который может быть научным, публицистическим, литературным и проч. Для историографической практики в Украине и

России X1X - начала XX вв. не было характерным применение терминов «монография» или «эссе». Многочисленные фундаментальные исследования известных авторов выходили с названиями: «Очерки», «Опыт», «Экскурс», «Этюд» и проч.[1]. При этом, структура, литературный стиль, оформление научного аппарата имели довольно широкий диапазон различий. Стремление к унификации в советской науке привело к утверждению более жестких стандартов, хотя монографического характера работы под названием «Очерки» не столь редкое явление и в эту эпоху. Одновременно, издательские нормы не включали обязательного наличия «штампа» - «монография», ограничиваясь в лучшем случае скромным определением «*научное издание*», а часто и без оного. Эта практика была характерна для 1960-1980-х гг. и для Украины 1990-х гг.[2]. В то же время, специфика «переходного периода» в историографии в 1990-е годы (поиски выхода из кризиса) была во многом связана с появлением многочисленных работ, которые оказались под рубрикой «эссеистика»; это понятие приобрело несколько пренебрежительный оттенок, т.к. в эссе-статьях и эссе-книгах «публицистичность» действительно зачастую преобладала над научно-критическим подходом. Само понятие «эссе», утратив одно из своих первоначальных значений, а именно: *очерк, опыт научного исследования*, стало в то же время ассоциироваться с «постмодернистским» стилем историописания, в котором видели приоритет «художественного» начала (безусловно, в этом процессе не исключено влияние литературных традиций эссеистики). Своеобразной формой реакции академических научных кругов (а это нашло свое отражение и в издательской практике) на данное явление стала решительная попытка отделить научный труд от историографической публицистики: *монографию* противопоставили

[1] См.: Иконников В.С. Опыт русской историографии. Т.1. – Киев, 1891; Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. СПб., 1911 (1990); Герье В.И. Очерк развития исторической науки. М., 1866; Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права. (Образование территории Литовского государства). СПб., 1894; Кизеветтер А.А. Городовое положение Екатерины П. в 1785 г. Опыт исторического комментария. М., 1909; Корсаков Д.А. Воцарение имп. Анны Иоанновны. Исторический этюд. Вып.1-2. Казань, 1880; Миллер В.Ф.Экскурсы в область русского народного эпоса. 1-8. СПб., 1892; Бицилли П.М. Очерки теории исторической науки. Прага, 1925 и др.

[2] См.: Петряев К.Д. Вопросы методологии исторической науки. – Киев, 1970; Урсу Д.П. Современная историография стран Тропической Африки. 1960-1980. – М., 1983; Барг М.А. Эпохи и идеи: Становление историзма. – М., 1987; Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России. 70-е годы X1X - 40-е годы XX вв. – Киев, 1994 и др. Подобная практика – без акцентирования жанра монографии в монографических исследованиях при их издании - имеет место и в наши дни.

эссе, а слово «монография» стало практически обязательным атрибутом оформления книги. Сложился и определенный «образ» монографии по своим *внешним параметрам*: четкое название; структура, состоящая из частей, разделов, глав, параграфов и проч.; содержательный стандарт введения и заключения; т.н. академический - «сухой», «обезличенный» стиль [3]. Безусловно, в значительной степени эти явления – отражение развития институционального процесса исторической науки в условиях формирования национальной историографии, который проявляет себя как в стандартизации «историописания», так и в нормативности изданий научных трудов [4]. В западной историографии «выбор» авторского стиля более «демократичен», несмотря на наличие институциональных нормативов. Моя книга (вне зависимости от того, как определят ее жанр современники и коллеги по «цеху»: я признаю безусловное право *иного* взгляда) имеет новую постановку проблемной линии – дисциплинарная история историографии в контексте регинальности, концептуально-теоретическую целостность и основана в значительной степени на новой эмпирической базе (либо уже известный материал дан в новой интерпретации). Что же касается формы раскрытия данной проблемной линии (структурного и литературного «изображения») - это проявление творческих «пристрастий» автора [5].

---

[3] К сожалению, эпифеноменом этого отчасти оправданного шага явилось появление многочисленных книжек и «книжечек», на титуле которых красовался штамп «монография»; своим оформлением они полностью соответствовали нормативам, но по своему содержательному «наполнению» были весьма далеки от сущностных параметров монографического жанра.

[4] Требования к монографии как к научному жанру, безусловно, связаны с нормативами ВАКа, в соответствии с которыми в Украине защите докторской диссертации обязательно должно предшествовать издание *монографии*; при этом правила «оформления» и диссертации, и монографии (которая представляет значительную часть диссертационной работы) достаточно «жесткие». Тем не менее, анализ монографической литературы позволяет говорить о том, что творческая личность автора всегда может выразить себя даже в «жестко стандартизованном формате». Примером этому могут быть глубоко оригинальные, авторские работы последних лет («предшественницы» докторских диссертаций). См.: Войцехівська І. Володимир Іконников: джерелознавчі студії. К., 1999; Матяш І. Архівна наука і освіта в Україні 1920-1930-х років. К., 2000; Гребцова И.С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть Х1Х в.): Монография. Одесса, 2002; Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К., 2003; Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (Х1Х – початок ХХ століття): Монографія. К., 2005; Посохов С.І. Образи університетів Російської імперії другої половини Х1Х – початку ХХ століття в публіцистиці та історіографії. Х., 2006 и др.

[5] «Эссеистский подход» в монографиях, применяемый к конструированию книги (в целом или преимущественно), при котором содержание монографического исследования раскрывается через логическую цепь очерков – персонологических или

3. О постмодерне и постмодернизме: штрихи. Весьма лестно «расширение» скромных задач моей книги до гиперпроблемы - как попытки «рассмотреть вызовы постмодерна исторической наук и на материале историографической школы Новороссийского университета». Подобный глобальный проект, на мой взгляд, требует создания конкретных методик историографического анализа и может рассматриваться лишь в перспективном варианте. Но, безусловно, факт трансформации системы исторического знания в современную эпоху сфокусировал исследовательский интерес автора на вопросах генезиса дисциплинарного оформления истории исторической науки в границах региональной историографии, а биоисториографический анализ наследия П.М.Бицилли, в частности, позволил выявить линии, проекция которых, действительно, устремлена в проблемы постмодернизма. В связи с этим, бесспорно ценные соображения, сформулированные проф. В.И.Оноприенко относительно «новаций постмодерна» в историографии, побуждают меня прокомментировать некоторые фрагменты текста заключительной части книги. Определение подходов к интерпретации блока новой терминологии (постмодерн, постмодернизм, постмодерность, постмодернистская парадигма и т.п.) – процесс незавершенный и его рефлексия только начинает набирать темпы в интеллектуальном сообществе. Позволю себе (без претензий на оригинальность и, к сожалению, без историографических экскурсов) разделить понятия «эпоха постмодерна» и «постмодернизм» («постмодернистская парадигма»). Если первым понятием целесообразно обозначить культурно-историческую эпоху в хронологическом диапазоне приблизительно с последней трети ХХ в. по наше время (которая вряд ли завершилась, но на наших глазах уже начинает приобретать нечто качественно новое), то вторым – определенное направление теоретической мысли, интеллектуальное течение, которое возникло значительно раньше наступления самой «эпохи постмодерна». Безусловно, «постмодернистская парадигма» со своим стержневым «поворотом» - лингвистическим - оказала существенное влияние на всю эпоху и, можно сказать, выступила в качестве главного «стимулятора» перехода к новой стадиальности историко-культурного процесса. Однако сама «эпоха постмодерна» отнюдь не исчерпывается только этим

проблемно ориентированных - имеет достаточно прецедентов в современной историографии. См.: Колесник И.И. Историографическая мысль в России: от Татищева до Карамзина: Монография. Днепропетровск, 1993; Дьомін О.Б. Біля витоків англійського атлантизму. Зовнішня політика Англії кінця 50 - кінця 80-х років ХУ1 ст.: Монографія. Одеса, 2001; Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції: Монографія. Дніпропетровськ, 2003; Каганович Б.С. Русские медиевисты первой половины ХХ века. СПб., 2007 и др.

направлением, как и «постмодернизм» - весьма многослойное явление - не замыкается в границах текста, хотя и «выталкивает» проблему Автора и Текста на поверхность «эпистемологического океана» (с.521). Ориентация на «дискурсивные практики», «микроисторию», «регионально-локальный анализ» и т.п. отнюдь не упразднили «оппонирующих» направлений макроанализа и проч.[6]. Обозначив новые тенденции (переход от фундаментализма к полифундаментальному типу мышления, от безальтернативной методологии к теоретическому плюрализму, от монометодологизма к утверждению принципа дополнительности в общей эпистемологии), соединив ранее несоединимое (научное познание и художественное, рациональное мышление и интуицию, «внешние» и «внутренние» факторы и т.п.), провозгласив «третье направление» в искусстве - ориентацию на «нелинейное письмо», смешение стилей и право на жанровое многообразие в едином дискурсе, шире – в творческом поиске и т.д., новая эпоха «предложила» включить многообразие традиций в длящийся полилог культур. Однако это только «тенденции», которые имеют весьма широкий репертуар своего «преломления» в социальной практике, в том числе – историографической, и не исчерпывают всей многомерности современной эпохи, сохраняющей в качестве оппозиции этим тенденциям почти классический «онто-тео-телео-фалло-фоно-логоцентризм», не говоря уже об интеллектуальной вариантности в межполярном пространстве. Будем надеяться, что Автор в нас умер не совсем…

4. О названиях. Генезис дисциплинарного оформления историографии рассматривается в книге в двух планах: 1) как теоретическая проблема истории историографии и 2) в конкретно-историографическом ракурсе. Последний план предполагает в качестве исходных методологических позиций историографического анализа конкретно-исторический подход (анализ историографической ситуации), который, по мнению автора, (в том числе) требует оперирования терминологией (в данном случае - названиями конкретных научных структур), соответствующей конкретной эпохе. Эволюция форм (структур-учреждений) высшего образования в Одессе с середины Х1Х в. по 30-е гг. ХХ в. была представлена

---

[6] См.: Время мира: Альманах современных исследований по теоретической истории, макросоциологии, геополитике, анализу мировых систем и цивилизаций. – Выпуск 2. Структуры истории. – Новосибирск, 2001; Коллинз Р. Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения. – Новосибирск, 2002; Валерстайн И. Миросистемный анализ: Введение. – М., 2006; Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. - Львів, 2007. – С. 39-78 и др. Собственно, сама постановка проблемы «гранд-нарратива», на наш взгляд, входит в поле поисков «макроистории».

следующими *основными* центрами («преемственность» которых, в первую очередь, определялась материальной базой и «географией» локализованности): Новороссийский университет (1865 - май 1920 г.); Одесский институт народного образования (1920-1930), Одесский университет (с 1933 г.). При этом непосредственно историческая наука и историческое образование имели в качестве своих *главных* профессиональных «представительств»: историко-филологический факультет в Новороссийском университете (с 1865г.; с 1868 г. – историческое отделение данного ф-та); после ликвидации университетской системы в Украине, в период 1920 - 1933 гг. происходил сложный, не однолинейный (и во многом дискретный) процесс поиска новых форм высшего исторического образования и развития исторической науки, которые в эти годы были представлены многообразием видов научных учреждений (в том числе, и в пределах ИНО) [7]; с 1933 г. в Украине восстанавливается университетская система, но только с 1934 г. в рамках Одесского университета появляется самостоятельное подразделение – исторический факультет [8]. Придерживаясь правила четкого определения конкретно-исторических форм научных структур я не только не отрицаю преемственности научных и дидактических традиций от Новороссийского университета к Одесскому, но глубоко убеждена в том, что изучение истории традиций предполагает анализ широкого спектра социокогнитивных параметров (см. схему историографического процесса). Одновременно, специфика конкретно-исторических форм с конкретно-историческими «именами» этих форм одного (в принципе) явления не исключает восприятия целостности этого явления в значительном хронологическом диапазоне (ср.: украинская государственность, Южная Украина и т.п.) [9].

---

[7] См.: Попова Т.Н., Станко В.Н.Исторические исследования в Одесском университете: традиции и современность // Вестник Одесского государственного университета. - Выпуск 1. – Одесса, 1995. - С. 42-46; Левченко В.В. Новоросійський університет та Одеський інститут народної освіти: до проблеми спадкоємності традицій // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2004. – Вип. 7. – С.102-108; Он же. Из истории науки в Одессе: трагедия одного имени // Проблемы славяноведения: Сб. научных статей и материалов. – Вып. 9. – Брянск, 2007. - С.63-68 и др.

[8] Книга «Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета» вышла в преддверии 75-летия исторического факультета, наступающему юбилею которого и посвящена, т.к. отсчет «жизни» данной *конкретной* структуры автор начинает с 1934 г.

[9] Проблема «непрерывности университетского пространства и времени», «континуальности» жизни «университетского организма» в границах значительного хронологического режима только поставлена в современной историографии и еще ждет своего решения. См.: Вишленкова Е.А., Малышева С.Ю., Сальникова А.А.

<u>5. Об историографии как СИД и специальной области ИН.</u> Для меня близки и понятны многие концептуальные положения проф. Я.С.Калакуры, в том числе и предлагаемая модель структуры исторической науки как системы. Вместе с тем, хотелось бы обратить внимание на то, что данная модель основана на синхроническом анализе различных «подразделов» исторической науки, я же основываюсь на диахроническом анализе любой ветви исторического знания, в том числе – историографической. В этом случае *научная дисциплина* предстает как определенная конкретно-историческая «форма организации научного знания и научной деятельности» (с.120).

<u>6 .О терминологических новациях.</u> «Обновление» категориального аппарата – процесс «естественно-исторический», в котором субъективный фактор играет отнюдь не последнюю роль (отрешимся от бинарной оппозиции «субъективное-объективное»). Именно это соображение заставляет меня обращаться к анализу «предложений» современной историографической практики и акцентировать внимание на многообразии «терминологических оболочек» одних и тех же понятий, в данном случае – названиях дисциплин, на специфике традиций их появления и закрепления в «лексике» дисциплинарных научных сообществ. Мое же отношение к достижениям отечественной науки в области историографических исследований вполне определенно (с.181-182).

<u>7. О региональном подходе.</u> В книге не предполагался полный анализ региональной историографии по схемам, предложенным самим автором. Это – задача специального исследования, которая вряд ли может быть решена в ближайшее время, исходя из сегодняшнего уровня разработки фактуальной базы. *Научная история* Новороссийского университета (в том числе, структур исторической науки, тем более, региональной историографии в целом) – еще в процессе своего создания. Автором предложены конкретные методики при изучении региональной историографии: модель историографического процесса, позволяющая осуществить анализ историографической ситуации; модель биоисториографического анализа; модель процесса институционализации ветвей исторического (и любого иного) знания и проч. на основе осмысления историографического наследия в области истории исторической науки и историко-научного знания в целом. Конкретно-историографический материал, представленный в книге, позволяет только «приблизиться» к пониманию специфики профессорской корпорации историков в Новороссийском университете, проблемно-дисциплинарной структуры

Университет как память и как знание // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. 18. – М., 2007. - С.41-42.

исторических исследований, преемственности традиций в области историографических исследований (например, линия: Е.Н.Щепкин - В.Э.Крусман-П.М.Бицилли - Н.Л.Рубинштейн-О.Л.Вайштейн и т.д.)[10].

<u>8. Заключительное слово.</u> Еще раз хочу выразить свою искреннюю признательность Рецензентам, которые помогли мне взглянуть на себя (результаты своей работы) через призму образа *Другого* («Другой-как-брат-по-вере»)[11], способствуя, тем самым, переходу к новому витку саморефлексии.

[10] Нынешние тенденции «глобализации» тематики диссертационных работ (ос обенно на уровне кандидатских) – в определенной мере «отголосок» не лучших традиций предшествующей эпохи.

[11] См.: Макаров А.И. Образ Другого как образ памяти (Методологические аспекты проблемы репрезентации прошлого) // Диалог со временем. 18. - С.18.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абросимова Світлана – к.і.н., провідний науковий співробітник Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького.

Ададуров Вадим – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Українського Католицького університету (Львів), майстер-дослідник Практичної Школи Вищих Досліджень (EPHE), Паризький університет – Сорбонна.

Андрєєв Віталій – к.і.н., завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного педагогічного університету.

Андросова-Байда Дарина – аспірантка відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

Билкова Валерія – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного педагогічного університету.

Ващенко Володимир – к.і.н., ст. науковий співробітник лабораторії комп'ютерних технологій в історичних дослідженнях Дніпропетровського національного університету.

Виноградов Геннадій – к.і.н., доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного Університету.

Вирський Дмитро – к.і.н., ст. науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

Вісьліч Томаш – доктор, Інститут Історичний Варшавського університету

Войцехівська Ірина – д.і.н., професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Грибовський Владислав – к.і.н., виконавчий директор Інституту суспільних досліджень, м. Дніпропетровськ.

Закринична Ірина – аспірантка кафедри кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Зашкільняк Леонід – д.і.н., професор, заступник директора Інституту українознавства ім. І.П.Крип'якевича НАН України.

Іонов Ігор – к.і.н., ст. науковий співробітник Інституту загальної історії Російської Академії наук.

Калакура Ярослав - д.і.н., професор, кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Колесник Ірина – д.і.н., професор, пров. науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

Колесников Костянтин – к. і. н., доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України.

Коник Олександр - к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного педагогічного університету.

Куценко Юлія –викладач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

Лисенко Олександр - д.і.н., професор, зав. відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ.

Магочій Павло Роберт – професор Торонтського університету.

Маловічко Сергій - д.і.н., завідувач кафедри історії Російського державного аграрного університету – МСХА ім. К.А.Тимірязєва.

Онопрієнко Валентин – д. філос. н., професор, зав. відділу методології та соціології науки Центру досліджень науково -технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М.Доброва НАНУ.

Осін Вадим – к. політ. н., доцент кафедри філософії і соціально - політичних дисциплін Академії митної служби України.

Осіпян Олександр – к.і.н., доцент кафедри історії та культурології Краматорського економіко -гуманітарного інституту.

Плохій Сергій – професор Гарвардського університету, керівник кафедри історії України ім. М.Грушевського.

Попова Тетяна – к.і.н., професор кафедри історії нового та новітнього часу Одеського національного університету.

Рєпіна Лоріна – д.і.н., професор, зам. директора Інституту загальної історії Російської Академії наук, президент Товариства інтелек туальної історії.

Сальнікова Алла – д.і.н., професор, завідувач кафедри історіографії Казанського державного університету.

Сахновський Євген – к.і.н., доцент кафедри нової та новітньої історії Чернівецького державного університету ім. Ю.Федьковича.

Святець Юрій - к.і.н., доцент кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського національного університету.

Стобецький Рафал – доктор габілітований, професор, Лодзький університет.

Тельвак Віталій – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету.

Федорук Андрій – к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького державного університету ім. Ю.Федьковича.

Ясь Олексій – к.і.н., ст.науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

C O N T E N T S

4. Methodology: Workshop

5. Non-linear Writing

6. Nota bene: *New Historiographic Culture*

7. Events

8. Reviews

9. Agon

Наукове видання

ЕЙДОС. АЛЬМАНАХ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Головний редактор *Валерій Смолій*
Відповідальний редактор *Ірина Колесник*

Тексти подаються в авторській редакції.

Дизайн-контент *Ксенія Вдовиченко*

Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – Вип. 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – 525 с.

Третій випуск Альманаху присвячений проблемі гранд-наративу, як засобу легітимації норм історіописання. Проаналізовані особливості українського метанаративу, форми його репрезентації у різних вимірах: історії та історіографії. Представлена наукова лабораторія історика.

Розраховано на різні категорії читачів - від академічного вченого до студента-історика, тих, хто замислюється над проблемами теорії та історії історичної науки.

Підписано до друку. Формат 70х100/16
Ум. друк. арк. 43,8. Обл. вид. арк. 26,2
Наклад 300 прим. Зам. 26.2008 р.
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ 1. вул. М.Грушевського, 4